

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ім. І. КРИП'ЯКЕВИЧА

НОВІТНЯ ДОБА

ВИПУСК 10

Львів 2022

УДК 94(477)"19/20"

Новітня доба / гол. ред. Михайло Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2022. Вип. 10. 296 с.

У збірнику представлено дослідження з новітньої української та світової історії за період від Першої світової війни до сьогодення. Наголошено на закономірностях й особливостях розвитку суспільно-політичних і націєтворчих процесів в Україні у контексті історії європейських народів, зокрема становища українського суспільства в умовах тоталітарних режимів. Розкрито особливості українського визвольного руху, воєнної історії, формування державних інституцій, роль культури у становленні громадянського суспільства, вивчення джерел та історичної біографістики.

Contemporary era / resp. ed. Mykhailo Romaniuk; I. Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine. Lviv, 2022. Issue 10. 296 p.

The collection presents studies on modern Ukrainian and world history from the World War I to the present. Emphasis is placed on the regularities and features of the development of socio-political and nation-building processes in Ukraine in the context of the European nations' history, in particular the position of Ukrainian society under totalitarian regimes. The features of the Ukrainian liberation movement, military history, formation of state institutions, the role of culture in the development of civil society, the study of sources and historical biography are revealed.

**«Новітня доба» – фахове видання категорії «Б» зі спеціальності
032 «Історія та археологія» (наказ МОН України від 29.06.2021 р. № 735)**

Рекомендувала до друку вчена рада
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
(протокол № 7 від 25.10.2022 р.)

ГОЛОВНИЙ РЕДАКТОР

Романюк Михайло Васильович, канд. іст. наук, ст. досл. (Україна)

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

Голембійовська-Тобіаш Анета (Gołębiowska-Tobiasz Aneta), д-р філос. (Польща)

Дзеньковський Томаш (Dzieńkowski Tomasz), д-р філос. (Польща)

Красівський Орест Якубович, д-р іст. наук, проф. (Україна)

Муравський Олег Іванович, канд. іст. наук, ст. наук. сп. (Україна)

Пасіцька Оксана Ігорівна, д-р іст. наук (Україна)

Патер Іван Григорович, д-р іст. наук, проф. (Україна)

Руда Оксана Василівна, д-р іст. наук (Україна)

Сова Андрій Олегович, д-р іст. наук, доц. (Україна)

Соляр Ігор Ярославович, д-р іст. наук, проф. (Україна)

Стасюк Олександра Йосипівна, д-р іст. наук, ст. наук. сп. (Україна)

Трофимович Лілія Володимирівна, канд. іст. наук, доц. (Україна)

Харук Андрій Іванович, д-р іст. наук, проф. (Україна)

Цецик Ярослав Петрович, канд. іст. наук, доц. (Україна)

ISSN 2409-434X

© Інститут українознавства
ім. І. Крип'якевича НАН України, 2022

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

УДК 028.5:82-94(477.83/.86)"19"
DOI: 10.33402/nd.2022-10-3-11

Олена ГАНУСИН

*кандидат історичних наук
асистент кафедри історії, музеєзнавства і культурної спадщини
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3806-542X>
e-mail: olena.b.hanusyn@lpnu.ua*

ЧИТАЦЬКІ ІНТЕРЕСИ УКРАЇНСЬКОЇ МОЛОДІ ГАЛИЧИНИ КІНЦЯ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

На основі мемуаристики проаналізовано читацькі інтереси, роль читання та його культуру української молоді наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. У спогадах не згадано всієї літератури, яку читали в час навчання, а переважно лише окремі твори. Простежено найбільш читабельні твори та жанри, серед яких праці з української літератури й історії, пригодницькі романи, література соціалістичного змісту, гумористичні часописи, брошури про статеве дозрівання.

Акцентовано увагу на тому, що «позакласне» читання, або неофіційна лектура, мало найперше самоосвітню мету з тих сфер, які цікавили молодь, або тих, які не викладали в навчальних закладах, тобто задовольняло інтелектуальні запити. Встановлено, що іноземну літературу читали переважно в польському перекладі, а важливою групою авторів були польські класики: А. Міцкевич, Ю. Словацький, Ю. Крашевський, Г. Сінкевич, які теж входили до шкільної програми. Також з'ясовано, що найзгадуванішими у спогадах українськими літераторами стали Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров, Г. Квітка-Основ'янка, І. Франко.

Зазначено, що українська молодь отримувала книги з наукових, публічних та приватних бібліотек, в учнівських і студентських товариствах, позичала, вкрай нечасто купувала. Встановлено, що школа намагалася контролювати позакласне читання учнів, застосовуючи покарання, а за читання певного жанру літератури (переважно радикально-соціалістичної) можна було бути відрахованим із реальної школи, гімназії чи університету. Констатовано, що до «небажаної» відносили сатиричні твори, любовні романи, детективи та криміналістику.

Ключові слова: читацькі інтереси, література, гімназисти та студенти, Галичина.

Культура читання різних соціальних груп – малодосліджена тема в українській історіографії. Втім, її аналіз (хто читає? що читає? як читає? як вибирає книжку? як оцінює? чи розуміє прочитане? тощо) розкриває на мікрорівні поширення і рецепцію певних ідей та уявлень (про політику, релігію, економіку) серед різних соціальних груп, адже їхніми носіями є саме книги; розвиток освіти серед населення, діяльність культурно-просвітніх середовищ; суспільні зміни. Найбільше праці цій сфері присвятив Роман Голик – аналізує механізми впливу читання і видання літератури,

книгообігу на свідомість, світогляд, творчість та роботу галицьких українців¹. А також Ірина Вушко² й Марта Надрага³.

Читання було не тільки духовною потребою чи засобом самовдосконалення, а й важливим елементом повсякденного життя для освічених людей XIX – початку XX ст. Комплектування домашньої бібліотеки вони вважали своєрідним обов'язком і частиною стилю життя. Українські інтелігенти дуже бережно ставилися до книг, зважаючи на їхню вартість. Зокрема, письменник Осип Маковей прирівнював тих людей, які позичали і не повертали книжки, до злодіїв, «бо книжка коштує так само гроші», а свою бібліотеку – до розграбованого будинку, з якого «що ліпше винесли вороги»⁴. Тому збирати книжкові колекції вони починали ще з часу навчання. Мета дослідження – проаналізувати читацькі вподобання української молоді, яка вчилася у галицьких освітніх закладах (гімназіях, семінаріях, вишах) наприкінці XIX – на початку XX ст. крізь призму залишених спогадів про роки вишколу, власні читацькі інтереси та товаришів.

Для гімназистів і студентів читання було частиною освітнього процесу, саморозвитку та способом проведення вільного часу або елементом дозвілля. У другій половині XIX ст. змінюються його моделі й підходи: від «голосного» на публіку, групового, до індивідуального; від інтенсивного до екстенсивного (заради насолоди, рефлексування). Найперше молодь обирала для себе белетристику як найлегший спосіб самоосвіти та для того, щоб розбавити нудну «лектуру». «Учні використовували кожну нагоду дома чи в трамваю, або часом крадьки на нудній годині в школі, щоб при помочі книжки вийти з кола сухого шкільного матеріалу в ширший світ, з його кольором, блиском, чаром і фантазією»⁵. До розважальної літератури належали художні твори європейських, американських (Редьярда Кіплінга (Rudyard Kipling), Джека Лондона (Jack London), Чарльза Діккенса (Charles Dickens), Джеймса Купера (James Cooper), Джонатана Свіфта (Jonathan Swift), Даниеля Дефо (Daniel Defoe), Жуль Верна (Jules Gabriel Verne), Марка Твена (Mark Twain)), українських авторів⁶. Читацькі інтереси змінювалися з віком або з тим, як «маліли їхні мундурки» (від казок братів Грімм (Die Gebrüder Grimm) до «Робінзона Крузо», «Ліса Микити» й «Абуказимових

¹ Голик Р. Книжна культура, читання й етносоціальні уявлення галичан кінця XIX – початку XX ст. *Вісник Львівського університету. Серія: «Книгознавство, бібліотекознавство та інформаційні технології»*. 2011. Вип. 6. С. 98–108; Голик Р. Читання для народу: видання «Просвіти», стереотипи масової культури й ментальність галичан перших десятиліть XX ст. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2010. Вип. 19. С. 217–244; Голик Р. Іван Франко, читання і культурні стереотипи в Галичині XIX – початку XXI століття. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2012. Вип. 21. С. 209–224.

² Вушко І. Еволюція читацьких інтересів львів'ян у другій половині XIX століття (за даними про діяльність бібліотеки Оссолінських). URL: <http://prima.lnu.edu.ua/Subdivisions/um/um8/Statti/6-VUSHKO%20Iryna.htm>

³ Надрага М. Читацькі інтереси польських гімназистів Львова в Другій Речі Посполитій. *Історія науки і біографістика*. 2015. Вип. 1. URL: <http://inb.dnsgb.com.ua/2015-1/9.pdf>

⁴ Маковей О. З життя і письменства. *Літературно-науковий вісник*. 1898. Т. I. С. 44.

⁵ Цюнка Ю. Слідами молодости. *Ювілейна книга Української Академічної Гімназії у Львові. На 100-річчя першого українського іспиту зрілості 1878–1978*. Філадельфія; Мюнхен, 1978. С. 439.

⁶ Голик Р. Книжна культура... С. 104–105; Вушко І. Еволюція читацьких інтересів...

капців» до пригод Шерлока Холмса, Боффало Білла, Джека Тексаса, Ніка Картера)⁷. Останні твори виходили у т. зв. зошитових (бульварних) виданнях і вважалися небажаним сегментом літератури для школярів (доказ схильності до криміналу), тому їх читали приховано⁸. Твори іноземних авторів – переважно в польському перекладі, адже україномовний більшість з них почав з’являтися у міжвоєнний період. Читання популярних текстів мовами оригіналів, наприклад, англійською чи французькою, стимулювало учнів додатково вивчати іноземні мови. Частина творів входила до шкільної програми, адже з п’ятого року навчання в гімназіях учні читали самостійно з подальшим обговоренням на уроках (Йогана Гете (Johann Goethe) «Фауст», «Герман і Доротея», Йогана-Фрідріха Шиллера (Johann Friedrich von Schiller), Джорджа Байрона (George Byron), Вільяма Шекспіра (William Shakespeare), Генріха Ібсена (Henrik Ibsen), Августа Стріндберга (August Strindberg) та ін.)⁹.

Через брак національної літератури українська молодь «росла» під впливом творів польських літераторів (Генрика Сенкевича (Henryk Sienkiewicz), Адама Міцкевича (Adam Mickiewicz), Юліуша Словацького (Juliusz Słowacki), Юзефа Крашевського (Józef Krasiński)). Цікаво, що через читання й осмислення польської романтичної літератури гімназисти «приходили» до української літератури та історії¹⁰. Наприклад, педагог і громадський діяч Роман Ішук, навчаючись на початку XX ст. у Львівській академічній гімназії (ЛАГ), зазначав, що в лекціях Міцкевича про слов’янську літературу знайшов згадку про «Слово о полку Ігоревім», що вплинуло на його зацікавлення давньоруською історією¹¹. Педагог Степан Шах писав, що українська література відіграла для молоді роль «національного пробудителя»¹², яке втілювалося, найперше, в т. зв. козакофільстві («Гайдамаки» і «Гамалія» Тараса Шевченка, «Переяславська ніч» Миколи Костомарова, «Тарас Бульба» Миколи Гоголя), впливало на формування ідентичності. Гімназисти та студенти сформувавши «канонічний ряд» обов’язкових для прочитання українських письменників і творів (Тарас Шевченко, Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш, Юрій Федькович, Марко Вовчок, Іван Котляревський, Григорій Квітка-Основ’яненко, Леся Українка, Олександр Кониський, Михайло Коцюбинський, Іван Франко)¹³. Ще один випускник ЛАГ Михайло Шкільник писав, що найбільший

⁷ Цьонка Ю. Слідами молодості... С. 439.

⁸ Пахолків С. Українська інтелігенція у Габсбурзькій Галичині: освічена верства й емансипація нації. Львів, 2014. С. 193.

⁹ Хома І. Гімназійна освіта Євгена Коновальця. *Історико-культурні студії*. Львів: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2017. Вип. 4. С. 90.

¹⁰ Трильовський К. З мого життя. Київ; Едмонтон; Торонто, 1999. С. 49.

¹¹ Ішук Р. Спогади та думки про Академічну Гімназію. *Ювілейна книга Української Академічної Гімназії у Львові. На 100-річчя першого українського іспиту зрілості 1878–1978*. Філадельфія; Мюнхен, 1978. С. 403.

¹² Шах С. Львів – місто моєї молодості. Цісарсько-королівська Академічна Гімназія. Львів: Вид-во Національного університету «Львівська політехніка», 2010. С. 201.

¹³ Як писав у спогадах відомий педагог і політик Олександр Барвінський, у час навчання в Тернопільській гімназії він читав такі українські твори: «Окрім Шевченкового “Кобзаря”, котрого я й інші громадяни виучували напам’ять, читав я пильно “Оповідання” М. Вовчка, “Записки о Южній Русі” Куліша, “Основу”, Котляревського “Енеїди”, “Повісти” Гр[игорія] Квітки». (Барвінський О. Споми́ни з мого життя. Нью-Йорк; Київ, 2004. С. 85).

вплив у його житті зробила прочитана в час навчання брошура Миколи Міхновського «Самостійна Україна»¹⁴.

Українська молодь, визначаючи мету «позакласового» читання, найчастіше вказувала на бажання розширити та поглибити знання з тих сфер, які недостатньо висвітлювали у школах або не викладали взагалі. При чому «самоосвітню» літературу, яку обирали для себе гімназисти та студенти, шкільна адміністрація чи дорослі переважно забороняли або вважали небажаною для читання. «Якщо яку книжку дирекція заборонить читати – зараз на неї найбільший попит був», – писав Петро Зварич у спогадах про період навчання у Коломийській гімназії¹⁵. До неї належали твори антирелігійного, соціалістичного, сатиричного змісту, про статеве виховання. Така література поширювалася нелегально, таємно від керівництва гімназій, семінарій, університету. За читання та поширення «крамольної», як вважалося, літератури, можна було втратити стипендію чи бути відрахованим із навчального закладу. У русофільській газеті «Галичанин» за 1898 р. вміщено повідомлення про те, що з реальної школи у м. Станіславів та всіх навчальних закладів імперії було вигнано двох учнів, які поширювали серед молоді журнал «Семінарист», зміст якого складали «самыи обскурные и грязныи анекдоты, пѣсни и шутки, безстыдыи описанія половыхъ болѣзней и т. п. Отвѣчая духу времени журналъ сообщалъ также рецепты дѣланія динамита и бомбъ»¹⁶.

Джерела, звідки отримували гімназисти та студенти книги, – найперше бібліотеки (Оссолінеума, НТШ, «Просвіти») (приймала учнів двічі на тиждень у пообідні години), Народного дому, гімназійні). Як уже зазначено, останні були дуже бідними на позанавчальну літературу, тому ними користувалися переважно для підготовки до занять. Також брали у т. зв. випозичальнях – публічних бібліотеках, створених приватними особами, у яких можна було брати книги додому за встановлену плату чи заставу. У них були представлені популярні літературні новинки з усієї Європи, що так приваблювали українську молодь¹⁷. Наприклад, відома військова діячка та педагогиня Олена Степанів у спогадах про роки навчання у жіночій приватній виділовій школі Українського педагогічного товариства ім. Т. Шевченка у Львові писала, що брала книги у випозичальні Келера, яка розміщувалася на вул. Баторія (тепер – вул. Князя Романа), неподалік від навчального закладу. Вона зичила їх по порядку, починаючи з літери «А» у каталозі: «В мої руки попадалися книжки добрі і злі, вартісні і безвартісні, белетристика і научні твори. ... Попадаються мені фізика, астрономія, математика, з деяких мало розуміла...»¹⁸. Улюбленим її автором у цей час був криміналіст Чезаре Ломброзо (Cesare Lombroso).

¹⁴ Шкільник М. Ц.К. Академічна гімназія. *Ювілейна книга Української Академічної Гімназії у Львові. На 100-річчя першого українського іспиту зрілості 1878–1978*. Філадельфія; Мюнхен, 1978. С. 418.

¹⁵ Зварич П. *Спомини (1877–1904)*. Вінніпег: Видавнича спілка «Тризуб», 1976. С. 50.

¹⁶ Новинки. Розвращенная молодежь. *Галичанинъ*. 1898. 6 ноября.

¹⁷ Лісова І. Комерційні бібліотеки. *Українська бібліотечна енциклопедія*. URL: <https://ube.nlu.org.ua/article/%D0%9A%D0%BE%D0%BC%D0%B5%D1%80%D1%86%D1%96%D0%B9%D0%BD%D1%96%20%D0%B1%D1%96%D0%B1%D0%BB%D1%96%D0%BE%D1%82%D0%B5%D0%BA%D0%B8>

¹⁸ Олена Степанів – Роман Дашкевич. *Спогади і нариси / упоряд.: Г. Сварник, А. Фелонюк*. Львів, 2009. С. 27.

Художні, історичні, філософські, навчальні твори і брошури розповсюджувалися через таємні учнівські та студентські гуртки (найпоширенішими були «Громади»), які, крім освітньо-культурної, виконували й виховну функцію, урізноманітнювали навчальний процес і дозвілля¹⁹. Очевидно, гімназисти теж позичали (у вчителів та друзів родини), передавали один одному, копіювали, переписували книжки чи окремі твори. Про купівлю літератури для приватного користування у спогадах із гімназійних часів інтелігенти не згадували. Це можна пояснити тим, що часто їхнє матеріальне становище було складним, а навчання – платним. Учні самостійно купували підручники і шкільне приладдя, форму, взуття, платили за помешкання, їжу та інші потреби. Відповідно, книги вважалися додатковими витратами, які не кожен міг собі дозволити. Трапляються згадки про покупки книг для бібліотек, товариств і організацій у студентські роки. До прикладу, військовий та один з ідеологів українського націоналізму Євген Коновалець у 1910 р. придбав і передав для Українського студентського союзу п'ять книг (Миколи Залізняка «Велика селянська війна», «Король та народ», Богдана Лепкого «Начерк історії української літератури», Олексія Баха «Цар голод», Лонгіна Цегельського «Звідки взялась і що значить назва “Русь” і “Україна”») ²⁰.

Гімназисти та студенти також читали газети. Ними можна було безкоштовно користуватися у місцевих кав'ярнях. Брали їх і вдома. Виписувати українські часописи вважалося патріотичним обов'язком, тому кожна інтелігентна родина мусила це робити. Як пояснював художник і письменник Б. Лепкий, що в час його навчання у Бережанській гімназії (1883–1891) був великий голод на українські книжки, тому «кожне число “Діла”^{*} вичитувалося від початку до кінця, а рубрика “Наука, штука і література” та “Рух в руських товариствах” викликували не будь-яке зацікавлення» ²¹. У газетах публікували не лише новини, а й наукові розвідки, уривками або частинами художні твори. При чому студентів цікавили як галицька преса, так і столичні видання. Втім, випускник ЛАГ Юрій Цьонка писав, що на початку XX ст. гімназисти не читали преси, розрахованої на «старших», а молодіжних часописів тоді не було ²². Українська молодь теж створювала й поширювала (таємно) власну періодику – учнівські та студентські самвидави ²³.

Наприкінці XIX ст. серед української молоді набуває популярності література атеїстичного і радикального спрямування. Якщо говорити про причини такого

¹⁹ Так, адвокат Євген Олесницький згадував про таємну бібліотеку «Громади» при Тернопільській гімназії, у якій містилися твори Шевченка, Квітки-Основ'яненка, Котляревського, Стороженка, Куліша «Чорна Рада», «Записки о Южной Руси» і «Хмельниччина», петроградська «Основа», «Правда», «Мета», «Русь», «Нива», «Вечорниці» і всі галицько-руські видання, твори Гоголя та кількох німецьких і польських класиків. (Олесницький Є. Сторінки з мого життя. Львів, 2011. С. 179).

²⁰ Хома І. Євген Коновалець і Український студентський союз. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2018. Вип. 1. Ч. 2. С. 100.

^{*} Один із найпопулярніших і провідних часописів народовецького спрямування в Галичині, який виходив з 1880 р. по 1939 р.

²¹ Лепкий Б. *Казка мого життя*. Тернопіль, 2014. С. 214.

²² Цьонка Ю. *Слідами молодості...* С. 439.

²³ Шах С. *Львів – місто моєї молодості...* С. 198

явища, то, по-перше, це була своєрідна данина моді: «Бути “радикалом”, соціалістом, “атеїстом”, тощо значить тоді в молоді літа – бути культурним»²⁴. Особливості віку – скептицизм, самоаналіз, піддавання сумнівам слів батьків і вчителів, загострене відчуття належності до «обраної освіченої верстви», яка мала б перемагати всі соціальні несправедливості світу, приваблювали молодь до радикального руху і його ідеології. Спогади, у яких згадані такого роду зацікавлення, написані з перспективи прожитих років, у яких часто зі сарказмом оцінюються молодіжні захоплення західноєвропейським соціалізмом. «Що там дурна грека та латина в житті варта! Світ реальний, поступовий; Ліпше студіювати Дрейпера, Маркса, Бабеля, Драгоманова, Франка! ... Я тепер почувався вже освідомленим, мудрішим від тата, нашого вїйта, а навіть від професорів, що кривду роблять студентам, сикують і “палять” при іспитах виганяють з гімназії за погану поведінку. Се ж гніт, переслідування – інквізиція еспанська, неволя вавілонська, рабство єгипетське!», – писав український публіцист П. Зварич²⁵.

Окрім того, зацікавлення матеріалістичними та соціалістичними теоріями починалося із зацікавлення природничими й математичними науками. Як писав в автобіографії Володимир Охримович, у гімназії він любив багато читати, особливо філософські праці, був прихильником еволюційної теорії Дарвіна, «а на пункті релігії ставав чимраз вільнодумніший»²⁶. Серед науковців, яких читали, – це Ернст Геккель (Ernst Haeckel), Жан-Жак Реклю (Jacques Élisée Reclus), Александр фон Гумбольдт (Alexander von Humboldt), Каміль Фламмаріон (Camille Flammarion); локальні українські видання «Молот», «Дзвін», журнал «Товариш», «Дрібна бібліотека» (де публікували переклади Еміля Золя (Emile Zola), Миколи Добролюбова (Николай Добролюбов) «Значення авторитету у вихованні», Томаса Гекслі (Thomas Huxley) «Білковина», твори Михайла Драгоманова й ін.).

Окрім Дарвіна, гімназисти і студенти змушені були читати класичний твір із критики капіталістичного суспільства Карла Маркса (Karl Marx). «Правда, нічого не розумів у тому Капіталі, але треба було конче прочитати, бо я був “соціаліст”. Очмарів від того читання, але читав, бо що за соціаліст, що не читав “Капітал”», – писав актор Северин Паньківський²⁷, що свідчить про часто доволі поверховий інтерес до теорій соціалізму та марксизму серед галицької молоді, який міг зникнути по закінченню гімназії чи університету. Література, соціалістична за змістом, була забороненою в гімназіях, за її читання можна було «вилетіти» із навчального закладу. До прикладу, з гімназії за участь у таємних гуртках та поширенні літератури, яка піднімала соціальні й національні питання, були відраховані письменники Лесь Мартович, Василь Стефаник, адвокат і політик Іван Макух, громадсько-політичний діяч і письменник Осип Назарук та ін. Адміністрація школи вбачала в таких гуртках і літературі джерело радикальних та революційних настроїв і намагалася запобігти цьому*.

²⁴ Цит. за: Медвідь І. Бунт покоління і ставлення Івана Франка до християнства та греко-католицького духовенства. *Гуржійські історичні читання*. 2015. Вип. 10. С. 104.

²⁵ Зварич П. Спомини... С. 53.

²⁶ Львівська національна наукова бібліотека України ім. В. Стефаника. Відділ рукописів. Ф. 167. Оп. II. Спр. 2412. Арк. 20 (В. Охримович. Автобіографія).

²⁷ Центральний державний історичний архів України, м. Львів. Ф. 514. Оп. I. Спр. 102. Арк. 54 (Мемуари артиста С. Паньківського під назвою «Слідами завіяними», 1872–1938).

* Директори та педагоги могли приходити на «стації», де проживали учні, члени бурси з обшуками.

Щодо гумористично-сатиричної літератури, то про неї в мемуарах практично не згадано. Степан Шах писав, що в молодших класах гімназії учні відчували брак «веселих» книжок (лише сатиричні казки Івана Франка, «Співомовки» Степана Руданського, оповідання в «Дзвінку», «Страхопуді»; склалися на купівлю бульварного двотижневика «Rosięciel», який потаємно читали)²⁸. Наприкінці XIX ст. набувають поширення сатирично-гумористичні часописи, найпершими авторами яких ставали гімназисти та студенти²⁹. «Газеткі» такого типу були переважно рукописні або друковані на машинці чи гектографі. Часто такі видання виходили несистематично («виходить коли єя хочеться»), без зазначення бібліографічних даних («редакция підь голим небомь»). Складний процес творення і тиражування свідчить про наполегливість, прагнення змін, захисту своїх інтересів, затребуваність та потребу самовираження, творчого потенціалу чи поривів³⁰. Наповнювалися такі часописи веселими історіями з побуту, сатирами на товаришів або вчителів, карикатурами, любовними віршами власного авторства, рідше – роздумами на політичні теми, суспільно-політичні відносини у краю. Найпопулярнішими гумористичними часописами в Галичині тоді були «Страхопуд», «Зеркало», «Комар».

За спогадами Степана Шаха, найпрочитанішою книжкою серед учнів Академічної гімназії була праця лікаря Михайла Коса «Про полові справи»³¹. У вступному слові автор вказав, що мета публікації – не для «пікантних» вражень, а наголос на необхідності впровадження статевого виховання в систему освіти, застерігаючи про небезпеки його відсутності – найперше можливість поширення венеричних хвороб серед молоді. У книзі перші два розділи присвячені опису чоловічих та жіночих статевих органів. І як автор зазначив, знову ж таки – з необхідності, адже у шкільних підручниках із біології така інформація відсутня. Як видається, книга орієнтована винятково на хлопців, бо основний лейтмотив – застереження від «хвилевого задоволення з нечистих жерел», ціна якого «полова заразлива недуга», тобто від відвідування борделів³². Важко уявити, щоб молода галичанка початку XX ст. могла навіть думати про такі заклади. Іншим твором подібного типу була книжечка лікаря Мартіна Брілля (Martin Brill) «Samogwał», написана польською мовою, – детальніша і ще популярніша³³.

Отже, позакласне читання впливало на формування інтелектуальних смаків, позицій, світогляду й ідентичності українських гімназистів і студентів наприкінці XIX – на початку XX ст., а списки читаних текстів відображали інтелектуальні запити. Зрозуміло, що у спогадах інтелігенти не згадували всієї літератури, яку читали в час навчання, а тільки окремі твори, з яких можна робити висновки про певні жанрові вподобання. До прикладу, не вдалося знайти згадок про еротіку, але очевидно, що і її читали, як і релігійну літературу, яка широко популяризувалася. Читацькі інтереси

²⁸ Шах С. Львів – місто моєї молодости... С. 176.

²⁹ Філіпова О. Еволюція молодіжних рукописних сатирично-гумористичних видань Галичини другої половини XIX – початку XX ст. *Збірник праць науково-дослідного інституту пресознавства*. Львів, 2014. Вип. 4. С. 18–32.

³⁰ Там само. С. 20.

³¹ Шах С. Львів – місто моєї молодости... С. 196.

³² Кос М. Про полові справи. Львів, 1908. 110 с.

³³ Шах С. Львів – місто моєї молодости... С. 196.

української молоді Галичини неможливо звести у статистику через брак джерел. Переважно в молодших класах гімназій «лектура» була випадковою, а у старших – більш усвідомлено обирали книги для самоосвіти. Читання було різноманітним, а набір книг залежав від підбору книжкової колекції в бібліотеках, доступу та можливості їх отримати, наявних перекладів, модних тенденцій. Через велике навантаження, репетиторство та необхідність виконувати домашні завдання, що займало практично весь вільний час, гімназисти та студенти переносили читання книг і часописів, які не входили до програми, на вакації.

REFERENCES

- Barvinskyi, O. (2004). *Spomyny z moho zhyttia*. New York; Kyiv [in Ukrainian].
- Filipova, O. (2014). Evoliutsiia molodizhnykh rukopysnykh satyrychno-humorystychnykh vydan Halychyny druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. *Zbirnyk prats naukovo-doslidnoho instytutu presoznavstva*, 4, 18–32 [in Ukrainian].
- Holyk, R. (2010). Chytannia dlia narodu: vydannia «Prosvity», stereotypy masovoi kultury y mentalnist halychan pershykh desiatylyt XX st. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 19, 217–244 [in Ukrainian].
- Holyk, R. (2011). Knyzhna kultura, chytannia y etnosotsialni uivlennia halychan kintsia XIX – pochatku XX st. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Seriya: knyhozn. bibliot. ta inf. tekhnol.*, 6, 98–108 [in Ukrainian].
- Holyk, R. (2012). Ivan Franko, chytannia i kulturni stereotypy v Halychyni XIX – pochatku XX stolittia. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 21, 209–224 [in Ukrainian].
- Ishchuk, R. (1978). *Spohady ta dumky pro Akademichnu Himnaziuu. Yuvileina knyha Ukrainskoi Akademichnoi Himnazii u Lvovi. Na 100-richchia pershoho ukrainskoho ispytu zrilosti 1878–1978*. Philadelphia; Munich [in Ukrainian].
- Khoma, I. (2017). Gimnaziina osvita Yevhena Konovaltsia. *Istoryko-kulturni studii*, 4, 87–93 [in Ukrainian].
- Khoma, I. (2018). Yevhen Konovalts i Ukrainyskyi studentskyi soiuz. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Ser. Istorii*, 1 (2), 100–104 [in Ukrainian].
- Kos, M. (1908). *Pro polovi spravy*. Lviv [in Ukrainian].
- Lepkyi, B. (2014). *Kazka moioho zhyttia*. Ternopil [in Ukrainian].
- Makovei, O. (1898). Z zhyttia i pysmenstva. *Literaturno-naukovyi visnyk*, 1 [in Ukrainian].
- Medvid, I. (2015). Bunt pokolinnia i stavlennia Ivana Franka do khrystianstva ta hreko-katolytskoho dukhovenstva. *Hurzhiivski istorychni chytannia*, 10, 104–106 [in Ukrainian].
- Nadraha, M. (2015). Chytatski interesy polskykh himnazystiv Lvova v Druhii Rechi Pospolytii. *Istorii nauky i biohrafistyka*, 1 [in Ukrainian].
- Novynky. Rozvrashchennaia molodezh. (1898, Lystopad 6). *Halychanyn*, 240 [in Ukrainian].
- Olena Stepaniv – Roman Dashkevych. *Spohady i narysy*. (2009). Lviv [in Ukrainian].
- Olesnytskyi, Ye. (2011) *Storinky z moho zhyttia*. Lviv [in Ukrainian].
- Pakholkiv, S. (2014) *Ukrainska inteligentsiia u Habzbuzkii Halychyni: osvichena verstva y emansypatsiia natsii*. Lviv [in Ukrainian].

Shakh, S. (2010). *Lviv – misto moiei molodosty. Tsisarsko-korolivska Akademichna Himnaziia*. Lviv [in Ukrainian].

Trylovskiy, K. (1999). *Z moho zhyttia*. Kyiv; Edmonton; Toronto [in Ukrainian].

Zvarych, P. (1976). *Spomyny (1877–1904)*. Winnipeg [in Ukrainian].

Olena HANUSYN

PhD (History)

Assistant at the Department of History, Museum Studies and Cultural Heritage

Lviv Politechnic National University

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3806-542X>

e-mail: olena.b.hanusyn@lpnu.ua

READING INTERESTS OF UKRAINIAN YOUTH IN HALYCHYNA IN THE LATE 19th – THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY

The study, based on memoirs, analyzes readers' interests, the role of reading, and the culture of reading of Ukrainian youth at the end of the 19th – in the early 20th century. In the memoirs, there are not mentioned all the literature one read during one's studies, but mostly only some individual works. The most readable works and genres have been outlined, including works on Ukrainian literature and history, adventure novels, socialist literature, humorous magazines, and brochures on puberty.

Emphasis is placed on the fact that «extracurricular» reading or informal reading had, first of all, a self-educational goal, in those areas that were of interest to young people or those that were not taught in schools, i.e. satisfied intellectual needs. Foreign literature was read mainly in Polish translations. An essential group of authors read by high school students were Polish classics A. Mickiewicz, J. Slovatsky, J. Kraszewski, and G. Mickiewicz, who were also included in the school curriculum. The most often mentioned in memoirs Ukrainian writers were T. Shevchenko, P. Kulish, M. Kostomarov, H. Kvitka-Osnovianko, I. Franko.

Ukrainian youth received books from scientific, public, and private libraries, in pupils' and students' societies, borrowed, and bought very infrequently. The school tried to control students' extracurricular reading by using punishment. If you read a certain genre of literature (mostly radical socialist), you could be expelled from a real school, gymnasium, or university. «Undesirable» literature included satirical works, romance novels, detective stories, and forensics.

Keywords: readers' interests, literature, high school and university students, Halychyna.

УДК [94:355.32(477.4)]"1919"
DOI: 10.33402/nd.2022-10-12-22

Іван ХОМА

*кандидат історичних наук, доцент
завідувач кафедри історії, музеєзнавства та культурної спадщини
Національного університету «Львівська політехніка»*

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4607-7065>

e-mail: khomaivan@ukr.net

ОБОРОНА КИЄВА АРМІЄЮ УНР ВІД ВІЙСЬК БІЛЬШОВИЦЬКОЇ РОСІЇ В СІЧНІ–ЛЮТОМУ 1919 РОКУ

Відзначено, що доба відродженої, але втраченої української державності в 1917–1921 рр. дає безцінні уроки та змогу споглядати за розвитком нації. Темою обрано одну з головних військових подій цієї доби – оборону Києва в січні–лютому 1919 р. – у час розгортання другої війни більшовицької Росії проти незалежної Української Народної Республіки.

Систематизовано фактичний матеріал про те, як армія більшовицької Росії вдало використала закінчення Першої світової війни, щоби відновити окупацію УНР, адже союзники української державності у 1918 р. програли світову війну, а ворог скористався військовим протистоянням тривалістю в місяць між українською владою та опозицією.

Розкрито, що фактично за місяць після усунення гетьмана Павла Скоропадського й утвердження Директорії УНР збройним силам УНР довелося організувати оборону столиці від військ більшовицької Росії, які наступали з Чернігова та Полтави. Зазначено, що командуванню української армії після антигетьманського повстання не вдалося сформувати достатньо боєздатні, політично стійкі, морально відповідальні та патріотичні сили для ефективного протистояння ворогу. Наведено випадки, коли сформовані під час антигетьманського повстання частини Армії УНР, що їх очолювали місцеві отамани, відмовлялися виконувати накази, покидали фронт і піднімали повстання в тилу; боєздатні сили могли тільки певний час утримувати наступ ворога, але не змінити ситуації на фронті. Відзначено, що організацію оборони Києва здійснювало командування Корпусу Січових стрільців. З'ясовано, що попередньо одна його ударна група підтримувала сили, які втримували наступ ворога під Полтавою. Констатовано, що 5 лютого 1919 р. війська, котрі обороняли Київ, покинули столицю без переведення протистояння від оборони до ведення вуличних боїв.

Ключові слова: Січові стрільці, Армія УНР, більшовицькі війська.

Війна Росії проти України, розпочата 24 лютого 2022 р. по всьому кордону між двома державами, вкотре змушує заглиблюватися у попередні війни та шукати розуміння передумов, певних особливостей, закономірностей і відповідей, як забезпечити себе в майбутньому. У нашій історії знайдеться декілька подібних подій, які добре демонструють контекст війни та її наслідки.

У сучасній історіографії аспекти означеної теми піднімали Михайло Ковальчук та Іван Хома¹. У їхніх працях достатньо деталізовано перебіг подій на підступах до Києва, ситуацію в тилу та настрої командування української армії. Однак менше звернено уваги на організацію сил ворога, розташування під час наступу. Також з огляду на те, що ми за 103 роки переживаємо подібні епізоди, є потреба актуалізувати подію й систематизувати фактичний матеріал.

Джерельна база в частині окупаційних сил Червоної армії (ЧА) представлена матеріалами, опублікованими у збірниках документів, а от висвітлення дій сил Армії Української Народної Республіки (УНР) опирається на матеріали Центрального державного архіву вищих органів влади України.

Мета дослідження – систематизувати в одній науковій праці історіографічний і джерельний матеріал про оборону Києва в останній декаді січня – на початку лютого 1919 р. силами Армії УНР.

Бої за Київ в останній декаді січня – на початку лютого 1919 р. проходили в межах розпочатої більшовицькою Росією війни проти УНР, яка в українській історіографії відома як Друга більшовицько-українська. Це була вже друга за рік битва за Київ. Перша відбувалася у кінці січня – в першій декаді лютого 1918 р. у межах Першої більшовицько-української війни. Обидві битви за столицю УНР було програно.

Війна фактично розпочалася після того, як Рада народних комісарів радянської Росії ще 11 листопада 1918 р. видала директиву, що зобов'язувала в десятиденний термін підготувати війська для «допомоги робітникам і селянам України»². Всеросійський центральний виконавчий комітет 13 листопада скасував формальні обмеження – Брестський мирний договір. Унаслідок цього 17 листопада за рішенням Центрального комітету Російської комуністичної партії (більшовиків) (ЦК РКП(б)) і Ради народних комісарів було створено Українську революційну військову раду групи військ курського напрямку у складі Володимира Антонова-Овсієнка, Володимира Затонського (Владимир Затонский) і Йосипа Сталіна (იოსებ ჯუღაშვილი). Рада розробила «воєнно-стратегічний план визволення України» і розпочала укомплектування фронту військами та відправлення пропагандивних груп в Україну. Володимир Антонов-Овсієнко листом Володимиру Леніну (Владимир Ленин) 22 листопада повідомляв: «Раднарком і по його вказівці Реввоєнком вирішили негайно приступити до активних операцій на Україні. 17 листопада утворилася Українська військова рада, замасковано названа Групою курського напрямку... Вецетісом вказано взяти в наше розпорядження: а) У Воронежі 43 робочий полк, 2-гу Орловську кавалерійську дивізію та наявні продовольчі полки; б) Московську робочу дивізію, яка за інформацією Головного командування повинна була знаходитись вже в Воронежі; в) повстанські частини в Україні; г) загіт Кожевнікова з-під Уфи; д) броньований поїзд у Москві». У листі зазначено, що ці сили з різних причин одразу не вдалося залучити³.

З останньої декади листопада більшовицькі частини почали розташовуватися вздовж нейтральної зони Чернігівської та Харківської губерній, періодично здійсню-

¹ Ковальчук М. На чолі Січових Стрільців. Військово-політична діяльність Євгена Коновальця в 1917–1921 рр. Київ, 2010. С. 288; Хома І. Я. Історія військового формування Січових Стрільців (1917–1919 роки). Львів, 2016. С. 256.

² Хома І. Я. Історія військового формування Січових Стрільців... С. 116.

³ Російський державний військовий архів. Ф. 14. Оп. 2. Спр. 13. Арк. 5.

ючи напади. 8 грудня 1918 р. відбулося створення регулярних частин ЧА. 19 грудня, без офіційного оголошення війни, більшовики рушили у відкритий наступ на УНР двома напрямками: I дивізія з району Стародуба північної Чернігівщини почала просуватися на Чернігів і Київ, а II дивізія з півдня Курської губернії – на Харків. 27 грудня було затверджено й опубліковано «Положення про регулярну Робітничо-селянську Червону армію України» (РСЧА) для боротьби з «інтервентами та внутрішньою контрреволюцією». До складу РСЧА України влилися всі партизанські загони, створені Всеукраїнським і місцевими воєнно-революційними комітетами⁴.

Революційна військова рада РСЧА України 2 січня 1919 р. видала директиву командувачу I Української радянської дивізії І. Локатошу (ім'я не встановлено) про активізацію наступу на Київському напрямі⁵.

Революційна військова рада РРФСР 4 січня 1919 р. утворила єдиний Український фронт на чолі з Володимиром Антоновим-Овсієнком і начальником штабу Василем Глаголевим (Василий Глаголев). 6 січня наказом головнокомандувача РРФСР Йоакима Вацетіса (Jukums Vācietis) підтверджено утворення фронту та встановлено розмежувальну лінію між Українським, Західним і Південним фронтами. Між Українським і Південним така проходила з півночі на південь довжиною приблизно 460 км через Єлець–Старий Оскол–Куп'янськ. Лінія між Українським і Західним – по р. Сож до Гомеля і далі до Овруча (відстань між цими містами – близько 250 км). Відповідно до наказу до складу фронту мали входити: всі наявні українські загони, які треба було звести у стрілецьку й кавалерійську дивізію; одна бригада 9-ї стрілецької дивізії, яка мала бути доведена до повної бойової готовності розпорядженням штабу Українського фронту; пограничні частини фронту. Йоаким Вацетіс ближчою ціллю ставив просування до лівого берега р. Дніпро із захватом головних пунктів переправ (Єкатеринослав (тепер – м. Дніпро), Кременчук, Черкаси, Канів, Київ). Штаб фронту розміщувався в Орлі, що приблизно за 550 км від Києва. Водночас планувалося на території України активно використовувати партизанські відділи та активізувати пропагандивну роботу⁶.

Вже 12 січня 1-й полк (Богунівський) дивізії взяв Чернігів⁷. 18 січня командувач I Української радянської дивізії І. Локатош і начальник штабу Фатеев (ім'я не встановлено) видали наказ про взяття Києва силами дивізії. Для його виконання дивізію поділили на дві бригади під командуванням Миколи Щорса та Петра Ковтуна⁸. Перший одночасно продовжував командувати 1-м полком дивізії.

⁴ Лихолат А. Розгром націоналістичної контрреволюції на Україні (1917–1922 рр.). Київ: Державне видавництво політичної літератури УРСР, 1955. С. 143–144; Кононенко М. Мобілізація до лав Червоної армії на Україні (листопад 1918 – червень 1919 рр.). *Український історичний журнал*. 1971. № 12. С. 39.

⁵ Директиви командования фронтов Красной армии (1917–1922). Сборник документов: в 4 т. Москва, 1971. Т. 1. С. 560.

⁶ Гражданская война на Украине 1918–1920. Сборник документов и материалов: в 3 т, 4 кн. Киев, 1967. Т. 1. Кн. 1: Освободительная война украинского народа против немецко-австрийских оккупантов. Разгром буржуазно-националистической Директории. С. 543.

⁷ Там само. С. 552.

⁸ Локатош І. Стародуб–Чернігів–Київ (спогади про 1918–1919 рр.). *Літопис революції*. 1930. № 5. С. 268.

Згідно з наказом командирові 1-го Українського радянського полку М. Щорсу поставили завдання скерувати батальйон із правого берега р. Десни дорогою через Шестовиці (приблизно 20 км на південь від Чернігова)–Смолин–Соколівку на Остер, що приблизно становить 68 км із півночі на південь. Рух батальйону підтримувати кавалерійською розвідкою. В Остері той мав переправитися на лівий берег Десни і приєднатися до полку в Козельцях, залишивши на правому березі кінний роз'їзд. Останній повинен був просунути південніше в район сіл Новосілки–Пухівка (приблизно 19 км від Броварів), перейти на лівий берег Десни і з'єднатися з полком. Інші частини мали рухатися по шосе на Козелець–Бровари–Київ. Зайнявши позиції на пунктах Вигурівщина–Воскресенка (тепер – Деснянський та Дніпровський райони Києва), вести посилену розвідку⁹. Бойову позицію займати тільки після того, як буде встановлено зв'язок із 2-м полком, що рухався зліва.

Цим наказом командирові 2-го полку Василеві Боженку треба було підтягнути 1-й батальйон і рухатися на Ніжин, зайнявши який, негайно продовжувати рух дорогою на містечко Носівка, що між Ніжином та Козельцями. Далі на південь по лінії Кобижчі–Бобровиці–Мокрець–Бобрик–Димерка–Бровари–Дарниця (приблизно 110 км). Захопивши вказані кінцеві пункти, укріпитися, встановити зв'язок із лівим і правим флангами, а також здійснити розвідку в бік Києва. 3-тя батарея повинна була рухатися слідом за полком.

На 3-й полк 2-ї бригади дивізії під командуванням Ф. Черняка (ім'я не встановлено) покладалося завдання після зайняття Бахмача рухатися великою дорогою через Білі Вежі на Парафіївку далі на захід до Ічні, через Монастирище–Макіївку–Старий Биків–Русанів–Сеньківку–Бориспіль до Осокорків (приблизно 220 км) та взяти під охорону залізничний міст. Перебувати в тісному зв'язку з 2-м полком.

Командирові 4-го полку Преображенському (ім'я не встановлено) наказано було залишатися у Бахмачі в резерві та нести охорону залізничного шляху по лініях Коногоп–Ромни–Прилуки.

В. о. командира 1-го кавалерійського полку Єонов (ім'я не встановлено) повинен був проконтролювати, щоб кавалерійський ескадрон, що перебував у розпорядженні командирів полків, діяв при полках за вказівкою їхніх командирів. Після з'ясування розвідкою про сили й місця розташування частин Армії УНР за умовним сигналом, під прикриттям артилерійського вогню повести енергійний наступ та форсувати Дніпро. 1-й полк повинен був займати Київ із північно-західного боку, 2-й – Микільськ (тепер – Микільське лісництво, Дарницький район Києва), 3-й – Саперну Слободу. Штаб розташувати у Броварах. Після захоплення Києва комендантом планували призначити Панафідіна, у розпорядження якого передати роту з кулеметами 1-го полку. При зайнятті центру Києва наказували пам'ятати про дисципліноване виконання наказів, адже у противника остання опора – Київ. Початок руху всіх вказаних сил треба було розпочати 22 січня о 6-й ранку¹⁰.

На північному сході більшовицькі сили 19 січня увійшли в Овруч. До Житомира та Луцька було евакуйовано органи місцевої влади¹¹.

⁹ Гражданская война на Украине 1918–1920... С. 558.

¹⁰ Там само. С. 558–560.

¹¹ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 13.

Оборону Києва організувало командування Корпусу Січових стрільців Армії УНР. Частина підрозділів уже була задіяна в бойових операціях проти більшовицьких військ. Зокрема, частина сил I дивізії Січових стрільців перебувала на Північному фронті в розпорядженні отамана Володимира Оскілка. 16 січня два стрілецькі курені на броньовику та з батареєю були направлені до Мозиря і Калинковичів, що приблизно за 120 км на північ від Овруча. Володимир Оскілко в донесенні від 18 січня писав, що Євген Коновалець 16 січня відкликав із фронту ці сотні¹². Попри це, вночі 19 січня віддав розпорядження полку Січових стрільців зайняти ст. Коростень і йти на Овруч (приблизно 49 км на північ) із надією, що «більшевицька авантюра буде ліквідована»¹³. Як уже зазначено, 19 січня Овруч таки зайняли ворожі сили.

Для допомоги Лівобережному фронту Армії УНР у першій декаді січня 1919 р. на основі I дивізії Січових стрільців почали формувати ударну групу. Перед нею ставили завдання посилити й об'єднати Лівобережний фронт, що розвалювався. Командувати групою доручено Романові Сушку, а начальником штабу з 5 січня був Богдан Сулковський¹⁴. У телеграмі до оперативного відділу 9 січня зазначено прохання направити того ж дня з Києва до Полтави полк Січових стрільців із батареєю та дві батареї Дніпровської дивізії. Крім того, туди за розпорядженням начальника головних резервних сил мали би скерувати ще три куреня¹⁵. 9 січня ударна група не відбула.

У телеграмі 14 січня П. Бобочану ставили завдання втримати Полтаву. При тому зазначено, що надіслано три курені Фастівського полку, Залізничний загін, сили Корсунської резервної бригади, полк Січових стрільців із двома батареями та кінною сотнею, а також чотири аероплани¹⁶. Про направлення Корсунської резервної бригади з Черкас до Полтави в розпорядження П. Болбочана повідомляли ще 12 січня¹⁷.

За свідченням Р. Сушка, ударна група становила близько 1 800 осіб, 200 коней, 8 гармат і 2 панцерні поїзди. Прибувши в район оперативних дій 17 січня, окремі підрозділи групи спробували закріпитися у Полтаві, яку ще втримували сили, що підпорядковувалися П. Болбочану. Однак 18 січня разом із ними довелося залишити місто. Сили П. Болбочана відступили до Кременчука¹⁸.

В оперативному повідомленні військ ворога від 19 січня зазначено, що цього ж дня сили II Української радянської дивізії зайняли Полтаву. Бій тривав 16 годин. Противник мав у розпорядженні сильні піхотні частини, підтримані броньованими поїздами й автомобілями, артилерією, а також кавалерією галичан. Однак під наполегливим натиском більшовицькі війська зламали спротив, переходячи сім раз у

¹² Там само. Спр. 60. Арк. 16–20.

¹³ Там само. Спр. 2. Арк. 17.

¹⁴ Сушко Р. Брат на брата. *Історичний Календар-альманах Червоної Калини на 1928 рік*. Львів, 1927. С. 53; Тинченко Я. Офіцерський корпус Армії Української Народної Республіки (1917–1921). Київ, 2007. Кн. 2. С. 427.

¹⁵ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 187.

¹⁶ Там само. Арк. 217 зв.

¹⁷ Там само. Арк. 213.

¹⁸ Сушко Р. Брат на брата... С. 53; Україна. 1919 рік.: М. Капустянський «Похід Українських армій на Київ–Одесу в 1919 році». С. Маланюк «Уривки зі спогадів». Документи та матеріали / передм. Я. Тинченко. Київ, 2004. С. 365.

наступ. Великі сили ворога (Армії УНР) відступили до Кременчука, а дрібні – розсіялися. Також зазначено про великі людські та матеріальні втрати сил Армії УНР¹⁹.

Вже 18 січня в оперативному повідомленні ударній групі Армії УНР ставили завдання зайняти фронт Полтава–Гадяч–Ромни та сконтактувати зі силами М. Поліщука (ім'я не встановлено)²⁰.

На 22 січня підпорядковані М. Поліщуку та Р. Сушку сили розташовувалися по лінії Крути–Прилуки–Пирятин (протяжність із півночі на південь близько 118 км), далі приблизно 63 км на схід до Лохвиці й на південь до Ромодан (відстань майже 57 км), на схід 25 км до Миргорода і приблизно 130 км на південний схід до Кобеляків²¹. Штаб групи Р. Сушка розташувався в Ромоданах, а сили М. Поліщука – в Ніжині²². Так Полтава залишалася на схід від лінії Миргород–Кобеляки, а Кременчук – до 70 км на захід від Кобеляк. Більшовицький наступ здійснювався з лінії протяжністю приблизно 180 км Ромни–Гадяч–Зіньків–Диканька–Полтава²³.

В оперативному звіті з Ромодан 23 січня повідомлялося про збільшення бойової активності більшовиків²⁴. 25 січня Є. Коновалець надіслав Р. Сушкові й М. Поліщуківі телеграму, у якій мовилося: «... якщо ви будете примушені відходити, то мусите рушити не потягами, а обов'язково ґрунтовим шляхом, руйнувати по дорозі залізничні будинки і розбирати залізничний шлях»²⁵. 26 січня командування фронту наказувало групі стрільців «уперто боронити фронт»²⁶. 27 січня, згідно з оперативним звітом, на лінії Кременчук–Ромодан противник активних дій не виявляв, а зосередив увагу для наступу на Прилуки і Пирятин²⁷. 28 січня група Р. Сушка почала відступати²⁸. 29 січня штаб групи залишив Ромодан і переїхав приблизно 23 км на захід до Лубен (близько 190 км від Києва)²⁹.

Роман Сушко пише, що обороні фронту перешкождали повстання отаманів у Гадячі, Лохвиці, Решетилівці та Хоролі. Внаслідок переговорів деяких із них вдалося зупинити, але час та ініціативу було втрачено³⁰. Також доводилося знімати з фронту військові сили для ліквідації повстань. Так, 26 січня для придушення виступу Корсунської резервної бригади отамана Гната Хименка через ст. Цвітково у район Черкас направлено полк ім. Петлюри³¹. Зі слів Р. Сушка, саме придушення відбулося 29 січня на ст. Гребінка³².

¹⁹ Гражданская война на Украине 1918–1920... С. 569.

²⁰ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 237.

²¹ Там само. Спр. 8. Арк. 110.

²² Там само. Спр. 3. Арк. 25; Оп. 1. Спр. 46. Арк. 214, 268.

²³ Там само. Спр. 1. Арк. 109 зв.–110.

²⁴ Там само. Спр. 60. Арк. 29.

²⁵ Там само. Спр. 50. Арк. 7.

²⁶ Там само. Спр. 28. Арк. 5.

²⁷ Там само. Спр. 5. Арк. 28.

²⁸ Україна. 1919 рік... С. 369.

²⁹ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 2.

³⁰ Сушко Р. Брат на брата... С. 53.

³¹ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 320.

³² Сушко Р. Брат на брата... С. 55.

На Чернігівському шляху 23 січня більшовицькі війська взяли на лівому березі Дніпра містечко Козелець (близько 68 км від Києва), сконцентрувавши в ньому майже 4 000 осіб, 4 гармати і 100 кулеметів, розгорнули наступ на Київ. Українські війська під командуванням отамана Івана Семесенка й полковника Миколи Аркаса відступили до с. Семиполки, розташованого приблизно за 27 км на південь від Козелець. Самочинно фронт покинули 2-й Чорноморський полк і 1-й кінно-партизанський полк Січових стрільців під командуванням отамана Олесея Козир-Зірки. Зокрема, про це 24 січня повідомляв І. Семесенко та просив роззброїти їх як зрадників³³.

Для захисту цього напрямку 26 січня о 5-й ранку з Києва на північ до ст. Димера (приблизно 35 км від Києва) вирушив 1-й полк Січових стрільців під командуванням І. Рогульського. Після прибуття на місце призначення в його розпорядження перейшли сили отамана І. Семесенка й полковника М. Аркаса³⁴. Напередодні відправлення групи І. Рогульського на цьому фронті на бік більшовиків перейшов 1-й Білоцерківський полк, а 1-й Київський самочинно залишив позиції³⁵.

Загалом у полку І. Рогульського, не враховуючи активу кулеметних сотень, було близько 1 320 стрільців³⁶. На 29 січня група займала лінію Рожівка–Димера–Гоголів–Велика Стариця (приблизно 50 км). Два бронепотяги групи стояли між Димеркою та Бобриком³⁷.

Ще один випадок, який послаблював оборону столиці та деморалізував боєздатні сили, трапився на початку останньої декади січня в районі Трипілля. Повстав отаман Зелений. Для придушення відправили групу стрільців під командуванням О. Думіна. До неї входили два піші полки 1-го полку Січових стрільців, курінь отамана С. Голуба та дві гарматні батареї, що приблизно становило 850 осіб³⁸. Придушивши повстання, 26 січня група повернулася до Києва³⁹. Володимир Зарицький, який командував гарматною батареєю, пише, що до Києва експедиція повернулася із великими трофеями⁴⁰. Мабуть, це була зброя, яку повстанці добровільно здали.

У цей час командування армії, на відміну від політиків, не створювало собі особливих ілюзій із приводу можливих змін на Східному протибільшовицькому фронті, про що свідчать звіти Олександра Грекова і Євгена Коновальця на засіданні Трудового конгресу 25 січня 1919 р. Вони викликали тривогу й навіть паніку в залі. Так, зі слів Ісаака Мазепи, Олександр Греков заявив, що насправді боєздатні частини української армії нечисленні, тому не можуть утримувати наступ більшовицьких військ на Київ. Тільки Січові стрільці тримаються на фронті, але цих сил

³³ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 60. Арк. 32, 35, 44.

³⁴ Там само. Спр. 50. Арк. 8–9; Крезуб А. Група полк. Рогульського. *Історичний Календар-альманах Червоної Калини на 1929 рік*. Львів, 1928. С. 52.

³⁵ Ковальчук М. На чолі Січових Стрільців... С. 90.

³⁶ Крезуб А. Група полк. Рогульського... С. 52.

³⁷ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 5. Арк. 2.

³⁸ Кучабський В. Від першопочинів до Проскурівської операції. *Корпус Січових Стрільців. Воєнно-історичний нарис. Ювілейне видання 1917–1967*. Чикаго, 1969. С. 225.

³⁹ Ковальчук М. На чолі Січових Стрільців... С. 90.

⁴⁰ Зарицький В. Історія 3-ої легкої батареї 4-го гарматного полку Січових Стрільців. *Вісті*. 1965. Листопад. С. 103.

замало. Дещо знизити градус тривоги і паніки спробував Симон Петлюра, який оптимістично закликав членів конгресу до «однодушної оборони батьківщини перед ворогами, оскільки ми ще маємо досить сил для того, щоб вдержати українську столицю в своїх руках»⁴¹.

У виступі Є. Коновалець підтвердив заяву О. Грекова, але запевнив, що стрільці не залишать столиці без бою. Про переможну оборону Києва він не говорив, давши зрозуміти, що відступати все-таки доведеться⁴². Перед цим, 23 січня, А. Мельник надіслав Є. Коновальцю записку, у якій йшлося про потребу евакуації з Києва⁴³. Того ж дня начальника постачання інформували, що евакуацію варто здійснювати в район Шепетівки–Проскурова–Волочиськ⁴⁴.

Євген Коновалець 29 січня видав наказ ч. 211, де було сказано, що на шляху до Києва більшовицькі війська перебувають на станціях Козельці, Ніжин, Ічня, Лохвиця, Решетилівка та Лещанівка. У наступному пункті зазначено, що Лівобережний фронт має загальне завдання – «міцно тримати зайнятий фронт, роблячи всі заходи для захвату Полтави, Бахмача, Чернігова». Для успішного протистояння більшовикам, а навіть і розвитку наступальних дій на Полтавському напрямку, групі стрільців під командуванням Р. Сушка разом із підпорядкованими йому Запорізьким корпусом отамана Волоха й Чорноморським кошем отамана Поліщука треба закріпитися і тримати оборону в районі Гребінки–Ромодан–Кобеляк. На Чернігівському напрямку групі січовиків полковника І. Рогульського та підпорядкованим йому силам ставилося завдання закріпитися у районі Броварів і розвивати наступ у район Остера–Козелець–Кобижчі. Резервній групі полковника В. Кучабського наказано перебувати в бойовій готовності⁴⁵. Ці сили становили близько 6 000 осіб, більшість із яких – січові стрільці⁴⁶. Очевидно, їх уже було недостатньо для зміни ситуації на фронті.

Наказом по Корпусу Січових стрільців 1 лютого І дивізії підпорядковано бойовий полк залізничників і технічний курінь, начальникові штабу корпусу передано в розпорядження чотири броньовані потяги, розформовано Окремий лівобережний дніпровський полк, а весь особовий склад і майно віддано в розпорядження 2-го полку Січових стрільців⁴⁷. Це було зроблено, щоб не втратити військового майна при відступі і щоб Окремий лівобережний дніпровський полк, який на той час був деморалізований, не перейшов на сторону ворога. Цим ж наказом командира скорострільного коша І дивізії Січових стрільців зобов'язали передані бронепοїзди підготувати до бою.

У Києві в цей час розпочалася евакуація майна державних інституцій, військових частин, складів тощо. Вночі 1 лютого в супроводі стрілецького загону під командуванням Івана Чмоли до Вінниці виїхали Володимир Винниченко, Федір Швець та Осип Назарук. Саме в той момент, зі слів О. Назарука, В. Винниченко сказав: «Я спав

⁴¹ Мазепа І. Україна в огні й бурі революції 1917–1921. Київ, 2003. С. 87.

⁴² Стахів М. Україна в добі Директорії УНР. Скентон, 1963. Т. 3: Україна між двома силами. С. 37.

⁴³ Biblioteka Narodowa w Warszawie. Archiwum im. Tarasa Szewczenki. M/f. 92256. Str. 785.

⁴⁴ ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 46. Арк. 283.

⁴⁵ Там само. Спр. 5. Арк. 34.

⁴⁶ Там само. Спр. 8. Арк. 145 зв.

⁴⁷ Biblioteka Narodowa w Warszawie. Archiwum im. Tarasa Szewczenki. M/f. 92256. Str. 705.

спокійно тоді, коли знав, що сторожа з Січових Стрільців. Таке ідейне військо трапляється в історії може раз на тисяча літ»⁴⁸.

Решта членів Директорії, уряду та штаб Армії УНР переїхали 2 лютого до Вінниці. Проводилася евакуація й цивільного населення столиці. Насправді, не обійшлося без хаосу й паніки. З Києва таки не вдалося вивезти багато військового майна, яке невдовзі дісталось більшовикам⁴⁹.

У Києві залишалися О. Греков, Є. Коновалець і штаб Корпусу Січових стрільців, які 3 лютого ухвалили рішення залишити столицю, а вже 5 лютого її покинули українські війська⁵⁰. Штаб корпусу (й одночасно Східного фронту) 4 лютого вже перебував у Фастові⁵¹, а за декілька днів переїхав до Козятина⁵². Група Р. Сушка, перейменована на Північну, закріпилася на лініях Київ–Коростень і Коростень–Мозир, група І. Рогульського – Центральна – тримала оборону напрямку Київ–Житомир, а новосформована Південна під командуванням І. Чмоли – на лінії Київ–Фастів⁵³.

Отже, командування Армії УНР зорганізувало оборону Києва, яка тривала близько двох тижнів і дала змогу реалізувати важливу історичну подію у столиці УНР – Акт Злуки 22 січня 1919 р., а також провести евакуацію головних органів влади для забезпечення існування держави доки воює армія. Інші завдання нечисельні, політично стійкі, морально відповідальні та патріотично налаштовані частини Армії УНР виконати не мали змоги. Підвели ті ж, що були напіврегулярними партизанськими, сформованими через масову мобілізацію під час антигетьманського повстання.

REFERENCES

Direktivy komandovaniia frontov Krasnoi armii (1917–1922). Sbornik dokumentov: v 4 t. (Vol. 1). (1971). Moscow [in Russian].

Grazhdanskaia voina na Ukraine 1918–1920. Sbornik dokumentov i materialov: v 3 t, 4 kn. (1967). (Vol. 1; B. 1). Kyiv [in Russian].

Khoma, I. (2016). *Istoriia viiskovoho formuvannia Sichovykh striltsiv (1917–1919 roky)*. Lviv [in Ukrainian].

Kononenko, M. (1971). Mobilizatsiia do lav Chervonoi armii na Ukraini (lystopad 1918 – cherven 1919 rr.). *Ukrainskyi Istorychnyi Zhurnal*, 12, 39 [in Ukrainian].

Kovalchuk, M. (2010). *Na choli Sichovykh Striltsiv. Viiskovo-politychna diialnist Yevhena Konovaltsia v 1917–1921 rr.* Kyiv [in Ukrainian].

Krezub, A. (1928). Hrupa polk. Rohulskoho. *Istorychnyi Kalendar-almanakh Chervonoi Kalyny na 1929 rik*, 52 [in Ukrainian].

⁴⁸ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Ф. 359. Оп. 1. Спр. 85. Арк. 17.

⁴⁹ Ковальчук М. На чолі Січових Стрільців... С. 91.

⁵⁰ Стахів М. Україна в добу Директорії УНР. Т. 3. С. 150, 156.

⁵¹ ЦДАВО України. Ф. 2266. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 218.

⁵² ЦДАВО України. Ф. 1078. Оп. 1. Спр. 28. Арк. 255; ЦДАВО України. Ф. 2266. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 13.

⁵³ Кучабський В. Від першопочинів до Проскурівської операції... С. 230.

Kuchabskyi, V. (1969). *Vid pervopochyniv do Proskurivskoi operatsii. Korpus Sichovykh Striltsiv. Voienno-istorychnyi narys. Yuvileine vydannia 1917–1967*. Chicago [in Ukrainian].

Lokatosh, I. (1930). Starodub–Chernihiv–Kyiv (spohady pro 1918–1919 rr.). *Litopys revoliutsii*, 5, 268 [in Ukrainian].

Lykholat, A. (1955). *Rozhrom natsionalistychnoi kontrrevoliutsii na Ukraini (1917–1922 rr.)*. Kyiv [in Ukrainian].

Mazepa, I. (2003). *Ukraina v ohni y buri revoliutsii 1917–1921*. Kyiv [in Ukrainian].

Stakhiv, M. (1963). *Ukraina v dobi Dyrektorii UNR (Vol. 3)*. Scranton [in Ukrainian].

Sushko, R. (1927). Brat na brata. *Istorychnyi Kalendar-almanakh Chervonoii Kalyny na 1928 rik*, 53 [in Ukrainian].

Tynchenko, Ya. (2007). *Ofiterskyi korpus Armii Ukrainyskoi Narodnoi Respubliki (1917–1921) (Vol. 2)*. Kyiv [in Ukrainian].

Ukraina 1919 rik: M. Kapustianskyi «Pokhid Ukrainyskykh armii na Kyiv–Odesu v 1919 rotsi». (2004). In Ye. Malaniuk, «Uryvky zi spohadiv». *Dokumenty ta materialy* (p. 365). Kyiv [in Ukrainian].

Zarytskyi, V. (1965, Lystopad). Istoriiia 3-oi lehkoi batarei 4-ho harmatnoho polku Sichovykh Striltsiv. *Visti*, 103 [in Ukrainian].

Ivan KHOMA

PhD (History), Associate Professor

Head of the Department of History, Museum Studies and Cultural Heritage

Lviv Polytechnic National University

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4607-7065>

e-mail: khomaivan@ukr.net

DEFENSE OF KYIV BY THE ARMY OF THE UKRAINIAN PEOPLE'S REPUBLIC AGAINST THE MILITARY OF BOLSHEVIK RUSSIA IN JANUARY–FEBRUARY 1919

The era of revived but lost Ukrainian statehood in 1917–1921, provides invaluable lessons and allows us to contemplate the growth of the nation. The subject of the article is one of the key military events of this era, the defense of Kyiv in January–February 1919, during the second war of bolshevik Russia against the independent Ukrainian People's Republic.

The actual material on how the army of bolshevik Russia successfully used the end of World War I to restore the occupation of the UPR is systematized. After all, the allies of Ukrainian statehood in 1918 lost the world war. The enemy also took advantage of a month-long military confrontation between the Ukrainian government and the opposition.

It was revealed that a month after the removal of Hetman P. Skoropadskyi and the approval of the UPR Directory, the UPR armed forces had to organize the defense of the capital from the troops of Bolshevik Russia, which were advancing from Chernihiv and Poltava. After the anti-Hetman uprising, the command of the Ukrainian army failed to form sufficiently capable, politically stable, morally responsible, and patriotic forces to effectively confront the enemy. There were cases when units of the UPR Army formed

during the anti-Hetman uprising, led by local atamans, refused to carry out orders, left the front, and raised uprisings in the rear. Combat forces could only hold off the enemy for a while, but not change the situation at the front. The organization of the defense of Kyiv was carried out by the command of the Sich Riflemen Corps. Previously, one strike group of the corps supported the forces holding back the enemy's offensive near Poltava. On February 5, 1919, the troops defending Kyiv left the capital without shifting the nature of the confrontation from defense to street fighting.

Keywords: Sich Riflemen, Army of the Ukrainian People's Republic, Bolshevik troops.

Наталія МИСАК

*кандидат історичних наук, доцент
старший науковий співробітник відділу нової історії України
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8685-9566>
e-mail: natalia_mysak@ukr.net*

СПОГАДИ КИРИЛА СТУДИНСЬКОГО ПРО БОРОТЬБУ ЗА УКРАЇНСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ У ЛЬВОВІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У джерелознавчому дослідженні висвітлено один із аспектів боротьби українців за відкриття національної вищої школи в Галичині на початку ХХ ст., зокрема події 23 січня 1907 р., унаслідок яких понад сто студентів були заарештовані. Зазначено, що публіковані спогади професора Львівського університету Кирила Студинського – неоціненне джерело для розуміння суспільного ставлення до проблеми українського університету у Львові. Проаналізовано позиції викладацького складу, керівництва навчального закладу та деяких представників крайової організації. Вказано розбіжності в поглядах українських професорів: від несприйняття та ігнорування до усвідомлення необхідності продовжувати боротьбу. Особливу увагу акцентовано на чіткій позиції К. Студинського й О. Колесси, які, попри особисті непорозуміння, стали на захист студентів.

На основі аналізу загальних зборів викладацького складу Львівського університету, дискусій і словесних перепалок розкрито негативний вплив шовіністично забарвленої риторики тогочасної преси на формування упереджених поглядів більшості польських викладачів щодо української молоді. Також вказано на небажання тих, хто впливав на формування ідентичності й світогляду студентів, зрозуміти природу та мотивацію їхніх протестних дій і вчинків. Водночас відзначено вичікувальну позицію крайової адміністрації у цьому питанні.

Розкрито особистісну позицію автора, зокрема його емоційні стани, переживання під час виступів і розмов із викладачами, судовими службовцями, представниками органів влади, небайдужість до долі молоді, активну участь у підтримці заарештованих студентів. Відтворено детальну хронологію подій, учасником яких був К. Студинський: загальні збори професорів Львівського університету, арешти української молоді, її утримання у слідчій в'язниці, обговорення наслідків студентських заворушень на засіданні Крайової шкільної ради, особиста аудієнція у намісника тощо. Показано формування у молодіжному середовищі реноме К. Студинського як щирого прихильника українського студентства.

Ключові слова: Кирило Студинський, український університет, Галичина, молодь, арешти.

Проблема українського університету в Галичині була стрижневою у суспільно-політичному житті краю наприкінці XIX – на початку XX ст. Це зумовлювалося значними перетвореннями в соціальній сфері, зміною ролі вищої освіти у тогочасному суспільстві. Утвердження соціально-професійної стратифікаційної моделі, за якої запорукою високого статусу було не соціальне походження і матеріальні статки родичів, а відповідний рівень освіти та кваліфікація, активізація боротьби галицьких українців за національні права, вплинуло на зміну суспільного сприйняття освіти загалом. Відтак наявність/відсутність національної вищої школи трактували як значний поступ/обмеження для українського населення краю. В умовах поліетнічності, полімовності й полікультурності Галичини боротьба за український університет стала неабияким суспільним подразником, чинником нагнітання антагоністичних тенденцій між поляками й українцями.

Тему боротьби за національну вищу школу неодноразово піднімали в дослідженнях українські й зарубіжні вчені. Серед них варто назвати монографію і низку статей львівського історика Володимира Качмара, у яких автор розглянув суспільно-політичне тло проблеми, зокрема роль польсько-українських відносин, законодавче підґрунтя, парламентські дискусії щодо заснування національної вищої школи в Галичині, соціальні, культурні та політичні наслідки протестних акцій молоді¹. Різні аспекти боротьби за український університет висвітлено в дослідженнях Ігоря Гурака², Миколи Кугутяка³, Вікторії Стинської⁴, Криштофи Міхалевської (Krzysztofa Michalewska)⁵, Ярослава Мокляка (Jarosław Moklak)⁶ тощо. Проте поза увагою авторів залишається

¹ Качмар В. М. За український університет у Львові. Ідея національної вищої школи у суспільно-політичному житті галицьких українців (кінець XIX – початок XX ст.). Львів, 1999. 118 с.; Качмар В. М. Проблема українського університету у Львові в кінці XIX – на початку XX ст.: суспільно-політичний аспект: автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Львівський державний університет ім. Івана Франка. Львів, 1999. 19 с.; Качмар В. М. Справа українського університету на тлі польсько-українських суперечностей у Галичині 1901–1908. *Проблеми слов'янознавства*. 2002. Вип. 52. С. 47–58; Качмар В. М. Суспільно-політичне віддуння сецесії українських студентів з Львівського університету в грудні 1901 р. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. 1999. Вип. 34. С. 289–299; Качмар В. М. Питання про створення українського університету у Львові в австрійському парламенті на початку XX ст. *Львів: місто – суспільство – культура: зб. наук. праць / за ред М. Мудрого*. Львів, 1999. С. 421–430.

² Гурак І. Студентство у боротьбі за відкриття українського університету у Львові та події 1 липня 1910 року. *Українознавчі студії*. 2007–2008. № 8–9. С. 305–315; Гурак І. «Молода Україна»: студентство в суспільно-політичному житті Галичини (60-ті рр. XIX – початок XX ст.). Івано-Франківськ: Вид-во ПП Третяк І. Я., 2007. 280 с.

³ Кугутяк М. Проблема українського університету в суспільно-політичному русі Східної Галичини (1848–1918). *Науковий збірник Українського Вільного Університету: матеріали конференції «Український вільний університет з минулого в майбутнє. До 70-річчя заснування (Львів, 13–14 лютого 1992 р.)*. Мюнхен; Львів, 1993. С. 16–20.

⁴ Стинська В. Боротьба за університет у Львові на початку XX століття. *Наукові записки Тернопільського державного педагогічного університету. Серія: Педагогіка*. 2001. № 8. С. 22–27.

⁵ Michalewska K. Sprawa uniwersytetu ukraińskiego w latach 1848–1914. *Studia Historyczne*. 1984. Zesz. 1 (104). S. 35–60.

⁶ Moklak Ja. Walka o uniwersytet ukraiński we Lwowie – kontekst włoski i południowosłowiański (1908–1914). *Чорноморський літопис*. 2014. № 10. С. 47–53.

соціальна складова боротьби, вивчення мотивації дій студентів, сприйняття проблеми різними соціальними групами.

Мета публікації – ввести до наукового обігу нове мемуарне джерело про боротьбу української молоді за національну вищу школу в Галичині на початку ХХ ст. – спогади проф. Кирила Студинського. Сприяти ґрунтовнішому розумінню проблеми, зокрема таких аспектів, як ставлення педагогічного персоналу (українського й польського) та адміністрації Львівського університету до студентських протестів, роль масмедій у розпалюванні польсько-українського протистояння у краї тощо.

До генези боротьби за український університет у Львові. Генеза подій, пік розгорання яких припав на перші роки ХХ ст., складна і тривала. Вона пов'язана зі збільшенням у 80–90-х роках ХІХ ст. чисельності українських студентів у Львівському університеті й одночасно з ігноруванням адміністрацією, попри законодавчі гарантії, їхніх освітніх прав. У цей час молодь могла навчатися рідною мовою лише на кількох кафедрах: української мови і літератури на філософському факультеті, яку в 1868–1894 рр. очолював Омелян Огоновський, та двох надзвичайних цивільного та кримінального права з

українською мовою викладу, заснованих 1862 р. У 1881 р. керівництво юридичного факультету звернулося до уряду з поданням, у якому пропонувало ліквідувати ці дві кафедри, створивши замість них цивільного права без зазначення мови викладання. Однак рішення влади було неочікуваним: кафедри одержали статус звичайних з українською мовою викладання⁷. Вдалося дещо покращити мовні права українців унаслідок політики «нової ери»: почали функціонувати кафедра всесвітньої історії зі спеціальним оглядом Східної Європи з українською мовою навчання (1894)⁸, яку Павло Роберт Магочій (Paul Robert Magocsi) назвав «найславнішою українською катедрою в Австро-Угорщині»⁹, та друга кафедра української літератури. Необхідно

Кирило Студинський, фото початку ХХ ст.
(ЦДІАЛ України. Ф. 362. Оп. 1. Спр. 488)

⁷ Мудрий В. Змагання за українські університети в Галичині. Львів; Нью-Йорк, 1999. С. 48–49.

⁸ Michalewska K. Sprawa uniwersytetu ukraińskiego w latach 1848–1914. *Studia Historyczne*. 1984. Zesz. 1 (104). S. 39.

⁹ Магочій П. Р. Національні культури й університетські катедри. Торонто, 1980. С. 10.

зауважити, що ініціаторами розширення освітніх прав українців у вищій школі були самі студенти. Вперше ця ідея з'явилася у середовищі товариств «Академічний кружок» та «Дружній лихвар». У грудні 1881 р. вони навіть зверталися до Міністерства віросповідання і освіти (МВіО) з вимогою обрати спеціальний комітет, який би займався вирішенням питання відкриття кафедри української історії у Львівському університеті¹⁰. Ця теза була предметом обговорення і на другому студентському вічі 1884 р. Тоді учасники прийняли резолюцію, у якій зазначалося: «Віче домагається заведення українських викладів на всіх факультетах львівського університету, а крім цього негайного креовання катедри української історії...»¹¹. Втім, відкриття кафедри молодь домоглася лише 1894 р.

Упродовж 1880-х – на початку 1890-х років проблема українського університету була радше камеральною. Її активно обговорювали молодіжні та громадські організації, різні політичні сили тощо. Значного суспільного розголосу проблема набула наприкінці 1890-х років, особливо у студентському середовищі. Молодь була тією соціальною групою, яка найбільше відчувала необхідність національної вищої школи, а тому саме вона відіграла головну роль у боротьбі відкриття українського навчального закладу. Володимир Качмар початок організованої боротьби за український навчальний заклад у Львові пов'язує зі створенням студентського товариства «Академічна громада», яке зайняло провідні позиції у громадсько-політичному житті краю¹². Члени цієї організації в 1899 р. стали ініціаторами проведення віча українських студентів Австро-Угорщини у справі заснування українського університету, яке відбулося 13 липня у великій залі готелю «Belle-Vue»¹³. Подія була доволі масштабною – зібралось близько 450 делегатів із різних навчальних закладів, а також представники галицької преси й українські професори Львівського університету. Головну тезу віча сформулював у доповіді голова «Академічної громади» Михайло Галуцинський. Він наголосив на актуалізації національного питання в Австро-Угорщині, а особливо – мовній нерівноправності в Галичині: «Ми рвемося до культури, до науки, до поступу, а нам запирають дорогу. В ім'я самого поступу українсько-руського народу ми мусимо вибороти університет, в ім'я поступу Українсько-руського народу ми жадаємо від правительства заснування університету з нашою рідною викладовою мовою»¹⁴. Учасники віча ухвалили резолюцію до МВіО з вимогою заснування українського університету у Львові. Цей документ підписали 449 студентів вищих навчальних закладів Австро-Угорщини та 57 магуристів*.

¹⁰ Ковалюк Р. Український студентський рух на західних землях. XIX–XX ст. Львів, 2001. С. 73.

¹¹ Мудрий В. Змагання за українські університети... С. 49.

¹² Качмар В. М. Проблема українського університету... С. 10.

¹³ Michalewska K. Sprawa uniwersytetu... S. 40; Partacz Cz. Od Badeniego do Potockiego. Stosunki Polsko-Ukrainskie w Galicji w latach 1888–1908. Torun, 1996. S. 78.

¹⁴ Українсько-руський університет. Пам'яткова книжка першого віча студентів Українців-Русинів всіх вищих шкіл Австрії в справі оснований українсько-руського університету / зібрав і видав М. Крушельницький. Львів, 1899. С. 20.

* Матуристи – випускники середніх закладів освіти (гімназій і реальних шкіл), що склали випускний іспит (матуру).

До історії" заворушень українських
студентів на львівському університеті в р. 1907,
(на основі записок, зроблених після подій.)

Дня 23. січня 1907 року улягли українські студенти під проводом Павла Крота бунт на львівському університеті і серед них потрапили нарати поротрети ректорів, завішени в авні, а один із студентів зранив буюом в голову секретаря і директора університету, д-ра Альойа Вінарюфа.

Від дня 10. січня перебував я у Відні і працював у Архиві міністерства внутрішних справ, пошукуючи за актами, що висвітлювали би хаси Маркіяна "Машкевича. Там побрав зарозок моєї праці про польські конституції" серед питанців і нашого духовенства в літах 1831-46, видрукованої в рік пізніше в "Записках" Карк. Публ. сім. Шевченка (том 80 і 82 та окремою візсбиткою стро.

На обідні заходив я до Kochschule, де звичайно, біля год. 3. по полудні зустрігався з різним кот двору Таровітським, тоді поспом паролатенду. Я затешкав навіть з радн. двору Таровітським у якоїсь старої, гуркої Сабі, ^{Таманки} при Schweißmilchasse Nr. 1., що гурі соломо порохувана собі за кімнату. В готелі були б більше за мешканці не взяли.

В Kochschule познайомився теж з нотарем із Золочева, м'ят іменником та кузином, хать Поняком з роду Адамом Студинським і його прогарною дружиною, дочкою б. російського консуля в Тарогах, Еберггарда. Він старався про перенесення

Вимоги відкриття українського університету у Львові звучали під час II віча українських студентів Австро-Угорської імперії (1900)¹⁵, з'їзду українських студентів у Львові (1902)¹⁶, зборів студентів-русинів Австрійської імперії (1906)¹⁷, з'їзду українського студентства Австро-Угорської і Російської імперій у Львові (1909)¹⁸, II Всеукраїнського студентського з'їзду (1913)¹⁹, Всеслов'янського з'їзду поступової академічної молоді (1908)²⁰ тощо. Взагалі заснування національного навчального закладу асоціювалось у молодіжних колах не лише з можливостями розвитку української науки і культури, а й самостійним поступом українського народу взагалі²¹.

Наприкінці XIX ст. університетське питання стало предметом запеклих дискусій і у стінах австрійського парламенту. Чи не вперше актуалізував проблему на імперському рівні Данило Тянчкєвич. У грудні 1898 р. він виступив у Державній раді з критикою принципу утравкізму (двомовності), який де-юре існував у Львівському університеті з 1871 р.²² Однак насправді двомовність була суто формальною. Завдяки сприятливій політичній кон'юктурі у Відні полякам вдалося значно більше скористатися своїми національними правами, ніж українцям. Вони неодноразово протягом 1873–1878 рр. порушували перед урядом клопотання про надання польській мові у Львівському університеті статусу офіційної замість німецької. Зрештою, імператор своїм розпорядженням від 27 квітня 1879 р. задовольнив ці вимоги²³. У наступні роки польська мова зайняла домінуючі позиції в офіційному діловодстві та навчальному процесі²⁴. Данило Тянчкєвич акцентував не лише на освітній, а й культурно-виховній ролі університету, у виступі вказав на необхідність та виняткову роль національного навчального закладу в ідентифікаційних і націєтворчих процесах українців, а також

¹⁵ Друге віче української академічної молодіжи. *Молода Україна*. 1900. Ч. 8. С. 294.

¹⁶ З'їзд академічної молодіжи. *Молода Україна*. 1902. Ч. 4. С. 133.

¹⁷ З'їзд рускої молодіжи висших шкіл австрійських в справі боротьби за руский університет у Львові. *Діло*. 1906. Ч. 136. С. 2.

¹⁸ З'їзд української молодіжи. *Діло*. 1909. Ч. 142. С. 3; З'їзд української академічної молодіжи... *Діло*. 1909. Ч. 150. С. 2–3; Ч. 152. С. 2–3.

¹⁹ Наш зїзд. Резолюції. *Шляхи*. 1913. Ч. 7. С. 82–84.

²⁰ Залізняк М. Всеслов'янський зїзд поступової молодіжи. *Літературно-науковий вістник*. 1908. Т. XLIII. Кн. VII. С. 168.

²¹ Л. Ц. Національна вага університету і консеквенції для її ренегатів. *Молода Україна*. 1902. Ч. 1–3. С. 7.

²² Качмар В., Марискевич Т. М. Грушевський і змагання за український університет у Львові. *Михайло Грушевський і Західна Україна: доповіді й повідомлення наукової конференції (м. Львів, 26–28 жовтня 1994 р.). До 100-річчя від початку діяльності М. Грушевського у Львівському університеті*. Львів: Світ, 1995. С. 25.

²³ Bobrzyński M. *Z moich pamiętników*. Wrocław; Kraków: Wyd-wo zakładu imienia Ossolińskich, 1957. S. 304.

²⁴ Мисак Н. Реалізація освітніх потреб національних меншин та народів Австро-Угорської імперії у вищій школі (на прикладі Галичини): юридична та практична складові. *Освіта національних меншин в Україні: історичні традиції, правові засади, сучасні виклики (XX – початок XXI століть)*: монографія / відп. ред. І. Соляр; упоряд. М. Романюк. Львів, 2018. Кн. 1. С. 81–83.

Ілюстрація першої сторінки краківської газети «Nowości ilustrowane» за 2 лютого 1907 р. (Стаття «Hajdamacy na lwowskim uniwersytecie»)

у цивілізаційному світовому поступі²⁵. У наступні роки це питання знову піднімали Євген Олесницький, Олександр Барвінський та Юліан Романчук²⁶.

Попри активізацію молоді в боротьбі за свої права, керівництво навчального закладу, та й крайова адміністрація, фактично ігнорували проблему. А подекуди Академічний сенат* своїми рішеннями різко протидівав вимогам українських студентів, сприяючи тим самим нагнітання конфлікту. Загострення польсько-українського протистояння в університетській справі припало на осінь 1901 р. У його основі – два епізоди. По-перше, відмова декана теологічного факультету Яна Фіялека (Jan Fijałek) приймати вписові бланки (т. зв. index-у) студентів українською мовою²⁷. Вона спричинила обурення і протести серед молоді інших факультетів. Українські студенти вимагали дозволити здійснювати процедуру запису в університет українською мовою, відтак – використання вписових формулярів українською²⁸. Зрештою, богословам-

²⁵ Качмар В. М. Питання про створення українського університету у Львові... С. 422.

²⁶ Там само. С. 422–423.

* Академічний сенат – вищий колегіальний орган управління Львівського університету, до складу якого входили ректор, декани та сеньйори (найстарші за віком і стажем професори). До його компетенції належали питання, які стосувалися загального керівництва університетом.

²⁷ До рускої університетської молодіж... Вносїть всі поданя в університет лишень в українській мові. *Діло*. 1901. Ч. 203. С. 2–3; Польська гаката у львівськѡмъ університетѣ. *Діло*. 1901. Ч. 223. С. 1.

²⁸ W sprawie Uniwersytetu Lwowskiego. Głos Towarzystwa nauczycieli szkół wyższych. Lwów, 1908. S. 18.

українцям таки дозволили записувати відомості про себе рідною мовою²⁹. Молодь навіть створила спеціальний комітет вісьмох, який мав стежити за дотриманням спільної домовленості слухачами-богословами³⁰. Втім, домовленості з деканатом були неформальними, нормативно не закріпленими*. Другий епізод – заборона українським студентам проводити віче у приміщенні університету. Керівництво вимагало змінити порядок денний заходу (вилучити питання про заснування української вищої школи), місце і час його проведення. Попри заборону, віче відбулося 19 листопада 1901 р. нелегально в актовій залі університету. Вимогу ректора та деяких професорів залишити приміщення навчального закладу студенти «ігнорували гучними криками і свистом»³¹. Відповіддю на такі дії молоді стало дисциплінарне слідство й відрахування кількох студентів. Протестуючи проти цього рішення Академічного сенату, українська молодь вдалася до сецесії. 3 грудня 1901 р. 440 студентів покинули навчання у Львівському університеті, а протягом 10 днів їхня чисельність зросла до 640³².

Та чи не найбільшого апогею боротьба досягла 1907 р. Саме ці події частково відображені в публікованих спогадах К. Студинського. Приводом до заворушень стало ігнорування Академічним сенатом вимог української молоді та рішення провести іматрикуляцію (студентську присягу) польською мовою. Виступаючи проти цього, студенти розпочали 23 січня 1907 р. акцію протесту. Понад 150 слухачів, зібравшись на віче у приміщенні університету, вирішили звернутися до ректора з вимогою надати їм для зборів актову залу. Сильне суспільне напруження серед молоді, а також нетолерантна поведінка вченого секретаря навчального закладу Алоїза Віняжа (Alojzy Winiarz), який, проходячи повз, назвав студентів «гайдамацькими дикунами», «українськими дикунами», спровокували неконтрольований вияв агресії. Студенти побили його палками, увірвалися в актову залу і понижили меблі, килими, вікна та портрети професорів. Згодом забарикадували вхід у крило університету, а з вікна вивісили жовто-блакитний стяг. Щоб не допустити конфронтації з поліцією, яка прибула на виклик ректора, студенти добровільно залишили приміщення навчального закладу. Коли на вулиці декого з них спробували заарештувати, демонстранти заявили, що «не дозволять поодиноких затримань». Поліція заарештувала 153 протестувальни-

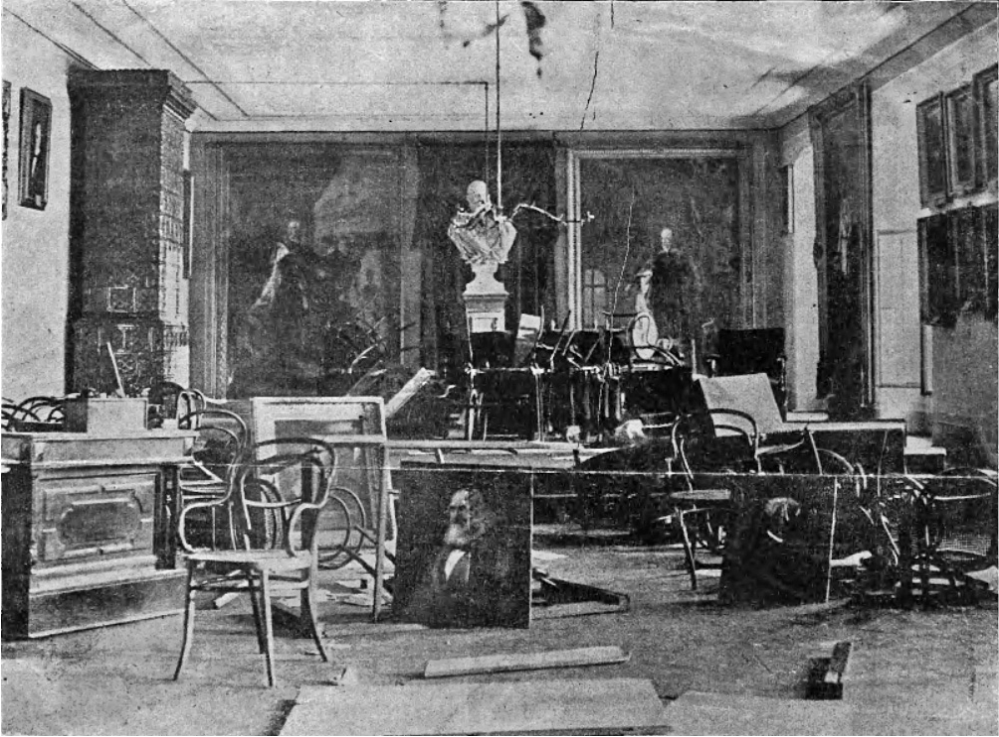
²⁹ Справа вписовъ рускихъ богослововъ... *Діло*. 1901. Ч. 231. С. 1.

³⁰ П-гі Збори рускихъ богословів. *Діло*. 1901. Ч. 246. С. 2–3.

* Необхідно зауважити, що невдовзі університетська влада своїми рішеннями скасувала всі неформальні домовленості. Використавши юридичні тонкощі тогочасного освітнього законодавства, Академічний сенат на засіданні 27 січня 1902 р. запровадив нові мовні приписи. Відтоді всі рубрики в index-ax, за винятком особистого підпису, студенти мали заповнювати латиною. Мовою всіх інших внутрішніх документів була польська як мова офіційного діловодства в університеті. Лише відповіді на будь-які запити і звернення канцеляристи повинні були виконувати мовою подання (детальніше див.: *W sprawie Uniwersytetu Lwowskiego. Głos Towarzystwa nauczycieli szkół wyższych. Lwów, 1908. S. 18–19.*)

³¹ Небувала демонстрація на університеті. *Діло*. 1901. Ч. 250. С. 4; Демонстрація рускихъ академиковъ і застановлене выкладовъ въ львѣвскѣмъ університеті. *Діло*. 1901. Ч. 251. С. 1; Борба за університетъ. *Діло*. 1901. Ч. 253. С. 1; Ч. 254. С. 2.

³² Сецесія молодіжи. *Діло*. 1901. Ч. 260/261. С. 1–2; 640 академикѣвъ-Русинѣвъ выписало ся зъ львѣвского університету [Новинки]. *Діло*. 1901. Ч. 268. С. 3.

Наслідки погрому студентами актовій зали у Львівському університеті, січень 1907 р., фото Н. Лісса (Nowości illustrowane. 1907. Nr 5. S. 2)

ки. Коли юнаки йшли через центр міста в поліцейний відділок, співали українських патріотичних пісень. Згодом усіх, крім двох студентів, випустили³³.

Подальші події частково відображені у спогадах К. Студинського. Очевидно, крайова адміністрація та керівництво університету зайняли вичікувальну позицію, або зважували всі «за» і «проти» стратегії поведінки з учасниками демонстрації. Лише 1 лютого почалися поліцейні облави, обшуки й арешти українських студентів. Головною мішенню стало приміщення «Академічного дому», а також осередок студентського товариства «Академічна громада». Обшуки й арешти тривали 4 години – від 5-ї ранку, притому з порушенням законодавства про свободу особистості. Як зауважувало «Діло», жодному із затриманих в «Академічному домі» поліція не представила ордера слідчого судді³⁴. На 11 год було заарештовано 89 осіб. У наступні дні тривали затримання на провінції, причому не лише студентів. Загалом на 10 лютого заарештували 107 осіб³⁵. Однак у наступні дні затримання продовжилися. Ці події спричинили

³³ Буча у львівським університеті. *Діло*. 1907. Ч. 8. С. 1.

³⁴ Після університетської демонстрації. Масові арештованя нашої академічної молодіжи. *Діло*. 1907. Ч. 15. С. 1.

³⁵ В справі університетської демонстрації. *Діло*. 1907. Ч. 23. С. 2.

* У Галичині товариств під такою назвою функціювало декілька: студентів Львівської політехнічної школи, Львівського університету, слухачів Вищої рільничої школи в Дублянках, студентів

значний суспільний резонанс не лише в Галичині, а й усій Австро-Угорській імперії. Заарештованих підтримала українська, польська та єврейська молодь. 2 лютого у Львові відбулося загальне віче студентів, у якому взяло участь понад 700 осіб, зокрема й представники польських («Братної помічі»* («Bratnia Pomoc»), «Бібліотеки слухачів медицини Львівського університету» («Biblioteka Słuchaczów Medycyny Wszechnicy Lwowskiej»)) та єврейських («Вогню» («Ognisko»), «Союзу» («Związek»), «Життя» («Życie»)) товариств. Усі вони висловили підтримку заарештованій молоді, а також вимагали відставки ректора за те, що допустив сам факт поліцейного переслідування студентів. Водночас активізували українську громадськість: жіноцтво почало збирати пожертви на підтримку молоді та дбало про постачання продовольства, адвокати Степан Федак, Володимир Старосольський, Кость Левицький, Микола Шухевич та Теодосій Заяць безкоштовно представляли інтереси затриманих³⁶. 10 лютого у Відні відбулося віче слов'янських і німецьких студентів, які протестували проти сваволі університетської та крайової влади і вимагали звільнити ув'язнену молодь³⁷. Незадовільні умови утримання у слідчій в'язниці (відсутність необхідних санітарно-гігієнічних умов, переповненість камер) спонукали заарештованих студентів 21 лютого розпочати голодування³⁸. Під тиском громадськості, особливо завдяки розголосу на шпальтах іноземної преси, суд вирішив частину заарештованих (41 особу) випустити під заставу, решту – залишити під вартою. Однак студенти відмовилися. Переглянувши своє рішення, суд призначив заставу лише за п'ятьох затриманих – інших відпустив³⁹. У відповідь заарештовані забарикадувались у приміщенні в'язниці і заявили, що вийдуть на волю усі разом. Свої вимоги вони обґрунтували в листі до Вищого крайового суду у Львові. Тим часом зростало суспільне напруження. Під будинком суду зібралася велика кількість протестувальників, особливо молоді. Зрештою, 24 лютого внесли необхідну заставу і студенти демонстративно, з промовами й урочистим походом вулицями міста, вийшли на волю⁴⁰. Однак польсько-українське протистояння в університетській справі продовжилось. 4 березня 1907 р. відбувся ще один погром у навчальному закладі, ініційований польськими студентами. Бійка з українською молоддю сягнула таких масштабів, що поліція організувала розмежувальний кордон. Академічний сенат, щоб унормувати ситуацію, прийняв рішення припинити навчання і зачинити університет⁴¹. 22 березня було вирішено й долю заарештованих українських студентів. Керівництво навчального закладу відрахувало 11 учасників заворушень 23 січня, щодо решти тривало дисциплінарне слідство⁴². У наступні роки боротьба за українську вищу школу тривала, набуваючи більш гострих і непримиренних форм.

Ветеринарної академії у Львові. У цьому випадку на зборах були присутні члени «Братної помочі» Львівської політехнічної школи.

³⁶ Після університетської демонстрації. Масові арештованя нашої академічної молодіжї. *Діло*. 1907. Ч. 17. С. 1.

³⁷ В справі університетської демонстрації. *Діло*. 1907. Ч. 25. С. 1.

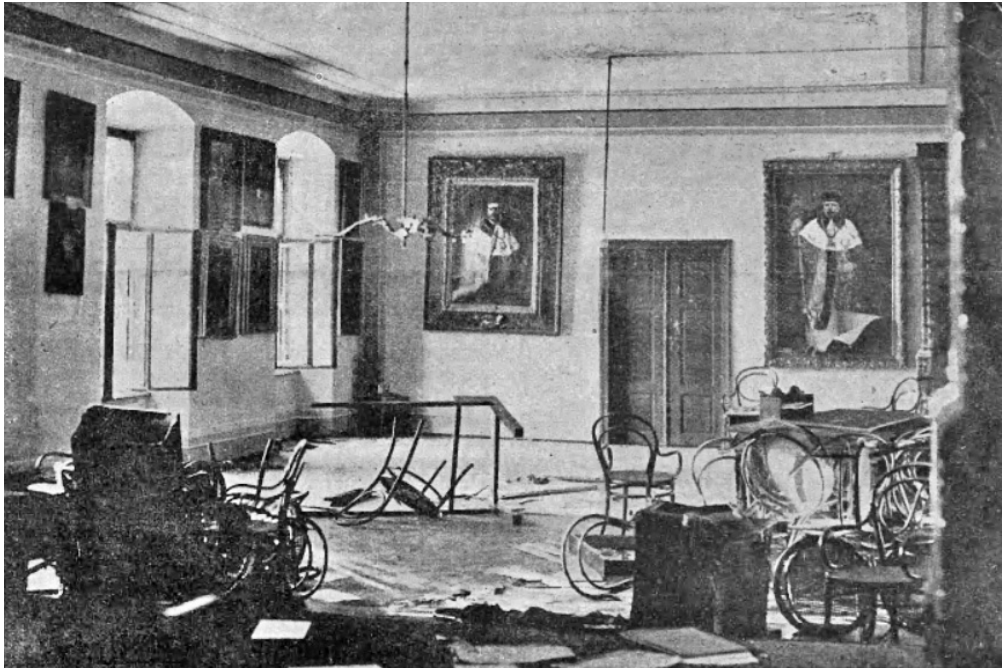
³⁸ Голодівка руських студентів. *Діло*. 1907. Ч. 31. С. 1–2.

³⁹ В справі університетської демонстрації. Голодовий страйк. *Діло*. 1907. Ч. 32. С. 1–2.

⁴⁰ Великий день. *Діло*. 1907. Ч. 33. С. 1–2.

⁴¹ Університетські події. *Діло*. 1907. Ч. 40. С. 1–2.

⁴² Польський сенат урядє [Новинки]. *Діло*. 1907. Ч. 55. С. 2.

Наслідки погрому студентами актовій зали у Львівському університеті, січень 1907 р., фото Н. Лісса (Nowości illustrowane. 1907. Nr. 5. S. 30)

Безпосередніми учасниками та свідками подій січня–березня 1907 р. були викладачі університету, зокрема проф. Кирило Студинський, спогади якого розкривають деякі невідомі до цього часу аспекти польсько-українського протистояння.

Кирило Студинський і Львівський університет. Кирило Студинський почав працювати у Львівському університеті 1 квітня 1900 р. Варто зауважити, що він пробував габілітуватися* на посаду доцента української (руської) мови й літератури ще 1895 р., причому подав на розгляд комісії аж дві праці: «Пересторога. Руський пам'ятник XVII віка. Исторично-літературна студія» і «“Адельфотес”, граматика видана у Львові в р. 1591. Студія літературно-язикова», а також план навчального курсу⁴³. Відповідь отримав аж за 8 місяців – 22 листопада 1895 р. Рада професорів філософського факультету відхилила подання як таке, що не відповідало вимогам до

* Габілітація – отримання права викладати у вищому закладі освіти, здобуття доцентури (*venia docendi*). Процедура складалася з трьох етапів. На першому спеціальна комісія апробувала опубліковану наукову роботу, на другому претендент перед іншою комісією складав колоквіум зі спеціальності. Третій етап передбачав читання пробної лекції у присутності професорів і студентів. У випадку позитивного проходження всіх етапів комісія надавала габілітантові право викладання, однак юридичної сили воно набувало лише за умови підтвердження Міністерством віросповідання і освіти.

⁴³ Сдлінська У. Кирило Студинський (1868–1941). Життєписно-бібліографічний нарис. Львів, 2006. С. 16.

габілітаційних праць⁴⁴. Очевидно, це було зумовлено політично несприятливою для К. Студинського кон'юнктурою. Того ж року на філософському факультеті на кафедрі української мови й літератури, яка звільнилася після смерті Омеляна Огоновського, також претендували Іван Франко й Олександр Колесса. Польсько-українські політичні домовленості (т. зв. нова ера) та домінування у галицькому політикумі консерваторів були сприятливим чинником для Кирила Студинського, якого активно протегував його тесть Анатоль Вахнянин. Та й одному з найвпливовіших депутатів австрійського парламенту Олександрові Барвінському кандидатура молодого науковця, поміркованого в політичних поглядах, була більш до душі. Їх об'єднували і родинні стосунки*. Однак О. Барвінський розумів, що К. Студинський не зможе «конкурувати» з радикалом І. Франком, тому підтримав О. Колессу як більш досвідченого науковця. Та й загал професорів, а тим паче української інтелігенції, не сприймав молодого (26-літнього) К. Студинського як гідного кандидата на посаду приват-доцента⁴⁵.

Негативна відповідь спонукала науковця спробувати свої сили у Ягеллонському університеті. У липні 1896 р. Рада професорів філософського факультету схвалила подання К. Студинського на викладання української мови й літератури⁴⁶. Габілітаційний виклад відбувся 13 жовтня, а вже 13 січня 1897 р. міністр віросповідання і освіти затвердив рішення про присвоєння *venia docendi*⁴⁷.

У 1899 р. унаслідок домовленостей в межах політики «нової ери», у Львівському університеті почала функціонувати друга кафедра української мови й літератури. До цього у пресі та серед широких кіл громадськості точилися запеклі дискусії з приводу того, хто ж має її очолити. Вибір випав на К. Студинського. Як зауважив Є. Нахлік, «не без впливу, прямого чи опосередкованого» А. Вахнянина⁴⁸.

Попри незадоволення більшості викладачів – не лише поляків, а й українців – цісарським рескриптом від 16 листопада 1899 р. К. Студинського призначено надзвичайним професором української мови та літератури у Львівському університеті⁴⁹. Він обійняв посаду 1 квітня 1900 р., а вже на початку травня прочитав першу лекцію⁵⁰. З 1 січня 1908 р. К. Студинський викладав як звичайний професор української мови й літератури з особливим оглядом церковнослов'янської мови й літератури⁵¹. Цю посаду він обіймав до 1918 р.

⁴⁴ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Ф. 362 (Студинський Кирило – академік). Оп. 1. Спр. 47 (Листи дирекцій університетів у Львові і Кракові, гімназій та інших навчальних закладів про організацію наукової та педагогічної роботи). Арк. 8.

* Друга дружина Барвінського Євгенія Барвінська (Любович) була двоюрідною сестрою Кирила Студинського (донькою Олени Студинської, рідної сестри батька Кирила – о. Йосифа Студинського).

⁴⁵ Нахлік Є. К. Перипетії з приват-доцентурою Івана Франка у Львівському та Чернівецькому університетах. Львів, 2018. С. 35, 98.

⁴⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 362. Оп. 1. Спр. 47. Арк. 11.

⁴⁷ Там само. Арк. 12; Габілітацію... [Новинки]. *Руслан*. 1897. Ч. 7. С. 2.

⁴⁸ Нахлік Є. К. Перипетії з приват-доцентурою... С. 125–129.

⁴⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 362. Оп. 1. Спр. 3 (Автобіографія та список наукових праць за 1886–1940 рр.). Арк. 32; Спр. 47. Арк. 20–21.

⁵⁰ Проф. д-р Кирило Студинський... [Новинки]. *Діло*. 1900. Ч. 91. С. 3.

⁵¹ ЦДІАЛ України. Ф. 362. Оп. 1. Спр. 47. Арк. 41–42.

Період викладацької діяльності К. Студинського збігся з активізацією боротьби української молоді за національні права в галузі шкільництва, зокрема за відкриття українського університету в Галичині. Професор активно підтримував домагання студентства. Зокрема, констатував: «Я, без сумніву, ангажувався, бо любив молодь, бо з моїми симпатіями для неї нікуди не скривався...»⁵².

Спогади Кирила Студинського. Спогади К. Студинського про події 23 січня 1907 р. у Львівському університеті та їхні подальші наслідки для українських студентів – неоціненне джерело для розуміння політичного підґрунтя, перебігу, суспільного сприйняття молодіжної боротьби за свої права, генези та розвитку міжнаціонального протистояння у краї на початку ХХ ст. Вони зберігаються в особовому фонді 362 (Студинський Кирило – академік) у Центральному державному історичному архіві України, м. Львів (оп. 1, спр. 76). Точна дата написання мемуарів невідома. Крайні дати архівної справи, у якій зберігається рукопис, – 1908 р. і 1933 р. Із тексту спогадів можна припустити, що вони були написані після 1920 р. У тексті автор робить підказку – наприкінці документа згадує про свого колишнього студента Ярослава Пачовського, згодом юриста, з приміткою, що він помер десь 1920 р.⁵³.

Існує два варіанти спогадів: один – чернетка з правками, уточненнями, іноді без вказівки імен (лише прізвища) осіб⁵⁴, другий – чистовик після редагування самим К. Студинським⁵⁵, текст якого публікую.

Унікальність публікованого документа в тому, що він репрезентує погляд «зсередини» на арешт студентів, їхнє ув'язнення та звільнення. Адже більшість джерел про ці події – польські й українські газетні публікації, нерідко занадто емоційно забарвлені, сповнені взаємних претензій, упереджень, обвинувачень тощо. Мемуари К. Студинського розкривають різні аспекти сприйняття, схвалення/несхвалення, ре-трансляції на широку аудиторію боротьби української молоді за свої освітні права викладачами й адміністрацією навчального закладу, які безпосередньо контактували з учасниками заворушення, могли впливати на їхню поведінку, світорозуміння і світогляд.

Варто наголосити на деяких особливостях публікованого тексту. По-перше, спогади відображають чітку особистісну позицію К. Студинського: автор не приховує небайдужості до долі української молоді. Довідавшись 23 січня про заворушення у Львівському університеті, він однозначно відкинув пропозицію О. Барвінського залишитися у Відні й надалі працювати в архіві і вже наступного дня, 24 січня, повернувся до Львова⁵⁶. Навіть під час засідання професорів він виступив на захист вимог молоді та з осудом шовіністичних закликів деяких викладачів (зокрема Е. Дуніковського) розправитися з «заколотниками», суворо їх покарати в судовому порядку. Кирило Студинський також був одним з ініціаторів написання та оприлюднення у пресі відозви українських професорів Львівського університету з приводу студентських арештів.

⁵² ЦДАЛ України. Ф. 362. Оп. 1. Спр. 47. Спр. 76 (Праця «До історії заворушень українських студентів на Львівському університеті в 1907 р.»). Арк. 24.

⁵³ Там само. Арк. 25.

⁵⁴ Там само. Арк. 29–51.

⁵⁵ Там само. Арк. 1–25.

⁵⁶ Там само. Арк. 2.

Текст, підготовлений спільно з О. Колессою, мали опублікувати 2 лютого⁵⁷. Але напередодні вночі відбулися поліцейні рейди й масові затримання української молоді, відтак відозва стала неактуальною. Студинський постійно цікавився перебігом судової справи, разом з О. Колессою був у слідчого прокурора. У спогадах він зауважив, що так хотів підтримати студентів, показати їм небайдужість громади до їхньої долі: «Ми хотіли, щоб молодь знала, що нею хтось опікується»⁵⁸. А ще К. Студинський неодноразово відвідував ув'язнених, особливо тих, які не мали родичів. Щоб розрадити юнаків, приносив їм передачі: «... кошик з вуджениною і кілька пачок тютюну. Вуджениною поділилися всі ув'язнені, а тютюном курці»⁵⁹. При цьому професора підтримувала й дружина Леонтина Студинська (Вахнянин).

По-друге, документ яскраво ілюструє ставлення українських педагогів, особливо з богословського факультету, до проблеми: амбівалентність, політичну інертність, дистанціювання від відкритого демонстрування своєї позиції (Іван Бартошевський, Йосип Комарницький, Тит Мишковський)⁶⁰. Водночас автор наголошує на чіткій позиції Олександра Колесси, який рішуче виступив на боці української молоді. Попри доволі напружені відносини обох професорів-філологів («ми навіть себе не здоровили»⁶¹), вони спільно виступили на підтримку студентів.

Своєрідним віддзеркаленням суспільного сприйняття проблеми стали загальні збори викладачів Львівського університету. Переданий автором зміст розмови між професорами, гострий, навіть нетерпимий, тон дискусій свідчить про нерозуміння і взагалі небажання зрозуміти мотиви поведінки української молоді. Упереджене ставлення більшості викладачів формувалося переважно під впливом польських часописів, які своїми етноцентричними публікаціями сприяли формуванню негативного стереотипного мислення, утвердженню помилкових установок щодо українців, взагалі посилювали польсько-українське суспільне протистояння у краї. Особливо вражає заява проф. Еміля Дуніковського. Він не лише назвав українських студентів «бандитами», яких може приручити «кийок», а й публічно погрожував застрелити кожного, хто спробує його образити⁶².

Про вплив польських часописів на формування суспільної думки про події в університеті свідчать численні цитування у промовах професорів та інших представників шкільної адміністрації краю дописів зі «Слова польського» («Słowa Polskiego»). Негативне забарвлення більшості публікацій, образливі епітети на адресу української молоді, ототожнення її з бандитами, гайдамаками відображені у висловлюваннях викладачів, їхніх закликах до судової розправи зі студентами. Варто зауважити, що преса не лише давала свою оцінку подіям і ретранслявала її на читацьку аудиторію, а й сприяла наростанню польсько-українського антагонізму. Про це свідчать заголовки газетних статей, наприклад, «Najście hajdamaków na uniwersytet polski», «Bandytyzm

⁵⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 362. Оп. 1. Спр. 47. Арк. 12–13.

⁵⁸ Там само. Арк. 16.

⁵⁹ Там само. Арк. 21.

⁶⁰ Там само. Арк. 3.

⁶¹ Там само.

⁶² Там само. Арк. 5–6.

ruski na uniwersytecie», «Po napadzie hajdamaków na uniwersytet» тощо⁶³, які формували заздалегідь упереджене ставлення до української молоді. Польські часописи також доволі негативно висвітлювали й роль українських професорів у боротьбі за університет. Так, «Слово польське» звинуватило О. Колессу та С. Дністрянского в підготовці молоді до акцій непокори, К. Студинського й О. Колессу – у неявці на лекції, а викладача богословського факультету Й. Комарницького в тому, що він нібито під час подій 23 січня втік з університету через вікно⁶⁴. Автор спогадів спростував усі ці твердження. Натомість закликав учасників зборів до об'єктивності й розважливості, застеріг від необдуманого осуду української молоді, провівши певні аналогії з боротьбою польських студентів за свої права в інших країнах⁶⁵. Однак жодного порозуміння між професорами різних національностей так і не було досягнуто. Остаточною крапкою у цих подіях стала аудієнція 29 січня польських викладачів у намісника Анжея Потоцького (Andrzej Potocki)*, що, на думку Кирила Студинського, опосередковано зумовила рішення про арешт українських студентів.

Дуже цікава для розуміння «кухні» галицької політики розмова автора спогадів із намісником під час засідання Крайової шкільної ради (КШР)**. Попри запевнення «Слова польського», що вирішальним за судове покарання молоді був голос А. Потоцького, сам політик рішуче це заперечив у приватному спілкуванні з К. Студинським, перекинувши відповідальність на університетську адміністрацію, поліцію і прокуратуру⁶⁶. Та й під час балу в намісника 4 лютого господар радше приглядався до палких дискусій запрошених гостей щодо університетської справи, так і не виявивши своєї позиції.

Спогади К. Студинського занурюють у перебіг розмов між університетськими викладачами й політиками, яскраво демонструють оцінні судження, різні, часто непримиренні, погляди на боротьбу української молоді. Водночас вони свідчать про

⁶³ Najście hajdamaków na uniwersytet polski. *Słowo Polskie*. 1907. Nr. 40. S. 1–2; Bandytyzm ruski na uniwersytecie. *Słowo Polskie*. 1907. Nr. 41. S. 3; Po napadzie hajdamaków na uniwersytet. *Słowo Polskie*. 1907. Nr. 42. S. 2; Hajdamacy na lwowskim uniwersytecie. *Nowości illustrowane*. 1907. Nr. 5. S. 1–3; Gniazdo hajdamaczyzny we Lwowie. *Nowości illustrowane*. 1907. Nr. 6. S. 2–3.

⁶⁴ Po napadzie hajdamaków na uniwersytet. *Słowo Polskie*. 1907. Nr. 42. S. 2.

⁶⁵ ЦДАЛ України. Ф. 362. Оп. 1. Спр. 76. Арк. 8.

* Потоцький Анжей Казімеж (1861–1908) – польський політик, державний діяч, маршалок Галицького сейму. Навчався у Грацькому та Ягеллонському університетах. Доктор права (1884). У 1886–1890 рр. перебував на дипломатичній службі в Парижі, Мадриді та Лондоні. Посол до Віденського парламенту (з 1895 р.) і Галицького сейму (1895–1903); австрійський намісник Галичини (з 1903 р.). Вбитий у Львові 12 квітня 1908 р. Мирославом Січинським на знак протесту проти виборчих зловживань. Похований у м. Крешовиці (тепер – Малопольське воєводство, Республіка Польща) в сімейній гробниці.

** Крайова шкільна рада (КШР) – вищий орган для контролю й управління школами в Галичині, створений за розпорядженням імператора від 25 червня 1867 р. Офіційно рада функціювала з 24 січня 1868 р. по 1921 р. і підпорядковувалася МВіО. Функції цього органу полягали в адміністративному управлінні початковими, середніми та фаховими школами, вирішенні кадрових питань, призначенні директорів і педагогічного персоналу, розробці навчальних планів, складанні річного бюджету навчальних закладів тощо. Членами КШР були: намісник як голова, представники крайової влади, місцевого самоуправління, духовенства, освітніх установ.

⁶⁶ ЦДАЛ України. Ф. 362. Оп. 1. Спр. 76. Арк. 15.

неготовність тогочасного суспільства до якогось компромісу в університетському питанні, до небажання більшості тих, хто впливав на формування ідентичності й світогляду молоді, зрозуміти мотиви її дій і вчинків.

По-третє, опублікований документ констатує неабияку роль преси у визначенні векторів тогочасної галицької політики. Взаємно конфронтаційний тон публікацій «Діла» і «Слова польського» віддзеркалювався у суспільних настроях, закликах поляків до розправи з українськими «бандитами», звинуваченнях українців у дискримінації молоді за національною ознакою в університеті, шовіністичних настроях Академічного сенату тощо. Та чи не найбільш вирішальний тон задавала віденська преса. Кирило Студинський зауважує, що переломним моментом у долі заарештованих студентів стали публікації на захист молоді на шпальтах віденського часопису «Neue Freie Presse» («Нова вільна преса»). Услід за ним події у Львівському університеті набули міжнародного розголосу: «Заговорила про ув'язнення українських студентів також загранична, німецька і французька преса і висловила свої симпатії для замкнених у тюрмі. Словом, сталося те, що я передбачував. Промовила прилюдно опінія Європи і молодь опинилася на волі»⁶⁷.

У спогадах Кирила Студинського відображена і хронологія перебування українських студентів у в'язниці, їхнє голодування, сплата застави, зокрема роль у цьому крилошанина о. Івана Чапельського, а також урочистий похід звільненої молоді вулицями Львова. Автор згадує, як був учасником тих захопливих подій: «Я йшов у поході, співав разом з громадою, а хвилинами хапало мене за глотку і збиралося на плач радості і триумфу»⁶⁸. Необхідно зауважити, що така активна позиція К. Студинського вплинула на формування доволі непривабливого його реноме в середовищі польських студентів. Свої спогади професор закінчує дещо кумедним епізодом, коли польська молодь погрожувала йому фізичною розправою. Студинський відмовився від пропозиції українських студентів про охорону та супровід. Свій гуманізм до молоді він описав наприкінці документа: «Я був без револьвера, ішов з чистою совістю між рядами польських студентів. А якби в дійсності хто з них мене був зневажив, я не мав би серця взяти за зброю, бо молодь треба любити і їй прощати»⁶⁹.

Отже, спогади К. Студинського – важливе джерело до вивчення боротьби української молоді за національні права в галузі вищої школи в Галичині. Вони не лише детально висвітлюють декілька її епізодів – погром у Львівському університеті 23 січня 1907 р., арешт українських студентів, їхнє перебування у в'язниці та звільнення, а й розкривають соціальне тло, суспільне сприйняття означених подій, роль масмедій у формуванні громадської думки щодо молодіжних заворушень і протестів, а й у розпалюванні польсько-українського протистояння у краї. Також мемуари значно доповнюють і соціальний портрет автора, ілюструють його емоції, почуття у напружених ситуація, чітку життєву позицію, ставлення до молоді.

Зберігаю особливості авторського тексту, за винятком пунктуації, яку подаю відповідно до норм сучасного правопису. Підкреслення в тексті авторські. Скорочення слів відтворюю у квадратних дужках. Позначка // вказує на закінчення попереднього і початок наступного аркуша. Рідковживані та застарілі слова коментую у підрядкових примітках.

Переклад із польської Ольги Гуль.

⁶⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 362. Оп. 1. Спр. 76. Арк. 22.

⁶⁸ Там само. Арк. 23.

⁶⁹ Там само. Арк. 25.

ДОКУМЕНТ

К. Студинський. До історії заворушень українських студентів на львівському університеті в р. 1907 (на основі записок, зложених після подій)

Дня 23 січня 1907 року уладили українські студенти під проводом Павла Крата* бучу на львівському університеті і серед неї потали** ножами портрети ректорів, завішені в авлі***, а один із студентів зранив буком в голову секретаря і доцента університету д[окто]ра Альойза Віняржа****.

Від дня 10 січня перебував я у Відні і працював у Архіві міністерства внутрішніх справ, пошукуючи за актами, що висвітлювали би часи Маркіяна Шашкевича. Там повстав зародок моєї праці про польські конспірації серед питомців і нашого духовенства в літах 1831–46, видрукованої в рік пізніше в «Записках» Наук[ового] Тов[ариства] ім[ені] Шевченка (томи 80 і 82 та окремою відбиткою стр. __).

На обіди заходив я до Kochschule****, де звичайно, біля год[ини] 3 по полудні зустрічався я з радником двору Барвінським*****, тоді послом парламенту.

* Павло Крат (1882–1952) – український громадсько-політичний і релігійний діяч, революціонер, письменник, перекладач, журналіст, видавець, педагог. Навчався у Лубенській гімназії та Київському університеті (1904–1905). Член й активний діяч Революційної української партії (РУП). Був переслідуваний царською владою за політичну діяльність, 1905 р. емігрував у Швейцарію. Потім переїхав до Львова, де навчався на філософському факультеті університету (1906–1907). Один із лідерів боротьби за створення українського університету у Львові. Ініціатор студентського протесту у Львівському університеті в січні 1907 р., під час якого молодь забарикадувалася в аудиторії головного корпусу університету. Сам П. Крат, одягнувши ректорську мантію, пошкодив портрети професорів. За ці події разом з іншими студентами був заарештований. Згодом емігрував до Канади (1907), де займався видавничою, редакторською і релігійною діяльністю. Засновник Української самостійної євангельської церкви в Торонто. Писав під псевдонімами Павло РозвійПоле, о. Проколупій, отець Проколупін, П. Терненко.

** Потали (дав.) – нищили.

*** Авля – актовий зал або найбільша аудиторія в університеті, яку використовували для проведення урочистих свят і церемоній.

**** Алоїз Віняж (Alojzy Winiarz, 1868–1912) – польський юрист та історик. Закінчив юридичний факультет Львівського університету, учень Освальда Бальцера. У 1890 р. здобув ступінь доктора права, згодом продовжив студії у Відні та Берліні. У 1897 р. габілітувався на посаду приват-доцента польського права у Львівському університеті. Паралельно займав посаду ад'юнкта у Крайовому архіві актів гродських і земських у Львові (1897–1901). З 1901 р. – секретар Львівського університету. У січні 1907 р. під час студентських протестів в університеті був травмований у голову. З 1908 р. керівник, а з 1910 р. – директор новоствореного Державного архіву при Галицькому намісництві. Цю посаду до кінця життя поєднував із викладацькою роботою в університеті.

***** Kochschule (з нім.) – кулінарна школа.

***** Олександр Барвінський (1847–1926) – український громадсько-політичний діяч, педагог, депутат австрійського парламенту і Галицького сейму. Закінчив Тернопільську гімназію та філософський факультет Львівського університету. Викладав у гімназіях Галичини (Бережани, Тернопіль), Тернопільській чоловічій учительській семінарії. У 1878 р. у Віденському університеті здобув ступінь доктора філософії. З 1888 р. – професор чоловічої учительської семінарії у Львові. Член Крайової шкільної ради (1889–1918). У 1891–1907 рр. – посол до австрійського парламенту, 1894–1904 рр. – депутат Галицького сейму. У 1910 р. отримав титул радника двору. Після окупації Галичини польськими військами відійшов від політичної діяльності. Помер 25 грудня 1926 р. у Львові, похований на Личаківському кладовищі.

Я замешкав навіть з радн[иком] двору Барвінським у якоїсь старої, гидкої баби, Італіянки при Schleifmühlgasse Nr. 1, що дуже солоно порахувала собі за кімнату. В готелі були б більше за мешкання не взяли.

В Kochschule познайомився теж з нотарем із Золочева, моїм іменником* та кузином, хоть Поляком з роду Адамом Студзінським** і його прегарною дружиною, дочкою б[увшого] російського консуля в Бродах, Ебергарда***. Він старався про перенесення // [Арк. 1] до Станиславова і хоть був одним із найстарших кандидатів, нотаріальна палата взяла його в предлогу на третьому місці, а на першому поклала наймолодшого кандидата Моравеця, за яким побивався вірменський архієпископ Теодорович****. Ми оба з радн[иком] двору Барвінським взяли за справу, я інстанціонував у мін[істра] скарбу Коритовського***** , а радн[ик] дв[ору] Барвінський в міністра судівництва Кляйна***** і Адам Студзінський став нотарем в Станиславові на велике невдоволення нотаріальної палати.

З гофр[атом]***** Барвінським і з обоїми Студзінськими сходилися ми звичайно на вечеру у ресторані «Jm altem Kühfuss» недалеко Грабену*****.

Я мав уже намір виїздити з Відня і дня 23.І зійшлися ми в останнє на вечеру. Коли я ввійшов до ресторану, повідомив мене радн[ик] дв[ору] Барвінський, що на основі реляцій агенції Герцога українські студенти мали здемолювати часть (одно

* Іменник (дав., полонізм *imiennik*) – однофамілець.

** Адам Прус Студзінський (Adam Prus Studziński) – нотаріус спершу в Золочеві (1905), з 8 квітня 1907 р. – у Станиславові.

*** Ебергард Теодор – колезький асесор, останній російський торговий консул у Бродах (1862–1879 (?)).

**** Йосиф Теофіл Теодорович (Józef Teofil Teodorowicz, 1864–1938) – архієпископ Львівський Вірменської Католицької Церкви. Народився у с. Живачів на Покутті. Закінчив Станіславівську гімназію. Навчався на юридичному факультеті Чернівецького університету, потім – духовній семінарії у Львові. Був священником у Бережанах і Львові. У 1912 р. здобув ступінь доктора богослов'я. Посол до Галицького сейму та австрійського парламенту. Помер у Львові, похований на Личаківському кладовищі.

***** Вітольд Коритовський (Witold Korytowski, 1850–1923) – юрист, міністр скарбу Австро-Угорщини, намісник Галичини. Середню освіту здобув у Познані. Навчався в університетах Цюриха, Берліна, Мюнхена, Відня. У 1874 р. отримав австрійське громадянство. Спершу працював у Нижньоавстрійській прокуратурі скарбу, а потім у Міністерстві скарбу (фінансів). 1891 р. переведений до Львова на посаду віцепрезидента Крайової дирекції скарбу. Міністр скарбу Австро-Угорщини (1906–1908). Депутат верхньої палати австрійського парламенту (1907–1913), посол Галицького сейму (з 1908 р.). Намісник Галичини (14.05.1913–20.08.1915). У 1919 р. переїхав до м. Познань.

***** Франц Кляйн (Franz Klein, 1854–1926) – міністр юстиції Цислейтанії (австрійської частини Австро-Угорської імперії). Вищу освіту здобув у Віденському університеті. 1878 р. здобув ступінь доктора права. З 1883 р. – адвокат. З 1885 р. викладав у Віденському університеті. Згодом (1891) працював секретарем міністра юстиції. У 1905–1908 рр. і 1916 р. – міністр юстиції Цислейтанії.

***** Гофрат – у німецьких і австрійських монархічних державах титул радника двору.

***** Грабен (з нім. *graben* – рів) – одна з найвідоміших вулиць Відня, історія якої сягає ще часів римської епохи. Торговельна пішохідна вулиця протяжністю 260 м. Її вважали найгарнішою і найдорожчою вулицею Відня, уособленням австрійської історії та культури.

крило) університету у Львові і що наслідком цього університет замкнено. «Можете далі, говорив рад[ик] Барвінський, залишатися у Відні та спокійно працювати».

Я відповів, що саме через події на львівському університеті мушу виїхати до Львова, де можу бути потрібний. Цієї ж таки ночі зібрав я манатки* і дня 24.І вечером біля год[ини] 10 вечером був уже на місці, дома.

Найближчого дня рано застав я в хаті запрошення ректора, д[окто]ра Гризецького** на зібрання всіх професорів університету, що мало відбутися дня 27.І в годині 10 рано в найбільшій тоді салі, це б то в авлі.

Скликування зібрання всіх професорів університету є незвичайною подією. Принайменше від коли я служу на львівському університеті (1.IV.1900 р.) такого зібрання ніколи не скликувано. Професорам-Полякам, йшло, очевидно, про те, щоб супротив побиття доцента Віняржа й понищення ректорських потретів запала ухвала цілого професорського збору, що осуджувала би поступок української молоді безпощадно. Тоді би молодь зам // [Арк. 2] кнути в тюрмі і справу віддати карному судові. Професори-Поляки були певні, що й Українці-професори «страха ради юдейска» зсолідаризуються з ними без ніяких застережень. Одначе так не сталося.

З наших професорів не запрошено на це зібрання тільки проф[есорів] Грушевського*** і Дністряньського****, що перебували тоді на відпустках. Однак на

* Манатки (дав.) – речі, одяг.

** Фелікс Гризецький (Feliks Gryziecki; Feliks Szczesny Gryziecki, 1837–1923) – польський юрист, педагог, ректор Львівського університету. У Львові здобув середню освіту. Закінчив юридичний факультет Львівського університету. 1862 р. здобув ступінь доктора права. Розпочав судову кар'єру 1859 р.: спершу як авскульптант, потім – суддя і прокурор. У квітні 1867 р. почав викладати кримінальне право у Львівському університеті (польською мовою). З 1870 р. – надзвичайний, а з червня 1891 р. – звичайний професор. У 1894/1895 і 1904/1905 н. р. – декан юридичного факультету, у 1906/1907 н. р. – ректор університету. Посол до Галицького сейму (1901–1907). У 1908 р. припинив виклади в університеті й вийшов на пенсію. Помер 1923 р., похований на Личаківському кладовищі.

*** Михайло Грушевський (1866–1934) – український історик, громадський і політичний діяч. Закінчив Університет св. Володимира в Києві, 1894 р. захистив магістерську роботу. Того ж року за рекомендацією Володимира Антоновича обійняв посаду звичайного професора новоствореної кафедри всесвітньої історії з особливим оглядом на Східну Європу (з українською мовою викладання). Читав такі лекційні курси: «Великий рух народів», «Старинна історія Східної Європи», «Історія унії Литви і Польщі» тощо. З 1896 р. проводив практичні заняття, т. зв. історичні вправи. Голова НТШ (1897–1913). З 1917 р. – голова Української Центральної Ради. У 1919 р. емігрував до Чехословаччини. 1923 р. обраний академіком ВУАН. 1924 р. повернувся до Києва. Від 1931 р. мешкав у Москві.

**** Станіслав Дністряньський (1870–1935) – український учений-правник, журналіст, педагог, громадсько-політичний діяч. Навчався в Тернопільській учительській семінарії та Тернопільській гімназії, юридичному факультеті Віденського факультету (1888–1893). Потім стажувався в університетах Берліна і Лейпцига. У квітні 1899 р. габілітувався на посаду приват-доцента австрійського цивільного права з українською мовою викладання у Львівському університеті. З 1901 р. – надзвичайний професор. У 1907 р. і 1911 р. обраний депутатом австрійського парламенту. Від 1919 р. – на еміграції в Чехословаччині, засновник і ректор Українського вільного університету у Празі.

саме зібрання явилось нас всього трьох: проф[есори] Колесса*, Стебельський** і я. Інші професори – о. Бартошевський***, Комарницький**** і Мишковський***** на

- * Олександр Колесса (1867–1945) – український літературознавець, педагог, громадсько-політичний діяч. Навчався у Львівському, Чернівецькому та Віденському університетах. У 1895 р. габілітувався на посаду приват-доцента Чернівецького. Восени того ж року почав викладати на філософському факультеті Львівського університету. З 1898 р. – надзвичайний, а з 1900 р. – звичайний професор української мови й літератури. У 1903/1904 н. р. – декан філософського факультету. Депутат австрійського парламенту (1907–1918). З 1921 р. жив і працював у Празі. У 1923–1939 рр. – професор Карлового університету; один із засновників і кількарічний ректор Українського вільного.
- ** Петро Стебельський (1857–1923) – український правознавець, педагог. Закінчив юридичний факультет Львівського університету (1878). 1879 р. здобув спільно доктора права. Працював у суді, кілька років практикував як адвокат. Від 1884 р. викладав у Львівському університеті: спершу як суплент, з 1885 р. – як приват-доцент, з 1892 р. – надзвичайний, 1895 р. – звичайний професор кримінального права і процедури. Читав такі лекційні курси: «Наука про відповідальність карну», «Наука о в'язницях», керував криміналістичним семінаром (з українською мовою навчання). У 1898/1899 н. р. – декан юридичного факультету.
- *** Іван Бартошевський (1852–1920) – греко-католицький священник, письменник, педагог. Середню освіту здобув у Львові, а вищу (богословську) – у Відні у Цісарській греко-католицькій генеральній семінарії при церкві Святої Варвари («Барбареум»). У 1875 р. отримав священничий сан, а 1879 р. у Відні здобув ступінь доктора богослов'я. Того ж року повернувся до Львова і почав викладати в університеті. Спершу працював на посаді ад'юнкта, згодом – заступника професора пасторального богослов'я, з 1881 р. – доцента, 1884 р. – надзвичайного, а з квітня 1885 р. – звичайного професора. Читав українською мовою такі лекційні курси: «Богослов'я пастирське», «Засади проповідництва», «Гомілетика», «Душпастир яко провідник духовний», «О бібліотеках парохіальних і деканальних» тощо. З 1890 р. викладав українською мовою і педагогіку. Автор першого підручника з педагогіки «Педагогія руска або Наука о вихованні» (Львів, 1891). Декан теологічного факультету (1889 і 1894). У 1918 р., протестуючи проти полонізації Львівського університету, залишив педагогічну роботу. Помер 13 грудня 1920 р., похований на Личаківському кладовищі.
- **** Йосип (Йосиф) Комарницький (1852–1920) – греко-католицький священник, педагог. Закінчив Дрогобицьку гімназію. Богословську освіту здобував у Віденському університеті, Перемишльській греко-католицькій семінарії. Висвячений на священника 1876 р., тоді ж отримав призначення на парафію у с. Отинія Тлумачького деканату. 1878 р., після смерті дружини, продовжив студії у Відні. 1880 р. (за іншими даними 1883 р.) здобув ступінь доктора богослов'я. Префект Греко-католицької духовної семінарії у Львові (1883–1887). З листопада 1885 р. працював у Львівському університеті на посаді ад'юнкта. У 1886 р. там само – вчитель катехитики і методики (читав курс українською мовою). З січня 1891 р. – надзвичайний, а з січня 1893 р. – звичайний професор біблійних наук Старого Завіту. Тричі (у 1895/1896, 1900/1901, 1906/1907 н. р.) був деканом теологічного факультету. У 1896/1897 н. р. – обраний ректором університету. Член митрополичої консисторії, почесний крилошанин Львівської капітули. Редактор часописів «Мирь» і «Душпастир». Після входження Галичини до складу Польщі був звільнений від викладацької роботи в університеті.
- ***** Тит Мишковський (1861–1939) – греко-католицький священник, педагог. 1880 р. закінчив Перемишльську гімназію. Богословську освіту здобув у Віденському університеті, який закінчив 1884 р. У 1889 р. здобув ступінь доктора богослов'я. Того ж року призначений префектом Греко-католицької духовної семінарії у Львові. Однак його відверта москвофільська позиція невдовзі стала причиною конфлікту з митрополитом Сильвестром Сембратовичем, а відтак вплинула на звільнення зі семінарії. З листопада 1889 р. також працював ад'юнктом на теологічному факультеті Львівського університету. 1892 р. габілітувався як приват-доцент біблійних наук

зібрання не прибули. Ми Українці-професори перед зібранням не порозумівалися. Між мною і Колесою були відносини сильно напружені й ми навіть себе не здоровили. Проф[есор] Стебельський стояв від нас заєдно здалека, а коли я перед двома роками, після першої студентської ворохобні, за ректорату славного хірурга, проф[есора] Рідігера*, на нашому довірочному зібранні висловлював побоювання, що готово прийти до дальших заворушень між польською і нашою молоддю, а тоді й кров може поплисти, проф[есор] Стебельський відповів: «Поляки погрожують, що кожну найближчу авантуру згноблять а всіх студентів Русинів, що їх прихоплять, замкнуть до криміналу на 4–5 літ». Говорив це проф[есор] Стебельський з такою певністю ваги своїх слів, що порозуміватись з ним годі було. Проф[есор] Бартошевський, чоловік щирий, але отяжілий, а оо. Комарницький і Мишковський, хоть ніколи против нашої молоді не виступали, цим разом, може й задля партійних поглядів, стояли від справи здалека.

Коли я дня 27.І ввійшов до авлі, застав доволі прикру атмосферу. Професори-Поляки запросили нас, бо випадало, але, певно, воліли б, щоб ми із запрошення не скористали. Тому й не тішилися нашою приявою, але бокували від нас та немовби вважали нас за співвинних. Ректор Гризецький запитав мене, чи ми, Українці, ставимо від себе яку резолюцію. Я відповів, що між нами в цьому напрямі не було ніякого порозуміння. Професорові Колесі радив ректор, щоб ми поставили резолюцію та вийшли із зібрання, на що проф[есор] Колесса не згодився і заявив, що із запрошення // [Арк. 3] будемо користати до кінця.

Який прикрий був настрої супроти нас, професорів, нехай посвідчить моя розмова з проф[есором] польського письменства Вільгельмом Брухнальським**, що приступив до мене і сказав:

Нового Завіту. 5 листопада 1895 р. із невідомих причин звільнився з університету, а за 3 роки знову поновився на цій же посаді. У березні 1899 р. призначений приват-доцентом по спеціалізації «Старий Заповіт». 3 лютого 1902 р. також паралельно працював приват-доцентом біблійних наук Нового Завіту. 3 1903 р. – надзвичайний, а від липня 1908 р. – звичайний професор старозавітних біблійних наук і семітських діалектів. Під час першої світової війни, у 1915 р., заарештований як москвофіл. Засуджений до ув'язнення, але через хворобу і протекцію друзів вирок замінено на заслання під поліційним наглядом у Тіроль. Наприкінці 1916 р. повернувся до Львова. 1918 р, після відмови складати присягу на вірність Польщі, звільнений з університету. Завдяки підтримці Андрея Шептицького почав працювати в новоствореній Греко-католицькій богословській академії у Львові. Був деканом теологічного факультету, а 1935 р. – віцеканом. Помер у Львові, похований на Личаківському кладовищі.

* Людвік Ридигер (Ludwik Rydygier, 1850–1920) – польський учений, хірург, професор, ректор Львівського університету. Медицину студіював у Кракові, а згодом – в університеті Грейфсвальда. Доктор медичних наук (1874). Працював у хірургічних клініках Гданська та Грейфсвальда. Очолював кафедру хірургії у Ягеллонському університеті (1887–1897). З 1897 р. очолював новостворену кафедру і клініку хірургії у Львівському університеті. Декан медичного факультету (1898/1899, 1911/1912), ректор Львівського університету (1901/1902). У 1918 р. у чині генерал-лейтенанта брав участь в Українсько-польській війні. У 1920 р. розпочав організацію військових шпиталів. 25 червня того ж року раптово помер. Похований на Личаківському кладовищі, згодом перепохований на Меморіалі орлят.

** Вільгельм Брухнальський (Wilhelm Bruchnalski, 1859–1938) – польський історик літератури, професор Львівського університету. Народився у Львові, там же закінчив гімназію. У 1878–1882 рр. навчався на юридичному, а у 1882–1885 рр. – на філософському факультеті Львівського університету.

– Czy pan wie, że w pochodzie na ulicy po awanturze brali także udział suplenci ruskiego gimnazjum?

– Nie wiem – відповів я. Przecież wszystkich studentów prowadzono na policję i spisano ich nazwiska. Gdyby więc byli między nimi suplenci, to ich nazwiska musiała także policja* spisać!

– Podali fałszywe nazwiska i legitymacje.

– Może być! – відповів я.

– A wie pan, co ja zrobię, – сказав проф[есор] Брухнальський. – Pójdę do Rady Szkolnej i jej o tem doniosę.

– Так? – сказав я. – Widocznie kolega mija się ze swym powołaniem. I w chwili, kiedy to kolega uczyni, zostanie denuncyentem**.⁷²

Проф[есор] Брухнальський, а я відійшов від нього крайно обурений, бо хіба не він один між польською суспільністю був такий, що кидав підозріння на всіх українців та всюди шукав винуватих.

* * *

Зібрання почалося. Всіх професорів явилось біля 70 осіб, в тому числі нас трох українців. Ректор Гризецький заявив, що вважав за свій обов'язок супротив останніх подій на університеті скликати всіх професорів на нараду, щоб обдумати способи, що на будуче спинили б подібні події. Тому просить всіх учасників, щоб виявляли свою гадку. Річ ректора Гризецького була спокійна і в нічому нікого не ображала. Так само спокійні були промови проф[есорів] Охенковського*

У 1885 р. здобув ступінь доктора філософії. Викладав у гімназії. У 1900 р. габалітувався як приват-доцент історії польської літератури у Львівському університеті. З 1904 р. – надзвичайний, а з 1907 р. – звичайний професор. Від 1912 р. до 1917 р. – декан філософського факультету Львівського університету. Помер 6 грудня 1938 р. у Львові, похований на Личаківському кладовищі.

* За сучасним правописом має бути «поліція».

** – Чи вам відомо, що в поході вулицею, що відбувся після бійки, брали участь і супленти руської гімназії?

– Мені про це нічого не відомо, – відповів я. – Адже всіх студентів повели в поліцію і записали їхні дані. Отже, якби між ними були супленти, їхні прізвища поліція також мусила записати!

– Вони подали фальшиві імена та посвідчення.

– Можливо! – відповів я.

– І знаєте, що я зроблю, – сказав проф. Брухнальський. – Піду до Шкільної ради і повідомлю про це.

– Так? – сказав я. – Ймовірно, ви «працюєте не на своєму місці». І як тільки колега це зробить, стане донощиком.

*** Владислав Охенковський (Władysław Ochenkowski, 1840–1908) – польський економіст, політолог, педагог, ректор Львівського університету. Вивчав філософію у Петербурзькому університеті (1860–1863). За участь у січневому польському повстанні заочно засуджений до страти. Виїхавши за межі Російської імперії, продовжив навчання у Єнському університеті, де 1867 р. здобув докторський ступінь у галузі економіки. Деякий час мешкав в Англії. З 1873 р. працював у Львові: у статистичному управлінні, а також викладав статистику у Львівському університеті (1877–1878). У 1878 р. у Єнському університеті здобув докторський ступінь із політології, там же й займався педагогічною діяльністю. Також викладав у Мюнстерській академії (1880–1892).

і Бальцера*. Вони висказували гадку, що треба вислати депутацію до намісника й міністра освіти з проханням, щоб забезпечити університетські придбання, спеціально по лабораторіях, хоть проф[есор] Охенковський вказував вже на те, що «*tuskiej młodzieży, jak głośno mówią, // [Арк. 4] cała ta sprawa gotowa ująć bezkarnie*»**, чим немовби взивав до репресій.

Коли проф[есор] медичного відділу Гальбан*** запитав: «*Chcielibyśmy wiedzieć, co myślą o tej sprawie koledzy Rusini i jakie ich stanowisko?*****», – проф[есор] Ол[ександр] Колесса відповів, що професори Українці висловлюють жаль супротив подій, що завершилися на університеті, одначе запобігти на будуче таким подіям може в першому ряді польська суспільність як найбільшою справедливістю на домагання з української сторони. Події на університеті стоять у тіснішому зв'язку з тим подраженням, що проявляється між українською суспільністю в загалі. І коли будуть усунені причини цього подраження і невдоволення, то подібні події більше не повторяться.

Заява проф[есора] Колесси, висловлена в тоні поважному й спокійному, на разі вистарчала. Та небавом почули ми такі провокуючі й завзяті промови з уст польських професорів, що треба було говорити дуже рішучо та сказати їм в очі кілька слів гіркої правди. Сталося це після промови проф[есора] Дуніковського***, що говорив таке:

Від 1892 р. мешкав у Львові. Викладав у Львівському університеті; був деканом юридичного факультету (1897/1898), ректором (1902/1903) та проректором (1903/1904). Помер раптово від серцевого нападу 8 травня 1908 р.

* Освальд Маріан Бальцер (Oswald Marian Balzer, 1858–1933) – польський історик, педагог. Народився у м. Ходорові в сім'ї службовця. Навчався у Львівському та Краківському університетах (1879–1882). 1883 р. здобув ступінь доктора права. Від 1885 р. як приват-доцент викладав на юридичному факультеті Львівського університету. З 1887 р. звичайний професор. Викладав до смерті в 1933 р. У 1895/1896 н. р. – ректор Львівського університету. Похований у Львові на Личаківському кладовищі.

*** «руська молодь, відверто кажучи, може вийти з цієї справи безкарно».

**** Генрик Гальбан (Henryk Halban, справжнє ім'я Генрик Блюменсток (Henryk Blumenstok), 1870–1933) – польський учений-невролог, психіатр, професор Львівського університету, засновник Львівської наукової школи неврології та психіатрії. Син Леона Блюменстока, професора судової медицини Ягеллонського університету. Навчався у Кракові: спершу в гімназії Святої Анни, згодом – в університеті. У 1896 р. здобув ступінь доктора медичних наук. З 1889 р. працював на кафедрі неврології і психіатрії Віденського університету, від 1905 р. – професор неврології і психіатрії Львівського університету. Під час Першої світової війни очолював Віденський військовий шпиталь. Згодом продовжив викладання у Львівському університеті; 1933 р. обраний ректором, однак через недугу невдовзі відмовився від посади. Помер 13 грудня 1933 р., похований на Личаківському кладовищі у Львові.

***** «Ми хотіли би знати, що думають із цього приводу наші колеги Русини і яка їхня позиція?».

***** Еміль Дуніковський (Emil Dunikowski, 1855–1924) – польський учений-геолог, мінеролог, мандрівник, професор Львівського університету. Навчався у Львові, Відні. 1877 р. здобув докторський ступінь у Віденському університеті. У 1877–1879 рр. працював асистентом у Львівській політехнічній школі; у 1879–1881 рр. стажувався у Відні. У 1881–1884 рр. – асистент Інституту палеонтології та історичної геології Мюнхенського університету. Геолог-експерт у галузі нафти й газу, зокрема займався розвідкою нафтових родовищ у Бешадах. У 1884 р. габілітувався у Львівському університеті на посаду доцента мінералогії. З 1888 р. – надзвичайний, а з 1890 по 1924 р. – звичайний професор. Здійснював геологічні розвідки в Туреччині, Алжирі,

«– Panowie! Dopuszczono się tutaj zbrodni. Naszego kolegę Winiarza omal nie zabito. Portrety i meble poniszczono! Tak robią rozbójnicy i bandyci, których trzeba uczyć kultury pałką. Niedawno pisało “Dziło”*, że obraziłem narodowość ruską, gdy nazwałem ukraińskich studentów za ich awanturę, wyprawioną na uniwersytecie, bandytami, na których poskromienie tylko pałka może być odpowiednim środkiem. Narodowości nie obrażałem. Oświadczam jednak, że gdyby mnie który ze studentów ruskich chciał znieważać, to mu strzelę w łeb z rewolweru (тут вийняв проф[есор] Дуніковський з кишени револьвер і показав його зібраним професорам). Aż strasznie pomysleć, że pastwą rozszałaych bundytów mogą paść uniwersyteckie // [Арк. 5] zbiory, na** którymi niejeden z nas strawił życie całe. Tak być nie może! Przyłączam się do głosu kolegów, którzy stawiają wniosek, by odnieść się do Ministerstwa i Namiesnictwa i prosić o zabezpieczenie zbiorów uniwersyteckich przed napadem i aby równocześnie zażądać od sądu przykładowego ukazania tych z pośród młodzieży, którzy dopuścili się ekscesu. Dość prześladowań, już wycierpieliśmy. Czas już raz z tym skończyć***».

Серед промови проф[есора] Дуніковського я зголосив ся до слова. Я чув, а обличчя моє зблідло. Та мовчати я не міг. Треба було вияснити справу людям, що її основно не знали, що не вглядали у причини цих прикрих подій, а гляділи на них крізь польські скла, не вдумуючися в їх подробиці. І хоть як спокійно хотів я говорити – нерви у мене так сильно заграли, що крізь спокій промовляли з мене жаль, біль, досада і бажання з’єднати для української справи пошанування. Я не міг боронити поступку молоді, але хотів вияснити причини, що молодь повели до нього.

– Dostojni panowie! – говорив я. – Proszę mnie wysłuchać w spokoju. Chcę mówić prawdę bezwzględną, gdyż nie czas, byśmy siebie w tak poważnej chwili okłamywali. Chcę mówić prawdę. Nie obrażę nikogo, lecz muszę sprawę wyświecić i gdy wobec przemówienia prof[esora] Dunikowskiego zachowali Panowie spokój, to proszę o niego także dla moich słów.

Тунісі, у 1906 р. подорожував до США та Мексики. Помер 24 червня 1924 р., похований на Личаківському кладовищі.

* «Діло» (1880–1939) – щоденна українська газета народовецького спрямування в Галичині. Виходила у Львові, спершу двічі (1880–1882), потім тричі на тиждень (1883–1887), а з 1888 р. – щоденно. Головними її редакторами в різні часи були Володимир Барвінський, Антон Горбачевський, Іван Белей, Василь Панейко, Василь Мудрий тощо.

** Очевидно, має бути *pad*.

*** «– Панове! Маємо справу зі злочином. Нашого колегу Віняжа мало не вбили. Портрети і меблі знищено! Так поведуться розбійники та бандити, яких насильно треба вчити культурі. Нещодавно в газеті “Діло” було написано, що я образив руську національність, коли назвав українських студентів через їхню бійку в університеті бандитами, яких зможе приручити лише кийок. Я не образив їхню націю. Проте я заявляю, що якщо б мене хотів образити хтось з українських студентів, то я б вистрілив йому в голову з револьвера (тут професор Дуніковський вийняв із кишени револьвер і показав його зібраним професорам). Аж страшно подумати, що від дій цих бандитів могли постраждати університетські фонди, на зібрання яких не один із нас витратив усе життя. Такого бути не може. Я підтримую голос своїх колег, які подали звернення до Міністерства і намісництва з проханням про захист фондів університету від нападів, і водночас вимагатиму покарати в судовому порядку студентів – учасників даного екcesу. Ми вже натерпілися вдосталь переслідувань. Настав час покінчити з цим раз і назавжди».

– Ubolewam nad wypadkami, których widownią był lwowski uniwersytet. Lecz panowie mówią o nich, jak o czymś niebywałym. A tymczasem przed para laty Niemcy zrujnowali włoski fakultet prawniczy w Insbruku i tam padły ofiary życia ludzkie. A przecież Niemcy mówią o sobie, że są kulturalniejszą rasą, ażeeli my, słowianie. I nie wzywano przeciw młodzieży władzy i nie zamykano studentów. Panowie! Mamy auto // [Арк. 6] номію. Karzmy więc winnych, a nie wzywajmy przeciw młodzieży władz sądowych. Profesor, który nawołuje przeciw młodzieży sąd i policję, w tej chwili przestaje być profesorem a zniża się do rzędu agenta policyjnego (оклики: Oho, oho!)*.

Ректор взиває до спокою.

– Tak to moje niezłomne przekonanie. A drugie moje też niezłomne przekonanie: «Nas rząd tak uczy! W Austrii są prawa, ale je zdobywa ulica! Czy dziwić się młodzieży, że poszła drogą, którą zdobywa się prawa w Austrii? (Зі всіх сторін принеслися шалені оплески і оклики: «Niestety, prawda, słusznie, bardzo słusznie!»)**.

– Lecz była jeszcze inna przyczyna. Wyszła ona, niestety, z tych murów (Оклики: Nieprawda! Odebrać głos! Ректор взиває до спокою). Że tak jest, na to dam dowody. Gdy w grudniu 1906 r. zanościło się na awanturę, senat odbył posiedzenie, które trwało do godziny jedenastej*** w nocy. Mimo to o godz. 6 rano całe sprawozdanie znalazło się w «Słowie polskiem»**** w takim sosie, jak «kultura hajdamacka», «dzicz ukraińska» i t. p. Ktoś więc z członków senatu uważał za stosowne podać swe informacje do «Słowa polskiego». Czy w taki sposób nie podburza się młodzieży ukraińskiej do ekscesów? A gdy dnia 18 grudnia 1906 r., w czasie imatrykulacyi do żadnych zaburzeń nie doszło, a młodzież ukraińska ograniczyła się na złożeniu oświadczenia, że do imatrykulacyi nie przystąpi, tego samego dnia popołudniu podało «Słowo polskie» znowu notatkę ze sfer uniwersyteckich:

* – Шановні панове! – сказав я. – Прошу спокійно вислухати мене. Я буду говорити абсолютну правду, адже не варто, щоб ми взаємно себе обманювали в такий момент. Я хочу сказати правду. Я нікого не ображу, але мушу повністю відкрити цю справу, зважаючи на те, що щодо промови проф. Дуніковського ви зберігали спокій, прошу спокійно вислухати також і мої слова.

– Мене дуже хвилюють події, що відбулися у Львівському університеті. Але ви говорите про них як про щось надзвичайне. Тим часом декілька років тому німці зруйнували італійський юридичний факультет в Інсбруку, кілька осіб там навіть загинули. І все ж німці позиціонують себе, як більш культурну расу порівняно з нами слов'янами. Вони не закликали владу бути проти молоді й не арештовували студентів. Панове! У нас є автономія. Тож давайте карати винних, а не судити всю молодь. Професор, який закликає суд і поліцію судити молодь, перестає бути професором й опускається до позиції агента поліції (оклики: Ого, ого!).

** – Так, це моє непохитне переконання. І друге моє переконання: «Цьому вчить нас влада! В Австрії є закони, але вони діють на користь вулиці! Чи молодь пішла тим самим шляхом, яким здобуваються права в Австрії? (Зі всіх сторін принеслися шалені оплески й оклики: «На жаль, правильно, все вірно, правильно!»).

*** Очевидно, має бути: jedenastej.

**** «Słowo polskie» («Слово польське») (1895–1934) – щоденна польська газета у Львові, орган національно-демократичної партії. Виходила двічі на день – зранку і пообіді. Ініціатор видання – польський економіст-інженер, посол до австрійського парламенту та Галицького сейму Станіслав Щепановський (Stanisław Szczepanowski). Під час російської окупації Галичини у вересні 1914 р. редакція зайняла проросійську позицію, у червні 1915 р. із наступом австрійських військ утекла в Росію, припинивши випуск газети до 1918 р.

Українських молодzieńców w decydującej chwili opuściła odwaga». I na tę prowokację dali ukraińscy młodzieńcy dowód, że ich odwaga bynajmniej nie opuściła!*

– Z przemówień panów mam to przekonanie, że // [Арк. 7] życie do nas, ukraińskich profesorów żal, że nie mamy wpływu na naszą młodzież. Tak wpływu na nią nie mamy! Przyznają to. Lecz czy możemy mieć na nią wpływ, skoro nam go beznastannie podzywa się. Wszakże nie kto inny, a znów «Słowo polskie» narzuciło się na ukraińskich profesorów, na podstawie informacji, z tych murów zasiągniętych, jakoby prof[esorowie] Kolessa i Studziński nie spełnili swych obowiązków i nie przyszli na wykłady, a ks. prof[esor] Komarnicki uciekł w czasie awantury z gmachu przez okno. Czy takie informacje mają nasz wpływ podtrzymać? A przecież ten, kto dawał informacje, powinien był wiedzieć, że prof[esor] Kolessa przybył dnia 23 stycznia 1907 r. na wykład, lecz nie zastał słuchaczy, a ja za urlopem dziekańskim bawiłem we Wiedniu i pracowałem w archiwum ministerstwa spraw wewnętrznych. To cóż więc jątrzyć i prowokować? Czy na to, żeby nas wyzuć ze wszelkiego wpływu na naszą młodzież, a polska młodzież przeciw profesorom ukraińskim nastroić? (Голоси: А czy «Diło» nie jątrzy?)*

– I na to pytanie odpowiem. Nie chcę bronić «Diła», lecz muszę tutaj zaznaczyć różnicę między «Diłem» a «Słowem polskim***». Ostatnie jest organem narodu, który zdobył swe prawa, «Diło» organem narodu, który o swe prawa walczy. I tutaj leży ogromna różnica między jednym i drugim dziennikiem****.

* – Але була ще інша причина. На жаль, вона розвинулася в цих стінах (Оклики: Неправильно! Заберіть йому право голосу! Ректор закликає до спокою). Я можу надати докази цього. Коли у грудні 1906 року виникла конфліктна ситуація, сенат провів засідання, яке тривало до 23:00 години. Але вже о 6:00 ранку протокол засідання було опубліковано у «Слові польському», «під таким соусом», як «гайдамацька культура», «українська дич» тощо. Тож хтось із членів сенату вирішив надати «Слову польському» своє трактування цих подій. Чи в такий спосіб не підбурюється українську молодь до ексцесів? І коли 18 грудня 1906 р. під час сесії не сталося ніяких заворушень, а українська молодь обмежилася заявою, що не буде брати участі в заліку, того ж дня по обіді у «Слові польському» знову з'явилася згадка про університетське життя: «українську молодь довела до вирішального моменту підвела мужність». І у відповідь на цю провокацію українська молодь довела, що її мужність зовсім не підвела!

** – Після промов цих панів у мене з'явилася переконання, що ви жалієте нас, українських професорів, через те, що ми не маємо впливу на нашу молодь. Так, ми не маємо на неї такого впливу! Визнаємо це. Але чи можемо ми мати авторитет, якщо ви його постійно підриваєте. Зрештою, ніхто інший, як знову ж таки «Слово польське» накинулося на українських професорів через інформацію, одержану в цих стінах, що нібито професори Колесса і Студинський не виконували своїх обов'язків і не приходили на лекції, а о. проф. Комарницький втік із будівлі університету через вікно під час сварки. Чи може така інформація підтримувати нашу репутацію? Адже хто надав інформацію, мав би знати, що проф. Колесса прийшов 23 січня 1907 року на лекцію, але не застав слухачів, а я був у Відні у відпустці та працював в архіві Міністерства внутрішніх справ. Так що ж тут перебільшувати і провокувати? Чи для того, щоб знівельовати нашу репутацію і налаштувати проти нас нашу українську молодь? (Голоси: А «Діло» не ятриль?).

*** Очевидно, має бути polskim.

**** – Я відповім на це запитання. Я не хочу захищати «Діло», але мушу вказати на різницю між «Ділом» і «Словом польським». «Слово польське» – це видання народу, що здобув свої права, а «Діло» – видання народу, який бореться за свої права. І в цьому величезна різниця між двома часописами.

– Lecz skoro wolność prasy pozwala dziennikom na walkę, nieraz bezwzględna, lub, powiedzmy prawdę, niesprawiedliwą, to jestem tego zdania, że stąd, z tego gmachu nauki, powinny płynąć hasła wyrozumiałości i obiektywności. Nie piętnujmy młodzieży ukraińskiej bez zastrzeżeń, bo // [Арк. 8] przecież są państwa, w których także młodzież polska dobija się swych praw i o nie walczy. A wiadoma rzecz, że w walce, podjętej przez młodzież, wchodzą nieraz w grę środki i sposoby tego rodzaju, z którymi umysł dojrzały nie zawsze pogodzić się może (Голоси: słusznie!)*.

– A skoro padła tutaj groźba prof[esora] Dunikowskiego, że on studentowi ruskiemu, któryby go chciał znieważyć, palnie w łeb z rewolwera, ja odpowiem, że chodzę bez broni i gdyby mnie nawet student polski znieważył, ja nie wyjąłbym rewolwera z kieszeni, bo może przeżyłem swe życie, a żal mi każdego młodego życia (гучні оплески). Skończyłem**.

Негаймо по моїй промові забрав слово проф[есор] Рідігер. Він заявив: «Nie mam słów podziękowania dla kolegi Studzińskiego za jego szlachetne i męskie przemówienie? To, co powiedział, powinien być powiedzieć! Wiele rzeczy nie wiedzieliśmy, dużo nauczyliśmy się. Serdecznie dziękuję prof[esorze] Studzińskiemu w imieniu swoim i kolegów fakultetu»***. Проф[есор] Рідігер приступив до мене і стиснув мені сердечно руку. За ним приходили інші професори та теж мені gratулювали. Признаюся, що я стояв блідий, як стіна. Я був о стільки вдоволений, що сповнив свій обов'язок супротив суспільности і молоді. Остання була мені заодно дорога, хоть не все з її дорогами міг погодитись.

Але побіч слів признання з боку проф[есора] Рідігера, стрінула мене образа. Проф[есор] д[октор] Казимир Твардовський**** назвав мій погляд, що професор не сміє взивати против молоді поліцію і судові власти, «dzikością». Я вклонився чемно проф[есорові] Твардовському, а відповідь рішився дати при кінці зібрання.

* – Але оскільки свобода слова дає змогу виданням вести боротьбу, часто нещадну, або, скажімо по правді, несправедливу, я вважаю, що від нас, як наукової інституції, мають звучати тільки об'єктивні й розважливі гасла. Давайте не будемо беззастережно засуджувати українську молодь, адже є країни, де польська молодь також домагається своїх прав і бореться за них. І відомо, що в боротьбі, яку веде молодь, інколи використовують такі засоби і методи, з якими старше покоління не завжди погоджується (Голоси: правильно!).

** – А оскільки проф. Дуніковський висловився, що він готовий вистрілити з револьвера в будь-якого українського студента, який би зважився його образити, я відповім, що ходжу без зброї, і навіть якби мене образив польський студент, я б не виймав револьвера з кишені, так як, можливо, я прожив своє життя, і мені шкода кожного молодого життя (гучні оплески). Я завершив.

*** «Я навіть не знаю, як подякувати колезі Студинському за його шляхетну та чоловічу промову? Він сказав те, що мав сказати! Ми багато чого не знали, багато чого навчилися. Хочу подякувати проф. Студинському від свого імені та своїх колег із факультету».

**** Казимир Єжи Адольф Твардовський (Kazimierz Jerzy Adolf Twardowski, 1866–1938) – польський філософ, засновник Львівсько-варшавської філософської школи, логік, психолог і педагог, ректор Львівського університету. Закінчив Віденський університет. У 1891 р. здобув докторський ступінь, із 1892 р. асистент, а згодом – приват-доцент (1894) Віденського університету. З 1895 р. – надзвичайний, а з 1898 р. – звичайний професор Львівського університету. Викладав до 1930 р. Керівник Психологічної лабораторії (1907–1920), що функціювала в навчальному закладі. Кількаразово обраний деканом філософського факультету (1900/1901, 1904/1905) та ректором університету (1914–1917). Член редколегій низки наукових видань у галузі філософії. Почесний доктор низки університетів. Помер 11 лютого 1938 р., похований у Львові на Личаківському кладовищі.

Дискусія тягнулася без кінця. Промовляли по черзі що визначніші професори Фінкель*, Абрагам**, Дембінський***, Балясіч**** і багато, багато інших. Проф[есор] Фінкель накликував професорів до дуже поважного і розважного ведення справи, щоб не доводити до обопільного роз'ї [Арк. 9] ярення серед молоді. В подібному дусі висказувався проф[есор] Абрагам. Проф[есор] Балясіч заатакував проф[есора] Стебельського за те, будьто він при іспитах найбільше палив українську молодь, тоді як професори-Поляки відносяться до неї з найбільшою об'єктивністю. Проф[есор] Стебельський не відповів, тільки вийшов із зібрання, а промова проф[есора] Балясіча викликала невдоволення навіть серед його найближчих сторонників-товаришів. Остру промову против української молоді виголосив проф[есор] Дембінський і ми назва-

* Людвік Міхал Емануель Фінкель (Ludwik Michał Emanuel Finkel, 1858–1930) – польський історик, бібліограф, професор Львівського університету. Закінчив Тернопільську гімназію та Львівський університет (1881). У 1882 р. здобув ступінь доктора філософії. Деякий час працював у львівських архівах, викладав новітню історію Польщі й історію польської літератури у Вищій сільськогосподарській школі в Дублянах (1885–1899). З 1892 р. паралельно працював приват-доцентом, а з 1899 р. – професор австрійської історії у Львівському університеті. Декан філософського факультету (1901/1902), ректор (1911/1912), проректор (1912/1913) університету. Член низки наукових товариств. Автор концепції польського заснування Львівського університету й багатотомної бібліографії польської історії. Помер 24 жовтня 1930 р. у Львові, похований на Личаківському кладовищі.

** Владислав Абрагам (Abraham Władysław, 1860–1941) – польський історик, правник, професор Львівського університету. Навчався у Самбірській гімназії та Ягеллонському університеті. 1883 р. здобув докторський ступінь. Продовжив наукове стажування у Берліні та Римі. 1886 р. габалітувався на посаду приват-доцента церковного права у Краківському університеті. Надзвичайний (1888), а з 1890 р. по 1930 р. – звичайний професор церковного права Львівського університету. Ректор (1899/1900) та проректор (1900/1901) університету. Під час радянської окупації Львова переховувався в міських монастирях від можливих переслідувань. Помер 15 жовтня 1941 р. у Львові, похований на Личаківському кладовищі.

*** Броніслав Дембінський (Bronisław Dembiński, 1858–1939) – польський історик, державний діяч, професор Львівського, Варшавського й Познанського університетів. Навчався у Берлінському та Вроцлавському. 1883 р. здобув докторський ступінь. 1886 р. габалітувався на посаду приват-доцента кафедри всесвітньої історії Ягеллонського університету. Від 1892 р. викладав у Львівському університеті як надзвичайний, а від 1897 р. – звичайний професор всесвітньої історії. Декан філософського факультету (1898/1899), ректор (1907/1908), проректор (1908/1909) Львівського університету. 1916 р. переїхав до Варшави, де в університеті очолив кафедру новітньої польської і загальної історії. Професор кафедри всесвітньої історії Познанського університету (1923–1933). 1933 р. вийшов на пенсію. Депутат австрійського парламенту (1914–1918), польського сейму (1918–1922), віцеміністр Міністерства віровизнань і публічної освіти Польщі (1918–1920). Помер 23 листопада 1939 р. у Познані.

**** Август Ервін Баласітс (Баласіц) (Bálasits August Erwin, 1844–1918) – польський учений, професор Львівського університету. Навчався у гімназіях Станіславова, Перемишля, Львова. Закінчив юридичний факультет Львівського університету, 1868 р. там же здобув ступінь доктора права. Працював у Крайовій дирекції скарбу (1867–1874), Прокуратурії скарбу (1874–1880). 1873 р. габалітувався на посаду приват-доцента Львівського університету. Надзвичайний (1880), згодом – звичайний (1886) професор австрійського цивільного процесуального права. Декан юридичного факультету (1887/1888, 1901/1902), ректор Львівського університету (1891/1992). 1915 р. за власним бажанням вийшов на пенсію, отримав титул радника двору. Помер 15 липня 1918 р. у Львові, похований на Личаківському кладовищі.

ли її «кандидатською» при найближчому виборі на ректора. Свої цілі проф[есор] Дембінський діпняв*.

Дуже важна була промова проф[есора] Олекс[андра] Колесси. Коли професори-Поляки безнастанно акцентували «polskość»** львівського університету, проф[есор] Колесса зазначив, що університет не є польський, тільки утравквістичний, і що так довго польським не буде, як довго на ньому учиться поверх тисяч українських студентів. Проф[есор] Хлямтач*** перечив, що правда, цьому, але хіба те, що говорив проф[есор] Колесса, не було схоплене з повітря. Хто мав доступ до актів, цей міг перевірити число українських студентів, бо у звіті університету скреслено нарочно статистичну таблицю по ісповіданні й народності, а цей факт сам за себе проречистий. На цю «соромливість» звернув був теж увагу проф[есор] Колесса, що польським професорам не подобалося.

З польської сторони таких річевих промов, як проф[есора] Фінкля було не багато. Та все ж таки мої помічання й проф[есора] Колесси довели бодай до того, що дискусія велася повних 5 годин (від год[ини] 10 рано до 3 пополудні без перерви) та що офіційні ухвали сильно змодифіковано. Рішено звернутися до властей, щоб вони забезпечили університетські лабораторії та інститути. Але поза тими офіційними ухвалами роблено ще неофіційні заходи в ціллі ув'язнення молоді. Вони почалися масово дня I і II лютого 1907 р. Після авдієнції польських професорів у нам[існика] гр[афа] Андр[ія] Потоцького // [Арк. 10] дня 29.I у вторник о год. 4 по полудні, написало «Słowo polskie» найближчого дня, будьто намісник прирік, «że młodzież ukraińska będzie przykładnie ukarana»****. В четвер, дня 31.I***** помістило «Słowo polskie» (ч. 47) статтю «Dość już pobłażliwości»*****, а в ній повторено іншими словами те, що говорили польські професори на зібранні у дні 27.I.

«Słowo polskie» писало:

«Przykładni słuchacze swych ideowych kierowników, ruskich profesorów, i nie tylko profesorów, bo starszych braci i przyjaciół, będą z rewolwerami w kieszeni, z nożem za rękawem kontynuować dalsze badania naukowe, czekając przy tym na dobrą chwilę do urządzenia nowego, o ile się da, lepiej zorganizowanego i bardziej krwawego, a równie

* Діпняти (дав.) – досягнути.

** «Польськість».

*** Марцелі Хлямтач (Marceli Chlamtacz, 1865–1947) – польський правник, професор Львівського університету, фахівець із римського й цивільного права. Навчався на юридичному факультеті Львівського університету, 1891 р. здобув докторський ступінь. Деякий час працював у канцелярії львівського адвоката Павла Домбровського. Згодом стажувався у Відні (1891–1892) та Берліні (1892–1894). Після повернення до Львова працював нотаріусом в університеті. 1898 р. габілітувався на посаду приват-доцента римського права. Надзвичайний (1900), звичайний (1904) професор другої кафедри римського права, працював до 1935 р. Декан юридичного факультету (1905/1906). Член Львівської міської ради (1908), віцепрезидент Львова (1918–1927). Під час німецької окупації Львова (червень 1941 р. – липень 1944 р.) таємно викладав в університеті. Після війни залишився у Львові. Помер 7 січня 1947 р., похований на Личаківському кладовищі.

**** «що українська молодь буде показово покарана».

***** Помилка автора. Стаття уміщена в числі 47 за 28 січня 1907 р.

***** «Досить поблажливості».

łatwego rozboju. Państwo nie będzie przecie upierać się długo głosowi pięści i pałki, ukróci “polską samowolę” i odda kiedyś uniwersytet lwowski na ręce ruskie»*.

Дальше дякувало «Słowo polskie» польським професорам і складало признання польській молоді за її рішучість і готовність постояти за польським характером університету і кінчило словами:

«Krzywd i ucisku zniesliśmy i znosimy dosyć, nawet tu w Galicyi. Żądamy od rządu krajowego surowego sądu na wszystkich sprawców zbrodni, zadość uczynienia za zniewagę. Chcemy bezwzględnej sprawiedliwości! Żadnej pobłażliwości, żadnych względów polityki stanowej, czy osobistej!»**.

Серед дискусії на зібранні професорів поставлено до мене різні запити, як на приклад, про Академічний Дім***, і на них давав я відповіді останній з-поміж промовців. Мою промову почав я словами:

– Przyszliśmy obaj z prof[tsorem] Kolessą, by wypowiedzieć nasze bole i bole naszej młodzieży. Z jednej strony spotkało mnie uznanie, z drugiej zniewaga. Profe // [Арк. 11]sor Twardowski nazwał mój pogląd «dzikością». Przepraszam panów, że to słowo powtórzyłem, lecz ja zmuszony jestem zwrócić je pod adresem prof[esora] Twardowskiego****.

Твардовський кричить: «Ja nie chciałem kolegę obrazić!*****»

Я відповів: «Ja także nie! Proszę odwołać swoje słowa, a ja odwołam swoje...»*****.

* «Зразкові слухачі своїх ідейних наставників, українських професорів і не тільки професорів, але також старших братів та знайомих із револьверами в кишені чи з ножом за рукавом будуть продовжувати свої подальші наукові пошуки, чекаючи при цьому вдалого моменту, щоб підготувати новий, якщо вдасться, більш організований і більш кривавий погром. Адже держава не буде довго опиратися голосу “кулаків і кийків”, покінчить із “польською сваволею” і колись передасть Львівський університет у руки українців».

** «Ми терпіли образи й утиски і терпимо достатньо, навіть тут, у Галичині. Ми вимагаємо від національного уряду суворо судити всіх винних у злочині і компенсувати нам моральну шкоду за образи. Ми прагнемо абсолютної справедливості! Ніякої поблажливості, ніякої державної чи особистої політики!».

*** Академічний дім – гуртожиток для українських студентів, які навчалися у вищих школах м. Львова. Споруджений у 1904–1906 рр. за проектом архітекторів Тадеуша Обмінського і Філімона Левицького. Розташовувався за адресою по вул. Супінського, 17 (тепер – вул. М. Коцюбинського, 21). Ініціатором будівництва був М. Грушевський, який організував академічний фонд для збору коштів на ці цілі. Головним меценатом став Євген Чикаленко, який пожертвував на спорудження дому більшу половину необхідної суми. Будівля до 1918 р. була власністю Наукового товариства ім. Шевченка (НТШ). Адмініструванням гуртожитку займалося студентське товариство «Академічна поміч». Протягом 1907–1914 рр. у приміщенні Академічного дому, крім помешкань для студентів, розташовувались канцелярія і музей НТШ, студентська читальня, кухня і пральня. 1918 р. НТШ безкоштовно передало будівлю сестрам василіанкам, які відремонтували її і розташували там гімназію.

**** – Ми прийшли разом із проф. Колесою, щоби висловити наші проблеми і проблеми наших студентів. З одного боку, я отримав визнання, з другого – зневагу. Професор Твардовський назвав мій погляд «дикістю». Вибачте, панове, що повторюю це слово, але змушений повернути його проф. Твардовському.

***** «Колего, я не хотів вас образити!».

***** «Я також ні! Будь ласка, заберіть свої слова назад, і я заберу свої».

Гіркий був той день. Ректор Гризецький задержав мене хвилинку, доки всі професори не вийшли, а опісля стиснув середечно мою руку і промовив: «Dziękuję Panu! Było to z Pańskiej strony szlachetnie i po rycersku. Niech mi Pan wierzy, że wszystkim*, nawet Twardowski, jesteś my dla Pana z wielkim szacunkiem. Piękny to był dzień dla nas i dla Pana!»**.

Вірю, що Гризецький говорив щиро. Була це праведна душа, великий приятель молоді. Коли раз ув'язнено студента Василя Лаголу***, проф[есор] Гризецький зголосився до суду, виснавив для себе дозвіл відбутися з Лаголою кольоквієм, щоб він не стратив стипендії. За цей дійсно людський і педагогічний вчинок «Страхопуд»**** звеличав проф[есора] Гризецького віршом. Що мої відносини до колегів-професорів не попсувалися, а навпаки поліпшилися, нехай посвідчить факт, що в цьому ж 1907 році у місяці липні пропонується мені до іменування на звичайного професора одноголосним рішенням філософського відділу, чого я надармо домагався від кількох літ, хоч мав за собою відповідні наукові праці. Правда, мали професори-Поляки до мене жаль, що я против їх волі в р. 1899 був іменований надзвичайним професором у Львові, але не мало спиняв мою номінацію на надзвичайного, а опісля на звичайного професора, проф[есор] Колесса, що боявся мати поруч себе другого професора, хоч сам, як виявилось пізніше, коли став послом парламенту, на моїй катедрі багато зискав.

Того самого дня, коли польські професори були у намісника, ми, українські професори (Стебель // [Арк. 12] ський, Колесса, о. д[окто]р Бартошевський, д[окто]р Комарницький і я), зішлись в кімнаті засідань наук[ового] тов[ариства] ім[ені] Шевченка та рішили видати відозву в успокоюючому дусі. Стилізацією мали зайнятися ми оба з проф[есором] Колессою. Відозва була готова в четвер, а в п'ятницю, дня 2го II, мали ми піти до редакцій і віддати її до друку. Одначе в ночі з четверга на п'ятницю почато масово в'язнити нашу молодь, а тим самим відозва стала лишня.

* * *

* Очевидно, має бути wszyscy.

** «Дякую пану! З вашого боку це було шляхетно. Повірте мені, ми всі, навіть Твардовський, ставимо до Вас із великою пошаною. Це був хороший день для нас і для Вас!».

*** Василь Лагола (1855–1929) – юрист, активний діяч москвофільського руху в Галичині. Навчався на юридичному факультеті Львівського університету. Член студентського товариства «Академічний кружок», у 1882 р. входив до складу відділу (касир). Того ж року заарештований за звинуваченням у державній зраді (процес Ольги Грабар). Проте під час судових слухань уже виступав як свідок. 1892 р. у Чернівецькому університеті здобув ступінь доктора юридичних наук. Працював секретарем, а згодом директором Народного дому. Член москвофільських товариств: Ставропільський інститут (із 1895 р.), Товариство ім. Качковського тощо. Автор статей із кооперації. Восени 1914 р. увійшов до складу «Русского народного совета» у Львові. 1915 р. виїхав у Росію, згодом повернувся до Львова. Помер 1929 р. на 74 році життя.

**** «Страхопуд» (1863–1905) – ілюстрований сатирично-гумористичний часопис москвофільського спрямування, заснований Йосипом Ливчаком 1863 р. у Відні. До 1868 р. виходив як двотижневик (із перервами), від 1872 р. – як сатирично-політична газета у Львові. Часопис критикував українську мову, висміював із позицій москвофільства галицький політиком. Від 1894 р. виходив як гумористичний додаток до журналу «Беседа», а в період 1900–1905 рр. – знову самостійно. Відновлений 1912 р. (редактор – Г. Гануляк). Проіснував до 1913 р.

В п'ятницю від год[ини] 8–9 рано мав я відбути виклад. Я йшов спокійно вулицею Академічною* перед год[иною] 8 рано, не перечуваючи нічого. Нараз прибігла до мене моя слухачка, панна О. Борковська, і з плачем промовила:

Пане професоре! Арештують наших студентів! Цілий Академічний Дім обставлений поліцією і військом. А ось їх ведуть!

Я був на площі Фредри** і бачив, як ведено наших студентів, по одному та двох разом. Поліціанти держали їх за руки. Я пізнав студ[ента] медицини Гасюка***, бачив мого слухача Ф. Залеського****. Зі склепів виходили склепові дівчата та падькали*****: «Biednych, ruskich studentów prowadzą!»*****.

Мало освічені, склепові дівчата бачили, що діється із квітом народу те, що діється не повинно. Може, думав дехто, що вулиця буде українську молодь лінчувати. Тимчасом вулиця мала більше зрозуміння і вирозумілості для молоді, від тих, що її ув'язнення спричинили й перевели в діло.

«Biednych, ruskich studentów prowadzą!» гомоніло мені в ушах. Я не міг дивитися, як їх ведено як злочинців, серед зору цікавих людей. Одно я тоді ясно бачив і розумів, що ведення на позорище університетської молоді мусіло скінчитися основною компромітацією тих, що це позорище уладили.

Цьому я дав вислів того ж дня у нам[існика] // [Арк. 13] гр[афа] Андрія Потоцького.

* Тепер – просп. Т. Шевченка.

** Тепер перетин вул. О. Фредра, вул. М. Драгоманова, вул. П. Саксаганського та просп. Т. Шевченка.

*** Степан Гасюк (? – 1919) – український лікар. Навчався на медичному факультеті Львівського університету. Активіст сокільського руху, учасник боротьби за відкриття українського університету у Львові, заарештований у січні 1907 р. після заворушень у Львівському університеті. У 1912–1914 рр. працював в редакції часопису «Здоровля». Викладав на курсах вищої освіти у Львові, організованих Товариством ім. П. Могили та «Просвітою» (січень–березень 1913 р.). Із початком Першої світової війни пішов на фронт, надпоручник 15-го полку драгунів. У лютому 1917 р. нагороджений срібною медаллю «За військові заслуги» (*signum laudis*). Сотник УГА, командант польового шпиталу в Ходорові, згодом – командант запасного шпиталу 2-го Галицького корпусу в м. Бар на Поділлі. Помер там же 11 грудня 1919 р. від плямистого тифу.

**** Очевидно, мова про Тадея Залеського (1883–1976) – українського педагога, громадсько-політичного діяча. Навчався на філософському факультеті Львівського університету. Активний учасник боротьби за права української мови та відкриття української вищої школи в Галичині. Член «Академічної громади» (1905–1907), бібліотекар товариства. Член таємного гуртка «Молода Україна», НТШ (з 1905 р.). Працював в учительській семінарії (1909–1911) та приватній жіночій семінарії (1911–1913) в м. Заліщики, Самбірській гімназії (1913–1914). У 1914–1915 рр. викладав на семінарійних учительських курсах у Відні. Брав участь у проголошенні ЗУНР. Заарештований польською владою, перебував в концентраційних таборах у містах Брест-Литовську, Стшалкові й Домб'ю. Професор державної гімназії (1920–1944), директор і вчитель української жіночої семінарії товариства «Рідна школа» у Стрию (1921–1925). Член та активний діяч Українського педагогічного товариства, «Просвіти». 1944 р. виїхав спершу до м. Сянок, згодом – до Словаччини; перебував у пересильних таборах на території Австрії. Емігрував до Канади, де брав активну участь у громадському житті української громади, 1971 р. переїхав у США. Помер 1976 р. у м. Трентон.

***** Падькати (дав.) – нарікати, побиватися, жаліти.

***** «Бідних руських студентів ведуть!».

Щоб не дивитися на це жахливе видовище, я пішов на університет, щоб сповнити обов'язок і відбути виклад. Одначе молодь ошадила мені цього і вийшла із салі в хвилині, коли я мав до неї вїти.

З університету побіг я на вул. Академічну, ч. 26, до мешкання проф[есора] Колесси, щоб його повідомити про події та донести, що наша відозва стала лишня. Звітам пішов я домів, щоб повідомити мого тестя й рідню про те, чого я був свідком. О год[ині] 10 був я вже на засіданні Ради шкільної краєвої. Проводив през[идент] Едвін Плажек*. Я взнав, що приятелем намісника Потоцького був гофрат Дембовський**, тому присів біля нього і розказав йому про ув'язнення молоді. Я знав, що до год[ини] 9 ув'язнено вже 63 студентів, що витягано їх з ліжок ніччю з домів переляканих батьків, матерей та рідні вже по год[ині] 4 ранком. Розказав я те ж гофр[атові] Дембовському про те, що сам бачив і сказав:

– «Wszystko to zawdzięczamy h[of]r[atowi] Andrzejowi Potockiemu»***.

Гофрат Дембовський поглянув на мене здивований, а я додав: «W “Słowie polskim” wydrukowano przecież: “Eksce[elencya] p[an] Namiestnik przyrzekł, iż młodzież ukraińska będzie przykłадnie ukarana!”. Więc nikt inny tylko hr. Potocki będzie odpowiedzialny za urządzenie widowiska. Jak złoczyńców prowadzono ulicami miasta ukraińskich studentów. Na to dotąd w Austrii nikt sobie nie pozwolił! Żyjemy przecież nie w Rosyi!»****.

Гофр[ат] Дембовський завважав, що не вважає за вказане ув'язнення молоді, але висловив гадку, що тут завинили судові власти. По хвилині вийшов гофр[ат] Дембовський з кімнати засідань, а в 10 минут пізніше явився президияльний возний Каняк і запросив мене до намісника. // [Арк. 14]

– Panie profesorze! – привітав мене намісник – więc pan mnie posądza o polecenie aresztowania studentów?*****.

– Tak, Ekscelencyo, nie tylko ja, ale całe ukraińskie społeczeństwo jest tego samego zdania, a opieramy nasz sąd na groźbie «Słowa polskiego», według której ekscelencya Pan Namiestnik miał oświadczyć deputacyi profesorów polskich, że «młodzież ukraińska

* Едвін Теодор Плажек (Edwin Teodor Płazek, 1842–1925) – польський юрист, урядовець, викладач Львівської політехнічної школи. Здобув юридичну освіту, доктор прав. Був старостою Каменецького, Сокальського, Золочівського повітів. Радник намісництва, адміністративний референт КШР. Депутат австрійського парламенту. 1900 р. отримав дворянський титул. Почесний член Польського педагогічного товариства у Львові (1909). Помер 2 квітня 1925 р. у Львові, похований на Личаківському кладовищі.

** Очевидно, мова про Ігнація Дембовського (Ignacy Dembowski, 1861–1942) – польського політичного діяча. 1885 р. здобув ступінь доктора прав у Ягеллонському університеті. Посол Галицького сейму (1908), віцепрезидент КШР (1908–1916). Почесний громадянин міст Мостиська, Тлумач, Бурштин, Калуш, Ланцут. Заступник куратора Наукового закладу ім. Оссолінських (1923). Помер 26 листопада 1942 р., похований у Кракові.

*** «– Усім цим ми завдячуємо гр. Анджею Потоцькому».

**** «Адже у “Слові польському” було надруковано: “Його ексцеленція пан намісник присягнув, що українська молодь обов'язково буде суворо покарана!”. Тож ніхто інший, як граф Потоцький відповідатиме за влаштування цього видовища. Українських студентів вели вулицями міста як злочинців. Такого в Австрії поки що ніхто собі не дозволяв! Адже ми живемо не в Росії!

***** – Пане професоре! – привітав мене намісник, – то ви звинувачуєте мене в тому, що я наказав арештувати студентів?

бędzie przykładnie pokarana» i na tej okoliczności, że namiestnikiem kraju jest h[of]r[at] Andrzej Potocki, bez którego woli coś podobnego stać się nie mogło*.

W takim razie, panie profesorze, nie jak namiestnik, lecz jak człowiek uczciwy, daję panu słowo honoru, że nie ja spowodowałem aresztowanie, że mu się sprzeciwiłem i odradzałem, że nie porozumiewałem się ani z prezydentem sądu, ani z prokuratorem i że myśl aresztowania wyszła z uniwersytetu i że za nią tylko sąd i te czynniki, które go do tego skłaniały, odpowiadać mogą. Dałem słowo honoru i mam prawo wymagać od pana, żeby mi pan wierzył**.

Я був тією заявою дійсно поражений і відповів: «Muszę Ekscelencyi wierzyć, jak człowiekowi uczciwemu i pod tym względem sprawa aresztowania jest dla mnie wyjaśniona. Przyznam się, jednak, że gdy mówiłem z p[anem] Debowskim, to także dla tego, by być u Ekscelencyi. Chciałem się podzielić z Ekscelencya tym, o czym, może, Ekscelencya nie wie, jak n[a] p[rzykład] o zebraniu profesorów, odbytym dnia 27 stycznia, o nastroju wśród*** mego społeczeństwa i o następstwach aresztowania****».

– Proszę będę panu bardzo wdzięczny za każdą uwagę, nawet gdyby mnie osobiście dotknąć miała. Proszę o bezwzględną szczeróść*****.

Моя авдієнція у намісника тривала півтора години, що звернуло загальну увагу серед членів Ради шкільної, які були на засіданні. Я переповів намісникові всі промови професорів на зібранні. Коли я згадав про Твардовського, намісник відповів: «Dobrze tu pan odciał. To mu się należało!»*****. Про Дуніковського сказав намісник: «Jeden z najmniej // [Арк. 15] dbałych profesorów a swym nierozważnym przemówieniem tylko nowe trudności stwarza»*****, на що я відповів, що ми оба з Колесою будемо дбати, щоби ніщо із зібрання до прилюдної відомости не дісталося, бо це тільки довело би до степенування роз'ярення.

Оповів я також, що українська суспільність була вже крайно подражнена самими погрозами «Słowa polsk-ого», коли ж вість про ув'язнення молоді розійдеться по Львові й краю, огірчення і розярення скріпиться.

* – Так, Ваша ексцеленціє, не тільки я, а й усе українське суспільство є такої ж думки, і ми ґрунтуємо наше судження на погрозах «Слова польського», у яких ви повідомили зібранню польських професорів, що «українська молодь обов'язково буде суворо покарана», крім того, граф Анджей Потоцький є намісником краю, тому без його волі нічого подібного не могло б статися.

** – У такому разі, пане професоре, не як намісник, а як порядна людина даю вам слово честі, що я не був ініціатором арештів і виступав проти них, і я не спілкувався ані з президентом суду, ані з прокурором і що заклик провести арешти лунав з університету, тому відповідати за це мають суд або ж особи, що були ініціаторами цього. Я дав слово честі і маю право вимагати від вас вірити мені.

*** Очевидно, має бути wśród.

**** «Я маю вам вірити, бо знаю, що ви порядна людина, тому справа арештів для мене вияснена. Однак, мушу визнати, що коли я розмовляв із паном Дембовським, то мав надію з вами зустрітись. Я хотів поділитися з вами тим, про що ви, можливо, не знаєте, як-от про зустріч професорів, що відбулася 27 січня, про настрої у моїй громаді та наслідки арештів».

***** – Прошу, буду дуже вдячний панові за кожне зауваження, навіть якщо воно зачепить мене особисто. Можете говорити абсолютно відверто.

***** «Ви добре йому відтяли. Він це заслужив!».

***** «Один із найменш обережних професорів, і своєю необачною промовою він лише створює нові труднощі».

Намісник задумався, а вкінці сказав: «I cóż będzie dalej?»*.

– Я засміявся й відповів: – Jeśli Ekscelencya mnie o to pyta, to szczerze odpowiem. Znosi się na wielką kompromitację sądu i tych, którzy do uwięzienia przyczynili się. Masowe aresztowanie studentów jest pierwszym wypadkiem nie tylko w Austrii. Za trzy tygodnie zachce sąd wypuścić studentów, lecz oni nie wyjdą z więzienia, chyba wszyscy razem, nawet ci, który prowadzili rej w rozruchach. Opinia publiczna europejska zmieni się stanowczo na korzyść uwięzionych, a pod wpływem zwrotu w opinii publicznej młodzież ukraińska odzyska wolność.

– Tak pan myśli?

– Tak, Ekscelencyo! To moje przekonanie.

– Ha, może być. Zobaczymy**.

* * *

Того самого дня о год[ині] 4 ½ пополудні вибралися ми оба з проф[есором] Колесою до Прокуратора Франкого***, що вів карне слідство против молоді. Ми хотіли, щоб молодь знала, що нею хтось опікується. Під позором, що в одного із студентів були ключі від бібліотеки семинаря для укр. філології, ми просили Франкого, щоб дозволив нам з ним побачитися (прізвище студента не тямлю). Франке вволив нашій волі. Ми подали приведеному студентові руку, пи // [Арк. 16] тали про ключі, а вкінці сказали: «Передайте всім поздоровлення і запевніть товаришів, що ми їх не опустимо».

Перед Франке-м ми не скривалися з нашими почуваннями і висловили негодування, що в такий брутальний спосіб переведено ув'язнення квіту молоді української суспільности, коли це можна було вчинити в культурніший спосіб. Коли заходила потреба ув'язнення, можна було посуджених про розрухи візвати до слідчого судді та більше не випустити. Франке виправдовувався, що він на це впливу не мав і робив тільки те, що йому вища влада веліла. Я не промовчав, що ціла справа може скінчитися тільки компромітацією суду, що для Франкого було трохи немилою несподіванкою, хочби тому, що вже тоді вказувано на нього, як на чоловіка, що за ведення слідства против молоді має вигляд на аванс і на відзначення.

* * *

Дня 4 лютого рано в год[ині] 11^{тих} зійшлися ми в д[окто]р[а] Костя Левицького*, у його помешканні при вул. Підвале**, ч. 7. Окрім господаря дому, були на сходинах послі Романчук*** і д[окто]р Євг[ен] Олесницький****, а з професорів – Колесса і я. Треба нам було порозумітись з послами у двох справах: чи мають йти професори-

* «I що буде далі?».

**– Якщо ваша ексцеленція питає мене про це, я відповім чесно. Можливо, невдовзі суд і ті, хто спричинив ув'язнення, будуть скомпрометовані. Масовий арешт студентів – це перший випадок не лише в Австрії. За три тижні суд захоче звільнити студентів, але вони не вийдуть із в'язниці, хіба що всі разом, разом із тими, хто керував заворушеннями. Громадська думка Європи рішуче зміниться на користь ув'язнених, а українська молодь під впливом зміни громадської думки знову здобуде свободу.

– Ви так вважаєте?

– Так, ексцеленціе! Це моє переконання.

– Ха, може бути. Побачимо.

*** Очевидно, мова про Яна Франка (Jan Frank) – судового ад'юнкта, заступника державного прокурора у Львові, слідчого суддю під час процесу над українськими студентами в 1907 р.

Українці до намісника в депутації з проханням, щоб обстав за молоддю і подбав про те, щоб вона дістала ся на волю? Така гадка виринула між нами і в год. ½ 12 мали ми у трійку (д[окто]р[и] Бартошевський, Колесса і я) явитися в намісництві.

Друга справа, це питання, чи запрошені на той самий день професори-Українці на баль до намісника мають із запрошення скористати, чи ні?

Розуміється, що при тій нагоді зложили ми довірочно звіт із зібрання всіх професорів з дня 27.І та із всіх дальших кроків, що ми в тій справі зробили. Посли одобрили односторонньо наше становище із // [Арк. 17] ширим признанням, а в обох згаданих справах рішили:

Українським професорам не вільно йти до намісника, бо або дістануть відповідь, що він не може впливати на рішення суду, або одержать приречення, що він подбає про звільнення молоді і тоді намісник окружить себе сьйвом прихильности для українців. В добавку треба довести справу до повної компромітації Поляків і судових властей. Нехай молодь потерпить дві чи три неділі, але нехай її добродієм не буде ніхто з Поляків.

На баль послы не підуть, але професори повинні піти, бо за ними там будуть шукати.

Для мене це останнє рішення було дуже прикре, бо того самого дня мав я виїхати в Ярославщину, до Доброї*, на похорон дядька моєї дружини, о. Романа

* Кость Левицький (1859–1941) – український державний діяч, публіцист, адвокат, історик, прем'єр-міністр ЗУНР. Навчався у Львівському й Віденському університетах. 1884 р. здобув ступінь доктора права, 1890 р. відкрив свою адвокатську канцелярію у Львові. Як правозахисник, здобув популярність завдяки участі в політичних процесах. Активний учасник більшості українських громадських товариств у Галичині, член УНДП. Співзасновник, довголітній редактор «Часописі правничої» та квартальника «Життя і право», автор популярних юридичних праць. Депутат австрійського парламенту (1907–1918) і Галицького сейму (1908–1913). Голова Державного секретаріату ЗУНР, міністр фінансів ЗУНР. У міжвоєнний період – директор «Центробанку», голова Союзу українських адвокатів. Арештований радянською владою у вересні 1939 р., однак невдовзі звільнений. Помер 12 листопада 1941 р. у Львові, похований на Янівському кладовищі.

** Тепер – вул. Підвальна.

*** Романчук Юліан (1842–1932) – український громадсько-політичний діяч, педагог. Закінчив Львівський університет (1863). Викладав класичну філологію у львівських гімназіях (1863–1900). Активний діяч українських товариств «Просвіта», НТШ, «Учительська громада», «Рідна школа», публіцист, видавець. Посол до Галицького сейму (1883–1895), австрійського парламенту (1891–1897, 1901–1918). Співзасновник Української національно-демократичної партії (УНДП), її голова (до 1907 р.). Під час Першої світової війни – голова Українського допомогового комітету та Української культурної ради у Відні. Під час Листопадового зриву – делегат Української національної ради ЗУНР. Заарештований польською владою, невдовзі звільнений завдяки зусиллям українських політиків. Помер 22 квітня 1932 р. у Львові, похований на Личаківському кладовищі.

**** Євген Олесницький (1860–1917) – український адвокат, політик, громадсько-політичний діяч. Навчався у Тернопільській гімназії (1870–1878) та на юридичному факультеті Львівського університету (1878–1883). З 1891 р. як адвокат практикував у Стрию, з 1909 р., після смерті єдиної доньки, – у Львові. Один із засновників УНДП, дійсний член НТШ (1909) і низки інших товариств. Посол Галицького сейму (1900–1910) й австрійського парламенту (1907–1917). Член Загальної української ради у Відні (1915). Помер 26 жовтня 1917 р. у Відні, похований у Стрию.

Пасічинського**, що мав відбутися найближчого дня. Справа вимагала, щоб я залишився у Львові.

Баль був веселий. Поляки триюфували. Гайдамаки сиділи за ґратами. Предмет розмов вертівся заєдно коло одної теми, ув'язнення українських студентів. Я приглядався байдужно товпі, зложеній з поверх тисячки голов, мало з ким говорив і вкінці зайшов до буфету, перекусив, випив склянку пива та біля год[ини] 11 зібрався йти домів. На хвилину присів біля мене ректор Гризецький, опісля прийшов проф[есор] Хлямтач. Вкінці завважав я намісника, як поговорив кілька слів з дир[ектором] поліції, Шехтелем*** і він небавом, мовби не хочачи, опинився в нашому товаристві. Служба принесла шампаху і почалася розмова про подію дня, про ув'язнення студентів. Щоб можна було свобідніше говорити, ми зійшли до бічних апартаментів і дискутували до 3 ½ години рано.

Проф[есор] Хлямтач сказав: «Kolego, od pana jednego możemy dowiedzieć się prawdy!»****.

Я подякував за комплемент та додав: «Nie chcieliście panowie słuchać mej rady. Zobaczycie, żeście przegrali!»***** // [Арк. 18].

Ми гуторили багато. Присідалися до нас що хвилини нові люди. Були між нами професори, судді, адвокати, нотарі. Я говорив отверто, так само, як на зібранні професорів і в намісника. Я звертав увагу Поляків, що вони, так само, як українські професори, обстали б за своєю молоддю, якби її вкидано, як злочинників, до в'язниці, що ув'язнення молоді є хіба можливе в Росії, що компромітація тут неминуча, що ця подія заважить сильно на поглибленні пропасти між двома народами в Галичині, що погляд «na gwałt odpowiedzieć gwałtem»***** може мати хвилевий ефект, тим більше, що боротьба нерівна, бо супротив безсильної молоді йде сильна влада, а й вона буде змушена рахуватися, коли не з українським народом, то з опінією Європи.

Декому із слухачів отця «опінія Європи» видавалася казкою з 1001 ночі, та небавом казка стала дійсністю. Поляки не привикли слухати правди, тому мої слова були для них чимсь новим, інтересним. Виміна гадок була якась дивно щира. Розмова пліла непомітно в нескінченість. Двічі глянув до нас намісник і, як господар, велів принести

* Тепер – с. Добра Переворського повіту Підкарпатського воєводства, Республіка Польща.

** о. Роман Пасічинський (1838–1907) – греко-католицький священник, радник консисторії. Спершу був парохом і катехитом нормальної школи у м. Яворів поблизу Львова, згодом – парох у с. Добра Ярославського деканату (тепер – Переворського повіту Підкарпатського воєводства, Республіка Польща). Брав активну участь у громадському житті краю. Помер у віці 69 років від недуги.

*** Вільгельм Шехтель (Wilhelm Schaechtel) – директор львівської поліції.

**** Колего, тільки від Вас одного ми можемо дізнатися правду!

***** Панове, ви не захотіли послухати моєї поради. Ви побачите, що програли!

***** «на насилля відповідати насиллям».

шампана. Дехто годився з моїми поглядами, дехто не вірив, а радник суду Абанкурт*, що я тоді з ним вперше познайомився, сказав: «Diabelski spryt u pana. Pan nam ciągle prawi impertynencye, co prawda, bardzo grzeczne, a my pana słuchamy i patrzymy nań, jak cielęta na nowe wrota. Ja, który rano podziwiałem stanowisko «Słowa polskiego», teraz wsłuchuję się w słowa pańskie, jak w jaka muzykę i gotów bym na nie przysiąc. Co do licha! Teraz rozumiem, jakim sposobem mógł pan pomóc Adamowi Studzińskiemu, memu szwagrowi, że otrzymał notaryat w Stanisławowie. Panie prezydencie! (тут звернувся до президента нотаріяльної палати). Wypij pan za zdrowie profesora, który waszą izbą tak siarczyście skompromitował»**.

Ми ударили чарками. Пізна пора веліла нам небавом розпрачатися. Я йшов сумний, як гриб. Похорон в родині та молодь мого нещасливого народу налягли змоєю на мій ум і серце. Важкі думки й біль не дали мені заснути до рана. Вражіння останніх днів // [Арк. 19] були такі сильні, що нерви розігралися на добре. Я лежав на ліжку та дожидав світу.

Важка змора налягла також на доми української інтелігенції, бо їм забрано синів до брудних, непривітних келій в'язниці при вул. Баторого***. Не було майже родини, щоб не забрано когось із дітей. З родини моєї дружини забрано Богдана Вахнянина**** (сина проф. Івана*****). Одначе була це виїмкова хата. Проф[есор] Іван і його дружина не бентежилися ув'язненням сина.

* Кароль Абанкурт (Karol d'Abancourt de Franqueville, 1851–1913) – польський суспільно-політичний діяч, правник. Закінчив юридичний факультет Львівського університету. Суддя, радник крайового суду. Працював у судовій системі Галичини – в Белзі, Бродах, Болехові, Журавно, Львові. Почесний громадянин м. Журавно (1895), член різних товариств. Популяризатор туристики і краєзнавства. Посол Галицького сейму (1895–1900). Наприкінці життя втратив зір і не брав участі у громадській діяльності. Помер 16 серпня 1913 р. у м. Рабка (тепер – м. Рабка-Здруй Малопольського воєводства, Республіка Польща).

** «Ви маєте диявольську хитрість. Ви постійно висловлюєте свою зневагу до нас, хоча й дуже ввічливо, правда, а ми вас слухаємо і дивимося, як “телята на нові ворота”. Я ще вранці подивляв позицію “Слова польського”, а тепер слухаю ваші слова, як музику, і готовий із ними погодитися. Якого біса! Тепер я розумію, як ви могли допомогти Адаму Студинському, моему швагрові, що він одержав посаду нотаріуса у Станіславові. Пане Президенте! Випийте за здоров'я професора, який так жорстоко дискредитував вашу палату».

*** Тепер вул. Князя Романа.

**** Богдан Вахнянин (1886–1940) – український композитор, диригент, громадський діяч. Небіж Анатолія Вахнянина. Закінчив Вищий музичний інститут у Львові (1909), паралельно навчався як екстраординарний студент у Львівському університеті. Один із засновників і головний диригент студентського чоловічого хору «Бандурист». Викладав у гімназіях та музичних школах (1910–1929). Засновник і керівник філії Вищого музичного інституту у м. Перемишлі (1924). Керівник і диригент хору товариства «Боян». Помер 18 січня 1940 р. у Львові, похований на Личаківському кладовищі.

***** Іван Вахнянин (1847–1909) – український педагог, громадський діяч, брат Анатолія Вахнянина. Навчався у Перемишльській гімназії, член учнівської «Громади» (1863). Вищу освіту здобував на філософських факультетах Львівського й Віденського університетів. Один із засновників українського студентського товариства «Січ» у Відні. Працював заступником учителя в Бохні та Рясеві. Згодом – професор Стрийської гімназії. Активний громадський діяч: голова «Руського Касина» у Стрию, «Стрийського Бояна», брав діяльну участь у будівництві Народ-

Коли другі сидять, нехай і він буде між ними! – говорив проф[есор] Іван. Але пацькували сестри і хата, звичайно весела, посумніла.

З моєї родини забрано двох братів Левицьких, Остапа і Богдана*. Жаль мені було їх матери, Польки, Гонорати, вдови по управителю школи в Березовиці великій**, бл[женної] п[ам'яті] Юліанові. Батько вмер, коли вони були недолітками, а бідна мати серед біди перевела їх, одного через реальну школу, а другого через гімназію в Тернополі, а опісля перенеслася до Львова, щоб сини могли ходити на політехніку, згідно університет. Був це рідкий тип матери-Польки, що синам дала повну волю признаватися до тієї нації, що до неї належав пок[ійний] отець.

To ich obowiązek być Rusinami!*** – говорила нераз до мене.

З плачем прийшла вона до моєї хати:

– Zabrali mi ich w nocy o godz[inie] 5. Ciemno było. Ja chora na serce. Gdy zamknęły się drzwi za nimi, ja zemdlałam i leżałam do dziewiętej rano na podłodze. Sługi nie mam. Nie było mnie komu ratować. Bułczarka przyszła i zastała mnie omdlałą, zwołała sąsiadów. Oucili mnie wodą. Lecz, czy nie lepiej było by, gdybym była b zakończyła życie?****

Я потішав, ходив з неї до в'язниці, де заносилася від плачу і як кліщами стискала на прощання голови своїх синів. А мені мало серце не трісло, коли глядів на бідну матір-мученицю. Три неділі ждала на поворот синів. Не було дня, щоб не заглянула до моєї хати. Четвертої неділі діждалася синів, // [Арк. 20] але жаль зробив своє. Не минув рік і серце її не видержало та перестало бити на віки. Любов для синів добила її. Та чи тільки сама любов добила її, нехайби на це відповіла людська злоба.

Перших вісім днів не допускала влада ширшої публіки до побачення з ув'язненими. Одначе я познайомився з суддею, д[окто]р[ом] Сленком*, що був приділений

ного дому та бурси. Після смерті А. Вахнянина був директором Вищого музичного інституту у Львові (1908–1909). Помер 24 січня 1909 р. у Львові.

* Богдан Левицький (1886–1962) – український суддя, адвокат, громадський діяч. Навчався на юридичному факультеті Львівського університету. Активний учасник боротьби за права української мови у вищій школі в Галичині. Затриманий під час арештів українських студентів у Львові в лютому 1907 р. Один із засуджених під час «процесу 101» (1911). Після закінчення навчання працював суддею в містах Вінернойштад (Австрія) та Оломоуц (Чехія), згодом – в м. Дрогобич. Активний учасник Листопадового чину 1918 р. У 1919 р. потрапив до польських концентраційних таборів у містах Домб'є і Берестя. У 1920 р. знову працює суддею у Стрию, а з 1921 р. – у Коломиї. За використання української мови в судівництві звільнений із посади зі заборобою проживати в повіті. 1932 р. переходить на адвокатуру, відкриває власну канцелярію у м. Винники. Під час німецької окупації – начальник суду в Бібрці. 1944 р. емігрував, пройшов робітничі табори, а 1950 р. опинився у США. Працював у сфері музейництва. Помер 8 січня 1962 р., похований у Лос-Анджелесі (Каліфорнія).

** Велика Березовиця – тепер смт у Тернопільському р-ні Тернопільської обл., південне передмістя Тернополя, розташоване на обох берегах р. Серет.

*** – Бути русинами – їхній обов'язок!

**** – Забрали їх у мене о 5 год ночі. Було темно. У мене хворе серце. Коли за ними зачинилися двері, я знепритомніла і пролежала на підлозі до дев'ятої ранку. Слуги не маю. Мене не було кому врятувати. Прийшла булочниця і знайшла мене непритомну, покликкала сусідів. Привели мене до тьми водою. Але чи не краще було б, якби я померла?

***** Очевидно, мова про Францішека Сенка (Franciszek Sęk) – судового ад'юнкта, помічника слідчого судді під час процесу над українськими студентами 1907 р., згодом – заступника державного прокурора у м. Надвірна (1909).

до помочи д[окто]р[ові] Франкому, і він дозволив мені побачитися в середу дня 8го лютня з моїми трьома свояками. За мною принесла слуга кошик з вуджениною і кілька пачок тютюну. Вуджениною поділилися всі ув'язнені, а тютюном – курці. Була зо мною моя дружина. Ми наговорилися з хлопцями свобідно продовж години, вспіли переказати ув'язненим, що в найближчу неділю прийдуть їх свояки і знайомі, а вони поділи нам прізвища кількох ув'язнених, що не мали родини у Львові, а їх я мав викликати як своїх кузинів.

Прийшла хвиля прощання. Сердечний і сторожа забрала моїх хлопців. А дружина дякувала судді д[окто]рові Сленкові:

– Dziękuję! Muszę iść do domu, gdyż mam małego hajdamakę, którego trzeba nakarmić! Niech je, niech rosnie, żeby miał siłę, gdy się dostanie, jak ci biedni studenci, do tego więzienia!...*

Д[окто]р Сленк, сердечна, поцтвива людина, перевів нас через коритар, попрощав широ, а дружину поцілував в руку. На говорив багато, але був людяний супротив молоді. Не висувався наперед, а одначе задля своїх незвичайних прикмет став скоро секретарем і радником-начальником суду в Монастирских. Доля не поталанила йому. В першому тижні побуту в Монастирских набавився недуги тифу. Його привезено до Львова, і тут закінчив життя. Молодь згадувала його з пошануванням, а я відвів його моцці на вічний спочинок.

Першої неділі, у яку був доступ для публіки до ув'язнених, явилося в суді по-верх двіста пань, а з мущин – я одинокий. Кожна пані прийшла з клуночком, в якому було білля або припаси живности. В салі розправ являлися під сторожею студенти. Всіх ви // [Арк. 21] кликано. Явились теж мої «кузини», що я їх в житті раніше не бачив. Кожний студент вертався до в'язниці, наділений дарунками, їдлом, а тайком горівкою і вином. Студенти передавали нам дискретно листи для дальшої висилки. Що двадцять мінут приходила нова «партія» ув'язнених. Сердешні розмови, нерідко сльози матерей та сестер, і знову замикалися двері за ув'язненими. Найближчої середи не дали себе засоромити також мущини, що прийшли у значному числі до суду.

Таке повторялося щосереді і неділі, доки молодь не почала голодівки, не відбула віча в судовій салі розправ, а на ньому вирішила опустити тюрму щойно тоді, коли всі до одного вийдуть з неї та доки остаточно не забарикадувалися в келіях, щоб служба не могла усунути її насильно з в'язниці.

А одночасно змінила німецька преса у Відні фронт. Neue freie Presse**, що спершу відносилася ворожо до української молоді, почала її брати в оборону. Те саме сталося з іншими німецькими щоденниками. Заговорила про ув'язнення українських студентів також загранична, німецька і французька преса і висловила свої симпатії для замкнених у тюрмі. Словом, сталося те, що я передбачував. Промовила прилюдно опінія Європи і молодь опинилася на волі.

* – Дякую! Мушу йти додому, бо маю маленького гайдамака, якого треба годувати! Нехай, нехай росте, щоб мав силу, коли потрапить, як ті бідні студенти, до цієї в'язниці!..

** «Neue Freie Presse» («Нова вільна преса») – віденська газета, заснована 1 вересня 1864 р. комерсантом Адольфом Вернером (Adolf Werner) і журналістами – колишніми співробітниками «Die Presse». Проіснувала до 31 січня 1939 р.

Кажуть, що велика в тому заслуга посла Миколи Василька* і його впливу в рішаючих віденських і закордонних колах.

В сам день звільнення зібралася товпа української публіки перед судовим будинком. Я був на коритарі** в'язниці. Мене впущено перед двері келій. Крізь віконця у дверях подавав я ув'язненим тютюн, однуку для ув'язнених поживу від чотирьох днів. Сумне вражіння викликувала ратункова стація***, що відвозила до шпиталю студентів, омлілих з голоду. // [Арк. 22]

Всі ми ждали нетерпеливо на кавцію****, що її треба було зложити за п'ятьох студентів, найбільше в слідстві обтяжених, а тим часом наші фінансові інституції сперечалися між собою, чи кавцію складати і хто за неї буде гварантувати. Нетерпеливилася молодь і просила мене, щоб я розвідався, як стоїть справа. Я перебіг через подвір'я на коритар фронтного будинку й стрінув там о. крил[ошанина] Чапельського***** і звірився перед ним з побоюванням, чи фінансові інституції кавцію на час зложать. Крил[ошанин] Чапельський взяв мене під руку, і ми оба вийшли з будинку. Стрінули ми ще по дорозі проф[есора] д[окто]ра Костя Лучаковського***** і у трійку поїхали візником до помешкання о. Чапельського у св[ятому] Юрі. «Поляки не можуть триюмфувати!» – сказав о. Чапельський і на власну руку вийняв з депозиту митр[ополита] Шептицького облігації на 30 тисяч корон*****. З ними вернули ми у трійку до суду.

* Микола Василько (1868–1924) – український громадсько-політичний діяч на Буковині. Навчався на юридичному факультеті Чернівецького університету. Посол Буковинського крайового сейму (1898–1918) й австрійського парламенту (1899–1918). Дипломатичний представник ЗУНР у Відні, згодом – посол УНР у Швейцарії (1919–1923). Помер 2 серпня 1924 р. у м. Бад-Райхенгалль (Баварія), похований у Берліні.

** Коритар – коридор.

*** Швидка допомога.

**** Кавція (заст.) – грошова застава.

***** Іван Чапельський (1848 (1850?)–1919) – український греко-католицький священник, педагог, редактор, громадський діяч. Навчався у Дрогобицькій гімназії, згодом студіював богослов'я у Львові. 1874 р. прийняв священничий сан. Був парохом у селах Галівка (тепер – Самбірського р-ну Львівської обл.), Старий Кропивник і Попелі (тепер – Дрогобицького р-ну Львівської обл.). З 1886 р. – префект студій у Греко-католицькій духовній семінарії у Львові. Паралельно викладав релігію у львівських народних школах, згодом – заступник катехита в Академічній гімназії. З 1895 р. – крилошанин митрополічої капітули; парох кафедрального собору Святого Юра. У 1918 р. іменованій прелатом. Голова Українського педагогічного товариства (1887–1891, 1902–1910), заступник голови торговельно-промислового товариства «Союзний Базар». Помер 31 березня 1919 р., похований на Личаківському кладовищі.

***** Костянтин Лучаківський (Лучаковський) (1846–1912) – український педагог, публіцист. Народився 19 квітня 1846 р. у с. Явче (тепер – Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл.). Навчався у Львівському та Віденському університетах. Упродовж 1868–1875 рр. викладав у Бережанській, згодом – у Львівській академічній гімназії, приватних школах. Автор низки підручників із літератури «Читанка для визшихъ клясъ середныхъ школъ» (ч. 1, 1871), «Взори поезії і прози для кляси пятої ц. к. шкіл середних» (1894; 1909) тощо. Член освітянських товариств «Рідна школа», «Учительська громада» і Крайовий шкільний союз.

***** Корона (крона) – назва грошової одиниці в Австро-Угорщині. Введена в обіг унаслідок грошової реформи 1892 р. До 1899 р. паралельно з короною в обігу перебувала стара валюта – гульден (флорин, більш поширена напівофіційна назва – золотий ринський).

Треба було бачити здивування суддів, коли побачили, що сливе одночасно принесено дві кавці.

Не буду описувати хвилини, коли наша молодь з пісню на устах виходила з в'язниці на вулицю, ні того захоплення, з яким її витано, ні згадувати про квіти, що ними її обсипувано. Все те зробила краще сучасна, українська преса. Я йшов у поході, співав разом з громадою, а хвилинами хапало мене за глотку і збиралося на плач радості і триумфу. Я нагадував собі, як мій трилітній хлопчик, днем раніше, просив мене, щоб я показав йому дім, де сидять «наші бідні хлопці». Ми обоє з дружиною мусіли вволити його волю і повели його на вулицю Баторого. А тепер я радів, що обоє з дружиною, що теж йшла в поході, занесемо нашому синові до дому вістку, що «наші бідні хлопці» вже не бідні, що вони вже // [Арк. 23] на волі.

Я, без сумніву, ангажувався, бо любив молодь, бо з моїми симпатіями для неї нікуди не скривався, а вона взаємно вивдячилася мені двома сердешними листами, писаними з в'язниці з підписами всіх, що покутували при вул[иці] Баторого. Оба листи зберіг я, як дорогу пам'ятку для себе, пам'ятку на ціле життя, як видиму нитку, що в'язала нас із собою у тяжкій хвилині, як доказ, що ми взаємно пам'ятали про себе. Сипалися тоді на мене різні доноси, але я з них не робив собі нічого. Проф[есор] Цесельський* негодував на мене у зборі професорів і на засіданнях Ради шкільної, що бачив мене з проф[есором] Дністрянським в одну неділю перед судом. – «Trudno, – говорив він, – żeby młodzież nie demonstrowała, jeśli profesorowie stoją po jej stronie»**. – «Dziennik polski»*** написав навіть нісенітницю, будьто «tę wspaniałę kwiatową manifestację aranzował prof[esor] Studziński»****, але всіх тих напастей не брав собі до серця. Вони не понижували мені мого становища серед професорів, а навпаки поліпшили. Тільки польська молодь бокувала від мене погро-побоєм за моє становище на зібранні професорів, а навіть приліпила на університетській бібліотеці відозву, дословно такого змісту:

«Polaki (!) Hruszewski otwarty wasz wróg, a skatina padlec Studziński skryty. Boki mi (мабуть: obbić!)»*****.

* Теофіл Людвік Юзеф Цесельський (Teofil Ludwik Józef Ciesielski) (1847–1916) – польський ботанік, бджоляр, професор Львівського університету. Навчався у Берлінському та Вроцлавському університетах. 1871 р. здобув ступінь доктора філософії. Працював асистентом кафедри фізики, а потім куратором Ботанічного музею Вроцлавського університету. З 1872 р. – надзвичайний, а згодом звичайний професор Львівського університету. Декан (1886), заступник декана (1887) філософського факультету. Директор Ботанічного саду у Львові. Багатолітній член Крайової шкільної ради та державної екзаменаційної комісії для кандидатів на вчителів середніх шкіл. Помер 8 травня 1916 р. у Львові, похований на Личаківському кладовищі.

** «Важко, говорив він, щоб молодь не демонструвала, якщо професори на її боці».

*** «Dziennik polski» («Щоденник польський») – щоденна польська газета, виходила у Львові (1869–1916). У різні роки редакторами газети були: Адам Краєвський (Adam Krajewski), Володимир Завадський (Włodzimierz Zawadzki), Юзеф Лясковніцький (Józef Laskownicki) тощо.

**** «цю чудову квіткову маніфестацію влаштував проф. Студинський».

***** «Поляки (!) Грушевський ваш відкритий ворог, а Студинський – скотина і скритий негідник. Боки йому (мабуть: повідбивати!)».

Отцю відозву здер університетський підурядник Семків (вітчим д[окто]ра В[асиля] Щурата*) і передав її мому слухачеві Мих[айлові] Терашківцеві**, а цей приніс мені її до хати. Цю відозву зберіг я собі теж на пам'ятку. Вістка про те, що мене має оббити польська молодь, розійшлася скоро поміж українськими студентами, що рішилися дати мені узброе // [Арк. 24] ну сторожу. В тій ціллі прийшли до мене два студенти, між ними Ярослав Пачовський*** (пізніший суддя, що умер перед часом чи не в 1920 р.), і заявили, що будуть слідом ходити за мною в годинах, що я означу. Я просив, щоб цього не робили, а на доказ, що польська молодь не вчинить ніякого кроку против мене, я попросив обох студентів, щоб о год[ині] 9 вечером були в пасажі Міколяша****. Менче-більше о тій порі буде польська молодь виходити із свого заповідженого зібрання з салі пасажу, а я спокійно вйду між неї. Так воно й сталося. Польська молодь розступилася. Пронісся тільки шепіт «Studziński idzie»*****, і на тому справа покінчилася. Я був без револьвера, ішов з чистою совістю між ряди польських студентів. А якби в дійсності хто з них мене був зневажив, я не мав би серця взяти за зброю, бо молодь треба любити і їй прощати. // [Арк. 25].

REFERENCES

- 640 akademykiv-Rusyniv vypysalo sia z lvivskoho universytetu [Novynky]. (1901). *Dilo*, 268, 3 [in Ukrainian].
 Borba za universytet. (1901). *Dilo*, 253, 1; 254, 2 [in Ukrainian].
 Bucha u lvivskim universyteti. (1907). *Dilo*, 8, 1 [in Ukrainian].

* Василь Щурат (1871–1948) – український педагог, поет, перекладач, літературознавець. Навчався на філософських факультетах Львівського та Віденського університетів. 1898 р. у Чернівцькому університеті здобув докторський ступінь. Учителював у державних гімназіях Перемишля, Бродів, Львова (1898–1934), директор приватної жіночої гімназії сестер василіанок у Львові (1921–1934). Дійсний член НТШ. Співредактор газети «Буковина», редактор часописів «Молода Муза» (1906), «Світ» і «Неділя» (1912). Активний учасник боротьби за відкриття українського університету, перший ректор Львівського таємного університету (1921–1923). В останні роки життя – директор Львівської бібліотеки АН УРСР, паралельно як професор викладав у Львівському державному університеті ім. І. Франка. Помер 24 квітня 1948 р., похований на Личаківському кладовищі.

** Михайло Терашковець (1883–1978) – український педагог, історик літератури. Навчався на філософському факультеті Львівського й Віденського університетів. Довголітній викладач у Львівській академічній гімназії (1906–1944); доцент української літератури у Львівському державному університеті ім. І. Франка (1940–1941). З наступом радянських військ у 1944 р. емігрував до Відня, деякий час викладав там в університеті. 1949 р. виїхав до м. Філадельфія (США), де й помер. 2011 р. перепохований на Личаківському кладовищі у Львові.

*** Ярослав Пачовський (дата народження і смерті не відомі) – український правник. Закінчив юридичний факультет Львівського університету. Суддя в Жовкві. Активіст українського соціального руху, голова жовківського осередку товариства.

**** Пасаж Міколяша – сецесійний об'єкт у Львові, наскрізний перехід між вулицями Коперника та Крутою (тепер – М. Вороного) з торговою галереєю, кав'ярнями й офісами фірм. Споруджений у 1898–1901 рр. за проектом Івана Левинського та Альфреда Захаревича. Будівельні роботи виконувала фірма Левинського. Пасаж знищений 1939 р. унаслідок бомбардування Львова німецькими літаками.

***** «Студинський іде».

- V spravi universyteskoï demonstratsii. Holodovyi straik. (1907). *Dilo*, 32, 1–2 [in Ukrainian].
- V spravi universyteskoï demonstratsii. (1907). *Dilo*, 23, 2; 25, 1 [in Ukrainian].
- Velykyi den. (1907). *Dilo*, 33, 1–2 [in Ukrainian].
- Habilitatsiyu... [Novynky]. (1897). *Ruslan*, 7, 2 [in Ukrainian].
- Holodivka ruskykh studentiv. (1907). *Dilo*, 31, 1–2 [in Ukrainian].
- Hurak, I. (2007). «*Moloda Ukraina*»: studentstvo v suspilno-politychnomu zhytti *Halychyny (60-ti rr. XIX – pochatok XX st.)*. Ivano-Frankivsk: V-vo PP Tretiak I. Ya. [in Ukrainian].
- Hurak, I. (2007–2008). Studentstvo u borotbi za vidkryttia ukrainskoho universytetu u Lvovi ta podii 1 lypnia 1910 roku. *Ukrainoznavchi studii*, 8–9, 305–315 [in Ukrainian].
- Demonstratsiia ruskykh akademykiv i zastanovlenie vykladiv v lvivskim universyteti. (1901). *Dilo*, 251, 1 [in Ukrainian].
- Do ruskoï universytetskoï molodezhi... Vnosit vsi podania v universytet lyshen v ukrainskii movi. (1901). *Dilo*, 203, 2–3 [in Ukrainian].
- Druhe viche ukrainskoï akademichnoï molodizhy. (1900). *Moloda Ukraina*, 8, 291–324 [in Ukrainian].
- Yedlinska, U. (2006). *Kyrylo Studynskyi (1868–1941). Zhyttiepysno-bibliohrafichnyi narys*. Lviv [in Ukrainian].
- Zid akademichnoï molodizhy. (1902). *Moloda Ukraina*, 4, 133–136 [in Ukrainian].
- Zid ruskoï molodizhy vysshykh shkil avstriyskykh v spravi borotby za ruskyi universytet u Lvovi. (1906). *Dilo*, 136, 2 [in Ukrainian].
- Zid ukrainskoï akademichnoï molodizhy... (1909). *Dilo*, 150, 2–3; 152, 2–3 [in Ukrainian].
- Zid ukrainskoï molodizhy. (1909). *Dilo*, 142, 3 [in Ukrainian].
- Zalizniak, M. (1908). Vseslovianskyi zid postupovoï molodizhy. *Literaturno-naukovyi vistnyk*, XLIII (VII), 167–171 [in Ukrainian].
- II-hi Zbory ruskykh bohosloviv. (1901). *Dilo*, 246, 2–3 [in Ukrainian].
- Kachmar, V. M. (1999). Pytannia pro stvorennia ukrainskoho universytetu u Lvovi v avstriiskomu parlamenti na pochatku XX st. *Lviv: misto – suspilstvo – kultura: Zbirnyk naukovykh prats*, 421–430 [in Ukrainian].
- Kachmar, V. M. (1999). *Problema ukrainskoho universytetu u Lvovi v kintsi XIX – na pochatku XX st.: suspilno-politychnyi aspekt* [The problem of Ukrainian University in Lviv in the late XIX – early XX centuries: a socio-political aspect.]. (*Extended abstract of Candidate's thesis*). Lviv [in Ukrainian].
- Kachmar, V. M. (2002). Sprava ukrainskoho universytetu na tli polsko-ukrainskykh superechnosti u Halychyni 1901–1908. *Problemy slovianoznavstva*, 52, 47–58 [in Ukrainian].
- Kachmar, V. M. (1999) Suspilno-politychne vidlunnia setsesii ukrainskykh studentiv z Lvivskoho universytetu v hrudni 1901 r. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorychna*, 34, 289–299 [in Ukrainian].
- Kachmar, V., & Maryshevych, T. (1995). M. Hrushevskyi i zmahannia za ukrainskyi universytet u Lvovi. Proceedings of the Conference: *Mykhailo Hrushevskyi i Zakhidna Ukraina, Lviv, 26–28 zhovtnia 1994*. Lviv: Svit [in Ukrainian].
- Kachmar, V. M. (1999). *Za ukrainskyi universytet u Lvovi. Ideia natsionalnoi vyshchoi shkoly u suspilno-politychnomu zhytti halytskykh ukraintsiv (kinets XIX – pochatok XX st.)*. Lviv [in Ukrainian].

- Kovaliuk, R. (2001). *Ukrainskyi studentskyi rukh na zakhidnykh zemliakh. XIX–XX st.* Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I.Krypiakevycha NAN Ukrainy [in Ukrainian].
- Kuhutiak, M. (1993). Problema ukrainskoho universytetu v suspilno-politychnomu rusi Skhidnoi Halychyny (1848–1918). Proceedings of the Conference: «Ukrainskyi vilnyi universytet z mynuloho v maibutnie. Do 70-richchia zasmuvannia, Lviv, 13–14 liutoho 1992. Naukovyi zbirnyk Ukrainskoho Vilnoho Universytetu, 16–20 [in Ukrainian].
- L.Ts. (1902). Natsionalna vaha universytetu i konsekventsyi dlia yii renegativ. *Moloda Ukraina*, 1–3, 1–15 [in Ukrainian].
- Mahochii, P. R. (1980). *Natsionalni kultury y universytetski katedry*. Toronto [in Ukrainian].
- Mysak, N. (2018). Realizatsiia osvitych potreb natsionalnykh menshyn ta narodiv Avstro-Uhorskoï imperii u vyshchii shkoli (na prykladi halychyny): yurydychna ta praktychna skladovi. In I. Soliar (Ed.), *Osvita natsionalnykh menshyn v Ukraini: istorychni tradytsii, pravovi zasady, suchasni vyklyky (XX – pochatok XXI stolit): monohrafiia* (pp. 76–95). Lviv [in Ukrainian].
- Mudryi, V. (1999). *Zmahannia za ukrainski universytety v Halychyni*. Lviv; New York [in Ukrainian].
- Nakhlik, Ye. K. (2018). *Perypetii z pryvat-dotsenturoiu Ivana Franka u Lvivskomu ta Chernivetskomu universytetakh*. Lviv [in Ukrainian].
- Nash zizd. Rezoliutsii. (1913). *Shliakhy*, 7, 82–84 [in Ukrainian].
- Nebuvala demonstratsiia na universyteti. (1901). *Dilo*, 250, 4 [in Ukrainian].
- Pislia universytetskoï demonstratsyi. Masovi areshtovania nashoi akademichnoi molodizhy. (1907). *Dilo*, 15, 1; 17, 1 [in Ukrainian].
- Polska hakata u lvivskim universyteti. (1901). *Dilo*, 223, 1 [in Ukrainian].
- Polskyi senat uriaduie [Novynky]. (1907). *Dilo*, 55, 2 [in Ukrainian].
- Prof. d-r Kyrylo Studynskii ... [Novynky]. (1900). *Dilo*, 91, 3 [in Ukrainian].
- Setsesiia molodizhy. (1901). *Dilo*, 260/261, 1–2 [in Ukrainian].
- Sprava vpysiv ruskykh bohosloviv... (1901). *Dilo*, 231, 1 [in Ukrainian].
- Stynska, V. (2001). Borotba za universytet u Lvovi na pochatku XX stolittia. *Naukovi zapysky Ternopilskoho derzhavnogo ped. un-tu. Seriia: Pedagogika*, 8, 22–27 [in Ukrainian].
- Krushelnytskyi, M. (Comp.). (1899). *Ukrainsko-ruskyi universytet. Pamiatkova knyzhka pershoho vicha studentiv Ukrainyiv-Rusyniv vsikh vyshchykh shkil Avstrii v spravi osnovannia ukrainsko-ruskoho universytetu*. Lviv [in Ukrainian].
- Universytetski podii. (1907). *Dilo*, 40, 1–2 [in Ukrainian].
- Bandytyzm ruski na uniwersytecie. (1907). *Słowo Polskie*, 41, 3 [in Polish].
- Bobrzyński, M. (1957). *Z moich pamiętników*. Wrocław; Kraków: Wydawnictwo zakładu imienia Ossolińskich [in Polish].
- Gniazdo hajdamaczyzny we Lwowie. (1907). *Nowości illustrowane*, 6, 2–3 [in Polish].
- Hajdamacy na lwowskim uniwersytecie. (1907). *Nowości illustrowane*, 5, 1–3 [in Polish].
- Michalewska, K. (1984). Sprawa uniwersytetu ukrainskiego w latach 1848–1914. *Studia Historyczne*, 1 (104), 35–60 [in Polish].
- Moklak, Ja. (2014). Walka o uniwersytet ukraiński we Lwowie – kontekst włoski i południowosłowiański (1908–1914). *Chornomorskyi litopys*, 10, 47–53 [in Polish].
- Najście hajdamaków na uniwersytet polski. (1907). *Słowo Polskie*, 40, 1–2 [in Polish].

Partacz, Cz. (1996). *Od Badeniego do Potockiego. Stosunki Polsko-Ukraińskie w Galicji w latach 1888–1908*. Torun [in Polish].

Po napadzie hajdamaków na uniwersytet. (1907). *Słowo Polskie*, 42, 2 [in Polish].

W sprawie Uniwersytetu Lwowskiego. *Głos Towarzystwa nauczycieli szkół wyższych*. (1908). Lwów [in Polish].

Nataliia MYSAK

PhD (History), Associate Professor

Senior Research Fellow at the Department of Modern History of Ukraine

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8685-9566>

e-mail: natalia_mysak@ukr.net

KYRYLO STUDYNSKYI'S MEMORIES OF THE STRUGGLE FOR THE UKRAINIAN UNIVERSITY IN LVIV AT THE BEGINNING OF THE 20th CENTURY

The source study highlights one of the aspects of the Ukrainians' struggle for the opening of a national higher school in Halychyna at the beginning of the 20th century, in particular the events of January 23, 1907, as a result of which more than a hundred students were arrested. The published memoirs of Lviv University professor Kyrylo Studynskyi are an invaluable source for understanding the public attitude to the problem of the Ukrainian university in Lviv. The positions of the teaching staff, the administration of the educational institution, and some representatives of the regional organization are analyzed. Indicated differences in the views of Ukrainian professors – from non-acceptance and ignoring to a clear awareness of the need to continue the struggle. Special attention is focused on the clear position of K. Studynskyi and O. Kolessa, who, despite personal misunderstandings, came to the defense of the students. Based on the analysis of the general meetings of the Lviv University teaching staff, discussions and verbal altercations, it is revealed the negative influence of the chauvinist-tinged rhetoric of the contemporary press on the formation of prejudiced views of the majority of Polish teachers towards Ukrainian youth. The reluctance of those who influenced the formation of students' identity and worldview to understand the nature and motivation of their protest actions and deeds is also indicated. At the same time highlighted the wait-and-see position of the regional administration on this issue.

The publication reveals the author's position, particularly his emotional states, experiences during speeches and conversations with teachers, court officials, representatives of authorities, concern for the fate of youth, and active participation in supporting arrested students. Reproduced a detailed chronology of events in which K. Studynskyi participated: the general professors meeting of the Lviv University, the arrests of Ukrainian youth, their detention in a pre-trial prison, the discussion of the consequences of student riots at a meeting of the Regional School Council, a personal audience with the Governor, etc. The formation of the reputation of K. Studynskyi as a sincere supporter of Ukrainian students in the youth environment is shown.

Keywords: Kyrylo Studynskyi, Ukrainian university, Halychyna, youth, arrests.

Оксана РУДА
доктор історичних наук
старший науковий співробітник відділу новітньої історії
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4361-8313>
e-mail: oxana.ruda@gmail.com

ПРАВОВИЙ СТАТУС УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ В ОРГАНАХ МІСЦЕВОГО САМОВРЯДУВАННЯ МІЖВОЄННОЇ ГАЛИЧИНИ

Досліджено мовне законодавство міжвоєнної Польщі, яке регламентувало правовий режим української мови в органах місцевого самоврядування Галичини. Встановлено, що правовий статус української мови у краї визначали Конституції 1921 р. і 1935 р., закони, нормативні акти й розпорядження міністерств тощо. Проаналізовано вплив закону «Про державну мову і мову урядування державних та самоврядних адміністративних влад», ухваленого польським сеймом 31 липня 1924 р., на правовий статус української мови в органах самоврядування.

Визначено, що відповідно до закону польська мова визнавалася державною й офіційною в адміністративних установах Галичини, використання української дозволялося лише у діловодстві місцевих органів влади й органів місцевого самоврядування. Простежено, що українське населення мало право на звернення рідною мовою та отримання відповіді тією ж мовою від органів самоврядування лише на території Львівського, Станіславівського й Тернопільського воєводств, натомість у Волинському та Поліському, маючи право вносити заяви чи усні звернення рідною мовою до органів самоврядування, мало окремо висловити прохання щодо отримання відповіді українською.

З'ясовано, що більшість положень Конституцій 1921 р. і 1935 р., законів, розпоряджень, які регулювали використання української мови в органах місцевого самоврядування, не реалізувалися повною мірою, що насамперед було пов'язано з тим, що саме польські чиновники очолювали органи самоврядування в Галичині й питання вибору надання відповідей державною чи українською мовою вирішували зазвичай на користь державної.

Ключові слова: Галичина, Польща, мовне законодавство, правовий статус, українська мова, органи місцевого самоврядування.

Мовне питання було і залишається важливою проблемою на сучасному етапі українського державотворення. В умовах російсько-української війни саме українська мова стала одним із важливих інструментів згуртування суспільства та дієвим засобом зміцнення національної єдності. Питання правового статусу функціонування української мови, яке поставало ще на початку ХХ ст., не втратило актуальності

донині, оскільки є тим визначальним чинником, який лежить в основі самоідентифікації народу. Український правник Роман Домбчевський так писав про значення мови для консолідації нації: «Мова нації – це найпоказніший виразник її культури та збірної душі... Мова, піднесена до висоти культурного виразника національної душі, це головна підстава культурної єдності та демократичної рівності членів нації...»¹.

Правовий режим української мови в державних і самоврядних органах міжвоєнної Польщі досліджували українські вчені Марина Гаврецька² та Володимир Марковський³, які зробили спробу порівняння статусу української мови в державних і самоврядних органах Австро-Угорщини, Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) та міжвоєнної Польщі. Цієї проблеми торкалася також Ольга Юхимюк⁴, яка зосередилася на висвітленні правового статусу органів місцевого самоврядування на території Західної України в 1918–1939 рр. Серед польських учених проблеми мовної політики міжвоєнної Польщі, мовні структури та права населення, міжнародні зобов'язання держави щодо національних, мовних й освітніх прав національних меншин, питання місцевого самоврядування представили Єжи Огоновський (Jerzy Ogonowski)⁵, Чеслав Мадаїчик (Czesław Madajczyk)⁶, Марек Сирник (Marek Syrnyk)⁷, Генрик Халупчак (Henryk Chałupczak) і Томаш Броварек (Tomasz Browarek)⁸.

Мета статті – дослідити правовий режим української мови в органах місцевого самоврядування Галичини у 20–30-х роках ХХ ст.

У міжвоєнні роки український народ, всупереч політиці багатонаціональної Польщі, до складу якої входила частина українських теренів, спрямований на нівелювання мовно-культурної ідентичності українців, зосередив зусилля на боротьбі за національні права, зокрема й мовні. Це було пов'язано з тим, що на початках існування міжвоєнної Польщі вище державне керівництво взяло курс на забезпечення провідних позицій польської мови в освітній, культурній, інформаційній, міжнародній сферах і державному управлінні. Намагання польської влади побудувати мононаціональну державу через примусову асиміляцію національних меншин, серед

¹ Домбчевський Р. За право мови. Львів: Накладом Союзу українських адвокатів, 1934. С. 4.

² Гаврецька М. Й. Правовий режим української мови у Східній Галичині (1848–1939 рр.): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / НАН України, Інститут держави і права ім. В. М. Корецького. Київ, 2015. 211 с.

³ Марковський В. Я. Правовий статус української мови в органах державної влади та органах місцевого самоврядування Другої Речі Посполитої. *Науковий вісник Львівського державного університету внутрішніх справ. Серія юридична*. 2012. № 4. С. 37–48.

⁴ Юхимюк О. М. Правовий статус органів місцевого самоврядування на території Західної України у складі Польщі (1918–1939 рр.): автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01 / Львівський національний університет ім. І. Франка. Львів, 2004. 19 с.

⁵ Ogonowski J. Uprawnienia językowe mniejszości narodowych w Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939. Warszawa: Wyd-wo Sejmowe, 2000. 285 s.

⁶ Madajczyk Cz. Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich po przewrocie majowym. *Dzieje Najnowsze*. 1972. Nr 3. S. 137–169.

⁷ Syrnyk M. Ukraińcy w Polsce 1918–1939: oświata i szkolnictwo. Wrocław: Krynica Design Studio, 1996. 186 s.

⁸ Chałupczak H., Browarek T. Mniejszości narodowe w Polsce: 1918–1995. Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1998. 323 s.

них і українців, призвели до дискримінації непольського населення, оскільки така державна мовна політика обмежувала суспільні функції регіональних і місцевих мов. Щодо Галичини, де кількісно переважало українське населення, влада провадила особливу національну й мовну політику, спрямовану на поглиблення регіональних відмінностей та асиміляцію українців. Як наслідок, українські громадсько-політичні й релігійні діячі зосередилися на відстоюванні мовних прав українського населення краю, сприяли поширенню української в усіх сферах життя. Підтримуючи боротьбу українців за мовні права, Р. Домбчевський зазначав: «Зберігання прав національної мови у щоденному приватному та прилюдному житті – це той примітивний найбільший обов’язок членів нації, вповні свідомої свого права, це найважливіший засіб у здобутті повного права нації. Ось чому маємо признати боротьбі за право мови перше місце ... Кожна нація мусить пережити ступені свого розвою, серед яких боротьба за національну мову – це підстава боротьби за інші права»⁹.

У державній політиці міжвоєнної Польщі щодо національних меншин польський дослідник Анджей Хойновський (Andrzej Chojnowski) виокремив три періоди. Перший припав на 1919–1926 рр., для нього притаманна політична нестабільність, зокрема часта зміна урядів, сильні міжнародні впливи на полагодження питань меншин, неузгодженість державної політики у вирішенні цих проблем¹⁰. Саме на початку 1920-х років були сформовані основні принципи польської національної, мовної, освітньої політик щодо українців. Загалом складовими урядової програми в українському питанні впродовж 1923–1926 рр. були подальша колонізація Галичини, обмеження місцевого самоврядування, зміцнення польської складової у всіх сферах суспільно-політичного життя, полонізація українського шкільництва тощо. Однак уже тоді провідні політичні кола Польщі усвідомлювали неминучість відмови від концепції «національної асиміляції» непольського населення і її заміни новою програмою, яка передбачала певні поступки меншинам¹¹. Другий період охоплює 1926–1935 рр. У той час національну політику урядовці провадили під гаслом «державної асиміляції». Ця концепція передбачала, що за умови збереження власної національності в меншин мало формуватися свідоме почуття належності до польської державності. Третій тривав із 1935 р. по 1939 р. Саме тоді польська влада намагалася реалізувати концепцію «державницької асиміляції» через зміцнення польськості на східних теренах, а не поступок меншинам. Загалом через економічну слабкість держави, а також націоналістичні настрої в польському суспільстві владі не вдалося задовольнити основні вимоги різних національних груп. Як наслідок, національні антагонізми стали визначальним чинником внутрішніх конфліктів держави, її слабкості¹².

⁹ Домбчевський Р. За право мови. С. 4–5.

¹⁰ Chojnowski A. *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Wyd-wo Polskiej Akademii Nauk, 1979. S. 5–6, 27.

¹¹ Зашкільняк Л. Спроби українсько-польського порозуміння в міжвоєнній Польщі (1920–1939 рр.). *Поляки, українці, білоруси, литовці у міжвоєнній Польщі (1920–1939): матеріали міжнародної наукової конференції (Дрогобич, 8–9 жовтня 2004 р.)* / упоряд. В. Футала. Дрогобич: Коло, 2005. С. 38; Комар В. Політика Польщі щодо українців Галичини (1919–1939 рр.): основні напрямки та етапи. *Галичина. Науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис*. 2001. № 5–6. С. 291.

¹² Рубльов О. Національне питання в II Речі Посполитій. *Національне питання в Україні XX – початку XXI ст.: історичні нариси* / ред. рада: В. М. Литвин (голова), Г. В. Борjak,

Належну увагу державній національній політиці чи не вперше приділив уряд Владислава Грабського (Władysław Grabski), який прийшов до влади 19 грудня 1923 р. У діяльності щодо національних меншин він опирався на висновки Комісії експертів (до її складу входили сенатор Станіслав Кашніца (Stanisław Kasznica), львівський правник Генрик Льовенгерц (Henryk Löwenherz) та волинянин Евгеніуш Старчевський (Eugeniusz Starczewski)), Комісії чотирьох (Станіслав Тугутт (Stanisław Thugutt), Г. Льовенгерц, Е. Старчевський, Станіслав Грабський (Stanisław Grabski)) і Секції політичного комітету Ради Міністрів із питань східних воєводств і національних меншин, покликаної проектувати й узгоджувати конкретні ухвали та розпорядження. Остання виконувала також дорадчі функції¹³.

Зважаючи на гарантування безпеки т. зв. східних кресів, урядовці зосередилися на забезпеченні інтегральності держави через часткові поступки національним меншинам, які стали вимушеними кроками через невдалі спроби вирішення проблем, пов'язаних із непольським слов'янським населенням (зокрема в середовищі українців і білорусів унаслідок погіршення економічної ситуації на сході та зловживань із боку місцевої влади посилювалися антидержавні та революційні настрої, розвинувся партизанський рух, також активізувалися німецькі радикальні групи)¹⁴. Прийнята 4 липня 1923 р. Радою Міністрів ухвала доручала Політичному комітету підготувати законопроект про державну мову та мову урядування на підставі висновків міністра внутрішніх справ, викладених у рефераті щодо завдань внутрішньої політики держави. Відповідно до проекту державною мовою та мовою урядування визнано польську – нею мали послуговуватися всі державні й самоуправні адміністративні структури. Окремі постанови повинні були визначити права мов національних меншин на державному і місцевому рівнях. До місцевих були віднесені руська (українська), білоруська та німецька. Як зазначав польський дослідник Є. Огоновський, зміст постанов проекту цілковито відповідав намірам урядовців, які полягали в безкомпромісному та колонізаційному курсі щодо непольського населення. Їх 14 липня 1923 р. затвердив Політичний комітет Ради Міністрів під керівництвом міністра освіти Станіслава Гломбінського (Stanisław Głubiński). Водночас Політичний комітет вніс ще одне положення, у якому йшлося про те, що урядові книги та документи церковної влади мали укладати лише польською мовою. Також державною мовою, якщо спеціальні закони не передбачали іншого, мала вестися вся кореспонденція між церковними урядниками та державними органами влади. Власне цей пункт стосувався непорозумінь, які виникали між державною владою і греко-католицьким духовенством у Галичині щодо мови актів цивільного стану та згодом перетворилися на тривалу суперечку¹⁵.

В. М. Даниленко та ін.; відп. ред. В. А. Смолій; авт. кол.: О. Г. Аркуша, В. Ф. Верстюк, С. В. Віднянський та ін. Київ: «Ніка-Центр», 2012. С. 267; Chojnowski A. Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich... S. 5–6, 27.

¹³ Chałupczak H., Browarek T. Mniejszości narodowe w Polsce... S. 264; Madajczyk Cz. Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich... S. 150; Syrynk M. Ukraińcy w Polsce 1918–1939: oświata i szkolnictwo. S. 34.

¹⁴ Руда О. Національно-освітня політика урядів Польщі щодо населення Галичини в 20–30-х роках ХХ століття: реалізація та рецепції. Львів, 2019. С. 128.

¹⁵ Protokół ze 49 posiedzenia Komitetu Politycznego Rady Ministrów Rzeczypospolitej 14 lipca 1923, załącznik do protokołu. *O Niepodległą i granice*: w 7 t. / pod red. M. Jabłonowskiego, W. Janowskiego.

Підготовлені законопроекти щодо застосування державної мови й мов меншин в органах виконавчої влади та самоврядування, судочинстві, навчальних закладах (внесені на розгляд сейму в липні 1924 р.) свідчили про частковий відхід урядовців від традиційних націоналістичних позицій правих сил, які не визнавали білоруського й українського народів і виступали за мононаціональну державу, а також про перехід до часткового гарантування основних прав національних меншин. Однак ці законопроекти не змогли повністю задовольнити вимог польського населення. Це пов'язано з тим, що мовні закони, прийняті 31 липня 1924 р., впроваджувалися однобічно й були інструментом колонізації¹⁶.

Важливою ланкою у реалізації польською владою мовної політики на території Галичини виступали органи місцевого самоврядування. Після приєднання краю до Польської держави тут продовжувала існувати триступенева структура самоврядування (громадське, повітове та воєводське). Правовою базою для функціонування органів місцевого самоврядування була низка нормативно-правових актів, різних за змістом, часом і місцем видання¹⁷. Оскільки Галичина тривалий час перебувала у складі Австро-Угорщини, то правовий статус сільських громад визначали закони «Про устрій громад і громадську виборчу ординацію» від 12 серпня 1866 р., зміни та доповнення до якого внесені 26 липня 1919 р., та «Про злуку двірських теренів з громадами» від 26 липня 1919 р., розпорядження польської Ліквідаційної комісії від 23 листопада 1918 р. «Про введення до громадської виборчої ординації четвертого кола». Чинність цього розпорядження поширювалася і на міста, у яких самоврядування визначали закони «Про громадський закон для 30 більших міст» від 13 березня 1889 р. і «Про громадський закон для менших міст, містечок і більших громад» від 3 липня 1896 р. При цьому Львів та Краків мали окремі статуси. Самоврядування у Львові визначав спеціальний Статут від 14 жовтня 1870 р. Повітове самоврядування у Галичині, органами якого були повітові ради та повітові відділи, нормував закон «Про повітову репрезентацію та повітову виборчу ординацію» від 12 серпня 1866 р. Лише 23 березня 1933 р. прийняли закон, яким вносилися зміни до місцевого (сільського, міського та повітового) самоврядування, він уніфікував систему самоуправління на всій території Польщі. Між громадою та повітовим староством запроваджено нову ланку адміністрації – волость. Однак основи австрійської правової бази, на яких розвивалося місцеве самоврядування у краї, залишалися й надалі¹⁸.

Warszawa; Pułtusk, 2004. T. 5: Protokoły Komitetu Politycznego Rady Ministrów 1921–1926. S. 164–176; Ogonowski J. Uprawnienia językowe mniejszości narodowych... S. 86–87.

¹⁶ Копилова М. С. Політико-правовий статус української меншини у Другій Речі Посполитій (1918–1926 рр.). *Вісник Національної академії державного управління при Президентіві України*. 2016. № 4. С. 47; Papierzyńska-Turek M. Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926. Kraków: Wyd-wo Literackie, 1979. S. 237–239; Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa. *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej* (Dz. U.). 1924. Nr 79. Poz. 766. S. 1212–1214; Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. o języku państwowym i języku urzędowania rządowych i samorządowych władz administracyjnych. *Dz. U.* 1924. Nr 73. Poz. 724. S. 1094–1095; Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. o języku urzędowania sądów, urzędów prokuratorów i notariatu. *Dz. U.* 1924. Nr 78. Poz. 757. S. 1206–1207.

¹⁷ Юхимюк О. М. Правовий статус органів місцевого самоврядування... С. 10.

¹⁸ Кондратюк С. Місцеве самоврядування на західноукраїнських землях як джерело українського парламентаризму: історико-правовий аспект. *Вісник Академії управління МВС*. 2010. № 2 (14). С. 95–96; Юхимюк О. М. Правовий статус органів місцевого самоврядування... С. 11.

Відповідно до ст. 67 Конституції 1921 р.¹⁹ і ст. 75 Конституції 1935 р.²⁰ Польської держави, місцеві органи влади мали право самі видавати нормативні документи для вирішення проблем місцевого самоврядування. Це стосувалося й мовних питань. Однак несприятливим моментом для впровадження функціонування української мови в цих органах, як зазначає дослідниця М. Гаврецька, було те, що органи місцевого самоврядування підпорядковувалися місцевим державним адміністраціям, що певною мірою позбавило українців Галичини можливості впливати на визначення статусу рідної мови в них²¹.

Правовий статус української мови в органах місцевого самоврядування та мовні відносини в органах державної влади й самоврядування регулював закон «Про державну мову і мову урядування державних та самоврядних адміністративних влад», ухвалений сеймом 31 липня 1924 р. Відповідно до ст. 1, державною мовою визначено польську, якою мали послуговуватися усі державні й місцеві органи влади як у внутрішній службовій діяльності, так і в зовнішній. Зазначалося, що винятки з цього прописані в інших статтях законопроекту. У ст. 2 йшлося про те, що цивільні органи влади й адміністративні I та II інстанцій, а також органи самоврядування зобов'язані в межах своєї компетенції приймати письмові заяви й усні звернення від польських громадян української (у законі записано руської, «русинської»), білоруської та литовської національності їхніми рідними мовами. У цій статті чітко визначено перелік воєводств, на які поширювався закон. Зокрема, українці могли скористатися зазначеними правами на теренах Львівського, Тернопільського, Станиславівського, Волинського та Поліського воєводств²². Отже, ст. 2 як виняток із правила надавала українцям цих теренів можливість подавати звернення рідною мовою до місцевих органів влади, натомість ті, які проживали на інших територіях Польщі, були позбавлені такої можливості. Подібні положення обмежували мовні права українців, порівняно з австро-угорським періодом, оскільки національні меншини імперії могли вносити подання й отримувати відповіді від місцевих органів влади рідною мовою, адже ті були зобов'язані приймати заяви та подання українською й відповідати представникові української національності його рідною мовою. Тобто в австро-угорському законодавстві право українців вносити заяви й отримувати відповіді рідною мовою було оформлено як чітку правову норму, натомість у польському законодавстві його потрактовано як виняток із правила²³.

Стаття 3 закону територіально обмежувала право українців отримувати відповідь рідною мовою на звернення від органів місцевого самоврядування, а також від адміністративних органів I та II інстанцій. Так, на подання сторін, внесені недержавною мовою, адміністративні органи I та II інстанції, магістрати міст, повітові й воєводські адміністрації та їхні відділи мали відповідати на теренах Львівського, Тернопільського, Станиславівського воєводств двома мовами – державною та подання,

¹⁹ Ustawa z dnia 17 marca 1921 roku – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. *Dz. U.* 1921. Nr 44. Poz. 267. S. 646.

²⁰ Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 roku. *Dz. U.* 1935. Nr 30. Poz. 227. S. 506–507.

²¹ Гаврецька М. Й. Правовий режим української мови у Східній Галичині... С. 126, 129.

²² Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. o języku państwowym i języku urzędowania rządowych i samorządowych władz administracyjnych. S. 1094.

²³ Марковський В. Я. Правовий статус української мови... С. 42.

тобто українською, натомість на території Волинського та Поліського – державною, і лише за бажанням сторін двома – державною та мовою заяви. У містах, виділених із повітів і підпорядкованих державній адміністрації, ради міст мали право самі вирішувати питання допустимості використання у відповідях на звернення громадян як державної, так і однієї із зазначених мов. Органи сільського самоврядування могли відповідати на заяви та звернення мовою подань²⁴.

Під час засідань гмінних і міських рад, повітових і воєводських сеймиків дозволялося використовувати на рівні з державною ті мови національних меншин, які допускалися в поданнях у воєводстві (ст. 4). У містах, виділених із повітів і підпорядкованих державній адміністрації, органи самоврядування міст могли самостійно вирішувати, якою з дозволених законом мов вести засідання міських рад. На підставі окремого закону, виданого органом місцевого самоврядування, протоколи засідань гмінних і міських рад, повітових і воєводських сеймиків поряд із державною можна було вести однією з дозволених мов національних груп²⁵. Нормативний акт, виданий органом місцевого самоврядування, також дозволяв укладати оголошення самоврядних органів двома мовами: державною (текст розміщувався на першому плані) та іншою, дозволеною до використання в поданнях на визначеній території (ст. 5). Воєводські розпорядження та оголошення державних адміністративних органів, опубліковані в «Dzienniku Urzędowym Województwa», мали друкувати двома мовами: поряд із текстом державною, розміщеному на першому плані, мав бути текст тією, якою велися протоколи засідань воєводського сеймика. Відповідно до ст. 6, на підставі власного рішення об'єднання органів місцевого самоврядування могли вести кореспонденцію з іншими самоврядними органами як державною, так і мовою національних меншин, однак лише на території, дозволеній ст. 2. Приписи ст. 2–5, як зазначено у ст. 7, не стосувалися органів управління залізницями, поштами, телеграфами та телефонами. Водночас в усному спілкуванні, наприклад, при обслуговуванні громадян при залізничних касах чи в поштових відділеннях, за потреби допускалося використання рідної мови непольського населення²⁶.

Як зазначив дослідник В. Марковський, у законі «Про державну мову і мову урядування державних та самоврядних адміністративних влад» необґрунтовано було закладено відмінності між українцями Львівського, Тернопільського, Станіславівського та Волинського й Поліського воєводств. Оскільки українці Волині, відповідно до ст. 3, мали окремо висловити прохання до службовців державної установи чи органу місцевого самоврядування виконати свій обов'язок щодо надання відповіді українською мовою. Це суперечило положенням ст. 95 і ст. 96 Конституції Польщі 1921 р., які гарантували всім громадянам Польської держави рівність перед законом²⁷.

Відповідно до ст. 9 закону, контроль за його виконанням покладався на Голову Ради Міністрів і відповідних міністрів. Як наслідок, 24 вересня 1924 р. уряд прийняв імплементаційний нормативний акт «Виконавче розпорядження Ради Міністрів від

²⁴ Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. o języku państwowym i języku urzędowania rządowych i samorządowych władz administracyjnych. S. 1094.

²⁵ Ibid.

²⁶ Ibid. S. 1094–1095.

²⁷ Марковський В. Я. Правовий статус української мови... С. 46.

24 вересня 1924 р. до Закону від 31 липня 1924 р. про державну мову і мову урядування органів державної влади та органів самоврядування адміністративних влад»²⁸, який роз'яснював основні положення закону від 31 липня 1924 р. Відповідно до п. 1 прийнятого розпорядження, встановлювався перелік державних установ (центральної влади, військова адміністрація, адміністрація залізниць та пошти, телеграфу, телефону), які на всій території міжвоєнної Польщі у внутрішньому й зовнішньому врядуванні мали приймати подання від громадян лише державною мовою. У п. 2 було зазначено, що чинність ст. 2 закону поширюється на всіх фізичних та юридичних осіб із польським громадянством. Водночас у цьому ж пункті названо цивільні органи влади та їхні адміністрації I й II інстанцій (воєводська адміністрація, фінансові установи, шкільні кураторії та їхні представники, земська та гірничо-адміністрації, староства, шкільні інспектори, інспектори з праці тощо), органи місцевого самоврядування (сеймики і відділи воєводств, повітові відділи, міські ради й магістрати міст, ради гмін та їхні адміністрації тощо), до яких громадяни мали право подавати заяви чи усні звернення рідною мовою, однак лише на теренах, обумовлених ст. 2 закону²⁹. Як зазначено, українці мали таке право на території Львівського, Тернопільського, Станиславівського, Волинського та Поліського воєводств, однак деякі публічні установи, які, відповідно до ст. 2 закону, були зобов'язані приймати від українців звернення рідною мовою, відмовляли їм у мовних правах, аргументуючи це тим, що в п. 2 розпорядження Ради Міністрів від 24 вересня 1924 р. серед переліку установ вони не згадані. Це було зловживанням з їхнього боку, оскільки не відповідало дійсності й суперечило основній меті закону³⁰. Мовні права українців обмежував також останній абзац п. 2 розпорядження, де йшлося про те, що будь-які листи та подання, скеровані адміністративними органами й органами місцевого самоврядування до державних установ, вказаних у п. 1, мали подаватися лише державною мовою, незалежно від території їхнього розташування³¹.

Відповідно до п. 3 розпорядження, відповідь на звернення, внесені недержавною мовою чи діалектом, мала даватися тією ж мовою або по можливості тим же ж діалектом. У цьому параграфі зазначено, що міська влада Львова самостійно вирішує, якою мовою відповідати на звернення, вести засідання чи протоколи органів міської влади. У п. 5 стверджено, що адміністративні й органи місцевого самоврядування на підставі розпорядження самоврядних органів можуть надсилати кореспонденцію до інших органів влади тією мовою, використання якої дозволене на цій території, однак не можуть вимагати відповіді нею ж. Відповідно до п. 7, на теренах Львівського, Тернопільського, Станиславівського, Волинського та Поліського воєводств представники залізниці, пошти, телеграфу, телефону при усному спілкуванні з громадянами, зокрема у квиткових касах, поштових відділеннях, за потреби повинні були використовувати українську³².

²⁸ Rozporządzenie wykonawcze Rady Ministrów z dnia 24 września 1924 r. do ustawy z dnia 31 lipca 1924 r. o języku państwowym i języku urzędowania rządowych i samorządowych władz administracyjnych. *Dz. U.* 1924. Nr 85. Poz. 820. S. 1301–1302.

²⁹ Rozporządzenie wykonawcze Rady Ministrów z dnia 24 września 1924 r. ... S. 1301–1302.

³⁰ Марковський В. Я. Правовий статус української мови... С. 45.

³¹ Rozporządzenie wykonawcze Rady Ministrów z dnia 24 września 1924 r. ... S. 1301.

³² Ibid. S. 1302.

Закріплення в нормах закону «Про державну мову і мову урядування державних та самоврядних адміністративних влад» мовних прав українців, роз'яснених у «Виконавчому розпорядженні Ради Міністрів від 24 вересня 1924 р. ...», на практиці не означало їхньої ефективної реалізації. Як зазначила М. Гаврецька, питання вибору поряд із державною мовою національних меншин у воєводствах, повітах чи у громадах з українським населенням вирішувалося зазвичай не на користь української. Частково це пов'язано з тим, що в законі чітко закріплено правовий статус польської мови як державної, та водночас із тим, що внаслідок виборів до органів самоврядування більшість мандатів здобували поляки і саме польські чиновники очолювали ці органи³³.

Зауважмо, що адміністративна влада контролювала весь процес підготовки виборів на місцях та їхнє проведення. Неабияк на результати виборів впливали виборчі комітети, членів яких призначали старости. Як наслідок, українцям було дуже складно потрапити в ці комітети. Куріальна система виборів заздалегідь надавала перевагу польському населенню. Так, адміністративна влада мала змогу безперешкодно впливати на результат виборів, а також вчиняти численні порушення (наприклад, невнесення українців у списки виборців, визнання виборів недійсними в разі перемоги кандидата-українця тощо), проти яких неодноразово протестували українські виборчі комітети, однак зазвичай ці протести залишалися без належної уваги з боку влади. Це пояснює ту малу кількість мандатів, яку вдавалося здобути українцям краю. У цьому контексті варто зазначити, що вся політика польських урядів у сфері самоврядування упродовж 1919–1939 рр. була спрямована на полонізацію органів місцевого самоврядування, забезпечення переважання представництва поляків у цих органах, а також встановлення над ними повного контролю адміністративної влади³⁴. Це чітко продемонстрували результати виборів до органів самоврядування в червні–липні 1927 р. Так, у Галичині до міських рад українці здобули 18,9 % мандатів, поляки – 43,5 %, а євреї – 36,9 %. До повітових українці – 26,7 % мандатів (233), поляки – 66,4 % (613), євреї – 7,5 % (63), німці – 0,2 % (2). І лише на виборах до гмінних рад українцям вдалося здобути 56,8 % мандатів, а полякам – лише 35,2 %³⁵.

Отже, правовий статус української мови в органах місцевого самоврядування міжвоєнної Галичини визначали польські конституційні та законодавчі акти, розпорядження відповідних міністерств тощо. Основним законом, який регулював право використання української мови в державних органах та органах місцевого самоуправління, був «Про державну мову і мову урядування державних та самоврядних адміністративних влад» від 31 липня 1924 р. Він закріпив за польською статус державної та офіційної мови в державних і самоврядних установах Галичини, водночас гарантував використання української в органах місцевого самоврядування різних рівнів. Однак більшість положень законодавчих актів, які регулювали використання української мови, не реалізувалися повною мірою, оскільки польські чиновники, які очолювали органи самоврядування в Галичині, зазвичай вирішували питання щодо мови відповідей на

³³ Гаврецька М. Й. Правовий режим української мови у Східній Галичині... С. 130.

³⁴ Іваник М. Українсько-польські стосунки в органах місцевого самоврядування Галичини в 1919–1939 рр.: етнополітичний аспект. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2008. Вип. 17. С. 169, 175.

³⁵ Пучак Н. П. Выборча кампанія до органів місцевого самоврядування Східної Галичини 1927 року. *Університетські наукові записки*. Хмельницький, 2006. № 3–4. С. 367.

звернення від українців на користь польської, а не української. Значним недоліком польського мовного законодавства був регіональний підхід до визначення статусу мов національних меншин, що, зокрема, закріплювало відмінності між українцями Львівського, Тернопільського, Станіславівського та Волинського й Поліського воєводств.

REFERENCES

- Chałupczak, H., & Browarek, T. (1998). *Mniejszości narodowe w Polsce: 1918–1995*. Lublin: Wyd-wo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej [in Polish].
- Chojnowski, A. (1979). *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*. Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk: Wyd-wo Polskiej Akademii Nauk [in Polish].
- Dombchevskiy, R. (1934). *Za pravo movy*. Lviv: Nakladom Soiuzu ukrainskykh advokativ [in Ukrainian].
- Havretska, M. Y. (2015). *Pravovyi rezhym ukrainskoi movy u Skhidnii Halychyni (1848–1939 rr.)*. [The legal regime of the Ukrainian language in Eastern Halychyna (1848–1939)]. (*Candidate's thesis*). Kyiv [in Ukrainian].
- Ivanyk, M. (2008). Ukrainско-polski stosunki v orhanakh mistsevoho samovriaduvannia Halychyny v 1919–1939 rr.: etnopolitychnyi aspekt. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 17, 169–175 [in Ukrainian].
- Komar, V. (2001). Polityka Polshchi shchodo ukraintsv Halychyny (1919–1939 rr.): osnovni napriamky ta etapy. *Halychyna. Naukovyi i kulturno-prosvitnii kraieznavchyi chasopys*, 5–6, 291 [in Ukrainian].
- Kondratiuk, S. (2010). Mistseve samovriaduvannia na zakhidnoukrainskykh zemliakh yak dzherelo ukrainskoho parlamentaryzmu: istoryko-pravovyi aspekt. *Visnyk Akademii upravlinnia MVS*, 2 (14), 95–96 [in Ukrainian].
- Kopylova, M. S. (2016). Polityko-pravovyi status ukrainskoi menshyny u Druhii Rechi Pospolytii (1918–1926 rr.). *Visnyk Natsionalnoi akademii derzhavnoho upravlinnia pry Prezydentovi Ukrainy*, 4, 47 [in Ukrainian].
- Madajczyk, Cz. (1972). Dokumenty w sprawie polityki narodowościowej władz polskich po przewrocie majowym. *Dzieje Najnowsze*, 3, 137–169 [in Polish].
- Markovskiy, V. Ya. (2012). Pravovyi status ukrainskoi movy v orhanakh derzhavnoi vlady ta orhanakh mistsevoho samovriaduvannia Druhoi Rechi Pospolytoi. *Naukovyi visnyk Lvivskoho derzhavnoho universytetu vnutrishnikh sprav. Serii yurydychna*, 4, 37–48 [in Ukrainian].
- Ogonowski, J. (2000). *Uprawnienia językowe mniejszości narodowych w Rzeczypospolitej Polskiej 1918–1939*. Warszawa: Wyd-wo Sejmowe [in Polish].
- Papierzyńska-Turek, M. (1979). *Sprawa ukraińska w Drugiej Rzeczypospolitej 1922–1926*. Kraków: Wyd-wo Literackie [in Polish].
- Protokół ze 49 posiedzenia Komitetu Politycznego Rady Ministrów Rzeczypospolitej 14 lipca 1923, załącznik do protokołu. (2004). In M. Jabłonowski, W. Janowski (Eds.), *O Niepodległą i granice: w 7 t.* (Vol. 5, pp. 164–176). Warszawa; Pułtusk [in Polish].
- Puchak, N. P. (2006). Vyborcha kampaniia do orhaniv mistsevoho samovriaduvannia Skhidnoi Halychyny 1927 roku. *Universytetski naukovyi zapysky. Khmelnytskyi*, 3–4, 367 [in Ukrainian].
- Rozporządzenie wykonawcze Rady Ministrów z dnia 24 września 1924 r. do ustawy z dnia 31 lipca 1924 r. o języku państwowym i języku urzędowania rządowych i samorzą-

dowych władz administracyjnych. (1924). *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, 85 (820), 1301–1302 [in Polish].

Rublov, O. (2012). Natsionalne pytannia v II Rechi Pospolytii. In V. M. Lytvyn (Ed.), *Natsionalne pytannia v Ukraini XX – pochatku XXI st.: istorychni narysy* (p. 267). Kyiv: «Nika-Tsentr» [in Ukrainian].

Ruda, O. (2019). *Natsionalno-osvitnia polityka uriadiv Polshchi shchodo naselennia Halychyny v 20–30-kh rokakh XX stolittia: realizatsiia ta retseptsii*. Lviv [in Ukrainian].

Syrnyk, M. (1996). *Ukraińcy w Polsce 1918–1939: oświata i szkolnictwo*. Wrocław: Krynica Design Studio [in Polish].

Ustawa Konstytucyjna z dnia 23 kwietnia 1935 roku. (1935). *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, 30 (227), 506–507 [in Polish].

Ustawa z dnia 17 marca 1921 roku – Konstytucja Rzeczypospolitej Polskiej. (1921). *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, 44 (267), 646 [in Polish].

Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. o języku państwowym i języku urzędowania rządowych i samorządowych władz administracyjnych. (1924). *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, 73 (724), 1094–1095 [in Polish].

Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. o języku urzędowania sądów, urzędów prokuratorskich i notariatu. (1924). *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, 78 (757), 1206–1207 [in Polish].

Ustawa z dnia 31 lipca 1924 r. zawierająca niektóre postanowienia o organizacji szkolnictwa. (1924). *Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej*, 79 (766), 1212–1214 [in Polish].

Yukhymyuk, O. M. (2004). *Pravovyi status orhaniv mistsevoho samovriaduvannia na terytorii Zakhidnoi Ukrainy u skladi Polshchi (1918–1939 rr.)*. [Legal status of local government bodies on the territory of Western Ukraine as part of Poland (1918–1939)]. (Extended abstract of Candidate's thesis). Lviv [in Ukrainian].

Zashkilniak, L. (2005). Sproby ukraińsko-polskoho porozuminnia v mizhvoienii Polshchi (1920–1939 rr.). Proceedings of the International Scientific Conference: *Poliaky, ukraintsi, bilorusy, lytovtsi u mizhvoienii Polshchi (1920–1939)*. (p. 38), Drohobych, 8–9 zhovtnia 2004 r. Drohobych: Kolo [in Ukrainian].

Oksana RUDA

Doctor of Historical Sciences

Senior Research Fellow at the Department of Contemporary History

I. Krypiakievych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4361-8313>

e-mail: oxana.ruda@gmail.com

LEGAL STATUS OF THE UKRAINIAN LANGUAGE IN THE LOCAL GOVERNMENT BODIES OF INTERWAR HALYCHYNA

The study investigates interwar Poland language legislation, which regulated the legal status of the Ukrainian language in local government bodies of Halychyna. The legal status of the Ukrainian language in the region was determined by the Constitutions of 1921 and 1935,

laws, normative acts, and orders of ministries to name a few. An impact of the law «On the state language and the language of governance of the state and administrative authorities» of the Polish Diet from July 31, 1924, on the legal status of the Ukrainian language in self-governing bodies, is analyzed. According to the law, the Polish language was recognized as the state and official language in the administrative institutions of Halychyna, while using Ukrainian was permitted only in the administration of local authorities and local government bodies. As investigated, Ukrainian residents were eligible to apply in their native language and receive a response in the same language from local governing bodies only in Lviv, Stanislaviv, and Ternopil voivodships. In contrast, in the territory of Volyn and Polissia, while being allowed to submit statements or oral appeals in their native language to self-governing bodies, they additionally had to express a request to receive an answer in Ukrainian.

Most of the provisions of the Constitutions of 1921 and 1935, laws, and orders that regulated the use of the Ukrainian language in local government bodies, were not completely implemented, which was primarily because it was Polish officials who headed the local government bodies in Halychyna, and choosing to provide answers in the state or Ukrainian language, was usually decided in favor of the state one.

Keywords: Halychyna, Poland, language legislation, legal status, Ukrainian language, local government bodies.

Оксана ПАСИЦЬКА

*доктор історичних наук
старший науковий співробітник відділу новітньої історії
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2957-5935>
e-mail: pasitska@ukr.net*

МИТРОПОЛИТ АНДРЕЙ ШЕПТИЦЬКИЙ, ОТЕЦЬ-МИТРАТ ТИТ ВОЙНАРОВСЬКИЙ ТА УКРАЇНСЬКА ДІАСПОРА У ВІДНІ: СПІВПРАЦЯ В ІНТЕРЕСАХ ЦЕРКВИ Й НАРОДУ*

На основі архівних матеріалів Відня та Львова, періодичних видань і найновішої історіографії проаналізовано стосунки та співпрацю митрополита Андрея Шептицького й отця-митрата Тита Войнаровського з українською діаспорою в австрійській столиці. Простежено діяльність греко-католицьких владик у Відні в інтересах Церкви й народу.

Показано роль цих церковних лідерів у представленні та відстоюванні інтересів українців у Віденському парламенті, зокрема щодо реформування виборчої, аграрної, освітньої систем. Акцентовано увагу на взаєминах греко-католицьких владик із представниками української діаспори у Відні, серед яких було чимало політиків, мистців, робітників і студентів. Констатовано, що вони виконували представницьку й посередницько-комунікативну функції між представниками української діаспори у Відні та українцями на етнічних землях.

Проаналізовано стосунки греко-католицьких владик із парохом церкви Святої Варвари у Відні о. Мироном Горникевичем. Зазначено, що завдяки їхній тісній співпраці вдалося зберегти архів ЗУНР і приватні архівні колекції громадських діячів, об'єднати українців-емігрантів у просвітні та молодіжні організації, навчати молодь на богословських студіях, реалізувати низку благодійних акцій на етнічних землях та за кордоном. На конкретних прикладах показано настрої і побут, проблеми і виклики українців-емігрантів у Відні, що часто були предметом листування А. Шептицького, Т. Войнаровського, К. Шептицького, М. Горникевича, С. Дністрянського, К. Близнюка, В. Сінгалевича, К. Авдикевич та ін.

Ключові слова: Греко-Католицька Церква, митрополит Шептицький, отець-митрат Тит Войнаровський, Відень, українська діаспора, еміграція.

У першій половині ХХ ст. Греко-Католицька Церква (ГКЦ) брала активну участь у суспільному житті та представляла свої варіанти полагодження актуальних релігійних, політичних, культурно-освітніх, економічних питань. Вона впливала на суспільне життя

* The writing of this article was supported by funding from the European Research Council (ERC) within the project «Non-territorial Autonomy: History of a Travelling Idea», no. 758015.

українців, які проживали на етнічних землях та за їхніми межами. Усвідомлюючи, що без прийняття рішень на державному рівні неможливо вирішити актуальні проблеми українців, митрополит Андрей Шептицький та отець-митрат Тит Войнаровський були задіяні не лише в церковній, економічній, благодійній, а й суспільно-політичній сфері, дипломатичній та державній службі – мали ділові контакти та послуговувалися авторитетом за кордоном. Їхні зв'язки, до речі, сягали далеко за межі етнічних земель. Греко-католицькі владики впливали на українсько-австрійські відносини, підтримували тісні контакти з українцями-емігрантами, які потребували духовної та матеріальної опіки, зокрема й у Відні, де українська громада розвивалася і кількісно зростала від часу приєднання Галичини до Австрійської імперії наприкінці XVIII ст. Оскільки місто було столицею монархії, то приваблювало представників усіх народів. Українці ж приїздили сюди переважно на навчання. На зламі XIX–XX ст. Відень був найактивнішим осередком українського життя за межами етнічних територій.

Місію ГКЦ у напрямі освітньої підготовки української молоді на богословських студіях в Австрії проаналізовано у статтях отців-докторів Івана Дацька¹ й Олега Шепетьяка². Чимало аспектів із життя та діяльності митрополита Андрея Шептицького й отця-митрата Тита Войнаровського висвітлено в біографічних виданнях, зокрема у праці Ліліани Гентош³. Роль митрополита як модератора виборчої реформи 1905–1914 рр. проаналізовано у статті Івана-Павла Химки⁴, парламентська діяльність Шептицького – в науковій розвідці Ярослава Біласа⁵, а його роль у збереженні архіву уряду Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) та інших архівних колекцій української еміграції у Відні відображена у працях Марини Палієнко⁶. Посольську діяльність Войнаровського проаналізував Орест Шевченко⁷. Однак окремо

¹ Шепетьяк О. Українські студенти богослов'я в Австрії. *Світове українство як чинник утвердження держави Україна у міжнародній спільноті «...землякам моїм в Україні і не в Україні...»*: збірник матеріалів четвертої Міжнародної науково-практичної конференції (у рамках IV Міжнародного конгресу світового українства). Львів: Вид-во «Львівська політехніка», 2013. С. 464–468.

² Dacko I. Hundert Jahre ukrainische Theologiestudenten in Innsbruck: Vergangenheitsanalyse und Zukunftsperspektiven: Vortrag in Innsbruck am 13. November 1999. URL: <http://www.canisianum.at/zeitbegrenzt/100-jahre-ukrainer-vortrag.html>

³ Гентош Л. Митрополит Шептицький: 1923–1939. Випробування ідеалів. Львів: ВНТЛ-Класика, 2015. 596 с.

⁴ Himka J.-P. Metropolita Andrzej Szeptycki wobec zagadnienia reformy wyborczej. 1905–1914. *Metropolita Andrzej Szeptycki. Studia i materiały*. Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności, 1994. S. 143–155.

⁵ Білас Я. Парламентська діяльність митрополита А. Шептицького. *Українське релігієзнавство*. 2022. № 23. С. 66–74. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/14883/7-Bilas.pdf?sequence=1>

⁶ Палієнко М. Роль митрополита Андрея Шептицького в збереженні архівних колекцій української еміграції у Відні. *Вісник Прикарпатського університету*. Історія. Івано-Франківськ, 2011. Вип. 20. С. 92–98; Палієнко М. Невідомі сторінки історії архіву Уряду ЗУНР у Відні. *Історичний журнал*. 2005. № 5. С. 13–24.

⁷ Шевченко О. Політична діяльність Тита Войнаровського. *Наукові записки історичного факультету Львівського університету*: зб. наук. праць. Львів, 2012–2013. Вип. 13–14. С. 481–492; Шевченко О. Участь Тита Войнаровського у парцеляції земель Східної Галичини. *Український історичний збірник*. 2008. Вип. 11. С. 152–158.

проблематика співпраці та стосунків греко-католицьких владик з українською діаспорою у Відні в інтересах Церкви й народу не розглянута, що й стало метою цієї статті. Праця ґрунтується на архівних документах Австрійського державного архіву у Відні, церкви Святої Варвари у Відні, Центрального державного історичного архіву України у Львові, творчій спадщині А. Шептицького та Т. Войнаровського тощо.

Велику місію служіння Церкві й народу виконував духовний провідник українців – митрополит Андрей Шептицький, який жив інтересами, проблемами й викликами суспільства незалежно від його соціального статусу, віровизнання та національності. Будучи очільником ГКЦ, він захищав інтереси православних Церков і священників під час переслідування у 1930-х роках, засуджував Голодомор 1932–1933 рр. та ініціював всесвітню підтримку голодуючим, критикував комунізм, нацизм, політичний терор.

Граф Андрей Шептицький був членом крайового сейму, заступником маршалка сейму, членом віденської Палати панів, добре знаний у європейському діловому колі. Це давало йому можливість обстоювати українські національні інтереси не лише в Галицькому сеймі, а й у Віденському парламенті. Захищаючи права й інтереси українців, митрополит виступав за реформування виборчої системи – обговорював це питання особисто з цісарем Францом Йосифом I (Franz Joseph I), спільно з єпископами присвятив цій реформі послання, у якому пояснив важливість загального виборчого права та обов'язок кожного громадянина брати участь у виборах⁸. Так, греко-католицьке духовенство впливало на становлення виборчого права, формування та піднесення суспільно-політичної культури українців. На рівні парламенту А. Шептицький відстоював їхні релігійні й освітні інтереси, в австрійському парламенті виступав за підтримку освіти та відкриття Українського університету у Львові (у червні 1910 р. представив проєкт його створення на пленарному засіданні Палати панів у Відні)⁹. Однак через спротив поляків і початок Першої світової війни цим планам не судилося реалізуватися.

До активної діяльності митрополит закликав українських депутатів і греко-католицьке духовенство. На рівні Віденського парламенту національні інтереси також відстоював довірений митрополита Шептицького, генеральний адміністратор столових дібр ГКЦ, доктор економіки отець-митрат Тит Войнаровський. Як депутат парламенту 1907–1911 рр., він готував внесення та інтерпеляції, подав на розгляд Палати послів проєкт закону «Віддовження селянської посілості», тобто звільнення сільських господарів від сплати позик, наданих під заставу землі¹⁰. Однак цю проблему

⁸ Послання пастирське Андрея Шептицького, Константина Чеховича, Григорія Хомишина до Вірних своїх єпархій «О виборах до парламенту». Жовква. З печатні ОО. Василян, 1907. С. 1–10; Hof-Naus-Staatsarchiv, КА КК, Geheimakten 20–18, Bl. 1–8.

⁹ Білас Я. Парламентська діяльність митрополита А. Шептицького...; Левицький К. Українські політики. Сильвети наших давніх послів і політичних діячів 1907–1914 рр. Львів: Видавнича спілка «Діло», 1936. С. 24.

¹⁰ Войнаровський Т. Віддовжене селянської посілості. Внесене посла о. Тита Войнаровського і тов., поставлене в палаті послів дня 19 червня 1908 рр. Львів: Накладом редакції «Діло», Друкарня народна, 1908. С. 1–64; Віддовжене селянської посілості. Внесене посла о. Тита Войнаровського і тов., поставлене в палаті послів дня 19 червня 1908 р. *Діло*. 1908. 6 серпня. С. 2; Виказ парламентарних праць наших послів. *Діло*. 1907. 12 серпня. С. 1–2; Внесення й інтерпеляції. *Діло*. 1908. 22 червня. С. 2.

так і не було вирішено на рівні парламенту. Тит Войнаровський брав активну участь і в роботі господарських комісій, виступав на віденських конференціях, присвячених повоєнній відбудові економіки в галицькому краю та діяльності українських фінансово-економічних організацій¹¹.

Варто зауважити, що греко-католицькі владики в науково-популярних працях та практичній діяльності наголошували на проєвропейському розвитку українців загалом і державності зокрема. «Я не погоджуюся з поглядом якоби наша суспільність підлягала всхідній психіці... Азійської психіки у неї нема і не було за винятком немногих одиниць заражених поляками, і ми вповні надаємося до поширювання у нас європейського світогляду»¹², – писав отць-митрат.

Греко-католицькі владики долучалися до вирішення актуальних церковно-релігійних питань у Відні, відвідували релігійні заходи, конференції, засідання. Наприклад, у березні 1906 р. митрополит Андрей брав участь у нараді єпископів, на якій обговорювали «Реформу шлюбства». Він піддав її гострій критиці та виступив проти прийняття закону, який би дозволяв розірвання шлюбу. З цього приводу митрополит звернувся до всіх вірних із посланням, а також збирав із кожної парафії підписи проти її проведення. Зібрані підписи надіслали Віденському архієпископові та християнському бюро при ньому у Відні (Стефанплац, 7)¹³.

Оскільки Відень був осередком міжнародних господарських і фінансових організацій, греко-католицькі владики погоджували тут чимало організаційно-господарських питань, пов'язаних із розвитком регіону, становищем митрополії, а також налагоджували співпрацю з тутешніми компаніями та підприємствами, сприяли залученню іноземних інвестицій у Галичину. Наприклад, купівлю-продаж церковних угідь, зокрема Зарваниці, отримання та сплатення позик митрополит Шептицький погоджував як із місцевими урядовцями, так і з Міністерством віросповідання та просвіти, Міністерством фінансів у Відні. Галицька митрополія співпрацювала з віденськими банками й фінансово-кредитними компаніями, з керівниками яких безпосередньо вів переговори о. Т. Войнаровський як довірена особа митрополита та генеральний адміністратор столових дібр ГКЦ. Він також займався депозитом у «Доротеумі» у Відні наприкінці 1926 р., вів переговори щодо створення металургійного заводу в Швейцарії. Віденські фірми та компанії особливо були зацікавлені в аграрній, лісопереробній і нафтовій галузях Галичини, частина яких перебувала на території митрополічних угідь¹⁴. Завдяки співпраці греко-католицькі владики мали можливість порівнювати не лише культурні, політичні, а й економічні аспекти розвитку австрійських та українських земель, а також реалізовувати австрійський досвід ведення господарства. В одному з листів Т. Войнаровський, як головний економ Галицької митрополії, писав митрополитові: «До Відня заїхавем дуже вигідно та по дорозі пригадавемся гарному сегорічному збіжу. Так на Моравії, як і Австрії всюда збіже стоїт, нігде не повилягало, однак при тій нагоді сконститувавем, що не лиш

¹¹ Центральний історичний державний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Ф. 682. Оп. 1. Спр. 33. Арк. 15; Спр. 48. Арк. 1.

¹² Там само. Спр. 82. Арк. 20.

¹³ Шептицький А. Послання вірним своїх єпархій мир о Господь. Львів, 1906. С. 1–10. *Архів церкви Святої Великомучениці Варвари у Відні.*

¹⁴ ЦДІАЛ України. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 231. Арк. 46, 70.

на Моравії, але і в Австрії, где почва* землі значно гірша, чим у нас, рільництво є в значно вищій культурі, чим де-небудь в Польщі»¹⁵.

Греко-католицьке духовенство відіграло головну роль у піднесенні української культури та збереженні її пам'яток, зокрема тих, що перебували в Австрії. Завдяки старанням кир Андрея, о. Войнаровського, о. Мирона Горникевича, Володимира Сінгалевича було збережено архівні колекції уряду ЗУНР і громадських діячів, адже після припинення діяльності уряду Євгена Петрушевича архів залишався у Відні. Пошуком, викупом, збереженням і передачею матеріалів урядового архіву Національному музею у Львові займалися безпосередньо представник уряду ЗУНР В. Сінгалевич й о. М. Горникевич. Володимир Сінгалевич опрацьовував невідомі архівні матеріали – така робота була джерелом його доходів: «Мою архівальну роботу продовжую дальше, бо се є мій одинокий заробок тепер і та робота мене тішить»¹⁶. Митрополит Шептицький доручив о. М. Горникевичу опікуватися мощами св. Йосафата, які від 1916 р. і до кінця Другої світової війни зберігалися в церкві Святої Варвари у Відні¹⁷. Завдяки зусиллям митрополита вдалося зберегти також архів В'ячеслава Липинського за 1918–1931 рр.: від часу його перебування на посаді посла Української держави у Відні й до останніх днів життя¹⁸.

Греко-католицькі владики мали авторитет у столичному діловому середовищі. Під час ув'язнення митрополита в Курську Міністерство закордонних справ у Відні брало участь у його звільненні та вело переговори щодо обміну полоненими. Міністерство мало намір обміняти його на двох полонених російських священників. Окрім цього, збирало інформацію про стан Шептицького в ув'язненні, його звільнення та приїзд до Відня. Часто ця інформація висвітлювалася на шпальтах тогочасних столичних газет. Чимало заходів щодо звільнення митрополита Андрея було проведено з ініціативи генерального консула Австро-Угорщини. Також створено Комітет для визволення ексцеленції. Кожна парафія збирала підписи із проханням про його звільнення. Їх додавали до петиції Загальної Української Ради і посольства США у Відні щодо дипломатичної інтервенції у справі звільнення митрополита¹⁹.

Андрей Шептицький і Тит Войнаровський мали чимало прихильників та однодумців у Відні серед політиків, церковнослужителів, мистців і бізнесменів. Зокрема, погляди митрополита щодо Голодомору в Україні поділяв Теодор Інніцер (Theodor Innitzer) – знаний австрійський політичний та релігійний діяч, співавтор брошури про Голодомор, у якій звернувся до світової громадськості про необхідність допомогти голодуючим в Україні та на Північному Кавказі. Він прихильно поставився до дій митрополита щодо допомоги голодуючим і робив реальні кроки щодо створення відповідного міжнародного комітету. Саме з його ініціативи 16 жовтня 1933 р. у Відні відбулася нарада представників різних конфесій, метою якої було створення

* Ґрунт.

¹⁵ ЦДАЛ України. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 231. Арк. 78.

¹⁶ ЦДАЛ України. Ф. 682. Оп. 1. Спр. 181. Арк. 18.

¹⁷ Палієнко М. Роль митрополита Андрея Шептицького в збереженні архівних колекцій...

¹⁸ Палієнко М. Невідомі сторінки історії архіву Уряду ЗУНР у Відні. С. 13–24.

¹⁹ HHStA, RA I 809-III/45 Personalia. Metropolit graf Szeptycki; Комітет для визволення Ексцеленції Митрополита Андрея. Підписи громадян. *Архів церкви Святої Великомучениці Варвари у Відні; HHStA, MdÄ Zeitungarchiv 161–9.*

«допомогового комітету». Він оголосив збір коштів для підтримки Комітету допомоги Україні у всіх європейських країнах та на етнічних землях.

Греко-католицькі владики виконували роль комунікаторів у тогочасному суспільстві, миттєво реагували на проблеми потребуючих і допомагали малозабезпеченим. У першій половині ХХ ст. поширеним явищем у середовищі українського соціуму стала еміграція – багато українців змушені були виїхати до європейських держав, Канади, США тощо. Представники української діаспори перебували в нелегких умовах, потребували як духовного проводу, так і організаційно-матеріальної підтримки. З огляду на це греко-католицькі владики велику увагу приділяли українцям за кордоном, давали актуальні поради тим, які виїжджали, застерігаючи від помилок та необдуманих учинків. Із цього приводу митрополит Андрей Шептицький писав: «Їдете в незнаний край. За Божою ласкою при добрій а усильній праці можете віднести немалий хосен, заробити досить грошей і неодного хосенного навчитися від Німців, Французів чи Англіїців. Ці народи так високо стоять в культурі, так мудро вміють працювати і вчитися, що можна много від них навчитися... Тому їдьте, як хочете, але вертайте певно, не лишайтесь на чужині. Вертайте лутші, багатші, вертайтеся з заробленим грошем – з наукою, просвітою, досвідченем»²⁰. Митрополит зобов'язував душпастирів фіксувати факти виїзду українців, відстежувати напрямки еміграції вірних і надавати цю інформацію ординаріату. Вона була необхідна Шептицькому, щоби відстежувати демографічні зміни, підтримувати контакти з емігрантами не лише за посередництвом пастирських листів та священників, яких скеровував до українських громад за кордоном, а й через особисті візити.

Галицьке греко-католицьке духовенство підтримувало постійні контакти з українськими емігрантами в Австрії. У першій половині ХХ ст. чимало українців проживало у Відні в цьому статусі. Значний потік біженців спричинила окупація Галичини й Буковини російськими військами 1914 р. Після Першої світової війни в Австрії нараховувалося близько 50 тис. українців, серед них студенти, робітники, дипломати, політики, службовці, а також емігранти зі східноукраїнських земель, військовополонені, які служили в російській армії, тощо. У першій третині ХХ ст. із Віднем була пов'язана історія багатьох українських установ та організацій: Головної Української Ради, Української парламентської репрезентації, Української національно-демократичної партії, Українського допомогового комітету, Загальної української культурної ради й інших установ, які переїхали сюди або були тут створені. Переїхав, зокрема, уряд ЗУНР, створено СВУ (Союз визволення України), упродовж 1915–1922 рр. формувалася Центральна управа УСС (Українських січових стрільців). У 1921 р. відкрито Український вільний університет. Діяла читальня товариства «Просвіта», комітет «Українська школа», Союз журналістів і письменників. Священники-емігранти об'єдналися в організацію «Представництво українського католицького духовенства». Вони намагалися продовжувати свою душпастирську діяльність, а також сприяли звільненню священників із Талергофа, надавали матеріальну й духовну допомогу українським емігрантам, долучилися до звільнення митрополита Шептицького з

²⁰ Шептицький А., Митр. Памятка для руских робітників в Англії, Аргентині, Бразилії, Данії, Канаді, Німеччині, Сполуч. Державах, Франції, Швейцарії і Швеції. Львів: Накладом Товариства св. Рафаїла. З печатні ОО. Василян в Жовкві, 1914. С. 1–3.

російського заслання. Жіноцтво об'єдналося в Український жіночий союз, що належав до Української жіночої ради, яка була складовою Міжнародної жіночої ради²¹.

Отож у першій половині ХХ ст. у Відні була сформована «українська колонія», з якою тісно пов'язаний митрополит Шептицький та інші представники ГКЦ. Під час візитів до Австрії А. Шептицький і Т. Войнаровський мали зустрічі з греко-католицьким духовенством та іншими представниками діаспори. В одному з листів (від 15 серпня 1925 р.) Т. Войнаровський писав митрополитові: «Про відносини тутейшої нашої еміграції поінформовавемся докладно, розповім устно»²². Греко-католицькі владики виконували посередницько-комунікативну роль між представниками діаспори у Відні та громадою, зокрема родинами, що проживали на етнічних землях. Галичани виявляли великий інтерес до побуту та становища мігрантів-українців, як і ті цікавилися змінами на Батьківщині.

У Відні греко-католицькі владики зустрічалися та вели переговори з Юліаном Романчуком, Євгеном Олесницьким, Миколою Васильком, Степаном Смаль-Стоцьким, Василем Вишиваним, Олександром Колесою, Станіславом Дністрянським тощо. Вони обговорювали та дискутували щодо геополітичної ситуації на українських землях, питання національної ідентичності, релігійних відносин, економічної конкуренції тощо. Священнослужителі цікавилися настроями та побутом українців в Австрії.

Греко-католицькі владики під час офіційних візитів і відряджень переважно зупинялися в о. М. Горникевича, В. Сінгалеви́ча, Дністрянських, а також у єзуїтів та приватних готелях. Під час перебування у Відні були зайняті й приватними справами, проходили обстеження і лікування. Зокрема, о. Войнаровський був під наглядом одного з найкращих віденських професорів медицини Фрідріха Ковача (Friedrich Kovács). Однак навіть під час лікування не міг дозволити собі тривалого перебування у столиці через дорожнечу, оскільки після Першої світової війни побут тут зазнав суттєвих змін, зокрема значно подорожчали транспорт, проживання у готелі, продукти, медичні послуги тощо²³. У листі до А. Шептицького від 19 серпня 1925 р. Т. Войнаровський писав: «Позавтра виїду з Відня, бо ту мені задорого, само мешкання виносить денно одного долара»²⁴. Після стаціонарного лікування в 1926 р. у Відні він продовжував консультуватися з віденськими лікарями, про що в листі від 30 червня 1927 р. згадував митрополит Андрей: «Тішуся, що О. Пралат вже в Марієнбаді і що у Відні виділися з лікарями»²⁵. У червні 1927 р. о. Тит писав митрополитові про своє перебування у Відні та неспроможність залишатися на довше: «Ту час гарний, тепло, я маюсь добре, а навіть дуже добре, одно лиш манко, що Відень стало дороге місто»²⁶.

Українським осередком у столиці була церква Святої великомучениці Варвари, яка впродовж століть гуртує нашу громаду. Цей храм виконував не лише релігійну, а й організаційну, культурно-освітню, просвітницьку, благодійну роль. Його архівні

²¹ Корилишин К. Галичина 1914–1923 років – очима «Діла». *Збруч*. 21.09.2021. URL: <https://zbruc.eu/node/107688>.

²² ЦДІАЛ України. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 231. Арк. 43.

²³ Там само. Оп. 2. Спр. 33. Арк. 15.

²⁴ Там само. Оп. 1. Спр. 231. Арк. 42.

²⁵ ЦДІАЛ України. Ф. 682. Оп. 1. Спр. 205. Арк. 16.

²⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 358. Оп. 1. Спр. 231. Арк. 81.

матеріали свідчать про тісний зв'язок Австрії з етнічними землями, настрої та побут емігрантів, діяльність ГКЦ, стосунки з представниками духовенства, зокрема митрополитом Шептицьким та отцем-митратом Войнаровським.

Листування митрополичого ординаріату у Львові з парафіяльним урядом церкви Святої Варвари підтверджує тісну співпрацю. Чимало питань щодо діяльності церкви митрополит погоджував із Центральним комітетом Намісництва, Міністерством віросповідання та просвіти, Міністерством правосуддя, зокрема з приводу фінансового забезпечення, виплати пенсій священникам, вирішення судових справ тощо²⁷.

Митрополит контролював і погоджував порядок богослужінь, відпустки та відраджень священників, різні фінансові звіти, доходи і витрати²⁸. Ординаріат призначав членів Католицького центрального комітету у Відні²⁹. Парохи особисто звітували Шептицькому про заходи щодо відновлення церкви³⁰. Греко-католицьке духовенство Галичини й Відня обмінювалося інформаційними матеріалами: документами, шематизмами, грамотами, свідоцтвами про навчання, народження і хрещення тощо³¹. Наприклад, у серпні 1901 р. перший заступник митрополита Андрій Білецький, який

²⁷ Одрись. Рішення ц. к. н. авс. Намісництва вь Відні 31. 12. 1902. Ч. 130235 до Митрополичого Ординаріату / *Архів церкви Святої Великомучениці Варвари у Відні*; Відпись о предложено Митрополичого ординаріата з дня 29 вересня 1903 р. Ч. 4775 до В. ц. к. Міністерству правосуддя в Відні. *Архів церкви Святої Великомучениці Варвари у Відні*; Відпись. Ц. к. Намісництво у Львові дня 14 серпня 1909 р., Ч. 1137/1. *Архів церкви Святої Великомучениці Варвари у Відні*; Лист греко-католицької Митрополитальної Консисторії до Всч. гр-кат. уряду парохіального при церкві св. Варвари в Відні. Львів, 10 вересня 1909 р. *Архів церкви Святої Великомучениці Варвари у Відні*.

²⁸ Лист Греко-католицького митрополичого ординаріата до ВСЧ. уряду парохіального при церкві св. Варвари вь Відні з підписом митрополита Андрея. Львів, 14 лютого 1901 р. *Архів церкви Святої Великомучениці Варвари у Відні*; Лист греко-католицької Митрополитальної Консисторії до Всч. греко-католицького уряду парохіального при церкві св. Варвари у Відні. Львів, 10 апреля 1905 р. *Архів церкви Святої Великомучениці Варвари у Відні*; Brief von gr-kat. Metrop. Konsistorium an den Hochwürdigem Herrn Ambrsius Redkewyuch, Administrator der St. Barbara in Wien з підписом митрополита Шептицького. Lemberg, 16 Mai 1911 р. *Архів церкви Святої Великомучениці Варвари у Відні*; Лист о. А. Білецького до Всчеснійшого греко-католицького уряду парохіального в Відні. Львів, 6 січня 1913 р. *Архів церкви Святої Великомучениці Варвари у Відні*; Лист А. Білецького до ВСЧ. Греко-католицького уряду парохіального церкви св. Варвари в Відні. Львів, 5 січня 1901 р. *Архів церкви Святої Великомучениці Варвари у Відні*; Лист Греко-католицького митрополичого ординаріата до ВСЧ. уряду парохіального при церкві св. Варвари вь Відні з підписом митрополита Андрея. Львів, 22 січня 1901 р. *Архів церкви Святої Великомучениці Варвари у Відні*.

²⁹ Лист греко-католицького митрополичого Ординаріату до Всч. о. Іоана Шиха поч. Крилошанина, пароха при Церкві св. Варвари у Відні з підписом митрополита Андрея. Львів, 7 листопада 1905 р. *Архів церкви Святої Великомучениці Варвари у Відні*.

³⁰ Лист центрального уряду приходского при храмі св. ВМ Варвари до Всесвітлішого і високопреосвященного митрополичого ординаріату. Відень, 2 мая 1901 р. *Архів церкви Святої Великомучениці Варвари у Відні*.

³¹ Лист ВЧ греко-католицького уряду парохіального церкви св. Варвари у Відні з підписом митрополита Андрея. Львів, 4 мая 1901 р. *Архів церкви Святої Великомучениці Варвари у Відні*; Лист А. Білецького до ВСЧ. о. Николая Семенова завідателя парохії св. Варвари в Відні. Львів, 11 листопада 1901 р. *Архів церкви Святої Великомучениці Варвари у Відні*.

свого часу навчався на теологічному факультеті Віденського університету, звертався до всечасного парафіяльного уряду при церкві Святої Варвари з проханням знайти свідоцтво Євгенія Лотоцького (1890) серед документів Віденської духовної семінарії³². Митрополичий ординаріат також часто висловлював побажання та рекомендації щодо богослужінь. А в липні 1903 р. у зв'язку з хворобою Папи Римського Лева XIII (Leo PP. XVIII) митрополит Андрей звертався до всього духовенства, зокрема й у Відні, щоб молилося за здоров'я «Іх Святости»³³.

Особливо тісними були відносини митрополита Андрея з парохом церкви о. Мироном Горникевичем, яких об'єднувало служіння Церкві й народові. Священнослужителі зуміли розширити діяльність парафії Святої Варвари у Відні та реалізувати чимало проєктів. Парох ділився з митрополитом настроями та проблемами діаспори, а в окремих випадках просив про підтримку й допомогу. Митрополит Андрей був задоволений служінням о. М. Горникевича. В одному з листів він писав: «Тішуся, що добре тримається і що так багато можете зробити для наших бідних робітників»³⁴.

Отець Горникевич був надзвичайно активним душпастирем і зумів не лише об'єднати українську громаду у Відні, а й активізувати її діяльність. Він ініціював створення українських громадських організацій, вважав, що їхнє функціонування покращить становище емігрантів. Отець організував пластовий курінь, а на літні канікули відправляв молодь на відпочинок у Підлюте до пластового табору. У цьому фінансово його підтримували Андрей і Климентій Шептицькі, Тит Войнаровський та інші представники ГКЦ. Окрім цього, о. Мирон зумів активізувати діяльність хору, артистичного гуртка при церкві Святої Варвари. Гуртківці співали українських народних пісень і танцювали народні танці, а доповіді про українську історію виголошував доктор богослов'я, капітан Української Галицької армії (УГА) Ганс Кох (Hans Koch), який був родом із німецької колонії (Kaltwasser) у Галичині. За допомогою цих та інших заходів о. М. Горникевич із парафіянами популяризували українську культуру, звичаї та традиції серед неукраїнського населення: «В цей спосіб розбиваєм цього тумана, що наші пісні і танці російські»³⁵. Парафіяни церкви організовували виступи не лише у Відні, а й у курортних місцевостях Австрії: Медлінгу, Клостернойбургу, Бадені.

Українські емігранти у Відні, знаючи про приїзд митрополита А. Шептицького, заздалегідь готувалися до зустрічі з ним, здебільша через о. М. Горникевича. Митрополит намагався вислуховувати всіх потребуючих, надавати духовну та матеріальну підтримку не лише греко-католикам, а й православним, не тільки галичанам, а й наддніпрянцям. За посередництва о. М. Горникевича просила підтримки в митрополита українка з Москви, син якої навчався у Віденській музичній академії –

³² Лист А. Білецького до ВЧ. уряду парохіального при церкві св. Варвари в Відні. Львів, 14 серпня 1901 р. *Архів церкви Святої Великомучениці Варвари у Відні*.

³³ Лист греко-католицького Митрополичого Ординаріату до Вч. Греко-католицького уряду парохіального з підписом митрополита Андрея. Львів, 7 липня 1903 р. *Архів церкви Святої Великомучениці Варвари у Відні*.

³⁴ Лист митрополита Андрея Шептицького до о.-д. М. Горникевича. Львів, 28.12.1943 р. *Архів церкви Святої Великомучениці Варвари у Відні*.

³⁵ ЦДАЛ України. Ф. 682. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 1.

Ч.577/48

Львів, 28. грудня 1943

Дорогий Отче Докторе

Сердечно Вам дякую за Вашого доброго листа з 10.XII. так повного цінних добрих і сумних відомостей. Пишу сьогодні коротко, щоб подякувати Вам та цілій Громаді переслати найщиріші побажання на Свята і Новий Рік. Тішуся, що добре тримаєтеся і що так багато можете зробити для наших бідних робітників. Ми звідси для них не можемо нічого зробити. Влада позваляє виїхати лише тим священикам, які рішаються на стало лишитись в Райху. Не прийняли моєї пропозиції допускати до праці священиків на кілька місяців.

Най Вам всім Бог благословить

Х р и с т о с р а ж д а є т с я

+ Андрей Шенцицький

Звертаюсь до мене о інтервенцію в справі арештованих у Відні укр. студентів в'єдних шкіл. Їх імена: Роман Ледєдович, Віра Бах, Мирон Нароцький, дрк. Рибак, Роман Нападівич і Коленський. Чи не можна би що зробити і як їм помочи ?

Віреп. Отець
О. др. М. Горникевич
В і д е н ь

стипендію у розмірі 20 дол. місячно. Неспроможність оплатити навчання сина пояснювала заборонаю більшовиків висилати гроші за кордон³⁶.

В одному з листів від 1930 р. о. Горникевич писав Войнаровському про нелегке становище у Відні його доброго знайомого Андрія Жука: «Живе в такій нужді, що страшно на се глядіти, а вертає на певну посаду до “Союзу” у Львові»³⁷. Андрій Жук походив із Полтавщини, був відомим громадським діячем, економістом, одним із лідерів УСДРП (Української соціал-демократичної робітничої партії), а після переїзду до Львова 1914 р. – одним із засновників і членом СВУ, працював у РСУК (Ревізійному союзу українських кооперативів). У Відні перебував на дипломатичній службі, співпрацював із Симоном Петлюрою, згодом Євгеном Петрушевичем та ін. Був надзвичайно популярним у середовищі галицької інтелігенції, знався з митрополитом Андреем, о. Войнаровським. У 1930 р. отримав дозвіл на виїзд до Львова, і для цього йому необхідно було 150 дол. на візу та транспортні витрати. Оскільки о. М. Горникевич ставився до нього надзвичайно приязно та з повагою за його відверту позицію й активну діяльність, то допомагав йому: «Не можу йому забути, як тому 7 літ на моїм першому вічу у Відні, станув в обороні нашого митрополита перед тuteйшими більшовиками, він соціаліст і православний»³⁸.

Такі звернення о. М. Горникевича та наддніпрянців до греко-католицьких владик не були поодинокими, про що свідчить епістолярна спадщина. У листі від 1920 р. митрополит писав, що у Відні до нього приходило багато наддніпрянців, які «страшенно поділені і не знають чого триматися»³⁹.

Особливої опіки потребувала українська молодь в еміграції. Митрополит Шептицький велику увагу приділяв розвитку освіти серед духовенства. Він відправляв українську молодь на навчання і стажування за кордон, зокрема на богословські студії у Відень та Іннсбрук, де курували єзуїти⁴⁰. Греко-католицькі владика опікувалися студентами-богословами, вирішували питання щодо виплати стипендій через Міністерство віросповідання та просвіти у Відні, а частину покривали з доходів митрополії й особистих коштів⁴¹.

Чимало української молоді залишало Батьківщину, прагнуло студіювати та працювати у Відні, однак не завжди були успішними й легкими шляхи пошуку кращого життя. Багато з них потребувало організаційної та матеріальної допомоги, про що свідчить епістолярна спадщина греко-католицьких владик. Як приклад, у березні 1915 р. о. Климентій Шептицький просив о. Войнаровського заопікуватися молодим хлопцем, сином пароха з с. Дев'ятники Костем Стисловським: «... син Кость у Відні в гімназії, може далоби ся зробити, щоби хлопця не видаляли – не розумію я той політики Віденської поліції»⁴². Скрутною була доля Ольги Шлюсарчук, яка залишилася

³⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 358. Оп. 2. Спр. 33. Арк. 9.

³⁷ ЦДІАЛ України. Ф. 682. Оп. 1. Спр. 105. Арк. 2.

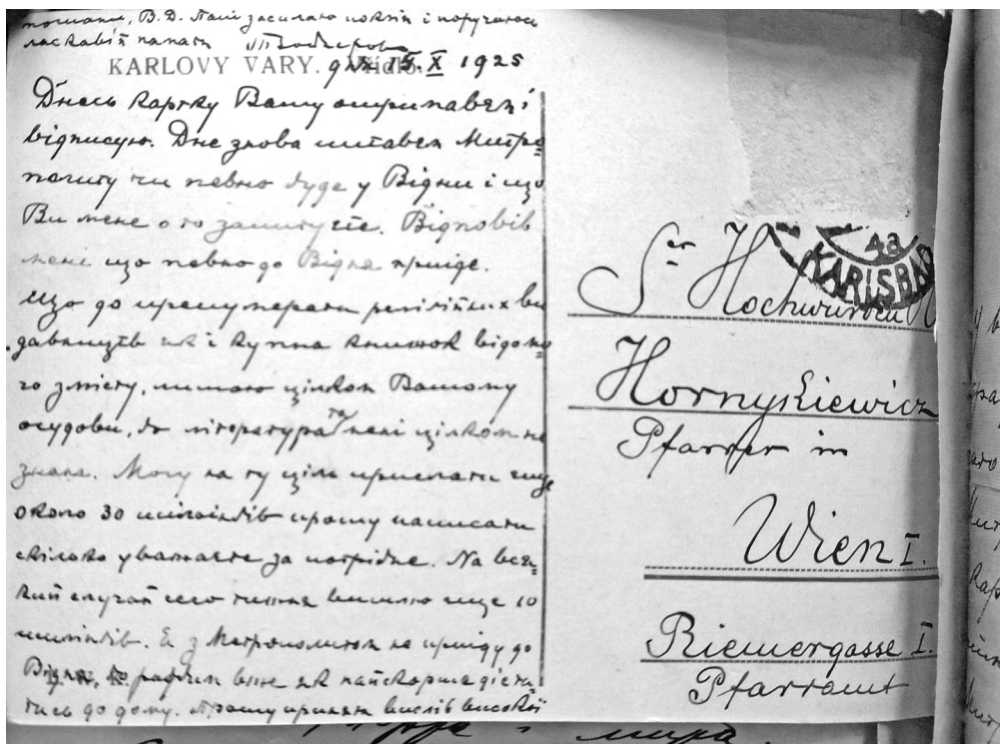
³⁸ Там само.

³⁹ ЦДІАЛ України. Ф. 358. Оп. 2. Спр. 33. Арк. 12.

⁴⁰ Шепетяк О. Українські студенти богослов'я в Австрії. С. 464–468; Dacko I. Hundert Jahre ukrainische Theologiestudenten in Innsbruck...

⁴¹ ЦДІАЛ України. Ф. 682. Оп. 1. Спр. 206. Арк. 35–36.

⁴² Там само. Арк. 21.

Поштівка о. Тита Войнаровського, адресована о. Миронові Горникевичу. 1925 р.

сиротою після смерті батька-священника з Покуття. Не зумівши влаштуватися на роботу у Львові, не отримавши сирітських виплат, вона виїхала до Відня, але й там було нелегко з працевлаштуванням. Професор С. Дністрянський просив о. Войнаровського заопікуватися сиротою і знайти їй належне місце праці у фінансовій установі у Львові, переконуючи, що у Відні це зробити значно складніше⁴³.

Греко-католицькі владика поділяли успіхи й біди емігрантів, спілкувалися з їхніми родинами. Тісні контакти митрополит та отець-митрат підтримували з родиною Дністрянських, яка проживала у Відні. Вчений-правознавець, автор проекту Конституції ЗУНР Станіслав Дністрянський і його дружина, відома піаністка й музикознавиця Софія (Рудницька), часто листувалися з греко-католицькими владиками. В одному з листів до о. Т. Войнаровського С. Дністрянський писав: «Ви питаєте, як нам живеться в еміграції. Сама еміграція дуже сумна річ, та має всі типові вигляди еміграції. Але ми держимося, оскільки можливо, оподалік від усіх еміграційних інтриг, але вони доторкають нас мимо сього всетаки не раз доволі болючо»⁴⁴. Про перебування на еміграції Дністрянські писали неохоче: «Про наше життя на еміграції не буду згадувати, тим більше, що зрозуміти і збагнути його можна щойно у Відні»⁴⁵.

⁴³ ЦДІАЛ України. Ф. 682. Оп. 1. Спр. 113. Арк. 3.

⁴⁴ Там само. Арк. 15.

⁴⁵ Там само. Арк. 8.

Станіслав займався науково-видавничою діяльністю – видавав книги з теорії держави і права, філософії права, про «Україну та східне питання» українською, французькою, англійською, німецькою, чеською мовами. Їх він реалізовував як за кордоном, так і на етнічних землях. У цьому йому допомагав о. Войнаровський. Софія виступала з концертами перед віденською публікою. Вони одні з небагатьох українців-емігрантів, які зуміли продовжити свою творчу діяльність, знаходили позитивні моменти, якими ділилися з отцем-митратом: «Одну добру сторону має однак для мене еміграція – а саме, що я тепер для народної справи більше працюю, ніж коли-небудь раніше, бо під теперішню пору треба оглядатися й на будуче»⁴⁶.

Родина Дністрянських обмінювалася думками не лише про особисті плани на майбутнє, наміри повернутися у Галичину, а й загалом про суспільно-політичне становище Галичини та Польщі, а також про майбутнє українських емігрантів. Певною мірою Т. Войнаровський стримував і не обнадіював Дністрянських у бажанні повернутися в Галичину. «У нас відносини не змінилися в ніч, як було погано так і є, а правдоподібно вийде ще гірше ... але як на тепер нема виглядів щоби Вас як професора покликати до Галичини», – писав о. Войнаровський⁴⁷. Отець-митрат, порівнюючи своє життя в Галичині та Дністрянських у Відні, констатував: «Щоправда нема у нас ту добра, але все ж мені легше як Вам на чужині»⁴⁸. З ностальгією родина Дністрянських згадувала моменти, коли їх відвідував Т. Войнаровський: «Чим раз частіше говоримо про Вас і згадуємо спільні хвили, які перебули разом. Гарні це були часи!»⁴⁹. Дністрянські приязно зустрічали у Відні отця-митрата, пригощали різними домашніми смаколиками, які готувала Софія. Контакти Т. Войнаровського з цією родиною тривали й після Першої світової війни – вони часто листувалися, обмінювалися книжками, подарунками тощо.

Греко-католицькі владики були в тісних контактах із родиною Близнюків, яка у 1920-х роках проживала в Австрії, зокрема Бадені й Відні. Козма Близнюк займався активною громадською діяльністю в еміграції. Незважаючи на підготовку документів на австрійське громадянство та намір працювати на державній службі, його становище не було стабільним. Він виношував плани то про повернення в Галичину, то про переїзд до США або Канади. Близнюк негативно відгукувався про українців у Відні (вересень 1928 р.): «Коло нас все старе і сорокاته! Віденська колонія розбита – так що до ніякої праці не можна довести. Чи і коли поліпшиться ситуація тутешнього українського громадянства, сего дійсно годі предбачити»⁵⁰. Його листи переповнені критики та песимізму щодо еміграції: «Нема двох українців, котрі би однаково думали і взаємно не поборювалися. Коли та гнила еміграція схаменеться, сего годі передбачити. Найлутше було би зтягнути її до рідного краю і запрягти до національної праці»⁵¹.

Критикуючи неорганізованість української громади у Відні, К. Близнюк виношував плани про повернення у рідні краї та підтримку греко-католицьких владик:

⁴⁶ ЦДІАЛ України. Ф. 682. Оп. 1. Спр. 113. Арк. 15.

⁴⁷ Там само. Арк. 11.

⁴⁸ Там само. Арк. 12.

⁴⁹ Там само. Арк. 7.

⁵⁰ Там само. Арк. 21.

⁵¹ Там само. Арк. 23.

мав намір працювати в митрополичих угіддях або в одній із банківських установ Львова. Повернення на Батьківщину він особисто обговорював із митрополитом Андреем у Відні. Зокрема, у липні 1929 р. вони бачилися на Службі Божій у церкві Святої Варвари, а пізніше мали тривалу розмову, що К. Близнюк описував у листі: «Ексцеленція обговорили зі мною дуже обширно справу моєї майбутньої посади в Перегінську і поручили мені – як поїду назад до Берліна, щоби я старався оглядати й студіювати заводи купелеві і їх улаштування та їхню внутрішню організацію...»⁵². Варто зауважити, що на митрополичих угіддях у Підлютому А. Шептицький планував відкрити купелевий завод на зразок європейських лікувально-оздоровчих комплексів. У цьому напрямі зробили певні кроки та залучили К. Близнюка. Українець-емігрант був переконаний, що на етнічних українських землях його діяльність стане продуктивнішою, як і більшості представників діаспори.

Володимира Сінгалевича з греко-католицькими владиками пов'язувала не лише діяльність Національного музею, збереження документів, а й чимало інших інтересів, зокрема комерційних. Він шукав різних способів для заробітку, проживаючи у Відні, та був зацікавлений у представленні української продукції тут. Тоді продукція українських кооперативних підприємств виходила на європейський ринок. Так, «Маслосоюз» розширив діяльність і експортував масло в європейські країни, зокрема й Австрію. Сінгалевич звернувся до о. Войнаровського, який добре знався на діяльності фінансово-економічних установ Галичини, з пропозицією та проханням представляти продукцію «Маслосоюзу» у Відні: «Я знаю терен, мігбим уладити у себе дома бюро, маю телефон, мігбим постаратися тут о всі потрібні відомости та зорганізувати продаж масла по санаторіях, шпиталях, готелях, склепах і т. п. Справу ледівні далобися також полагодити»⁵³. Крім цього, В. Сінгалевич у 1930-х роках очолював Земельний іпотечний банк, серед засновників якого було чимало священнослужителів. Приязно-діловими можна назвати відносини В. Сінгалевича з греко-католицькими владиками. Часто він заохочував отця-митрата до поїздок через Відень, а в одному з листів писав: «... тут кава і газети ще ліпші як тамтого року»⁵⁴.

Доброчинні та благодійні акції греко-католицьких владик мали великий суспільний резонанс. У листопаді 1944 р. у поминальній статті про Шептицького в часописі «До перемоги» кореспондент Михайло Островецька констатував: «Як аристократ був Він для всіх приступний, до всіх у всьому вирозумілий, усі до нього за це горнулися. Його невимушена, природня прихильність, доброта аристократа не мала обмежень: Він був однаково приступний, приязний і “галичанинові”, і “наддніпрянцеви”, і “католикові”, і “православному”»⁵⁵.

Отже, можна виснувати, що в першій половині ХХ ст. ГКЦ відіграла важливу роль у відродженні українського народу. Представники духовенства були активними учасниками суспільства не лише на етнічних землях, а й за кордоном. Національні інтереси українців на рівні Віденського парламенту відстоювали митрополит Шептицький та отець-митрат Войнаровський. Діяльність греко-католицьких владик у Відні була

⁵² ЦДІАЛ України. Ф. 682. Оп. 1. Спр. 113. Арк. 39.

⁵³ Там само. Спр. 181. Арк. 19.

⁵⁴ Там само. Арк. 6.

⁵⁵ Островецька М. Наш батько – не живе. *До перемоги*. 1944. 16 листопада. С. 1.

складовою їхнього життєвого шляху. Вони користувалися авторитетом у віденському діловому колі та виступали модераторами австрійсько-українських відносин. Митрополит Андрей і його оточення мали тісні контакти з українськими емігрантами у Відні, надавали організаційну, духовну й матеріальну підтримку. Греко-католицькі владики у співпраці з представниками діаспори зуміли реалізувати чимало суспільно важливих проєктів у сфері культури та освіти, господарства і державотворення.

REFERENCES

- Bilas, Ya. (2022). Parlamentska diialnist mytropolyta A. Sheptytskoho. *Ukrainske relihiieznavstvo*, 23, 66–74. Retrieved from <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/14883/7-Bilas.pdf?sequence=1> [in Ukrainian].
- Dacko, I. (1999). Hundert Jahre ukrainische Theologiestudenten in Innsbruck: Vergangenheitsanalyse und Zukunftsperspektiven: Vortrag in Innsbruck am 13. November 1999. Retrieved from <http://www.canisianum.at/zeitbegrenzt/100-jahre-ukrainer-vortrag.html> [in German].
- Hentosh, L. (2015). *Mytropolyt Sheptytskyi: 1923–1939. Vyprobuvannia idealiv*. Lviv: VNTL-Klasyka [in Ukrainian].
- Himka, J.-P. (1994). Metropolita Andrzej Szeptycki wobec zagadnienia reformy wyborczej. 1905–1914. In *Metropolita Andrzej Szeptycki. Studia i materiały* (pp. 143–155). Kraków: Nakładem Polskiej Akademii Umiejętności [in Polish].
- Korylyshyn, K. (2021). Halychyna 1914–1923 rokiv – ochyma «Dila». *Zbruch*. Retrieved from <https://zbruc.eu/node/107688> [in Ukrainian].
- Levytskyi, K. (1936). *Ukrainski polityky. Sylvety nashykh davnykh posliv i politychnykh diiachiv 1907–1914 rr*. Lviv: Vydavnycha spilka «Dilo» [in Ukrainian].
- Ostroverkha, M. (1944, Lystopad 16). *Nash batko – ne zhyve. Do peremohy*, 1 [in Ukrainian].
- Paliienko, M. (2005). Nevidomi storinky istorii arkhivu Uriadu ZUNR u Vidni. *Istorychnyi zhurnal*, 5, 13–24 [in Ukrainian].
- Paliienko, M. (2011). Rol mytropolyta Andreia Sheptytskoho v zberezheni arkhivnykh kolektsii ukrainskoi emihratsii u Vidni. *Visnyk Prykarpatskoho universytetu. Istorii*, 20, 92–98 [in Ukrainian].
- Poslaniie pastyrskoe Andreia Sheptytskoho, Konstantyna Chekhovycha, Hryhoriia Khomyshyna do Virnykh svoikh yeparkhii «O vyborakh do parlamentu». (1907). Zhovkva: Z pechatni OO. Vasyliian [in Ukrainian].
- Shepetiak, O. (2013). Ukrainski studenty bohoslavia v Avstrii. Proceedings of the IV International Scientific-Practical Conference (at IV International Congress of All-World Ukrainianship): *Svitove ukrainstvo yak chynnyk utverdzhennia derzhavy Ukraina u mizhnarodnii spilnoti «...zemliakam moim v Ukraini i ne v Ukraini...»*. (464–468). Lviv [in Ukrainian].
- Sheptytskyi, A., Mytr. (1914). *Pamiatka dlia ruskykh robotnykiv v Anhlii, Argentyni, Brazylui, Danii, Kanadi, Nimechchyni, Spoluch. Derzhavakh, Frantsyi, Shveitsaryi i Shvetsyi*. Lviv: Nakladom Tovarystva sv. Rafaila. Z pechatni OO. Vasyliian v Zhovkvi [in Ukrainian].
- Shevchenko, O. (2008). Uchast Tyta Voinarovskoho u partseliatsii zemel Skhidnoi Halychyny. *Ukrainskyi istorychnyi zbirnyk*, 11, 152–158 [in Ukrainian].
- Shevchenko, O. (2012–2013). Politychna diialnist Tyta Voinarovskoho. *Naukovi zapysky istorychnoho fakultetu Lvivskoho universytetu*, 13–14, 481–492 [in Ukrainian].

Viddovzhenie selianskoї posilosty. Vnesenie posla o. Tyta Voinarovskoho i tov., postavlene v palati posliv dnia 19 chervnia 1908 r. (1908, Serpen 6). *Dilo*, 2 [in Ukrainian].

Vnesenia y interpeliatsii. (1908, Cherven 22). *Dilo*, 2 [in Ukrainian].

Voinarovskiy, T. (1908) *Viddovzhenie selianskoї posilosty. Vnesenie posla o. Tyta Voinarovskoho i tov., postavlene v palati posliv dnia 19 chervnia 1908 r*». Lviv [in Ukrainian].

Voinarovskiy, T. (1908). *Viddovzhenie selianskoї posilosty. Vnesenie posla o. Tyta Voinarovskoho i tov., postavlene v palati posliv dnia 19 chervnia 1908 r*». Lviv: Nakladom redaktsii «Dila», Drukarnia narodna [in Ukrainian].

Vykaz parlamentarnykh prats nashykh posliv. (1907, Serpen 12). *Dilo*, 1–2 [in Ukrainian].

Oksana PASITSKA

Doctor of Historical Sciences

Senior Research Fellow at the Department of Contemporary History of Ukraine

I. Krypiakivych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine

ORCID 0000-0003-2957-5935

e-mail: pasitska@ukr.net

METROPOLITAN ANDREI SHEPTYTSKYI, FATHER-MITRAT TYT VOINAROVSKYI AND THE UKRAINIAN DIASPORA IN VIENNA: COOPERATION IN THE INTERESTS OF THE CHURCH AND THE PEOPLE

Based on archival materials from Vienna and Lviv, periodicals, and achievements of historiography, the article analyzes the relations and cooperation of Metropolitan Andrei Sheptytskyi, Father-Mitrat Tyt Voinarovskiy with the Ukrainian diaspora in Vienna. To start with, the Greek-Catholic bishops' activities in Vienna in behalf of the Church and the people, are investigated. The role of Metropolitan Andrei Sheptytskyi and Father-Mitrat Tyt Voinarovskiy in representing and defending the interests of Ukrainians in the Viennese Parliament is shown, in particular, in reforming the electoral, agrarian, and educational system. Furthermore, much attention is focused on the relations of the Greek Catholic bishops with representatives of the Ukrainian diaspora in Vienna, including a large number of politicians, artists, workers, and students.

As stated, the Greek-Catholic bishops conducted a representative and mediating-communicative function between representatives of the Ukrainian diaspora in Vienna and Ukrainians in ethnic Ukrainian lands. Also, the study analyzes the relationship among the Greek-Catholic bishops and the Church of St. Barbara in Vienna parish priest Myron Hornykevych. Thanks to their close cooperation, it was possible to keep safe the ZUNR archive and private archival collections of public figures, unite Ukrainian emigrants in educational and youth organizations, provide young people with access to theological studies, and implement several charitable events in ethnic Ukrainian lands and abroad. Finally, specific examples show the public moods and everyday life, issues, and challenges of Ukrainian emigrants in Vienna, which was frequently the subject of correspondence of A. Sheptytskyi, T. Voinarovskiy, K. Sheptytskyi, M. Hornykevych, S. Dnistrianskyi, K. Blyzniuk, V. Singalevych, K. Avdykovych, to name a few.

Keywords: Greek Catholic Church, Metropolitan Sheptytskyi, Father Mitrat Tyt Voinarovskiy, Vienna, Ukrainian diaspora, emigration.

УДК 069.5:2"1939–1941"

DOI: 10.33402/nd.2022-10-97-106

Василь БАНАХ

кандидат історичних наук

старший викладач кафедри історії, музеєзнавства і культурної спадщини

Національного університету «Львівська політехніка»

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1582-3064>

e-mail: vasyl.m.banakh@lpnu.ua

ЛЬВІВСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ЕТНОГРАФІЧНИЙ МУЗЕЙ У ЧАСИ РАДЯНСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ (1939–1941)

На основі аналізу попередніх напрацювань дослідників та архівних джерел розкрито становище головних українських музейних інституцій Львова напередодні окупації Західної України Радянським Союзом у вересні 1939 р. Зазначено, що у краї нараховувалося чимало музейних установ, які зберігали та популяризували великий пласт історико-культурної спадщини народів, що здавна замешкували територію Галичини. Встановлено, що серед українських музеїв найпотужнішими залишалися Національний музей у Львові, створений 1905 р. з ініціативи митрополита Андрея Шептицького, та Музей наукового товариства ім. Шевченка у Львові. Зазначено, що обидві установи за понад три десятка років поповнили свої фондосховища поважними етнографічними колекціями й артефактами.

Доведено кардинальну зміну ситуації після 17 вересня 1939 р. З'ясовано, що радянська окупаційна влада провела детальну ревізію всіх музеїв Львова та здійснила їхню масштабну реорганізацію, зокрема бездумно розформувала цілісні етнографічні колекції Музею НТШ у Львові, Музею ім. Дідушицьких, Міського етнографічного, Мистецького промислу та Музею ім. Любомирських. Зазначено, що на основі їхніх етнографічних колекцій і виник Львівський державний етнографічний музей. Вказано, що всі музейні заклади Галичини відтепер повинні були обслуговувати ідеологічні потреби тоталітарної машини радянської пропаганди.

Завдяки аналізу документів з Державного архіву Львівської обл. висвітлено головні напрями роботи Етнографічного музею та його поетапну ідеологізацію, що виявилася у пріоритеті більшовицької пропаганди: організовані впродовж кінця 1939 р. – першої половини 1941 р. виставки, лекторії, формування експозиційних ансамблів тощо суворо відповідали «марксистсько-ленінській» ідеології та «класовому» підходу. З'ясовано, що будь-яку його публічну діяльність контролювали відповідні партійно-ідеологічні установи та партійні чиновники. Зазначено, що після нацистської окупації 1941–1944 рр. Львівський державний етнографічний музей знову повернувся в радянські більшовицько-пропагандивні реалії. Відтак констатовано, що події осені 1939 р., пов'язані з окупацією Західної України Радянським Союзом і насадженням більшовизму, докорінно змінили музейний ландшафт м. Львова. Стверджено, що більшість музейних збірок нова радянська влада розформувала та створила на їхній основі нові музеї, головне завдання яких відтепер мало полягати у пропаганді «марксистсько-ленінського» підходу.

Ключові слова: музей, окупація, пропаганда, Львівський державний етнографічний музей.

Для держави та нації збереження її історико-культурної спадщини – стратегічне завдання. У новітній історії України окупація її земель супроводжувалася боротьбою з українським минулим, намаганням переписати історію на догоду спробам легалізації окупаційної влади через вигадування нових або реанімації старих «історичних міфів» і їхнього підтасовування під музейні артефакти й експозиції. Подібні інсинуації спостерігаємо і сьогодні на тимчасово окупованих Росією українських територіях. Відтак дослідження (на основі неопублікованих раніше архівних матеріалів) історії та діяльності музейних закладів у часи тоталітаризму дає змогу в багатьох аспектах збагнути методикау й логіку сучасної російської окупаційної влади в царині її «культурної» діяльності та пропаганди «русского мира».

Історіографія проблеми представлена дослідженнями Віталія Кушніра, Тамари Пацай, Святослава Терського, Руслани Маньковської, які заторкували етапи формування етнографічних колекцій українськими музеями Львова в міжвоєнний період і певні аспекти їхньої діяльності в епоху радянського тоталітаризму й окупації¹. Головною джерельною базою дослідження стали матеріали Державного архіву Львівської обл. (Держархів Львівської обл.).

Мета дослідження – систематизувати та розкрити головні напрями діяльності сформованого радянською окупаційною владою Львівського державного етнографічного музею Львова впродовж 1939–1941 рр.; простежити вплив на його публічну й освітню діяльність комуністичної пропаганди.

Один із найпомітніших музейних закладів на історико-культурній мапі Львова – Музей етнографії та художнього промислу. Історія його створення і формування збірок розпочалися у контексті діяльності важливої академічної інституції українців – Наукового товариства ім. Шевченка у Львові (НТШ), при якому він функціонував. Одним із його пріоритетів було комплектування та дослідження етнографічного матеріалу. Вже 1900 р. провідний український етнограф і член НТШ Володимир Шухевич запропонував створити при товаристві окремий етнографічний музей. Після обговорення вирішили сформувати спеціальну комісію, що мала зайнятися справою збирання українських етнографічних матеріалів. До її складу ввійшли Володимир Шухевич, відомий етнограф Володимир Гнатюк та Осип Роздольський. Треба, однак, зазначити, що НТШ не взялося за організацію окремого етнографічного музею. Зібрані матеріали ставали частиною збірки вже наявного². Вагомий внесок у формування та систематизацію етнографічних збірок Музею НТШ здійснив Олекса Назаріїв (1880–1918), який

¹ Кушнір В. Музей Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові: від заснування до створення першої загальнодоступної експозиції. *Народознавчі зошити*. 2012. № 5 (107). С. 824–832; Пацай Т. Особливості етнографічних студій в НТШ у міжвоєнний період (на основі протоколів засідань Етнографічної комісії). *Народознавчі зошити*. 2012. № 2 (104). С. 294–299; Терський С. В. Реформування музеїв Галичини на початку Другої світової війни. *Військово-науковий вісник*. 2013. Вип. 19. С. 144–155; Маньковська Р. Деформаційні процеси в музейництві: західноукраїнські області в 1939–1950-х роках. *Краєзнавство*. 2017. № 3/4. С. 239–255.

² Кушнір В. Музей Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові: від заснування до створення першої загальнодоступної експозиції. *Народознавчі зошити*. 2012. № 5 (107). С. 826.

займався науковим опрацюванням фондів. Так, під час наукової поїздки на Виставку домашнього промислу в Коломиї 6–9 жовтня 1912 р. О. Паліву вдалося поповнити фонди важливими етнографічними предметами музейного значення. Серед них стародавній глиняний каганець, гуцульські наручні, рукавиці, орнаментована денцівка, гончарні вироби (баклач, кахлі, свічники, збанки), «старе гуцульське красно до ткания запасок вже відживаючої, досить примітивної конструкції», «4 жіночі сорочки, що вийшли вже з моди тому понад двадцять вже років, з багатою вишивкою і мережаним подолом» та інші, не менш цінні етнографічні артефакти³.

У міжвоєнний період Етнографічна комісія НТШ діяла в таких основних напрямках: науковому, експедиційному, репрезентативному, видавничому та архівно-музейному. Її голова Володимир Гнатюк, а після його смерті Федір Колесса, взяли на себе тягар дослідницько-організаційної праці у складних фінансових і політичних умовах. Їм вдалося згуртувати прогресивні наукові сили й виховати нове покоління дослідників українського народознавства, як-от Роман Гарасимчук, Марія Деркач, Ірина Гургула, Богдан Романенчук та ін.⁴ Так, у 1931 р. Етнографічна комісія налічувала 26 членів (25 українців і чеха). Головою управи був Федір Колесса, заступником – Іларіон Свенціцький, секретарем – Ярослав Пастернак. Цього ж року відбулося чотири її засідання із вісьмома доповідями, 1932 р. – три із чотирма доповідями та показом етнографічного фільму з Городенщини, 1933 р. – засідання і дві доповіді. Того ж року голова Ф. Колесса здійснив польові етнографічні дослідження на середньому Поліссі⁵. Вагомий внесок в етнографічні дослідження української вишивки та писанкарства зробила молода дослідниця Ірина Гургула (1904–1967). Її розвідки з генези та семантики української писанки науково відображені в «Українській загальній енциклопедії»⁶. Окрім професійно наукових досліджень, І. Гургула займалася популяризаторською роботою традиційної української вишивки. До прикладу, кооператив «Українське народне мистецтво» в 1938 р. провів для загалу традиційний «Вечір народної ноші», де був представлений обрядовий народний одяг із багатьох куточків Галичини. «Вичерпуючі пояснення до всіх цих одягів давала Ірина Гургула, яка вложила багато праці над підготовкою цієї ревізії»⁷.

Із початком Другої світової війни й окупацією Західної України Радянським Союзом у вересні 1939 р. становище музейних закладів Львова зазнало кардинальних змін. Музейна політика радянської влади зводилася до підпорядкування музейних і приватних колекцій державі та їхньої націоналізації, закриття багатьох із них чи перейменування, перерозподілу й розпорощення збірок. Постанова Раднаркому УРСР від 8 травня 1940 р. «Про організацію державних музеїв і бібліотек» визначала музеї як складову державної політики, як інструмент ідеологічного впливу⁸. Музейні заклади

³ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Ф. 309. Оп. 1. Спр. 84. Арк. 4–5.

⁴ Пацай Т. Особливості етнографічних студій в НТШ у міжвоєнний період (на основі протоколів засідань Етнографічної комісії). *Народознавчі зошити*. 2012. № 2 (104). С. 298.

⁵ Діяльність Наукового товариства імені Шевченка в минулому році. *Діло*. 1933. Ч. 87. С. 2.

⁶ Новий зшиток «Української Загальної Енциклопедії». *Діло*. 1934. Ч. 122. С. 4.

⁷ Ревізія народних одягів. *Діло*. 1938. Ч. 50. С. 5.

⁸ Маньковська Р. Деформаційні процеси в музейництві: західноукраїнські області в 1939–1950-х роках. *Красзнавство*. 2017. № 3/4. С. 243–244.

Галичини відтепер повинні були обслуговувати ідеологічні потреби радянського суспільства. 17 листопада 1939 р. Тимчасове управління Львівської обл. постановило націоналізувати львівські бібліотеки та музеї. Спеціально створену робочу комісію з охорони пам'яток історії та культури очолив письменник Петро Панч, до її складу увійшли історик Іван Крип'якевич і літературознавець Михайло Возняк. Відділ у справах мистецтв при обласному виконавчому комітеті строго контролював хід «культурної» перебудови. Так, прихід радянської влади до Львова призвів до реорганізації та ліквідації наявної мережі культурно-освітніх установ міста. Протягом 1940 р. із 26 музеїв на 1939 р., на базі їхніх збірок та приміщень, було створено 5 великих: історичний, природознавчий, етнографічний, художнього промислу і картинну галерею. В основному вдалося зберегти лише збірки Національного музею, які у грудні 1939 р. увійшли окремим відділом українського мистецтва до складу картинної галереї⁹.

Переформатований на радянський лад Львівський державний етнографічний розмістили у приміщеннях ліквідованого Музею НТШ. Адміністративними справами (заступник директора з наукової роботи) займався музейний працівник та етнограф Роман Гарасимчук (1900–1976). Натомість почесним директором став акад. Ф. Колесса (1871–1947). Музей мав статус республіканського й підпорядковувався безпосередньо Народному комісаріатові освіти УРСР. Директора музею та його заступника з наукової роботи затверджував народний комісар освіти УРСР.

Розташовувався музей на вул. Радянській, 24. Загалом тут працювало 27 осіб, які отримували заробітну плату в розмірі 27 320 крб. Було впроваджено трудові книжки й «особисті листки із обліку кадрів». Згідно з даними річного звіту Львівського державного етнографічного музею за 1940 р., загальна його площа становила понад 552 м², з яких під експозицію залучено лише приблизно 222 м². Був відчинений протягом 150 днів і прийняв 379 відвідувачів і 12 шкільних екскурсій. Також організовано дві виставки, одну з них у Києві (Гуцульське народне мистецтво), на якій побувало близько 6 000 осіб¹⁰.

За матеріалами штатного розпису, найвищу заробітну плату отримували заступник директора Роман Гарасимчук і старший науковий працівник Ірина Гургула – 600 крб. Окрім того, від 17 листопада 1939 р. вони стали членами профспілки поліграфічної промисловості. Молодші наукові співробітники Катерина Матейко й Ольга Генік-Березовська, а також художник-оформлювач Олена Кульчицька отримували 400 крб., директор Ф. Колесса – 800 крб. Окрім музейної роботи, вчений виконував обов'язки завідувача кафедри фольклору та етнографії у Львівському державному університеті¹¹.

Формування збірок і колекцій Львівського державного етнографічного музею відбувалося внаслідок ліквідації фондів Музею НТШ у Львові, з якого передали до новоствореного понад 15 тис. експонатів, Музею ім. Дідушицьких – 8 тис. артефактів, Міського етнографічного – понад 4 тис., Мистецького промислу – понад 1,5 тис. і Музею ім. Любомирських – 55 предметів музейного значення. Отримані предмети мали етнографічне спрямування: дерев'яні та металеві вироби, кераміка, тканини,

⁹ Терський С. В. Реформування музеїв Галичини на початку Другої світової війни. *Військово-науковий вісник*. 2013. Вип. 19. С. 148, 152.

¹⁰ Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.). Ф. Р-45. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 16, 20, 35, 51–52.

¹¹ Там само. Спр. 2. Арк. 18–19.

частини одягу, килими, писанки, музичні інструменти тощо. Загальна кількість, що перебувала у фондах музею на момент його формування, становила 29 734 одиниці¹².

Вже в жовтні 1939 р. у контексті проведення «виборів» до т. зв. Народних зборів Західної України відділ пропаганди та агітації обкому Комуністичної партії (більшовиків) України (КП(б)У) в особі заступника завідувача відділу тов. Дудка вимагав терміново надати необхідні фото світлин з експонатів музею, пов'язаних із «характерною історією, життям та побутом Західної України» з метою підготовки до друку виборчих агітаційних матеріалів¹³. Відтак, починаючи з осені 1939 р., важливою складовою діяльності Музею етнографії стала «ідеологічна робота», підпорядкована комуністичній т. зв. марксистсько-ленінській ідеології та пропаганді. Завдання і мета, які ставила радянська окупаційна влада перед працівниками, мала полягати в «допомозі комуністичному, інтернаціональному вихованню радянських громадян, плеканню в них любові до Великої Соціалістичної батьківщини, боротьби з пережитками капіталізму в свідомості людей» та тому подібних ідейно-пропагандистських кліше більшовицького тоталітаризму. Науково-дослідну роботу музей мав проводити на основі «марксистського методу» як основного матеріалу для експозиції. Натомість самі артефакти повинні були експонуватися «з визначенням їх класової приналежності»¹⁴. З метою доброго контролю щодо політичної благонадійності музейних працівників інспектор музейництва при обласному відділі народної освіти у Львові Ковальов по телефону викликав їх до себе «для перевірки кваліфікації», а також вимагав від дирекції «подати йому характеристики викликуваних робітників, заповідаючи при тому, що це потрібно для затвердження кадрів»¹⁵. Для підвищення кваліфікації в контексті більшовицьких ідеологічних музейних наративів провідні співробітники етнографічного музею Р. Гарасимчук та І. Гургула від 6 березня до 16 квітня здійснили «наукову екскурсію для вивчення музеїв Києва, Полтави, Москви та Ленінграду»¹⁶.

Після відповідної ідейної «обробки» заступник директора з наукової роботи Р. Гарасимчук скерував на затвердження до Львівського обкому партії проект тем, які мали викладати працівники музею на курсах екскурсодів. Серед них типово пропагандивні для радянського тоталітарного режиму: «Основи марксизму-ленінізму», «Маркс–Енгельс–Ленін–Сталін про Мистецтво», «Класики марксизму-ленінізму про етнографію і народну культуру», «Методика екскурсодної праці в радянських музеях» тощо¹⁷.

Не оминула музей і така традиційна для радянської тоталітарної системи ознака, як «планова економіка» і пов'язана з нею «штурмівщина». У зверненні до етнографічного музею народного комісара освіти УРСР Сергія Бухала у грудні 1940 р. наголошено на необхідності організації його роботи «на засадах соціалістичного змагання та ударництва з тим, щоб річний звіт по вашій установі було складено в установленний термін і доброї якості»¹⁸. Обов'язковою для його працівників відтепер ставала традиційна

¹² Держархів Львівської обл. Ф. Р-45. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 99.

¹³ Там само. Спр. 2. Арк. 7.

¹⁴ Там само. Арк. 14–15.

¹⁵ Там само. Спр. 4. Арк. 70.

¹⁶ Там само. Арк. 159.

¹⁷ Там само. Арк. 95, 107, 116.

¹⁸ Там само. Арк. 12.

радянська практика сплати внесків на позику Третьої п'ятирічки. При виплаті заробітної плати за другу половину квітня 1941 р. почали видавати облігації Третьої п'ятирічки¹⁹.

Паралельно відбувалося довільне розформування частини музейних збірок. 10 жовтня 1940 р. відкрито Літературно-меморіальний музей Івана Франка у Львові. За рішенням Управління музеїв при Народному комісаріаті освіти УРСР того ж 1940 р. «Львівський державний етнографічний музей у Львові відступив усі свої експонати, зв'язані чим не-будь із життям і діяльністю Івана Франка, новоствореному музеєві»²⁰. Львівському історичному музею було передано близько 1 000 одиниць нумізматики та банкнот, понад 1 000 – медалей і відзнак, а також 205 печаток. Картинна галерея із фондосховищ етнографічного музею отримала 500 екслібрисів, 25 портретів, приблизно 400 предметів релігійного вжитку. Музею художньої промисловості передали понад 300 одиниць народної кераміки²¹. Водночас і в 1941 р. однією із найбільших його проблем залишався брак площі під експозицію та музейні фонди. У переданій Академією наук «площі 473,35 м. кв. мається лише 191 м. кв. на експозиційні зали, а решта 281,35 м. кв. займають склади музейних фондів та робітничі кімнати», – йшлося у повідомленні заступника директора Р. Гарасимчука²².

Наукові працівники Львівського державного етнографічного музею у міру власних можливостей співпрацювали з культурними й музейними установами Львова та краю. Так, 14 вересня 1940 р. Українському державному театру передано «чотири друковані репродукції – величини 9x4 Лесі Українки»²³. У контексті ідеологічної кампанії радянської влади музей передав «знімки, потрібні до виставки з приводу першої річниці визволення Західної України». Саму виставку 17 вересня 1940 р. організувала Бібліотека Академії наук по вул. Оссолінських, 2²⁴. Тій самій бібліотеці для Шевченківської виставки музей передав «килими, автопортрет Шевченка (намальований 1850 року в Оренбурзі), його посмертну маску, перо і каламар»²⁵. На початку 1941 р. Самбірський музей «Бойківщина» в особі його багаторічного директора Івана Филипчика звернувся до етнографічного музею з проханням «прислати експозиційні плани і плани науково-дослідні та наукові роботи Вашого Музею». Мета – взірць для належного формування власного експозиційного простору етнографічного профілю²⁶.

Важливим напрямом роботи Львівського державного етнографічного музею була експозиційно-виставкова робота. Для її належної організації бракувало площі. Постановою Ради народних комісарів УРСР від 8 травня 1940 р. за музеєм закріплено приміщення колишньої палати латинського єпископа на вул. Радянській, 32 (тепер – Чарнецького, 32). Проте приміщення виявилось зайняте військовою частиною. За словами директора музею акад. Ф. Колесси, «30 серпня 1940 року представники музею відвідали командира військової частини, що займає закріплене за нами приміщення

¹⁹ Держархів Львівської обл. Ф. Р-45. Оп. 1. Спр. 4. Арк. 133.

²⁰ Там само. Арк. 11.

²¹ Там само. Арк. 98.

²² Там само. Арк. 114.

²³ Там само. Спр. 1. Арк. 37.

²⁴ Там само. Арк. 38.

²⁵ Там само. Арк. 85.

²⁶ Там само. Спр. 4. Арк. 91.

та від нього одержали відповідь, що військова частина Музеєві того приміщення не віддасть, бо сама не має іншого і що зараз переводить ремонт»²⁷.

Наприкінці 1940 р. за рішенням Ради народних комісарів УРСР музею цього разу виділено додаткові приміщення (вул. Радянська, 24), які певною мірою дали нагоду «забезпечити можливість розгортання як експозиції, так і проведення наукової роботи». За словами Ф. Колесси, це дало змогу «приступити до проведення виставки “Карпати”». Водночас частина кімнат «надто малі, деякі темні і не зовсім сухі, тому не годяться на склад музейних фондів, не говорячи вже про їх придатність для експозиційних цілей», – стверджував директор. На його переконання, наявні три виставкові кімнати «у давньому приміщенні по вул. Радянській, 24, не дають змоги розвинути ширшу експозицію та використати вповні багаті музейні збірки»²⁸. Саме через брак приміщень експозиційний задум етнографічної виставки «Карпати» цілком реалізувати не вдалося. Про те, що «деякі відхилення від попередньо запропонованого плану виявилися конечними із за тісноти приміщення, в якому ніяким способом не вдалося розгорнути експозиції по нашому бажанні», – йшлося у повідомленні дирекції музею до Управління музеїв Народного комісаріату освіти УРСР у Києві²⁹. Водночас, щоб задум виставки все ж таки реалізувався, музейний співробітник В. Генік-Березовський 14–22 січня 1941 р. здійснив експедицію в Коломийський, Косівський та Яблонівський р-ни «для заupu музейних експонатів»³⁰.

Урочисте відкриття виставки відбулося 31 січня 1941 р. о 12-й. На ній були представлені побут і культура мешканців Карпат – гуцулів, бойків і лемків. Перед тим, щоб переконатися у її відповідності догмам партійно-ідеологічних засад «класового підходу» та «марксизму-ленінізму», її оглянув референт пропаганди й агітації обкому партії Піжук, начальник політосвіти відділу Обласного відділу народної освіти Константінов, директор історичного музею Ліньов та інспектор музеїв Ковальов. Після цього виставка «Карпати» працювала щоденно від 11-ї до 18-ї години без вихідних. До 9 лютого 1941 р. її відвідало 435 осіб³¹. Вартість квитків була диференційованою для цільових груп і становила відповідно 50, 20 та 10 коп. За перші чотири дні «надходження з відвідувачів склали 26 карбованців і 30 копійок». Відтак дирекція планувала за рік функціонування виставки отримати «суму приблизно 2 000 карбованців»³². Дотримуючись політичної кон'юнктури, заступник директора музею з наукової роботи Р. Гарасимчук звернувся до штабу прикордонних військ у зв'язку із «23 роковинами Робітничо-Селянської Червоної Армії відвідати 23 лютого і 2 березня етнографічну виставку “Карпати”». Для червоноармійців пропонували 12 безкоштовних групових екскурсій (по 30 осіб у кожній). Тривалість – 35 хв³³.

У травні 1941 р. Львівський державний етнографічний музей почав реалізовувати виставку «Франко – етнограф». Для цього директор Ф. Колесса звернувся до голови

²⁷ Держархів Львівської обл. Ф. Р-45. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 113.

²⁸ Там само. Арк. 4.

²⁹ Там само. Арк. 9.

³⁰ Там само. Арк. 29.

³¹ Там само. Арк. 78.

³² Там само. Арк. 105.

³³ Там само. Арк. 103.

сілради с. Лолин, що біля містечка Долина, із проханням «вистаратися для Музею строїв Молодої і Молодого найрадше може десь знайшовбися ще старий стрій з XIX сторіччя... вінок Молодої, палицю дружби прикрашену дзвінками і биндами, так зване коло-кільце, коровай, хустку, що нею Молода перев'язує Молодого, ярмо і рантух. Предмети ці потрібні до ілюстрації весілля в Лолині, що його опрацював Франко»³⁴. Перервав процес формування виставки початок нацистсько-радянської війни 22 червня 1941 р.

На кінець 1941 р. музей розташовувався у чотирьох експозиційних залах і налічував понад 60 тис. облікованих у каталогах експонатів. Музей мав чотири відділи: народної та господарської культури (керівник – Ольга Генік-Березовська), народної творчості (Ірина Гургула), різьби і кераміки (Катерина Матейко (1910–1995)), ілюстративний кабінет (Олена Кульчицька (1877–1967)). Окрім цього, музей мав «багатий збір знімок, по мистецьки виконані етнографічні мапи та поважну бібліотеку з працями, присвяченими етнографії, етнології та фольклорові»³⁵.

За нацистської окупації Львова 1941–1944 рр. музейними установами опікувався відділ культурної праці (пл. Ринок, 10), який підпорядковувався Українському центральному комітетові у Кракові. Після 22 червня 1941 р. працівники Етнографічного музею у Львові (Ethnographischen Museum in Lemberg) «зобов'язувалися сповняти свої службові обов'язки вірно й совісно в послуху супроти німецького правління»³⁶. Директором (комісаром) призначено Р. Гарасимчука. Потребу в такому музеї нова окупаційна влада обґрунтовувала так: «У Галичині існує повна єдність народної культури як у гірських районах, так і в низинах. Однорідність народної культури доведено в матеріальній, соціальній і духовній сферах. Цю однорідність створило особливо переселення та переміщення населення з північних рівнин і з передгір'я Карпат до південних гір. Народна культура в гірській частині Галичини зберегла чистіші і примітивні форми, тому донині пропонує найбагатший матеріал для вивчення галицької народної культури. У горах, особливо в Гуцульщині, є важливі осередки народного мистецтва і ремесел, а саме гончарства, ткацтва та вишивки, виробів з дерева та різьблення»³⁷.

Після повернення на терени Західної України радянського тоталітарного режиму Львівський державний етнографічний музей знову підпав під ідеологічний прес комуністичної дійсності. На 1946 р. у музеї працювало «24 працівники, з яких 3 виїхало в Польщу, відійшло 4, прийнято нових 10, так що на день 31.12.1946 року було всіх працівників 27, в тому числі 13 наукових робітників»³⁸. Колектив наукових працівників зобов'язали відвідувати «вечірній університет Марксизму-Ленінізму, з дворічною програмою», а також вивчати «Конституцію та положення про вибори до Верховної Ради під керівництвом голови Спілки Робітників Мистецтв тов. Денісова»³⁹. Виставкова робота була спрямована в русло типової радянської пропаганди. Так, 1951 р. тепер уже в Державному музеї етнографії і художнього промислу АН УРСР

³⁴ Держархів Львівської обл. Ф. Р-45. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 179.

³⁵ Український етнографічний музей. *Львівські вісті*. 1941. Ч. 79. С. 3.

³⁶ Держархів Львівської обл. Ф. Р-45. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 129.

³⁷ Там само. Арк. 149.

³⁸ Державний музей художньої промисловості Комітету у справах мистецтв при Раді Міністрів УРСР. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 10. Арк. 7.

³⁹ Там само. Арк. 8.

відбулася виставка «Радянський плакат у боротьбі за мир»⁴⁰. Стаціонарна експозиція «збагатилася» відділами «радянського прикладного мистецтва» та «прикладного мистецтва демократичних республік», які свідчили про цілеспрямовану ідеологізацію і глорифікацію радянського режиму музеєм в умовах повторної окупації краю⁴¹.

Отже, події осені 1939 р., пов'язані з окупацією Західної України Радянським Союзом і насадженням більшовизму, докорінно змінили музейний ландшафт м. Львова. З культурної карти краю зникли традиційні музейні інституції, які починали формувати свої колекції та фонди щонайменше з кінця XVIII ст. і відображали історичні особливості мультикультурного розвитку Галичини. Більшість музейних збірок нова радянська влада розформувала та створила на їхній основі нові установи, головне завдання яких відтепер мало полягати у пропаганді «марксистсько-ленінського» підходу, розповідати про «віковічну дружбу народів», «класову боротьбу трудящих» та інші догми тоталітаризму. Музей ставав частиною ідеологічної пропаганди, втративши самостійність у творчих пошуках й експериментах.

REFERENCES

Diiialnist Naukovoho tovarystva imeni Shevchenka v mynulomu rotsi. (1933). *Dilo*, 87, 2 [in Ukrainian].

Kushnir, V. (2012). Muzei Naukovoho Tovarystva im. Shevchenka u Lvovi: vid zasnovannia do stvorennia pershoi zahalnodostupnoi ekspozytzii. *Narodoznavchi zoshyty*, 5 (107), 824–832 [in Ukrainian].

Mankovska, R. (2017). Deformatsiini protsesy v muzeinytstvi: zakhidnoukrainski oblasti v 1939–1950-kh rokakh. *Kraieznavstvo*, 3/4, 239–255 [in Ukrainian].

Novyi zshytok «Ukrainskoi Zahalnoi Entsyklopedii». (1934). *Dilo*, 122, 4 [in Ukrainian].

Patsai, T. (2012). Osoblyvosti etnohrafichnykh studii v NTSh u mizhvoiennyi period (na osnovi protokoliv zasidan Etnohrafichnoi komisii). *Narodoznavchi zoshyty*, 2 (104), 294–299 [in Ukrainian].

Reviziia narodnikh odiahiv. (1938). *Dilo*, 50, 5 [in Ukrainian].

Terskyi, S. V. (2013). Reformuvannia muzeiv Halychyny na pochatku Druhoi svitovoi viiny. *Viiskovo-naukovy visnyk*, 19, 144–155 [in Ukrainian].

Ukrainskyi etnohrafichni muzei. (1941). *Lvivski visti*, 79, 3 [in Ukrainian].

Vasyl BANAKH

PhD (History)

Senior Lecturer at the Department of History, Museology and Cultural Heritage

Lviv Polytechnic National University

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1582-3064>

e-mail: vasyl.m.banakh@lpnu.ua

⁴⁰ Державний музей художньої промисловості Комітету у справах мистецтв при Раді Міністрів УРСР. Ф. 1. Оп. 16. Спр. 10. Арк. 4.

⁴¹ Там само. Арк. 17.

Lviv STATE ETHNOGRAPHIC MUSEUM DURING THE SOVIET OCCUPATION (1939–1941)

Based on the analysis of previous research and archival sources, the position of key Ukrainian museum institutions in Lviv on the eve of the occupation of Western Ukraine by the Soviet Union in September 1939, is analyzed. In the region, there were many museum institutions, which preserved and popularized the historical and cultural heritage of the peoples who have inhabited the territory of Halychyna. It was investigated that among the Ukrainian museums the most powerful were the National Museum in Lviv which had been founded in 1905 by the initiative of Metropolitan Andrei Sheptytsky and the Museum of the Shevchenko Scientific Society in Lviv (NTSh Museum). For more than three decades, both institutions have replenished their repositories with respectable ethnographic collections and artifacts.

A drastic change in the situation after September 17, 1939, is demonstrated. Soviet occupation authorities conducted a detailed audit of all museums in Lviv and carried out their large-scale reorganization, in particular, of the entire ethnographic collections of the NTSh Museum in Lviv, the Dzieduszycki Museum, the City Ethnographic and Arts and Crafts Museums, and the Lubomyrski Museum. The Lviv State Ethnographic Museum was established based on their ethnographic collections. From now on, all museum institutions in Halychyna had to serve the ideological needs of the totalitarian machine of Soviet propaganda.

Due to the analysis of archival material from the State Archives of Lviv Region, the main directions of the Ethnographic Museum's activity and its gradual ideologizing, which manifested itself in the priority of Bolshevik propaganda, are analyzed. For instance, exhibitions, lectures, and exposition ensembles forming, organized by the Museum during the end of 1939 and the first half of 1941 strictly corresponded to the so-called «Marxist-Leninist» ideology and a «class» approach. All his public activities were controlled by the relevant party-ideological institutions and party officials. After the Nazi occupation of 1941–1944, the Lviv State Ethnographic Museum returned to the Soviet Bolshevik propaganda reality. Thus, it was stated that the events of the autumn of 1939, related to the occupation of Western Ukraine by the Soviet Union and the implementation of Bolshevism, radically changed the museum landscape of Lviv. Most of the museum collections were disbanded by the new Soviet government and new museums were created on their basis – the main task of which from now on was to promote the so-called «Marxist-Leninist» approach.

Keywords: museum, occupation, propaganda, Lviv State Ethnographic Museum.

УДК: 94:327.54(4)"19"

DOI: 10.33402/nd.2022-10-107-115

Григорій РІЙ

доктор філософії з галузі «Гуманітарні науки»

викладач кафедри всесвітньої історії

Київського університету ім. Б. Грінченка

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1608-0960>

e-mail: grygoriy.riy@gmail.com

ТРАНСНАЦІОНАЛЬНІ ПІДХОДИ ДО ДОСЛІДЖЕННЯ ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

**(на прикладі Антибільшовицького блоку народів
як складової транснаціональної антикомуністичної мережі)**

Проаналізовано поняття «транснаціоналізму» та транснаціональних підходів до історіописання. Дано визначення поняттю «транснаціональна історія» і проаналізовано відмінність від історичної компаративістики й досліджень культурних трансферів. Представлено історичний розвиток цих понять та їхній можливий вплив на зміну парадигми історичних досліджень у підходах до досліджень української історії ХХ ст.

Проаналізовано, як використання транснаціональних підходів може вплинути на дослідження тем українського визвольного руху на прикладі Антибільшовицького блоку народів, до складу якого в 1946 р. увійшло понад десяток еміграційних національних організацій. Зазначено, що блок виник з ініціативи бандерівського крила Організації українських націоналістів, члени якої протягом попередніх кількох десятиліть розвивали ідеологічну доктрину спільної боротьби поневолених народів і налагоджували контакти з національними рухами в роки Другої світової війни у середині Радянського Союзу, а по закінченні – серед еміграційних організацій Східної Європи, країни яких потрапили до комуністичної сфери впливу.

Узагальнено історію АБН – східноєвропейського антикомуністичного об'єднання часів «холодної війни» – як складову транснаціональної антикомуністичної мережі. Визначено критерії, за якими до вивчення історії АБН можна застосовувати транснаціональні підходи, зокрема використання в його ідеології транснаціональних понять «права націй на самовизначення» й «антикомунізму», а також діяльність у сфері міжнародних недержавних організацій (INGO).

Крім того, наголошено, що використовувати транснаціональні підходи можна ще й через історичний період, у якому діяв блок. Зазначено, що саме в час біполярного світового ідеологічного протистояння набули поширення транснаціональні ідеї, а недержавні організації – впливовості, зокрема у громадському секторі західних демократій, і це дало змогу блоку проводити активну публічну діяльність у середовищі національних діаспор на Заході, активно використовуючи антикомуністичні гасла й апелюючи так до СРСР і комуністичних урядів у країнах Східної Європи.

Ключові слова: транснаціональна історія, АБН, «холодна війна», український визвольний рух, ОУН(б).

Ревізіонувати спосіб написання історії України намагалися давно. Ще в 1995 р. американський історик-україніст Марк фон Гаген (Mark von Hagen) запитував: «Чи має Україна історію?»¹. Таким риторичним запитанням автор намагався заохотити тодішніх українських науковців до використання нових методів написання історії. Наприклад, почати розглядати історію України крізь призму історії Східної Європи із застосуванням методів компаративістики (дослідник навіть називає українську історію лабораторією компаративістики). Стаття вийшла друком в американському «Slavic Review». Кількома роками раніше, в 1991 р., у впливовому серед істориків журналі «American Historical Review» вийшов спеціальний номер, присвячений питанню застосування транснаціонального підходу до вивчення американської історії. Серед багатьох американських дослідників новий підхід деякий час продовжував асоціюватися з компаративістикою (*comparative history*) та використовувався як своєрідна «зброя» в боротьбі з концепцією американської винятковості (*American exceptionalism*)². Відчутно, що М. фон Гаген, у момент написання статті перебував під впливом сучасних йому тенденцій розвитку американської компаративістики.

У 2008 р. австрійський історик-україніст Андреас Каппелер (Andreas Kappeler) також наголошував на важливості залучення транснаціональних підходів до написання історичних досліджень, однак зауважував, що такий транснаціональний поворот поки зарано впроваджувати в українській історіографії, яка ще не зовсім відокремилася від радянського, польського чи російського національного й імперського гранд-нарративу, що домінував століттями до того³. Слідом за ними Георгій Касьянов і Філіп Тер (Philipp Ther) називають українську історію вже лабораторією транснаціональної історії⁴. В однойменному збірнику автори пропонують вирішити проблему історіописання в Україні за допомогою залучення транснаціональних підходів. На необхідності зміни парадигми української історіографії наголошує й Сергій Плохій. У статті «Якої історії потребує сучасна Україна?»⁵ автор зауважує, що лише переосмислення української історії дасть можливість інтегрувати українське минуле в історію Східної Європи та всього континенту.

Однак чи справді транснаціональні підходи можуть стати «панацеєю» і змінити парадигму національного нарративу в нашій історичній науці загалом? Чи може цей підхід стати дієвим для заповнення «білих плям» нашої історії? Мета статті – на основі історії Антибільшовицького блоку народів (АБН), застосовуючи метод

¹ Hagen von Mark. Does Ukraine Have a History? *Slavic Review*. 1995. Vol. 54. Issue 3. P. 658–673.

² Bartolome Y. C. Transnational history. What lies behind the label? Some reflections from the Early Modernist's point of view. *Culture & History. Digital Journal*. 2014. Vol. 3. No 2. URL: <https://www.semanticscholar.org/paper/Transnational-history.-What-lies-behind-the-label-Casalilla/ed58a370b-2beeb7f0c2c1f3c89938031369deac3>

³ A Laboratory of Transnational History Ukraine and Recent Ukrainian Historiography / ed. by G. Kasianov, P. Ther. Budapest: New York: Central European University Press, 2009. P. 51–81.

⁴ Ibid.

⁵ Плохій С. Якої історії потребує сучасна Україна? *Український історичний журнал*. 2013. № 3. С. 4–12.

case-study, показати, як транснаціональні підходи до історіописання можуть змінювати усталені національні наративи та використовуватися під час дослідження тематики українського визвольного руху.

Поняття «транснаціональність» – похідне від «транснаціональний» і «транснаціоналізм». У політології та суміжних дисциплінах «транснаціональний» переважно використовується на позначення організацій, що працюють за межами державних кордонів і діють незалежно від традиційних державних органів. Уперше цей термін вжито на лекції німецького філолога Георга Куртіуса (Georg Curtius) у Лейпцизькому університеті в 1862 р. У ній дискутувалася тема транснаціональних мовних родин, що охоплювали певні національні мови. А 1868 р. у «Princeton Review» вийшла анонімна англomовна стаття з покликаннями на лекцію Куртіуса про те, що «кожна мова є принципово чимось транснаціональним»⁶. Потім термін було вжито в есе американського дослідника Рендольфа Борна (Randolph Bourne) «Транснаціональна Америка» («Trans-National America»), що з'явилося в «Atlantic Monthly»⁷. У праці обговорено питання міграції й ідентичності у США.

Оксфордський словник із географії визначає такі аспекти транснаціональності: міжнародна співпраця на рівні позадержавно-державному; співпраця не лише зі сусідніми країнами, а й із регіонами, які страждають від подібних труднощів і проблем; стосується транснаціонального регіону, наприклад, Балтійського моря.

Поняття «транснаціоналізм» виникає значно швидше. Саме за часів революцій кінця XVIII – початку XIX ст. з'явилися такі явища, як рух проти рабства, робітничий рух і рух за права жінок. Розвиток засобів масової інформації (ЗМІ) зробив із них глобальні наративи. Вже в час Першої світової війни маємо два приклади – ленінський (побудова світового комуністичного суспільства) та вільсонівський (право націй на самовизначення) транснаціоналізм⁸. Тобто тут ідеться більше про транснаціональні ідеї, що становлять основу для транснаціоналізму. Поняття «транснаціоналізму» вперше помітили у праці публіциста Нормана Енджела (Norman Angell) «Плоди перемоги» («The Fruits of Victory») 1921 р. Він використовував терміни «транс-нація» та «транс-націоналізм» для опису сучасної йому світової економічної інтеграції. Знову поняття «транснаціональність» з'являється вже в період «холодної війни» у праці Роберта О. Кохейна (Robert O. Keohane) і Джозефа С. Найя (Joseph S. Nye) «Транснаціональні відносини і світова політика» в 1971 р. Транснаціоналізм автори описують як контакти, коаліції та взаємодії через державні кордони і висувують твердження про те, що транснаціональні відносини треба розглядати як такі, де хоча б один з учасників є недержавним актором⁹.

В академічній історії вперше термін «транснаціональний» було використано в роботі Лоренса Вейсі (Laurence Veysey) 1979 р. у контексті історії США, однак великого розголосу це вживання тоді не набуло. Лише за 10 років американський

⁶ Macdonald S. Transnational history: a review of past and present scholarship. URL: https://www.ucl.ac.uk/centre-transnational-history/objectives/simon_macdonald_tns_review

⁷ Ibid.

⁸ P. von Eschen. Locating The Transnational in the Cold War. *The Oxford Handbook of Cold War* / ed. by R. H. Immerman and P. Goedde. Oxford, 2013. P. 452–468.

⁹ Macdonald S. Transnational history...

історик Акіра Іріє (Akira Iriye)¹⁰ почав серйозно розглядати транснаціональні підходи до написання історії, а його фраза про своєрідний «транснаціональний поворот» в історичних дослідженнях у 1990-ті роки вважається такою, що підняла «транснаціональну історію» на академічний рівень дискусії.

Паралельно у Європі німецькі та французькі історики почали використовувати транснаціональний підхід до дослідження концепту культурних трансферів (переважно концентрувалися на культурних трансферах між Німеччиною і Францією упродовж XVIII ст.), а також до поняття «сплутаності» (*entanglement*), які відтоді стали притаманні ідеї транснаціональної історії¹¹.

Отже, у 1990-х роках у світовій історичній науці виокремили два основні підходи до використання транснаціональних інструментів в історичних дослідженнях: перший виник в Америці й був пов'язаний із компаративістською історією, другий – у Європі разом із дослідженнями культурних трансферів. Як наслідок такого досить складного й заплутаного розвитку, на сьогодні вчені пропонують кілька дефініцій на позначення «транснаціональної історії».

Одне з них ще в 1990-х роках запропонував А. Іріє: «Транснаціональна історія може бути визначена як вивчення рухів та сил, що перетинають державні кордони»¹². Деталізував це визначення Бартоломе Юн Касалія (Bartolomé Yun Casalilla): «... транснаціональна історія може бути визначена як підхід до минулого, що надає перевагу аналізу обмінів та взаємних переміщень через кордони, будь-то політичний, релігійний, етнічний та інші, і який стосується взаємного сприйняття та міжнародних соціальних відносин та міграційних рухів...»¹³.

Часто транснаціональну історію можна розуміти як «парасольку», що охоплює й запозичує низку ідентичних підходів із суміжних дисциплін. На думку австрійського історика Ф. Тера, транснаціональна історія – це нова парадигма, що зосереджується на відносинах між культурами, суспільствами або групами суспільств і спеціально виходить за межі однієї культури або країни¹⁴. Тому, використовуючи термін «транснаціональний», ми намагаємося виокремити підхід до історії, який наголошує на ідеологічних, культурних, економічних та соціальних зв'язках між різними людьми, що належать або перебувають у різних уявних громадах.

На думку Кірана Клауса Пателя (Kiran Klaus Patel), транснаціональним може бути кожен підхід і тема, що виходить за межі національно-державної структури території або суспільства, хоча й бере до уваги постійний потужний вплив нації. Тому «транснаціональна історія» передбачає аналіз явищ, які перевершують нації та національні держави, що охоплюють їхні територіальні межі й кордони. Транснаціональна історія у такий спосіб намагається дослідити взаємозв'язок і переміщення через кордон, а та-

¹⁰ Iriye A. The Internationalization of History. *American Historical Review*. 1989. Vol. 94. No 1. P. 1–10.

¹¹ Bartolome Y. C. Transnational history...

¹² Iriye A. Transnational History. *Contemporary European History*. 2004. No 13. P. 211–222.

¹³ Bartolome Y. C. Transnational history...

¹⁴ A Laboratory of Transnational History Ukraine and Recent Ukrainian Historiography / ed. by G. Kasianov, P. Ther. Budapest; New York: Central European University Press, 2009. P. 81–114.

кож режими потоків, які можуть виникнути внаслідок цих переміщень. Це, очевидно, охоплює аналіз процесів, які контролюють та обмежують транснаціональні потоки¹⁵.

Отже, транснаціональна історія – це підхід до вивчення історії, який відзначає ідеологічні, культурні, економічні й соціальні сплетіння між різними суспільствами, групою суспільств чи культурами через державні або національні кордони з урахуванням постійного й потужного впливу нації.

Можна впевнено констатувати, що період «холодної війни» дав найбільший поштовх розвитку транснаціональної історії. Транснаціональні підходи почали застосовуватись у дослідженнях з історії захисту довкілля, історії прикордонних земель (*borderlands history*), історії прав людини, постколоніальних студій і багатьох інших. Сюди також можна віднести історію неурядових організацій (NGO – *non-governmental organization*). Відповідно історію їхньої діяльності почали розглядати саме з транснаціональних позицій, значною мірою це стосується міжнародних неурядових організацій (INGO – *international non-governmental organizations*).

Ще однією ідеєю, що набула розвитку в період «холодної війни» та привела до створення низки міжнародних неурядових організацій, став антикомунізм. На думку Люка ван Донгена (Luc van Dongen) та інших дослідників, «антикомунізм» треба розглядати з таких двох позицій: хронологічної – як феномен «холодної війни», що втратив значення наприкінці 1980-х років, та організаційної¹⁶.

Антикомуністичні організації виникли ще після більшовицької революції 1917 р. Велика кількість емігрантів із Російської імперії між 1917 р. і 1923 р. дала поштовх антикомуністичному рухові в Європі та США. Проте вже в період «холодної війни» такі розвивалися не тільки у Європі (особливо в Східній), а й у Латинській Америці й Азії як відповідь на утворення там комуністичних режимів. Із часом вони спочатку організаційно оформилися в окремі міжнародні неурядові інституції, а в 1967 р. об'єдналися у Світову антикомуністичну лігу (WACL – *World AntiCommunist League*).

АБН виник у 1946 р. саме як міжнародне неурядове об'єднання та діяв у площині недержавних акторів міжнародних відносин, тому його історія більше транснаціональна, ніж міжнародна. Адже, якщо міжнародні відносини – це відносини між націями на політичному чи стратегічному рівнях, то транснаціональні – серед індивідів (недержавних акторів) і їхніх спільнот¹⁷. Відповідно АБН можна характеризувати саме як транснаціональну недержавну організацію. До нього входило 19 національних організацій Східної Європи й Азії, переважно емігрантські середовища. Деякі з них представляли різні напрями боротьби своїх народів проти комунізму. Яскравим свідченням є те, що деякі нації мали по два представництва (наприклад, чехи, угорці, українці). Тобто це об'єднання було регіональним і створеним націями Східної Європи та частково Середньої Азії.

¹⁵ Patel K. K. An Emperor without Clothes? The Debate about Transnational History Twenty-five Years on. *Histoire-Politique*. 2015. 1 January. No 26. URL: https://www.histoire-politique.fr/documents/26/pistes/pdf/HP26-Pistesetdebats_Kiran_Patel_def.pdf

¹⁶ Roulin Stefanie, Scott-Smith Giles, Dongen van Luck. *Transnational Anti-Communism and the Cold War*. Palgrave Macmillan, 2014. P. 3–7.

¹⁷ Goedde P. Power, Culture, and the Rise of Transnational History in the United States. *The International History Review*. 2017. 14 February. URL: <https://doi.org/10.1080/07075332.2017.1284142>

АБН, як і будь-яка неурядова організація (тут не беру до уваги сучасних терористичних), не мав прямого (опосередкованого) впливу на міжнародні відносини чи політику національних держав. Відповідно не міг бути суб'єктом міжнародних відносин і формувати порядок денний. Політика блоку формувалася під впливом тих умов й обставин, які від нього не залежали.

До Корейської війни 1950–1953 рр., як стверджує А. Іріє, будь-яка подія радянсько-американської конфронтації більше стосувалася Європи й була подібною на внутрішньозахідну війну, ніж глобальний конфлікт, мається на увазі, що головні події більше стосувалися Європи, ніж інших частин світу. Корейська війна була громадянською, що переросла в міжнародний конфлікт, бо США і СРСР трактували її як початок більш серйозного глобального конфлікту. Після цього багато колишніх європейських колоній і протекторатів в Азії та на Близькому Сході здобули незалежність. Деякі постколоніальні держави вибрали розвивати більш тісні відносини з тією чи тією стороною у глобальній «холодній війні», поки інші залишалися нейтральними, проголосивши себе «країнами третього світу». Тому двосторонні напруження в Європі переросли в щось ширше і близьке до глобального протистояння лише тоді, коли світ перейшов у постколоніальну стадію¹⁸.

Розглядаючи структуру АБН, можна констатувати, що організаційне оформлення закінчилося 1954 р. із прийняттям змін до статуту. Це дало змогу почати широку міжнародну діяльність, зокрема через встановлення контактів з іншими антикомуністичними рухами (азійськими й латиноамериканськими), що зробило АБН транснаціональною організацією.

Можливість використання транснаціональних підходів до історії цієї організації пояснюється і варіативністю тем, що спровокувала їхню активність у минулому. Зокрема, це стосується не лише дослідження історії АБН як INGO, адже «транснаціоналізм», на переконання Патрісії Клавін (Patricia Clavin), – це найперше про людей: соціальні простори, у яких вони мешкають, мережі, які формують, та ідеї, якими обмінюються¹⁹. Також «міжнаціональні й міжкультурні біографії є прикладом транснаціональної історії. Крос-ідеологічні та крос-релігійні стики й обмін знаннями або культурними практиками між різними соціальними групами, поза сумнівом, – ще один прекрасний приклад тієї чи тієї транснаціональної історії...»²⁰, – пише А. Іріє. Крім цього, АБН формувався із різних емігрантських середовищ на територій чужих державних формацій, а спілкування з рідними територіями відбувалося через кордон, що ще більше посилює тезу про те, що транснаціональні підходи можуть подати ширший контекст дослідження.

З їхньою допомогою також можна й переглянути дискусійні сторінки нашого минулого. Наприклад, відомо, що АБН постав саме завдяки активній діяльності бандерівського крила ОУН (Організації українських націоналістів) під час і після Другої світової війни. Представникам ОУН(б) вдалося успішно реалізувати транснаціональну ідею антикомуністичної боротьби на теренах Східної Європи. Фактично

¹⁸ Iriye A. Historicizing the Cold War. *The Oxford Handbook of the Cold War* / ed. by R. H. Immerman and P. Goedde. Oxford: OUP, 2013. P. 16–30.

¹⁹ Macdonald S. Transnational history...

²⁰ Iriye A. Excerpt from *Global and Transnational History: The Past, Present, and Future*. *Journal of Transnational American Studies*. 2013. Vol. 5. Issue 1. URL: <https://escholarship.org/uc/item/2p07m4pb>

до середини 50-х років ХХ ст. вони створили найбільшу антикомуністичну мережу в Європі і відповідно стали впливовим гравцем у світовому антикомуністичному русі.

Видається дещо дивним те, що українські націоналісти почали використовувати не зовсім притаманні їм ідеї. Однак тут потрібно зауважити: вони були представниками українського національного руху, а також активно пропагували право націй на самовизначення для поневолених народів. Тут ідеться радше про те, що «ворог мого ворога мій друг», тобто все, що могло «нашкодити» чи зруйнувати комуністичну імперію, керівництво ОУН(б) використовувало і вбачало в цьому позитив.

Можна також стверджувати, що транснаціональні ідеї негативно впливають на розвиток імперій – часто саме вони ставали рушієм процесів руйнування імперських систем. Тому використання представниками українського націоналізму транснаціональних ідей у період «холодної війни» – цілком виправдане, адже це давало можливість протистояти комуністичній імперії.

Транснаціональні підходи до написання історії України справді можуть змінити її парадигму. Вони дають змогу розширити діапазон наукових пошуків і досліджень, а також «вплетуть» українську історію в ширший контекст східноєвропейських та європейських наративів. Транснаціональна історія уможливує переосмислення просторових відносин в історичному контексті. Транснаціональні підходи не конфліктують за суттю зі «старими» національними, а лише змінюють акцент. Це, по суті, дає змогу не роздумувати над складним питанням, як змінити український національний наратив із «*nation-state back in*» на «*nation-state back out*»²¹, як це пропонував М. фон Гаген, а залишити «*nation-state turn on*» як вагому складову будь-якого транснаціонального підходу. Однак проблема в тому, що зараз наша країна перебуває на етапі становлення національної держави, а термін «транснаціональний» переважно використовується в сучасних західних суспільствах, у яких національні держави складають основний сценарій дослідження. Тому наша історична наука при впровадженні транснаціонального підходу повинна не випускати з фокусу його національну складову.

Транснаціональна історія дає можливість диверсифікувати теми для досліджень. Історія такої невеликої емігрантської організації, як АБН, яка, по суті, не мала жодного впливу на розвиток міжнародних відносин і проіснувала всього трохи більше 40 років, дає цілий спектр тем для досліджень, що можуть повністю змінити наші попередні погляди на історію цієї організації. Наприклад, якщо взяти ширший контекст Східної Європи, то український національний рух, який в АБН представляла ОУН(б), зміг очолити цілий антикомуністичний рух у Східній Європі й так протистояти комуністичній імперії. Подібну роль до цього в Російській імперії виконував польський національний рух, а в Австрійській – угорський.

²¹ Hagen von Mark. Does Ukraine Have a History? P. 658–673.

REFERENCES

- Bartolome, Y. C. (2014). Transnational history. What lies behind the label? Some reflections from the Early Modernist's point of view. *Culture & History. Digital Journal*, 3 (2). Retrieved from <https://www.semanticscholar.org/paper/Transnational-history.-What-lies-behind-the-label-Casalilla/ed58a370b2beeb7f0c2c1f3c89938031369deae3> [in English].
- Goedde, P. (2017, February 14). Power, Culture, and the Rise of Transnational History in the United States. *The International History Review*. Retrieved from <https://doi.org/10.1080/07075332.2017.1284142> [in English].
- Iriye, A. (1989). The Internationalization of History. *American Historical Review*, 94 (1), 1–10 [in English].
- Iriye, A. (2004). Transnational History. *Contemporary European History*, 13, 211–222 [in English].
- Iriye, A. (2013). Excerpt from Global and Transnational History: The Past, Present, and Future. *Journal of Transnational American Studies*, 5 (1). Retrieved from <https://escholarship.org/uc/item/2p07m4pb> [in English].
- Iriye, A. (2013). Historicizing the Cold War. In R. H. Immerman, P. Goedde (Eds.), *The Oxford Handbook of the Cold War* (pp. 16–30). Oxford: OUP [in English].
- Kasianov, G., & Ther, P. (Eds.). (2009). *A Laboratory of Transnational History Ukraine and Recent Ukrainian Historiography*. Budapest: New York: Central European University Press [in English].
- Macdonald, S. (2013). Transnational history: a review of past and present scholarship. *UCL*. Retrieved from https://www.ucl.ac.uk/centre-transnational-history/sites/centre-transnational-history/files/simon_macdonald_tns_review.pdf [in English].
- Patel, K. K. (2015, January 1). An Emperor without Clothes? The Debate about Transnational History Twenty-five Years on. *Histoire-Politique*, 26. Retrieved from https://www.histoire-politique.fr/documents/26/pistes/pdf/HP26-Pistesetdebats_Kiran_Patel_def.pdf [in English].
- Plokhii, S. (2013). Yakoi istorii potrebuie suchasna Ukraina? *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 4–12 [in Ukrainian].
- Roulin, S., Scott-Smith, G., & van Dongen, L. (2014). *Transnational Anti-Communism and the Cold War*. Palgrave Macmillan [in English].
- von Eschen, P. (2013). Locating The Transnational in the Cold War. In R. H. Immerman, P. Goedde (Eds.), *The Oxford Handbook of the Cold War* (pp. 452–468). Oxford: OUP [in English].
- von Mark, H. (1995). Does Ukraine Have a History? *Slavic Review*, 54 (3), 658–673 [in English].

Hryhorii RII*PhD (Humanities)**Lecturer at the Chair of World History**B. Grinchenko Kyiv University*ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1608-0960>e-mail: grygoriy.riy@gmail.com

**TRANSNATIONAL APPROACHES TO STUDYING
THE HISTORY OF THE UKRAINIAN LIBERATION MOVEMENT
(on the example of the Anti-Bolshevik Bloc of Nations as part of the transnational anti-
communist network)**

The study analyzes the concepts of «transnationalism» and transnational approaches to historiography. The concept of «transnational history» is defined, and the difference between it and historical-comparative studies is explored. Also, there are presented the historical development of these concepts and their possible influence on the paradigm shift of historical research in the Ukrainian history of the 20th century.

The author determined how using transnational approaches can influence the research of the Ukrainian liberation movement. For instance, the Anti-Bolshevik Bloc of Nations (ABN) in 1946 included more than a dozen national emigration organizations. The bloc was initiated by the Bandera wing of the Organization of Ukrainian Nationalists, whose members through decades had developed the ideological doctrine of the unification of the subjugated nations and established contacts with national movements in the Soviet Union during World War II and, after the war ended, among emigrant organizations of Eastern Europe. In contrast, in their home countries, communist regimes were established.

The author considered the history of the ABN – the Eastern European anti-communist organization of the Cold War – as part of a transnational anti-communist network. The criteria according to which transnational approaches can be applied to studying the history of ABN are defined. This is, in particular, the use in the ideology of the ABN of transnational concepts of «right of self-determination for nations» and «anti-communism», as well as, activities in the field of International Non-Governmental Organization – INGO.

In addition, the author argued that the use of transnational approaches can also be through the historical period in which the bloc operated. It was during the bipolar world ideological confrontation that transnational ideas became widespread and non-governmental organizations gained influence, particularly in the public sector of Western democracies. This allowed the bloc to pursue active public activities among national diasporas in the West, actively using anti-communist slogans and thus appealing to the USSR and communist governments in Eastern Europe.

Keywords: transnational history, ABN, the Cold War, the Ukrainian liberation movement, Organization of Ukrainian Nationalists.

Андрій АФТАНАС

*аспірант кафедри нової та новітньої історії зарубіжних країн
Львівського національного університету ім. І. Франка
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5480-6144>
e-mail: aftanas1995@gmail.com*

ОРГАНІЗАЦІЯ І ДІЯЛЬНІСТЬ «УКРАЇНСЬКОЇ СЛУЖБИ БАТЬКІВЩИНИ» В ДИСТРИКТІ «ГАЛИЧИНА» (1941–1944)

Розглянуто особливості функціонування «Української служби Батьківщині» в межах дистрикту «Галичина». З'ясовано, що діяльність цієї організації перебувала в межах єдиного окупаційного політичного курсу, у якому місцевому населенню відводилася роль дешевої робочої сили. Проаналізовано внутрішню структуру утворення, її єрархічну складову. Відзначено, що створення окремої будівельної служби (Баудінсту) для українців мало на меті також загострити міжетнічні розбіжності з поляками, протиставити два народи один одному.

Встановлено, що будівельний підрозділ «Українська служба Батьківщині» посідав вагоме місце в питаннях господарського управління краю, реалізації низки інфраструктурних проєктів. З'ясовано, що, попри активну пропагандивну і рекрутаційну кампанії, які проводила окупаційна влада, населення дистрикту не виявило зацікавлення проходити службу у вказаному формуванні, що зумовила низка чинників, серед яких варто виокремити нестерпні умови проживання в таборах, важку фізичну працю, жорстокість наглядачів. Зазначено, що намагання уникнути скерування до лав «Української служби Батьківщині» стало пріоритетним для галицької молоді, яка вдавалася як до дезертирства, так і шукала цілком законних шляхів отримання відтермінування від набору до будівельної служби.

Констатовано, що заходи влади, спрямовані на відновлення лояльного ставлення населення краю, не мали успіху, оскільки паралельно продовжувала функціонувати широка мережа карних таборів, у які відправляли порушників. Виснувано, що вказані причини призвели до того, що чисельність формувань будівельної служби швидко зменшувалася, припинивши згодом функціонування.

Ключові слова: «Українська служба Батьківщині», дистрикт «Галичина», Баудінст, окупаційна політика, «новий порядок».

Соціально-економічні аспекти періоду Другої світової війни дотепер перебувають у фокусі зацікавлення дослідників. Незважаючи на значну кількість наукових розвідок, досі залишається низка проблем, які потребують належної історичної оцінки. До них варто віднести практику використання місцевих трудових ресурсів у межах нацистських окупаційних адміністративно-територіальних одиниць. Саме тому заслуговує уваги висвітлення вказаних процесів щодо дистрикту «Галичина»,

працездатне населення якого залучали до виконання різних повинностей у межах обов'язкової служби в Баудінсті (Baudienst). У цьому актуальність і наукова новизна пропонованої розвідки, оскільки діяльність «Української служби Батьківщині» (УСБ) досі не знайшла належного висвітлення в історіографії. Дослідники в основному характеризували різні напрями нацистської соціально-економічної політики на території дистрикту «Галичина», побіжно торкаючись окресленої проблематики.

Однією з перших спроб аналізу функціонування Баудінсту на теренах Генерального губернаторства (ГГ) стало дослідження польського вченого Мстислава Врублевського (Mścisław Wróblewski), у якому автор розглянув комплекс питань, пов'язаних з етапами створення й діяльності будівельної служби, динамікою чисельності його підрозділів¹. Окремі аспекти пропонованої теми розглянуто в монографії Яна Грабовського (Jan Grabowski)², зокрема з'ясовано роль членів Баудінсту в антиєврейських акціях, ініційованих нацистами у ГГ. Водночас заслуговує уваги дослідження Яна Томаша Гросса (Jan Tomasz Gross), який проаналізував умови побуту і праці робітників будівельної служби³.

Вагомий внесок в історіографію УСБ зробили й українські історики. Окремо варто відзначити розвідку Петра Росіцького⁴, у якій розкрито процес організації УСБ, головні напрями діяльності, ставлення місцевого населення до формувань Баудінсту. Крім того, значну наукову цінність становить дослідження Андрія Боляновського⁵, яке містить інформацію про заходи рекрутаційної кампанії окупаційної адміністрації щодо формування підрозділів УСБ.

Джерельна база дослідження становлять опубліковані збірники документів, матеріали преси, спогади учасників загонів Баудінсту, а також дані фондових збірок Державного архіву Львівської обл. і Центру досліджень визвольного руху, у яких наявна інформація про стратегії уникнення набору до лав УСБ.

Мета статті – розкрити процес формування підрозділу будівельної служби в ГГ – «Української служби Батьківщині», з'ясувати його організаційно-правовий статус у структурі нацистських окупаційних органів влади, виокремити основні завдання, які ставила перед ним адміністрація, оцінити умови побуту та праці робітників, а також проаналізувати стратегії уникнення українцями набору до його лав.

Одним із напрямів нацистської економічної політики на зайнятих землях стало примусове залучення дорослого чоловічого населення до виконання різного роду трудових робіт. На теренах ГГ воно знайшло вияв у діяльності Баудінсту, ідею формування якої висунув генерал-губернатор Ганс Франк (Hans Frank)⁶. У травні 1940 р.

¹ Wróblewski M. Służba Budowlana (Baudienst) w Generalnym Gubernatorstwie 1940–1945. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1984. 227 s.

² Grabowski J. Hunt for the Jews: Betrayal and Murder in German-Occupied Poland. Bloomington: Indiana University Press, 2013. 320 p.

³ Gross J. Polish Society Under German Occupation: The General gouvernement, 1939–1944. Princeton: Princeton University Press, 1979. 343 p.

⁴ Росіцький П. Українська народна самооборона в дистрикті «Галичина» у 1943 році: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, Інститут народознавства. Львів, 2018. 240 с.

⁵ Боляновський А. Дивізія «Галичина». Історія. Львів, 2000. 528 с.

⁶ Nazi Conspiracy and Aggression, Supplement. Office of United States Chief of Counsel for Prosecution of Axis Criminality. Washington, 1948. P. 1392.

було оголошено про початок роботи організації, яку очолив Гайнріх Гінкель (Heinrich Hinkel). Спершу сфера її компетенції обмежувалася територією дистрикту «Краків». Його очільник Отто Густав Вехтер (Otto Gustav von Wächter) у травні 1940 р. запропонував назвати українське відділення «Українська служба Батьківщини» й надати йому «певного виховного національного моменту»⁷, розглядаючи як один із методів протиставлення полякам: їхня праця в такого роду структурі вважалася покаранням. Влада намагалася використати міжнаціональні конфлікти двох народів із метою посилення своїх позицій у ГГ. Відтак у квітні 1940 р. було ухвалено рішення про створення в м. Новий Тарг окремого табору з підготовки управлінців нижчої ланки для Баудінсту. Право на навчання тут одержали лише представники української будівельної служби⁸. Загальна кількість учнів, які взяли участь у вишкільному курсі, становила 138 осіб⁹.

Указом від 1 грудня 1940 р. осередки Баудінсту засновувалися в усіх інших районах ГГ¹⁰. Будівельна служба складалася із трьох «національних» секцій: польської (Polnischer Baudienst), української (Ukrainischer Heimatdienst) й горальської (Goralischer Heimatdienst). На керівні посади в кожній із них призначали тільки німців¹¹. Набір здійснювався на основі обов'язкового призову юнаків у віці від 18 до 25 років, а також добровільного зарахування через уряди праці (Arbeitsämter, арбайтсамт) чи муніципальні органи. Термін служби становив три, а згодом сім місяців. Члени Баудінсту займалися облаштуванням і ремонтом дорожньо-транспортної мережі, здійсненням меліораційних робіт, будівництвом укріплень. За виконану працю отримували щоденну грошову винагороду в розмірі золотого¹².

Участь формувань Баудінсту в інфраструктурних проектах німецького окупаційного режиму аж ніяк не була маргінальною. Згідно з даними польських дослідників, у середині серпня 1941 р. кількість призовників сягала 7 000. Загалом упродовж наступних років війни через структури будівельної служби пройшло близько 45 тис. осіб, що робили цю молодіжну організацію найчисельнішою в ГГ¹³.

Варто зазначити, що поступки з боку влади українцям були радше тактичними і залежали від реакції місцевого населення на політику окупаційної адміністрації. Нацистські урядники прагнули відновити лояльне ставлення мешканців дистрикту «Галичина» й заохотити молодь вступати до лав будівельної служби, оскільки після

⁷ Ільюшин І. Нацистська політика і практика стосовно української і польської громад на територіях їх спільного проживання в роки Другої Світової війни. *Друга Світова війна та долі мирного населення у Східній Європі: матеріали Міжнародної наукової конференції пам'яті Митрополита Андрея Шептицького (Київ, 30 листопада – 1 грудня 2015 р.)* / за ред. Л. Фінберга. Київ: «Дух і Літера», 2016. С. 131.

⁸ Polnischer Baudienst, Ukrainischer und Goralischer Heimatdienst im Distrikt Krakau. Chronik 1940. (Rékopolis). P. 7–14.

⁹ Wróblewski M. Służba budowlana (Baudienst)... P. 202–204.

¹⁰ Pospieszalski K. M. The Nazi Occupation «Law» in Poland, Selected documents Part II. The General Government. Poznan: Institute for Western Affairs, 2019. P. 397–398.

¹¹ Grabowski J. Hunt for the Jews... P. 122.

¹² Gross J. Polish Society Under German Occupation... P. 108–109.

¹³ Friedrich K.-P. Collaboration in a «Land without a Quisling»: Patterns of Cooperation with the Nazi German Occupation Regime in Poland during World War II. *Slavic Review*. 2005. Vol. 64. Issue 4. P. 720.

повалення уряду Ярослава Стецька (липень 1941 р.) й ув'язнення багатьох представників національного руху лояльність до нацистської адміністрації знизилася¹⁴.

Набір до Баудінсту здійснювався за посередництвом урядів праці, які формували списки призовників у кожному окрузі¹⁵. Тим, хто виявляв намір стати членом УСБ, влада обіцяла преференції у вигляді соціального забезпечення, гідної грошової винагороди, підвищення рівня фахових знань¹⁶. Така політика окупаційної адміністрації мала на меті продемонструвати шляхи вирішення проблеми із зайнятістю населення, оскільки призовники отримували безкоштовно продукти й одяг, а також заробітну плату. Однак насправді їх розміщували в таборах праці по 80–150 осіб, керівництво над ними здійснювали німецькі інструктори, яким допомагали майстри, провідники відділів¹⁷.

Перші нечисельні призови на службу відбулися наприкінці серпня 1941 р.¹⁸, а вже з осені уряди праці почали проводити ретельну перевірку молоді. Так, у зазначений період львівський арбайтсамт взяв на облік 1 721 особу 1916–1919 р. н. Із них 22-х юнаків відправили до лав УСБ¹⁹. На січень 1942 р. до львівського відділення Баудінсту скерували 88 осіб, із яких близько 4 % не приступили до виконання обов'язків, оскільки продовжували навчання у школах чи були одружені²⁰.

У грудні 1941 р. преса інформувала громадськість про проведення конкурсу на посаду референта УСБ у дистрикті «Галичина» при Українському крайовому комітеті (УКК) у Львові²¹. Ця референтура відповідала як за проведення агітаційно-пропагандивних заходів у питанні залучення молоді до Баудінсту, так і відстоювання

¹⁴ Markiewicz P. The Ukrainian Central Committee, 1940–1945: A Case of Collaboration in Nazi-Occupied Poland. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, 2018. P. 252. URL: https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/70404/markiewicz_the_ukrainian_central_committee_1940-1945_a_case_2018.pdf?isAllowed=y&sequence=1

¹⁵ Як працює Уряд Праці (Арбайтсамт). *Дрогобицьке слово*. 1942. № 39. С. 2.

¹⁶ В справі Української служби Батьківщині. *Вільне слово*. 1941. № 38. С. 1.

¹⁷ Росіцький П. Українська народна самооборона в дистрикті «Галичина»... С. 65.

¹⁸ Sawicki L. Baudienst-Kommandostelle w mieście Lemberg. URL: <https://lwow.eu/rocznik/2006/ baudienst/baudienst.html>

¹⁹ Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.). Р-39. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 1.

²⁰ Там само. Арк. 2.

²¹ Український крайовий комітет (УКК) – єдина легальна українська суспільно-громадська установа в Галичині, створена у Львові у вересні 1941 р., завданням якої було представляти українські інтереси перед німецькою владою. УКК у Львові мав аналогічний статус до Українського центрального комітету (УЦК) у Кракові, голова якого Володимир Кубійович відмовився поширити діяльність організації на територію Галичини з огляду на її особливе значення та політичну ситуацію. Головою УКК став Костянтин Паньківський. Обов'язки заступника голови та ділового керівника виконував Михайло Добрянський-Демкович. Від початку УКК тісно співпрацював з УЦК. Діяльність УКК припинилася у березні 1942 р., коли влада ГГ передала його функції УЦК у Кракові, а голова став заступником провідника УЦК. Детальніше див.: Борщик Я. «Український крайовий комітет (УКК)». URL: *Енциклопедія історії України: Україна–Українци*. Київ: Вид-во «Наукова думка», 2019. Кн. 2 / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. С. 842. URL: http://www.history.org.ua/?termin=ukrajinskyj_krajovyj_komitet_uk

їхніх прав перед органами влади. Очільником відділу став Мирон Руснак, який мав значний досвід роботи в адміністративно-управлінській сфері²².

Умови праці в підрозділах будівельної служби залишалися вкрай складними. Багато юнаків зазнавали різних фізичних ушкоджень і травм. Промовисте свідчення Олександра Білевича, який так згадував час перебування в Баудінсті: «У казармі панувала військова дисципліна. Основним заняттям було перевантажування з вагонів на вагони і на автомашини різного військового зняття. Ящики з артилерійськими снарядами та ракетами були дуже важкі – бувало, що хлопці падали під тим тягарем. Не було ані спокійної ночі, ані свята – як тільки надійшов транспорт боєприпасів, виганяли на роботу. Хлопці, які відбували цю службу, мали плечі покалічені гострими гранями скринь з цією амуніцією»²³.

Не менш нестерпним був побут призовників. Попри запевнення влади про комфортні та прийнятні умови проживання в таборах праці, наявність достатньої кількості часу для відпочинку²⁴, фактичний стан справ суттєво відрізнявся. Згідно з розпорядком дня, юнаки вставали о 5-й ранку, працювали цілий день без обіду, а вечеряли після повернення до табору. Спали в бараках на дерев'яних ліжках, де зазвичай панувала повна антисанітарія²⁵.

Набір до УСБ у перші місяці після окупації здійснювався переважно на добровільних засадах, однак із лютого 1942 р. став примусовим. Крім того, збільшився термін служби із трьох до семи місяців²⁶. На тлі посилення контролю з боку влади й погіршення умов праці почастишали випадки втеч із Баудінсту. Ті особи, які самовільно залишили табір, підлягали покаранню згідно із законами воєнного часу²⁷. Так, наприклад, у Городенці (Івано-Франківська обл.) до родичів утікачів приїжджали представники поліції й забирали весь теплий одяг (переважно кожухи), що призвело до дуже скрутного становища з огляду на наближення зими. Тому юнаки вимушено поверталися на попереднє місце роботи, щоб не спровокувати ще більших наслідків для своїх близьких²⁸. У травні 1942 р. окупаційна влада прийняла додаткові розпорядження, які стосувалися посилення відповідальності за дезертирство. Згідно з ними, правоохоронні органи на цілком законних підставах могли арештовувати найближчих рідних утікача²⁹.

Протягом 1942–1943 рр. вербувальні комісії не завжди виконували квоту щодо рекрутування молоді. Це спричинило відповідну реакцію з боку поліційних структур, члени яких здійснювали раптові облави на населені пункти, котрі часто закінчувалися трагічно³⁰. Так, лише в Золочівському окрузі протягом грудня 1943 р. проведено два

²² Паньківський К. Роки німецької окупації. Нью-Йорк; Торонто: Ключі, 1965. С. 126–127.

²³ Попко О. Спогади. Harsz: Fundacja «Łosy Niezapomniane». 2013. URL: <http://www.los.org.pl/index.php?glowna=publicystykaszczegoly&idealny=66>

²⁴ Табори Служби Батьківщині в Скільщині. *Голос Підкарпаття*. 1943. № 9. С. 6.

²⁵ Росіцький П. Українська народна самооборона в дистрикті «Галичина»... С. 65.

²⁶ Українська Служба Батьківщині. *Львівські вісті*. 1942. № 39. С. 3.

²⁷ Українська Служба Батьківщині в обличчі нових завдань. *Голос Підкарпаття*. 1943. № 13. С. 1.

²⁸ Росіцький П. Українська народна самооборона в дистрикті «Галичина»... С. 66.

²⁹ Держархів Львівської обл. Ф. Р-35. Оп. 5. Спр. 18. Арк. 1.

³⁰ Вісті з західних українських земель (ЗУЗ). *Самостійник*. 1944. № 2. С. 3.

масштабні напади на села Кальне³¹ й Берлин³², у ході яких до рук німців потрапили десятки юнаків. Утім, під час транспортування арештованих декому з них удалося втекти³³.

Подібна практика активно проводилася і в містах. Іван Мамчур згадував, що німці у Львові двічі–тричі на тиждень здійснювали такі облави («лапанки»), під час яких оточували певний район міста поліцією й не випускали нікого, до закінчення перевірки документів. У кого ж їх не було, чи, може, хто мав неарійський вигляд, схоплювали і відправляли до тимчасового перехідного табору, що розміщувався біля залізничного вокзалу. Там відбувався розподіл заарештованих, частину з яких направляли до лав УСБ³⁴.

Для порушників, які ухилялися від Баудінсту, німецька адміністрація організувала спеціальні карні табори, термін перебування в яких становив понад три тижні. Умови праці в них характеризувалися особливою жорстокістю. За словами Григорія Дем'яна, ті, хто був у таборі місяць, виходили звідти вкрай виснаженими. До них застосовували принизливі покарання: «Там поляки-фольксдойче дуже знущалися з людей. Тих людей удень змушували робити, а вночі гонили по табору, заставляли жабки скакати. То отак мусили присісти, руками братися за вуха і, не розгинаючись, скакати»³⁵. Один із таких таборів у Скільському повіті (м. Сколе, Львівська обл.) у липні 1943 р. ліквідували загони Української народної самооборони (УНС)³⁶, звільнивши 140 юнаків³⁷.

Молодь прагнула уникнути рекрутування до лав УСБ цілком легальним шляхом. Серед способів отримати відтермінування від призову до Баудінсту виділялася наявність незакінченого навчання. Цією опцією намагалася скористатись низка юнаків, наводячи відповідні довідки³⁸. Яскравим прикладом може слугувати діяльність відомого композитора Василя Барвінського, який у роки німецької окупації обіймав посаду директора музичної школи у Львові та видавав свідоцтва й рекомендації своїм учням, щоби вберегти їх від призову до УСБ³⁹. Крім того, траплялися випадки звільнень із Баудінсту тих, хто добровільно зголосився записатись на службу в поліцію. Такою можливістю влітку 1943 р. скористався Степан Галушак, пробувши на примусових

³¹ З хроніки подій на українських землях / *Електронний архів Українського визвольного руху*. URL: <https://avr.org.ua/?sd=true&fd=true&so=%D0%94%D0%B0%D1%82%D0%B0%2C%20%D0%B7%D1%80%D0%BE%D1%81%D1%82%D0%B0%D0%BD%D0%BD%D1%8F&as=false&sp=false&vm=0&tb=tbsearch&locale=ua>

³² Воєнна округа УПА «Буг». Документи і матеріали. 1943–1952. Київ; Торонто, 2009. Кн. 2 / упоряд.: В. Мороз, О. Вовк. С. 20. (Літопис УПА. Нова серія; т. 13).

³³ Золочівська округа ОУН: Організаційні документи. 1941–1952 / упоряд. М. Романюк. Київ; Торонто, 2014. С. 65. (Літопис УПА. Нова серія; т. 24).

³⁴ Мамчур І. Нас доля світами водила. Сторінки пережитого. Львів: Вид-во «Афіша», 2009. С. 36.

³⁵ Мороз В. УНС на терені Дрогобицької області (1943 р.). *Визвольний шлях*. 2000. Кн. 6. С. 60.

³⁶ Українська народна самооборона (УНС) – військова формація Організації українських націоналістів (ОУН), попередниці Української повстанської армії (УПА) в Галичині. Детальніше див.: Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.). Львів: Часопис, 2012. С. 284–350.

³⁷ Мороз В. Ліквідація табору на Святославі. *Шлях перемоги*. 2013. № 29. С. 6.

³⁸ Шпарик В. Вагомий внесок в історію дивізії «Галичина». *Вісті комбатанта*. 2010. № 1. URL: http://komb-a-ingwar.blogspot.com/2010/07/blog-post_10.html

³⁹ Держархів Львівської обл. Ф. Р-39. Оп. 1. Спр. 3. Арк. 2.

роботах тільки три місяці⁴⁰. Почасти набірні комісії звільняли від обов'язку праці також юнаків із проблемами зі здоров'ям⁴¹. Значну підтримку молоді надавав УЦК, представники якого клопотали перед керівництвом окремих відділів Баудінсту про відкликання зі служби тих призовників, сім'ї яких перебували у скрутному матеріальному становищі у зв'язку з непрацездатністю батьків⁴².

Німецькі правоохоронні органи не завжди дотримувалися усталених приписів. У багатьох великих містах закривали навчальні установи, а учнів арештовували й відправляли на роботу в УСБ. Так, до прикладу, трапилося зі Станіславівською класичною гімназією, де після розформування закладу практично всіх студентів зарахували до лав Баудінсту. Петро Саварин згадував, що у «старій гімназії Гестапо завідувало просто на лекції й забиравало учнів, в Чорткові такого не було. Певно німці вважали, що то селянські діти, і їх треба лишити землю обробляти»⁴³. Почасти цю активізацію зумовлювало побоювання влади щодо можливості приєднання підлітків до загонів українського підпілля⁴⁴.

Із початком набору до дивізії «Галичина» для молоді з'явилася альтернатива примусовій праці в підрозділах Баудінсту. Кількість охочих піти на військову службу була доволі значною, що спричинило занепокоєння керівництва дистрикту. На думку губернатора О. Вехтера, існувала реальна загроза зриву мобілізації робочої сили для праці на воєнну економіку Райху. З цього приводу очільник дистрикту 5 травня 1943 р. видав спеціальне розпорядження, у якому йшлося, що того, хто був покликаний на роботу й без дозволу керівництва залишив місце праці, щоби зголоситися до лав дивізії, вербувальна комісія не прийме. Всі особи, які дезертирували з УСБ, могли уникнути відповідальності у випадку повернення на службу протягом наступних 10 днів⁴⁵. Попри заборону приймати до лав дивізії тих, хто був покликаний до праці в Баудінсті, мобілізаційні комісії почали це робити, надаючи призивним відповідні документи⁴⁶. До того ж траплялися ситуації, коли юнакам, які вже отримали підтвердження про вступ до дивізії, все одно надсилали запити відбутися на службу в Баудінсті⁴⁷.

Військова управа дивізії «Галичина» за погодженням із німецькою адміністрацією організовано переводила до дивізії юнаків із Баудінсту, які вже відпрацювали свій термін. Водночас наголошувалося, що серед них «потрібно було провести відповідну пропаганду». Деякі німецькі чиновники також пропонували відправляти їх

⁴⁰ Автобіографія. До персональної справи. Бойовик районного осередку СБ, псевдо «Гай» – Галушак Степан. *Електронний архів українського визвольного руху*. URL: <https://avrg.org.ua/viewDoc/24896>

⁴¹ З життя краю. *Львівські вісті*. 1943. № 11. С. 3.

⁴² Держархів Львівської обл. Ф. Р-185. Оп. 1. Спр. 384. Арк. 75.

⁴³ Західноканадський збірник / за ред. А. Недашківської і М. Ів. Сороки. Едмонтон; Острог: Вид-во Національного університету «Острозька академія», 2020. С. 22.

⁴⁴ Галів М. Між серпомолотом і свастикою: освіта на Дрогобиччині у 1939–1944 рр. Дрогобич, 2010. С. 184.

⁴⁵ Боляновський А. Дивізія «Галичина»... С. 59–60.

⁴⁶ Феркуняк Д. Спомини з життя в дивізії «Галичина» і в полоні 1943–1947. Івано-Франківськ: Лілея-НВ, 2003. С. 8.

⁴⁷ Колісник Р. Маршрують добровольці. Спомини. Тернопіль: Арій, 2003. URL: https://royallib.com/read/kolisnik_roman/masheruyut_dobrovolts_spomini.html#20480

одразу на військове навчання, а відпустку, яку мали б одержати, надати пізніше. Це пояснювали тим, що значна частина юнаків, які прийдуть додому, потім не з'являться на військову службу⁴⁸.

На тлі військових невдач на Східному фронті, щораз більшої потреби в робочій силі для виконання важливих інфраструктурних проєктів у межах дистрикту окупаційна влада йшла на вимушені поступки щодо працівників Баудінсту. Серед них варто виокремити зміни, пов'язані з розподілом юнаків до місць праці. Відтепер призовників відправляли в ті табори, які розташовувалися найближче до їхньої місцевості, щоб дати змогу періодично відвідувати рідних, привозити з дому продукти⁴⁹. Водночас не всі новобранці змушені були проживати на території табору. Частина щоденно (крім неділі) прибувала в управління УСБ, де отримувала завдання й від'їжджала на вказану роботу. Після закінчення «служби» їм надавали відповідний документ, що підтверджував виконання трудової повинності⁵⁰.

Ще одним вимушеним кроком, на який пішла влада, стала організація влітку 1943 р. у Львові старшинської школи УСБ. Головне завдання вишколу полягало у фізичній, військовій та ідеологічній підготовці галицької молоді для подальшої служби в лавах стрілецької дивізії «Галичина». Загалом у курсі, що тривав 6 тижнів, взяло участь 84 кандидати. З нагоди першого випуску місцева адміністрація влаштувала урочистий захід, на якому були присутні керівник Баудінсту у ГГ Гейнріх Гінкель, полковник Альфред Бізанц і представники від УЦК – Володимир Кубійович та Кость Левицький⁵¹.

Робітники будівельної служби у вільний від виконання повинностей час могли організувати власне дозвілля. На початку вересня 1943 р. преса інформувала громадськість про проведення спортивних змагань, у яких «активну участь взяли гуртки УСБ з Станиславова, Тернополя, Яворова й інших місцевостей, а крім того, учасники Старшинської Школи УСБ у Львові». Проведення цього легкоатлетичного свята, як мовилося в дописі, мало важливе пропагандивне значення – розвіяти сумніви й упередження молоді дистрикту щодо вступу до підрозділів будівельної служби⁵².

Попри всі намагання влади відновити лояльне ставлення населення краю, чисельність формувань Баудінсту зменшувалася. На червень 1943 р. у підрозділах УСБ працювало близько 14 тис. робітників⁵³. Їхня кількість стрімко скорочувалася з наближенням військ Червоної армії, відтак у липні наступного року практично всі загони будівельної служби припинили діяльність⁵⁴.

⁴⁸ Хом'як О. Репрезентація воєнного досвіду в пам'яті ветеранів дивізії «Галичина» (1943–2013 рр.): дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Київський університет ім. Бориса Грінченка. Київ, 2017. С. 146–147.

⁴⁹ Табори служби праці. Участь в них української молоді. *Львівські вісті*. 1943. № 24. С. 4.

⁵⁰ Мамчур І. Нас доля світами водила... С. 41.

⁵¹ Росте Українська Служба Батьківщині. Закінчення 1-го вишкільного курсу в старшинській школі У. С. Б. *Тернопільський голос*. 1943. № 31. С. 2.

⁵² Українська Служба Батьківщині. Перша спортова імпреза. *Голос Підкарпаття*. 1943. № 39. С. 7.

⁵³ Росіцький П. Українська народна самооборона в дистрикті «Галичина»... С. 68.

⁵⁴ Тис-Крохмалюк Ю. Окупація і рух спротиву в щоденнику Ганса Франка. *Вісті Комбатанта*. 2020. 22 січня. URL: <http://komb-a-ingwar.blogspot.com/2020/01/>

Отже, нацистська економічна політика на окупованих східногалицьких теренах характеризувалася активним використанням місцевих трудових ресурсів. Молодь залучалася до виконання різного роду повинностей у межах обов'язкової служби в Баудінсті. Складні умови побуту й праці, які часто спричиняли тяжкі фізичні травми, спонукали юнаків до дезертирства чи ухиляння від набору до лав УСБ. Легальними підставами уникнути призову до Баудінсту виступали служба в окупаційних поліцейських структурах, наявність незакінченого навчання, висновок лікарської комісії про непридатність тощо. Неможливість виконання рекрутаційних квот серед молоді зумовила жорстоку реакцію з боку карально-репресивних органів, яка виявлялася у здійсненні масових облав на населені пункти, відправці порушників у виправні табори.

REFERENCES

- Bolianovskyi, A. (2000). *Dyviziiia «Halychyna». Istoriiia*. Lviv [in Ukrainian].
- Borshchuk, Ya. (2019). «Ukrainskyi kraiovyyi komitet (UKK)». In V. A. Smolii (Ed.), *Entsyklopediia istorii Ukrainy: Ukraina–Ukrainci* (B. 2, p. 842). Kyiv: Vyd-vo «Naukova dumka». Retrieved from http://www.history.org.ua/?termin=ukrajinskyj_krajovyj_komitet_uk [in Ukrainian].
- Ferkuniak, D. (2003). *Spomyny z zhyttia v dyvizii «Halychyna» i v poloni 1943–1947*. Ivano-Frankivsk: Lileia-NV [in Ukrainian].
- Friedrich, K.-P. (2005). Collaboration in a «Land without a Quisling»: Patterns of Cooperation with the Nazi German Occupation Regime in Poland during World War II. *Slavic Review*, 64 (4), 720 [in English].
- Grabowski, J. (2013). *Hunt for the Jews: Betrayal and Murder in German-Occupied Poland*. Bloomington: Indiana University Press [in English].
- Gross, J. (1979). *Polish Society Under German Occupation: The General gouvernement, 1939–1944*. Princeton: Princeton University Press [in English].
- Haliv, M. (2010). *Mizh serpomolotom i svastykoiu: osvita na Drohobychchyni u 1939–1944 rr.* Drohobych [in Ukrainian].
- Iliushyn, I. (2016). Natsyistska polityka i praktyka stosovno ukrainskoi i polskoi hromad na terytoriiakh yikh spilnoho prozhyvannia v roky Druhoi Svitovoi viiny. Proceedings of the International Scientific Conference in commemoration of Metropolitan Andrei Sheptytskyi: *Druha Svitova viina ta doli myrnoho naseleattia u Skhidnii Yevropi* (p. 131), Kyiv, 30 lystopada – 1 hrudnia 2015. Kyiv: «Dukh i Litera» [in Ukrainian].
- Khomiak, O. (2017). *Reprezentatsiia voiennoho dosvidu v pamiaty veteraniv dyvizii «Halychyna» (1943–2013 rr.)*. [Representation of military experience in the memory of veterans of the «Halychyna» division (1943–2013)]. (Candidate's thesis). Kyiv [in Ukrainian].
- Kolisnyk, R. (2003). *Marsheriut dobrovoltsi. Spomyny*. Ternopil: Arii. Retrieved from https://royallib.com/read/kolisnik_roman/masheruyut_dobrovolts_spomini.html#20480 [in Ukrainian].
- Mamchur, I. (2009). *Nas dolia svitamy vodyla. Storinky perezhytoho*. Lviv: Vyd-vo «Afisha» [in Ukrainian].
- Markiewicz, P. (2018). *The Ukrainian Central Committee, 1940–1945: A Case of Collaboration in Nazi-Occupied Poland*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński. Retrieved from https://ruj.uj.edu.pl/xmlui/bitstream/handle/item/70404/markiewicz_the_ukrainian_central_committee_1940-1945_a_case_2018.pdf?isAllowed=y&sequence=1 [in English].

- Moroz, V. (2000). UNS na tereni Drohobytsoi oblasti (1943 r.). *Vyzvolnyi shliakh*, 6, 60 [in Ukrainian].
- Moroz, V. (2013). Likvidatsiia taboru na Sviatoslavi. *Shliakh peremohy*, 29, 6 [in Ukrainian].
- Moroz, V., & Vovk, O. (Comps.). (2009). *Voienna okruha UPA «Buh». Dokumenty i materialy. 1943–1952. (Litopys UPA. Nova seriia; Vol. 13) (B. 2)*. Kyiv; Toronto [in Ukrainian].
- Nazi Conspiracy and Aggression, Supplement. Office of United States Chief of Counsel for Prosecution of Axis Criminality. (1948). Washington [in English].
- Nedashkivska, A., & Soroka, M. (Eds.). (2020). *Zakhidnokanadskiy zbirnyk*. Edmonton; Ostroh: Vyd-vo Natsionalnoho universytetu «Ostrozka akademiia» [in Ukrainian].
- Pankivskiy, K. (1965). *Roky nimetskoj okupatsii*. New York; Toronto: Kliuchi [in Ukrainian].
- Patryliak, I. (2012). *«Vstan i borys! Slukhai i vir...»: ukrainske natsionalistychne pidpillia ta povstanskyi rukh (1939–1960 pp.)*. Lviv: Chasopys [in Ukrainian].
- Popko, O. (2013). *Spohady*. Harsz: Fundacja «Losy Niezapomniane». Retrieved from <http://www.los.org.pl/index.php?glowna=publicystykaszczegoly&idealny=66> [in Ukrainian].
- Pospieszalski, K. M. (2019). *The Nazi Occupation «Law» in Poland, Selected documents Part II. The General Government*. Poznan: Institute for Western Affairs [in English].
- Romaniuk, M. (Comp.). (2014). *Zolochivska okruha OUN: Orhanizatsiini dokumenty. 1941–1952. (Litopys UPA. Nova seriia; Vol. 24)*. Kyiv; Toronto [in Ukrainian].
- Rositskyi, P. (2018). *Ukrainska narodna samooborona v dystrykti «Halychyna» u 1943 rotsi*. [Ukrainian national self-defense in the district «Halychyna» in 1943]. (Candidate's thesis). Lviv [in Ukrainian].
- Roste Ukrainska Sluzhba Batkivshchyni Zakinchennia 1-ho vyshkilnoho kursu v starshynskii shkoli U. S. B. (1943). *Ternopilskiy holos*, 31, 2 [in Ukrainian].
- Sawicki, L. (2006). *Baudienst-Kommandostelle w mieście Lemberg*. Retrieved from <https://lwow.eu/rocznik/2006/baudienst/baudienst.html> [in Polish].
- Shparyk, V. (2010). Vahomyi vnesok v istoriiu dyvizii «Halychyna». *Visti kombatanta*, 1. Retrieved from http://komb-a-ingwar.blogspot.com/2010/07/blog-post_10.html [in Ukrainian].
- Tabory Sluzhby Batkivshchyni v Skilshchyni. (1943). *Holos Pidkarpattia*, 9, 6 [in Ukrainian].
- Tabory sluzhby pratsi. Uchast v nykh ukrainskoi molodi. (1943). *Lvivski visti*, 24, 4 [in Ukrainian].
- Tys-Krokhmaliuk, Yu. (2020, Sichen 22). Okupatsiia i rukh sprotyvu v shchodennyku Hansa Franka. *Visti Kombatanta*. Retrieved from <http://komb-a-ingwar.blogspot.com/2020/01/> [in Ukrainian].
- Ukrainska Sluzhba Batkivshchyni v oblychchi novykh zavdan. (1943). *Holos Pidkarpattia*, 13, 1 [in Ukrainian].
- Ukrainska Sluzhba Batkivshchyni. (1942). *Lvivski visti*, 39, 3 [in Ukrainian].
- Ukrainska Sluzhba Batkivshchyni. Persha sportova impreza. (1943). *Holos Pidkarpattia*, 39, 7 [in Ukrainian].
- V spravi Ukrainskoi sluzhby Batkivshchyni. (1941). *Vilne slovo*, 38, 1 [in Ukrainian].

- Visti z zakhidnykh ukrainskykh zemel (ZUZ). (1944). *Samostiinyk*, 2, 3 [in Ukrainian].
- Wróblewski, M. (1984). *Śłużba Budowlana (Baudienst) w Generalnym Gubernatorstwie 1940–1945*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe [in Polish].
- Yak pratsiuiе Uriad Pratsi (Arbeitsamt). (1942). *Drohobyske slovo*, 39, 2 [in Ukrainian].
- Z zhyttia kraiu. (1943). *Lvivski visti*, 11, 3 [in Ukrainian].

Andrii AFTANAS

PhD Student

at the Department of Modern and Contemporary History of Foreign Countries

I. Franko National University of Lviv

e-mail: aftanas1995@gmail.com

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-5480-6144>

**ORGANIZATION AND ACTIVITIES
OF THE «UKRAINIAN HOMELAND SERVICE»
IN THE DISTRICT OF HALYCHYNA (1941–1944)**

The features of the «Ukrainian Homeland Service» functioning within the District of Halychyna are examined. Activities of the mentioned organization were part of the single occupation political course, where the local population had to play the role of the cheap labor force. Analyzed the internal structure of the division, and its hierarchical component. The establishment of a separate construction service for Ukrainians was aimed at aggravating inter-ethnic tensions with the Poles and inciting the confrontation between the two nations.

The construction unit «Ukrainian Homeland Service» played a significant role in the economic matters of local governance and the implementation of several infrastructure projects. Despite the active propaganda and recruitment campaigns held by the occupation authorities, the residents of the District showed no interest in joining this body. Their unwillingness was caused by several factors, of special importance being oppressive living conditions in the camps, hard toil, and brutality of supervisors. Avoidance of service in the «Ukrainian Homeland Service» has become a priority to the young people of Halychyna, who resorted to desertion and looked for legal ways to postpone their recruitment by the construction service.

The measures taken by the authorities to revive the loyal attitude of the local population failed since simultaneously continued to function a wide network of penal camps to which violators were sent. Therefore, the number of construction service units was decreasing quickly, until they ceased to exist.

Keywords: «Ukrainian Homeland Service», District of Halychyna, Baudienst, occupation policy, «the New Order».

УДК/UDC 275.4 (477.87)"1944/1953"
DOI: 10.33402/nd.2022-10-127-140

Ibolya SZAMBOROVSKY-NAGY

*Candidate of Historical Sciences, PhD
Associate Professor at the Department of History and Social Sciences
F. Rakoczi II Transcarpathian Hungarian Institute
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5978-1196>
e-mail: sznibolya@kmf.uz.ua*

Ishtvan CHASAR

*Lecturer at the Department of History and Social Sciences
F. Rakoczi II Transcarpathian Hungarian Institute
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0661-3559>
e-mail: csaszar.istvan@kmf.org.ua*

A SITUATION OF THE TRANSCARPATHIAN REFORMED CHURCH IN THE LATE STALINISM PERIOD AND ITS REFLECTION IN THE PRESS OF THE TIME

The study aims at chronological and logical reconstruction of the situation the Transcarpathian Reformed (Calvinists) and the Transcarpathian Reformed Church found themselves in the period after the Soviet troops entered the region until Stalin's death. It shows the ambivalent and at the same time chaotic situation the confession was in after the territory was annexed to the Soviet Union. Furthermore, it analyses the authorities' narrative on the issue in the local media of the time. The narrative was the new regime's political propaganda campaign that tried to legitimize its own ideology in the language of the region's Reformed.

Research methodology is based on the analysis of little-known and unknown archive sources of the Synodal Archives of the Reformed Church of Hungary, State Archives of the Transcarpathian Region, Central State Archives of the Highest Bodies of Power and Administration of Ukraine, State Security Service of Ukraine Administration in the Transcarpathian region, as well as recollections of participants of those events and articles in the local media.

The scientific novelty of the paper lies in the fact that in the Ukrainian ecclesiastical history researches the problem area of the Transcarpathian Reformed was studied in a rather partial, fragmented way, touching upon separate questions, not in a chronological order, though the history of the Protestants as a collective theme, or of the Baptists as the Protestant confession with the largest organization, acquired broad attention of the researchers. The research was guided by historical chronology and covered the evolution of the Soviet regime's anticlerical political propaganda campaign in the local media.

It has been revealed that after the Soviet troops entered Transcarpathia, the church structure of the Reformed suffered significant damages; moreover, 20–25 % of the congregation's male population was deported to the so-called three-day salvage work. The troubled situation was intensified by the fact that the state registration of the Reformed was not approved by the Council for the Affairs of Religious Cults (CARC) in 1946; instead, it wanted to assimilate the Reformed into the Evangelical Christian-Baptists' (ECB) organization. It also turned out that in late 1946 CARC was not aware of the organizational structure, territorial division, as well as the number of believers of the Reformed. After it came to light, the community's complete inspection was initiated followed by bureaucratic suspicion and the invitation of the KGB to help in the case of head Reformed Church pastors. After the KGB's report the Soviet regime did not strive for the union of the Reformed and ECB, it let them be a separate confession, however this was the time when a wave of arrests of the Reformed Church pastors started. As a result, CARC wanted a man to head the Reformed who would be ready to compromise, serve the interests of the state authorities, as well as deviate from the traditional synodal-presbyter principle and organizational structure. In December 1949, Gencsy Béla was appointed head of the church. He behaved loyally (from the point of view of the state authorities) and at the same time made every effort to keep unregistered parishes from elimination.

Keywords: Transcarpathia Oblast, Transcarpathian Reformed Church, Church history, Soviet regime, the Reformed (Calvinists).

The theme's problem area is rooted in the fact that the Transcarpathian Reformed and the Transcarpathian Reformed Church history in the period after World War II has not yet been comprehensively studied as part of Ukraine's Protestant church historiography. However, this was the church with its specific structural and organizational principles – synodal-presbyter principle, parish autonomy, etc. that the authorities failed to assimilate into other church organizations that have become more comprehensible. The process that the Transcarpathian Reformed underwent between 1944 and 1947 is atypical and Ukraine's Protestant confession history has not yet been researched from this point of view.

Numerous modern Ukrainian historiography researchers studied the relation between the region's Protestant confessions including the Reformed and the Soviet Union from various points of view. Some researchers generally reveal the period's ecclesiastical and spiritual life, for instance Volodymyr Paschenko's¹, Oleksandr Lysenko's² monographs, or Petro Bondarchuk's³ article. Viktor Voinalovych's monograph is based on an outstanding scientific resource base and includes a subchapter devoted to the issues of the Transcarpathian Reformed⁴. The researchers that immediately studied the issues of

¹ Пашенко В. Греко-католики в Україні (від 40-х років XX ст. до наших днів). Полтава: АСМІ, 2002. 616 с.

² Лисенко О. Церковне життя в Україні 1943–1946 рр. Київ, 1998. 403 с.

³ Бондарчук П. Особливості релігійної ситуації в Україні у середині 1940-х – на початку 1950-х рр. *Український історичний журнал*. 2010. № 2. С. 137–163.

⁴ Войналович В. Партийно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ: Світогляд, 2005. 741 с.

the Transcarpathian Reformed after 1944 include: Ihor Salamakha⁵, Oksana Leshko⁶, Larysa Kapitan⁷, Inna Sherstiuk⁸. However, these studies focused on separate events or people without putting them into a chronological, cause-and-effect order; moreover, they predominantly make use of CARC archives. This makes the present research topical for it used state archive, church archive documents, former participants' recollections, as well as sources of the Synodal Archives of the Reformed Church of Hungary (Budapest).

Basically, the authors aimed at describing the historical span of events that the Transcarpathian Reformed and their Church underwent between October 1944 and March 1953 based primarily on sources of that time. The paper also endeavours to elucidate the specific historical situation that determined the activity of the Reformed in the region after 1944. Furthermore, the research reveals the way the Soviet regime enforced its authority against the Reformed; how it impeded the community from self-organization based on its inner mechanism. To expand the research area and to understand the problems under investigation better we conducted a content analysis of the press of the time that enabled us to approach the suggested issues independently from the Soviet regime's narrative.

The new authority in the region. The Soviet troops in 1944 – immediately after they entered Transcarpathia – «did not hurt the pastors», however this did not mean that the new regime tolerated independent functioning of churches and denominational communities. Numerous principals of the region's historical churches escaped from their parishes in the autumn of 1944 together with the retreating Hungarian troops. The sources support 25 Reformed Church pastors and assistant ministers leaving their parishes⁹. However, there was no massive escape on the part of the believers for they were bound by their lands and house. It is a fact that the incoming Soviet troops did not face civil resistance, however, pursuant to the secret decree 0036 issued in mid-November 1944, 18–50 year-old Hungarian and German male population underwent ethnic deportation that was entitled three-day salvage work¹⁰. This carrying away of the Reformed Church believers caused a significant decrease in their number for «preventive detention and penal servitude took

⁵ Саламаха І. Реформатська церква Закарпаття в перші післявоєнні роки (1945–1948). *Історія релігій в Україні: праці XI Міжнародної наукової конференції* (Львів, 16–19 травня 2001 р.). Львів, 2001. Кн. 1. С. 372–378.

⁶ Лешко О. Реформатське духовенство Закарпаття в другій половині 40–50-х роках. *Науковий вісник Ужгородського національного університету. Серія: Історія*. 2003. Вип. 9. С. 74–82; Лешко О. Державна політика і протестантські громади Закарпаття в 1946–1949 роках. *In Carpatika-Karpatika*. 2002. Вип. 20. С. 105–114.

⁷ Капітан Л. А. Генче – очільник реформатської церкви Закарпаття. *Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету*. 2013. Вип. XXXV. С. 184–187.

⁸ Шерстюк І. Закарпатська реформатська церква у перші повоєнні роки. *Історична пам'ять*. Полтава, 2012. Вип. 28. С. 85–92.

⁹ Fodor G. A református egyház első évtizede Kárpátalja szovjetizálásának idején (1944–1954). *Hadifogság, Málenkij Robot, Gulág. Kárpát-medencei magyarok és németek elhurcolása a Szovjetunió hadifogoly- és kényszermunkatáborába (1944–1953)* / eds. Molnár D. E.; Molnár D. I. Beregszász; Ungvár: «Rik-U» Kiadó, 2017. P. 99.

¹⁰ See further information in: Molnár D., Erzsébet. Transcarpathia and the Malenkij Robot. / ed.-in-chief A. Bárány. *Acta Universitatis Debreceniensis, Series Historica*. Debrecen: University of Debrecen, 2014. Vol. LXVI. P. 326–339.

away on average the congregation's 20–25 %»¹¹. However, at the time of deportations, the Reformed Church pastors were not carried away; the majority of those who were in the list were let go at their dwelling place. Despite all that, there were Reformed Church pastors who (for some reason) were driven on foot by the Soviet troops to Svaliava detention camp, however, on 5 December, Petrov army commander (commander-in-chief of 4th Ukrainian front) eventually ordered them to be sent home¹².

In the period between 28 October 1944 and 22 January 1946, the temporary state formation, established on the territory of present-day Transcarpathia, Transcarpathian Ukraine headed by the People's Assembly, launched a forced Sovietization with the help of Soviet troops, the essential elements of which were the transformation of churches into Soviet-style ones:

a) pursuant to the decree issued on 5 December 1944 secularization took place: the separation of church and the state, of church and school was declared;

b) on 5 April 1945 the decree «On the free choice of religion» was adopted¹³;

c) on 20 April the People's Assembly issued a decree «On the use of church property»¹⁴, specifying that all personal property and real-estate that previously belonged to the church as a legal entity, was now owned by the congregation;

d) likewise, in accord with decree no. 58/945 «On the nationalization of schools»¹⁵ of 20 April 1945, all educational establishments were regarded state property, while denominational schools fell under the control of villages and cities¹⁶;

e) although the territory did not belong to the Soviet Union formally, on 20 April the People's Assembly passed the decree On the Management of Cult Affairs via the Transcarpathian Ukraine's People's Assembly and appointed Petro Lintur its head¹⁷;

f) in December 1945 Fedor *Pouchán*, Berehove district's school inspector informed in his circular that religious education was prohibited at school¹⁸. At the same time, in late 1945, for the first time at the regional educational management level, two religious education classes per week were reduced to one.

All these made the position of the family, community, and the church untenable, made them dependent on the state. When the Soviet power took over de jure power in Transcarpathia at the end of January 1946, it immediately began declaring its imperial authority over the churches and confessions present there: it put into force the decree of the Soviet Russia Council of People's Commissars of 20 January (2 February) 1918 on freedom of conscience and on church and religious communities¹⁹. Pursuant to this law only governmentally rec-

¹¹ Jelentés az Zakarpacka Ukrajnai Magyar Református Egyház helyzetéről, 1946. október 1-i állapot szerint. Synod Archives of the Reformed Church in Hungary (SARCH). SARCH 2f. 41d. 1947/1726. Ol. 1.

¹² Fodor G. A református egyház... Ol. 101.

¹³ Вістник Народної Ради Закарпатської України. 1945. 15 квітня. С. 90.

¹⁴ Там само. 1 травня. С. 113.

¹⁵ Там само. С. 115.

¹⁶ State Archive of the Transcarpathian Oblast (SATO). F. P-2595. Op. 1. Delo Nr. 4. Ol. 33.

¹⁷ Вістник Народної Ради Закарпатської України. 1945. 1 травня. С. 114–115.

¹⁸ SATO. F. P-2595. Op. 1. Delo Nr. 4. Ol. 43.

¹⁹ Декреты Советской власти. Москва: Политиздат, 1957. Т. I: 25 октября 1917 г. – 16 марта 1918 г. / состав.: Ю. Ахабкин, С. Валк, И. Загоскина, Б. Казанцев, Л. Растопчина. С. 373–374.

ognized and registered communities and ministers were allowed to continue their religious activity. At the time the supervision of religious organizations in Transcarpathia was entrusted to two state administrative units instead of the above-mentioned council headed by P. Lintur: Petro Lintur remained the Transcarpathian regional representative of the Council for the Affairs of the Russian Orthodox Church (CAROC), while Serhii *Liamin-Ahafonov* was appointed representative of the Council for the Affairs of Religious Cults.

The new regime, however, did not treat confessions equally, viz.: it clearly supported the Orthodox Church, but tried to merge numerous western Christian confessions with those that were more approved in the Soviet Union. In the course of time the Greek Catholic confession was eliminated (their churches and believers were attributed to Orthodox faith), they tried to blend the Reformed into Evangelical Christian-Baptists (ECB); furthermore, they wanted to make the Roman Catholics autocephalous (to make its bishop hierarchically independent from the Pope).

Although the territory was not yet *de jure* part of the Soviet Union, in late 1945 the Soviet regime was looking for ways to place Protestants under state control. To settle this issue the Evangelical Christian-Baptists were chosen with 56 congregations at the time, including 10 Hungarian ones²⁰. In late January 1946 Andreiev A. L., the vice president of All-Union Council of Evangelical Christian Baptists (AUCECB), the head presbyter of the Ukrainian SSR, visited Transcarpathia to prepare accession of the so-called «Free Christian» congregation to the Baptist society. On 22 February in Mukachevo the «Free Christians» signed association with the ECB, though later on they backed down on it²¹.

The Transcarpathian Reformed Church and the Soviet Regime. After WWII, until the first half of 1945, the Reformed Church could hardly recover from the shock. «True, our leaders' inactivity is not that much their own will, but powerlessness and external consequence. They are under constant surveillance and abuse is frequent. The pastors' congregation is usually not allowed. The diocese general assembly was not allowed»²². Although the cited source of the time specified: «The external damages caused by the war are relatively low. The churches are intact and the parishes are still standing with various damages. These damages made the church's external life difficult only sporadically and not considerably»²³.

In the Ukrainian SSR, CARC head Petro Vilkhovyi visited Transcarpathia, the new administrative unit, in March 1946 and suggested that the new officials study the territory's history and ethnography in order to understand its present (of the time) religious movements. Moreover, it encouraged them to try and master local languages for they would greatly help them in their further work²⁴. One of the participants later wrote in his recollections of the visit: «Vilkhovyi, the religious affairs representative from Kyiv, visited Mukachevo. He also visited the Reformed Church pastor»²⁵. Kyiv head official «Asked the Transcarpathian

²⁰ SATO. F. P-1490. Op. 1. Delo Nr. 1. Ol. 6.

²¹ Лешко О. Державна політика і протестантські громади Закарпаття в 1946–1949 роках. *Carpatika–Карпатика*. Ужгород: Вид-во УжНУ, 2002. Вип. 20: Релігія і церква в країнах Центральної та Південно-Східної Європи. С. 105–114.

²² SARCH 2f. 41d. 1947/1726. Ol. 2.

²³ Ibid. Ol. 1.

²⁴ SATO. F. P-1490. Op. 1. Delo Nr. 14. Ol. 2.

²⁵ Horkay B. A Keleti Baráti Kőr. Képek a kárpátaljai ébredésből. Kom Over En Help Alapítvány. 1998. P. 111.

Reformed Church pastors what government they consider legally valid: the Soviet or the Hungarian one?»²⁶. The pastors present at the meeting responded: «According to the Holy Bible each Reformed Church pastor is obliged to obey the higher authorities that God placed above them. Therefore, seeing the changes and their consequences, the Hungarian Reformed Church pastors could not but regard the Soviet government legally valid above them»²⁷. In other words, the Reformed Church pastors recognized the Soviet regime's validity at the time.

Then, in spring and summer of 1946 there were 88 Reformed Church pastors in three Transcarpathian dioceses. This was the year when pastors were arrested: in July-December Gönczy Pál, Velyka Dobron, Balogh Sándor, Eszeny, Narancsik Imre, Muzhiiivo, and Csok József, Mala Byihan pastors were arrested. Neither Balogh nor Narancsik came back, both of them died in Soviet captivity in the course of 1948.

Meanwhile, the Reformed parishes' state registration (unlike the Catholic one) was slow on the part of the authorities; Polianskyi, the leader of the Council for the Affairs of Religious Cults from Moscow encouraged the election of a «senior». It occurred on 12 February 1947 in Velyki Berehy. Györke István was elected the regional representative of the Reformed, while Pázsit József was appointed his secretary²⁸. However, Vilkhovyi, the head of the Council for Religious Affairs from Kyiv did not accept members of the Eastern Friendly Circle (EFC) for he considered them fanatic, deviationist and ordered his deputy «to dismiss Györke István János's election for the post of a bishop»²⁹. Instead, the oldest member Bary Gyula, a dean from Bereg was asked in May 1947 to fill in the post of senior. Meanwhile, in February 1947 KGB started surveiling the Eastern Friendly Circle and in May 1947 concluded, «the Eastern Circle is an anti-Soviet organization that helps fascist Hungary transform Transcarpathian Ukraine into a Saint Stephen land»³⁰. This made it obvious that the organization would be liquidated. «Pursuant to the order of the Council for Religious Affairs functioning within the Council of Ministers of the USSR of 20 May 1947, the Transcarpathian regional representative of the Council for Religious Affairs functioning within the Council of Ministers of the USSR dissolved the illegal organization calling itself the "Eastern Brothers" club»³¹. On 11 June Simon Zsigmond, the EFC leader, Horkay Barna and Zimányi József were officially informed of the club's dissolution.

Meanwhile, Ravasz László, a bishop from Hungary, initiated in summer 1947 negotiations on the affiliation of the Transcarpathian Hungarian Reformed Church congregation to ECB³². At the meeting AUCECB was represented by *Ivanov Illés Grigorjevich* who claimed

²⁶ SARCH 2f. 41d. 1947/1726. Ol. 3.

²⁷ Ibid.

²⁸ SATO. F. P-1490. Op. 1. Delo Nr. 18. Ol. 4.

²⁹ Central State Archive of Supreme Authorities and Administration of Ukraine (CSASAAU). CSASAAU. F. 4648. Op. 4. Delo Nr. 34. Ol. 130.

³⁰ Ibid. 134.

³¹ Archive of the Security Service of Ukraine in the Transcarpathian region (ASSUTO). F. P-2258. Op. 1. Storage Unit 5983. Delo Nr. C-2274. Ol. 19.

³² See further information in: Szamborovszkyné Nagy I. «Többet tenni most nem lehet. Irattárba!» A kárpátaljai reformátusok és az orosz baptisták egyesülési/együttműködési történetéről (1947). *Hagyomány, identitás, történelem 2019* / eds. Lányi G., Kiss R. Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézetének Reformáció Öröksége Műhelye, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet, 2020. 2. kötet. P. 377–398.

cooperation was only possible if the Reformed completely blend into their organization. The Reformed and Ivanov I. G. had been discussing this for a month and a half. However, first of all, as a result of KGB reports, in autumn 1947 the Council for the Affairs of Religious Cults considered: «It is not advisable to unite the Reformed (Calvinist) Church with the ECB ... The processes that are taking place in the Reformed Church testify to the need to keep this church under a so-called “glass umbrella” and not to hide it under the cover of the Evangelical Baptists»³³. In a written note of April 20, 1948, Polanskyi, the president of the USSR’s CARC, expressly forbade the union of Reformed and Baptist Christians³⁴. He also instructed his subordinates to «carry out the registration of the 76 Reformed parishes that have a pastor within the shortest possible time. We recommend to reject registration for the rest 15 communities»³⁵.

See the number of the Reformed Church pastors and congregations in the period under analysis until 1 January 1948 in Table³⁶.

Table

Some measurable data on the Transcarpathian Reformed Church

Denominational characteristics	01.12.1941	06.01.1946	01.01.1947	01.01.1948
The number of pastors	90	88	76	82
The number of assistant ministers	23	—	—	—
The number of congregations	93	91	90	92
The number of the Reformed among the population	92 949	?	approx. 62 000	approx. 60 000
The number of churches	90	90	62	76
The number of parishes	85	?	—	—
The number of denominational schools	57	—	—	—

The state registration process of the Reformed Church congregations started on 14 June 1948 and extended to 31 December³⁷. In the process of registration the state authorities expressly prohibited organized religious education, preparation for confirmation, confirmation itself, as well as home mission. Pursuant to article 9 of the 1918 decree religious education

³³ Central State Archives of Public Organizations of Ukraine. F. 1. Op. 23. Delo Nr. 5069. Ol. 34, 141.

³⁴ CSASAAU. F. 4648. Op. 4. Delo Nr. 49. Ol. 140.

³⁵ Войналович В. Партийно-державна політика щодо релігії та релігійних інституцій в Україні 1940–1960-х років: політологічний дискурс. Київ: Світогляд, 2005. С. 654.

³⁶ See the 1941 data in: Fodor G. A Kárpátaljai Református Egyház élete a sztálini egyházpolitika szorításában. *A kommunizmus áldozatai, rehabilitációs alternatívák Kelet-Közép Európában*. Nemzetközi tudományos konferencia anyagai / ed. D. Erzsébet Molnár; D. István Molnár. Beregszász; Ungvár: Kiadó «Rik-U», 2016. 173–174 ol.; see the 1946 data in: SATO. F. P-1490. Op. 1. Delo Nr. 9, 5–6, 9–11, 16; see the 1948 data in: Войналович В. Партийно-державна політика... Ol. 680.

³⁷ CSASAAU. F. 4648. Op. 4. Delo Nr. 42. Ol. 210.

at schools was prohibited, it could only be conducted individually³⁸. Thus, the practice of religion was limited to the private sphere: to the family and the church.

By 1 January 1949, 60 out of 92 congregations, and 60 out of 82 pastors were registered by the state to perform their activities, however, 12 congregations and 12 pastors were declined the registration for they were considered politically unreliable. The communities included Tiachiv, Khust, Vynohradiv, Mukachevo, Uzhhorod that had a significant number of believers³⁹. Meanwhile, pastors were continuously arrested: Between 1946 and 1951, 18 Reformed Church pastors and one assistant minister were arrested and sentenced to 4 to 25 years of imprisonment in a corrective labour camp⁴⁰.

After finishing the registration process the Soviet regime intervened into the church's inner structure and suggested the elimination of the historically formed diocese-dean system and the formation of an administrative centre. This change was introduced on 23 December 1949 in Uzhhorod where Gencsy Béla, Ung County dean was elected regional or «arch-deacon», thus eliminating dioceses⁴¹.

Gencsy Béla, the head of the Transcarpathian Reformed Church was loyal as a government authority in May 1952 when he participated in a peace conference in Zagorsk that is situated near Moscow. At the conference Gencsy (just like the representatives of other confessions) was in favour of the Soviet Union's «peace policy» and did his best to send registered pastors to non-registered parishes, thus saving them from elimination. In fact, the participation in Zagorsk and the signing of the final declaration enabled him to apply for permission to send pastors to the mountainous Reformed sporadic areas (Rakhiv, Svaliava, Solotvyno, Yasinia) and to have new pastors ordained by the Bishop of Miskolc (Hungary) in 1952. The latter was the case when *Rasputko* (Transcarpathian regional religious affairs representative) accused Gencsy of treachery and asked Vilkhovyi to withdraw Gencsy's registration and remove him from the post of the head of the Reformed Church. However, CARC leader in Kyiv did not consider Gencsy's replacement timely; moreover, in January 1953 he ordered his Transcarpathian regional subordinate to register Reformed Church parishes in Uzhhorod and Mukachevo. In a few weeks after this order the Reformed Church parishes of both towns received their operating licence from the Transcarpathian Regional Council. Thus, by 1 April 1953, 63 Reformed Church parishes with 52 pastors were registered in Transcarpathia. Still, 11 legalized parishes had no pastor of their own⁴².

Anticlericalism in the local press propaganda. Anthony R. Pratniis and Elliot Aronson interpret propaganda as mass influence that manipulates pictures, applies psychological methods; it is the presentation of a predetermined point of view for the recipients to accept. «Propaganda is usually a schedule, it is used to make ideology accepted by the audience, if possible, by means of deceit and delusion»⁴³. In other words, propaganda is a system of thoughts, a communicative line of conduct aimed at accepting an ideology by

³⁸ Декреты Советской власти. ОI. 374.

³⁹ CSASAAU. F. 4648. Op. 4. Delo Nr. 42. OI. 228.

⁴⁰ See further information on arrests in: Fodor G. A református egyház... OI. 108–111.

⁴¹ CSASAAU. F. 4648. Op. 4. Delo Nr. 66. OI. 2–3.

⁴² State Archive of the Russian Federation. F. 6991. Op. 3. Delo Nr. 1114. OI. 298.

⁴³ Pratkanis A. R., Aronson E. A rábeszélőgépj – élni és visszaélni a meggyőzés mindennapos mesterségével. Budapest: Ab Ovo, 1992. OI. 14.

an audience using, if need be, lies and manipulation⁴⁴ (however, lies are not necessary to transform communication into propaganda).

Political propaganda campaign occurs if the ruling regime's replacement is in sight or has recently happened. The intensity of the campaign is largely determined by the legitimacy of taking over power – the less legitimate the new government seems, the more powerful the political propaganda is. The new regime's centrally controlled propaganda informs its citizens the new ideology it wishes them to follow and assures that the political movement stays uniform all over the country. Propaganda requires proper organization: its efficiency largely depends on the communicative skills of those creating it. In the course of time, the artificial world formed by mass communication can become reality. George Gerbner, a researcher of communication theory, calls this process *cultivation*. Identification of artificial world and reality happens easily because the propaganda recipients' cognitive horizon does not go beyond their own experience. As far as the government authority communicates with its citizens on a daily basis by using the same propaganda messages, the people do not believe there can be a different reality to the one presented by the government authority in the media⁴⁵.

Transition of power in Transcarpathia occurred in November 1944 and to stabilize it the new Soviet regime had a predilection for using mass media propaganda. At the time printed media had a very significant role in this activity. To ensure success new daily and weekly periodicals were started at regional and district levels. Here belonged the «Vörös Zászló» (Red Flag) that was established in Berehove with its first issue on 2 December 1945⁴⁶. At first, it came out twice a week on two pages, later on it appeared on Tuesdays, Thursdays, and Saturdays on four pages. Having analysed the issues from the Late-Stalin period we can clearly see state propaganda in the articles. From the point of view of their content, the texts can be subdivided into two groups: those promoting the new regime at power, the legitimacy and perfection of communism, and those that discredited religion.

The propaganda in favour of the new state culminated, at first, at the time of the first elections. Prior to the February 10, 1946, election of delegates to the Supreme Council of the USSR, the columns of Red Flag were exclusively devoted to articles emphasizing the biographies of the delegate candidates and the democratic nature of the electoral system. A recurrent formula for the latter is that the right to vote «applies to everyone, regardless of race, nationality, religion, education, social origin or wealth»⁴⁷. The next media campaign of this kind preceded the elections to the Supreme Council of the Ukrainian SSR on 9 February 1947⁴⁸. The issues that came out in the first months of the year included reports of the candidates' campaign, activity, and election meetings. The previously mentioned idealizing formulas were present here as well. Later on, articles promoting the perfection of the Soviet regime were less frequent and were replaced by writings describing topical local issues.

We came across 26 articles in the Red Flag that contained anticlerical propaganda in the period from December 1945 to March 1953. Based on their content and style they can be subdivided into two groups:

⁴⁴ Virányi P. A propaganda természetén. *Jel-Kép*. 2019. No 3. Ol. 5.

⁴⁵ Csepeli Gy. A hatalom anatómiája. Budapest: Kossuth Kiadó, 2013. Ol. 9.

⁴⁶ Botlik J., Dupka Gy. Ez hát a hon... Budapest; Mandátum Kiadó, 1991. Ol. 87.

⁴⁷ Egyszerű magyarázatok nagyszerű alkotmányunkhoz. *Vörös Zászló*. 1946. Január 17. Ol. 2.

⁴⁸ Vörös Zászló. 1947. Január 5. Ol. 1.

- those mentioning concrete cases, even names, when a member of the church was presented in negative light;
- «educational» articles describing the incompatibility of religion with science and the Soviet society.

It is an interesting chronological phenomenon to note that while articles of the first type were mainly published before 1948, articles using scientific methods started to appear regularly in the columns of Red Flag after 1949.

Three concrete cases of anticlerical attacks ought to be mentioned. In the first case a rural pastor was attacked: «A Reformed Church pastor from Badalovo owns 5 hectares of land and it is not he who works upon it». His name was not mentioned, but the author called the authorities upon action: «It's time the village council put an end to the Reformed Church pastor's exploitation of others' work»⁴⁹.

In a report on a district party meeting in June 1948, we read the following about local leaders: «It is also intolerable that Ivancho I, a teacher from Chopivka, has a closer relationship with the church and the pastor than with the school. The Soviets in the villages must make sure that the schools teach in the Soviet spirit». Later the article mentioned that «The meeting of deputies strongly condemned Mihok, the Soviet chairman of the village of Velyka Byihan, who, in collusion with the agents of the Church, had fallen under the influence of the enemies of the Soviet state»⁵⁰. The previous formulation is fully in line with the report of the local party meeting, where the responsibility of the church is again raised: «At the same time with establishing collective farms, we are also dealing with our Komsomol members, many of whom are still under the influence of the Church. The church only insists on the old, hampers the new, the fresh, the viable»⁵¹.

Until 1948, there were several instances of comments in some articles in which the person under criticism had links with the church (e. g. going to church, befriending pastors, etc.). At first glance, these articles are not even religiously themed, they usually include the church as a negative factor in some political content. Typically, it is striking that aggressive articles with an anticlerical tone no longer dominate the daily press from 1949 onwards. This date coincides with the completion of the «Soviet-style» conversion of the country's confessions, by which time both Roman Catholic and Reformed communities had been registered with the state and the local Greek Catholics had been «reverted to Orthodoxy». Perhaps, this is why the previous virulent anti-church sentiment became more «permissive», and direct discrediting was abandoned. In fact, however, between 1949 and early 1952, the Red Flag published more than 20 relatively large scientifically grounded «educational» articles in its columns, which portrayed the Church in an outdated, superstitious and negative light. The authors usually represented some branch of science.

All in all, the (anticlerical) press propaganda can be divided into several groups, after the registration of confessions (which actually coincided with the period of forming collective farms), articles with a different tone were published, and it should be noted that the mass show trials against the pastors of the Transcarpathian confessions during this period did not receive any publicity in the columns of the Red Flag.

⁴⁹ Kémedi K. Idegen munkaerővel dolgoztat a földjén. *Vörös Zászló*. 1948. Február 19. Ol. 1.

⁵⁰ A körzeti Szovjet negyedik ülésén. *Vörös Zászló*. 1948. Június 6. Ol. 2.

⁵¹ Cs. Tóth J. A falusi kommunisták az új élet építői. *Vörös Zászló*. 1948. Augusztus 26. Ol. 2.

To sum up, the late Stalinist period between 1944–1953 was a long journey (rich in both negative and positive events) for the Transcarpathian Reformed community. At the beginning of the decade, the Reformed Church suffered considerable damage. This damage began with the exodus of pastors due to the atheistic nature of the new state power, and continued with the Soviet deportations in November 1944, which were carried out with the help of the Soviet army. They took away 20–25 % of the congregations' male population announcing it as a three-day salvage work. This was followed by the nationalisation of the parishes' property, the classification of their former churches as public property, the refusal to register the Reformed in 1946, and the attempt to incorporate them into the ECB. At the same time, since the summer of 1946, there were several waves of mass arrests of Reformed pastors and convictions in show trials, as a result of which between 1946 and 1951 18 pastors and one assistant pastor were arrested and sentenced to between 4 and 25 years in a corrective labour camp.

However, it should also be noted that despite this, the Reformed communities kept their faith, maintained their churches and pastors, and constantly sought ways to reconcile with the new state power. Testimony of the latter was given to the head of CARC in the spring of 1946, to the effect that: «According to the Holy Bible each Reformed Church pastor is obliged to obey the higher authorities that God placed above them». After 1944, this was also the intention of Gyula Bary, the senior among the pastors, whom the regional religious commissioner wanted to see at the head of the Reformed, because Lyamin-Agafonov believed that, in addition to his willingness to compromise, he would also serve the interests of the state power. Finally, in the second half of 1948, two thirds of the Reformed communities received state operating licenses and were registered as a separate church in the Soviet Union. However, the abandonment of the synod-presbyter principle and the traditional Reformed organisational structure was only achieved by Béla Gencsy, who was elected head presbyter in December 1949. Gencsy was seen by the state authorities as a loyal leader, who strove to keep the unregistered Reformed parishes from being liquidated.

A unique insight into the period is provided by analysing the content of the local press of the time, which presents the mass media propaganda used by the new Soviet regime. In 26 cases (in the period under investigation), the «Vörös Zászló» published articles containing direct anti-religious and anticlerical propaganda. These press articles can be divided into two distinct groups and periods: before and after the registration of the confession, articles with a different tone were published, and it should also be noted that in this period the mass show trials against the pastors of Transcarpathian confessions (including the Reformed) did not receive any publicity in the columns of the party newspaper.

Finally, we can conclude that our theme encompasses so many events in the period under research that exploring and examining its individual elements and/or its interrelationship from a new perspective could yield exciting and interesting results. This is all possible as there is a considerable amount of source material from the period that has survived and recollections of participants. In addition, the study of the press of the period can be extended to other printed matter, even within the field.

REFERENCES

- A körzeti Szovjet negyedik ülésén. (1948, Június 6). *Vörös Zászló*, 2 [in Hungarian].
 Akhabkyn, Yu., Valk, S., Zahoskyna, Y., Kazantsev, B., & Rastopchyna, L. (Comps.). (1957). *Dekrety Sovetskoi vlasti* (Vol. 1). Moscow: Politizdat [in Russian].

- Bondarchuk, P. (2010). Osoblyvosti relihiinoi sytuatsii v Ukraini u seredyni 1940-kh – na pochatku 1950-kh rr. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 137–163 [in Ukrainian].
- Botlik, J., & Dupka, Gy. (1991). *Ez hát a hon...* Budapest; Mandátum Kiadó [in Hungarian].
- Cs. Tóth, J. (1948, Augusztus 26). A falusi kommunisták az új élet építői. *Vörös Zászló*, 2 [in Hungarian].
- Csepeli, Gy. (2013). *A hatalom anatómiája*. Budapest: Kossuth Kiadó [in Hungarian].
- Egyszerű magyarázatok egyszerű alkotmányunkhoz. (1946, Január 17). *Vörös Zászló*, 2 [in Hungarian].
- Fodor, G. (2016). A Kárpátaljai Református Egyház élete a sztálini egyházpolitika szorításában. Proceedings of the International Scientific Conference: *A kommunizmus áldozatai, rehabilitációs alternatívák Kelet-Közép Európában* (pp. 173–174). Beregszász; Ungvár: Kiadó «Rik-U» [in Hungarian].
- Fodor, G. (2017). A református egyház első évtizede Kárpátalja szovjetizálásának idején (1944–1954). In D. E. Molnár, D. I. Molnár (Eds.), *Hadifogság, Málnekij Robot, Gulág. Kárpát-medencei magyarok és németek elhurcolása a Szovjetunió hadifogoly- és kényszermunkatáborába (1944–1953)* (pp. 99–111). Beregszász; Ungvár: «Rik-U» Kiadó [in Hungarian].
- Horkay, B. (1998). *A Keleti Baráti Kör. Képek a kárpátaljai ébredésből. Kom Over En Help Alapítvány*. [b. m] [in Hungarian].
- Kapitan, L. (2013). A. Henche – ochilnyk reformataskoi tserkvy Zakarpattia. *Naukovi pratsi istorychnoho fakultetu Zaporizkoho natsionalnoho universytetu*, XXXV, 184–187 [in Ukrainian].
- Kémedi, K. (1948, Február 19). Idegen munkaerővel dolgoztat a földjén. *Vörös Zászló*, 1 [in Hungarian].
- Leshko, O. (2002). Derzhavna polityka i protestantski hromady Zakarpattia v 1946–1949 rokakh. *Carpatika–Karpatyka*, 20, 105–114 [in Ukrainian].
- Leshko, O. (2003). Reformatske dukhovenstvo Zakarpattia v druhii polovyni 40–50-kh rokakh. *Naukovyi visnyk Uzhhorodskoho natsionalnoho universytetu. Serii: Istorii*, 9, 74–82 [in Ukrainian].
- Lysenko, O. (1998). *Tserkovne zhyttia v Ukraini 1943–1946 rr.* Kyiv [in Ukrainian].
- Molnár, D., Erzsébet. (2014). Transcarpathia and the Malenkij Robot. *Acta Universitatis Debreceniensis, Series Historica*, LXVI, 326–339 [in English].
- Pashchenko, V. (2002). *Hreko-katolyky v Ukraini (vid 40-kh rokiv XX st. do nashykh dniv)*. Poltava: ASMI [in Ukrainian].
- Pratkanis, A. R., & Aronson, E. (1992). *A rábeszélőgép – élni és visszaélni a meggyőzés mindennapos mesterségével*. Budapest: Ab Ovo [in Hungarian].
- Salamakha, I. (2001). Reformatska tserkva Zakarpattia v pershi pisliavoienni roky (1945–1948). *Proceedings of the XI International Scientific Conference* (Vol. 1, pp. 372–378), Lviv, 16–19 travnia 2001. Lviv [in Ukrainian].
- Sherstiuk, I. (2012). Zakarpatska reformatska tserkva u pershi povienni roky. *Istorychna pamiat*, 28, 85–92 [in Ukrainian].
- Szamborovszky-Nagy, I. (2020). «Többet tenni most nem lehet. Irattárba!» A kárpátaljai reformátusok és az orosz baptisták egyesülési/együttműködési történetéről (1947). In G. Lányi, R. Kiss (Eds.), *Hagyomány, identitás, történelem 2019* (Vol. 2, pp. 377–398). Budapest: Károli Gáspár Református Egyetem Egyház és Társadalom Kutatóintézetének

Reformáció Öröksége Műhelye, Károli Gáspár Református Egyetem Hittudományi Kar Egyháztörténeti Kutatóintézet [in Hungarian].

Virányi, P. (2019). A propaganda természetein. *Jel-Kép*, 3, 5 [in Hungarian].

Vistnyk Narodnoi Rady Zakarpatskoi Ukrainy. (1945, Kvitén 15), 90 [in Ukrainian].

Vistnyk Narodnoi Rady Zakarpatskoi Ukrainy. (1945, Traven 1), 114–115 [in Ukrainian].

Voinalovych, B. (2005). *Partiino-derzhavna polityka shchodo religii ta relihiinykh instytutsii v Ukraini 1940–1960-kh rokiv: politolohichnyi dyskurs*. Kyiv: Svitohliad [in Ukrainian].

Vörös Zászló. (1947, Január 5), 1 [in Hungarian].

Ібоя САМБОРОВСКИ-НОДЬ

кандидат історичних наук, PhD

доцент кафедри історії та суспільних дисциплін

Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5978-1196>

e-mail: sznibolya@kmf.uz.ua

Іштван ЧАСАР

викладач кафедри історії та суспільних дисциплін

Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-0661-3559>

e-mail: csaszar.istvan@kmf.org.ua

СТАНОВИЩЕ ЗАКАРПАТСЬКОЇ РЕФОРМАТСЬКОЇ ЦЕРКВИ В ПЕРІОД ПІЗНЬОГО СТАЛІНІЗМУ ТА ЙОГО ВІДОБРАЖЕННЯ У ТОГОЧАСНІЙ ПРЕСІ

Проаналізовано й реконструйовано у хронологічному та логічному порядках становище закарпатських реформатів (кальвіністів) і Закарпатської Реформатської Церкви як організації в період від захоплення краю Радянською армією до смерті Йосипа Сталіна. Розкрито амбівалентну й водночас хаотичну ситуацію, у яку потрапила конфесія внаслідок входження регіону до складу Радянського Союзу, а також проаналізовано наративи влади щодо цього питання в тогочасній місцевій пресі, де в початковий період політично-пропагандивної кампанії нової влади були спроби мовою реформатів краю досягти легітимізації провладної ідеології.

Проаналізовано маловідомі й невідомі архівні джерела Синодського архіву Угорської Реформатської Церкви, Державного архіву Закарпатської обл., Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Архіву Управління Служби безпеки України в Закарпатській обл., а також спогади учасників тих подій і публікації тогочасної місцевої преси.

Зазначено, що наукова новизна роботи полягає у тому, що в українських дослідженнях історії Церков проблематика закарпатських реформатів вивчалася переважно епізодично, уривчасто, розкривалися лише окремі аспекти, не у хронологічному й історичному порядках, попри те, що історія протестантів загалом або ж баптистів як однієї

з конфесій зокрема, яка мала найбільшу організацію, одержала досить широку увагу. Взято за провідний принцип дотримання хронології та простежено нагнітання антицерковної політичної пропагандивної кампанії радянської влади в місцевій пресі.

Виснувано, що після приходу радянських військ на Закарпаття церковна структура реформатів зазнала значної шкоди, а 20–25 % чоловічого населення релігійних громад під приводом участі у триденних примусових відновлювальних роботах депортували. Зазначено, що ситуацію погіршувало й те, що державну реєстрацію реформатів у 1946 р. Рада у справах релігійних культів (РСРК) не дозволила, натомість мала намір об'єднати їх з організацією Євангельських християн-баптистів (ЄХБ). Виявлено, що наприкінці 1946 р. РСРК не володіла інформацією ні про організаційну структуру реформатів, ні про їхній адміністративний поділ, ні навіть про чисельність вірних. З'ясовано, коли влада це усвідомила, то запустила процес повного аналізу конфесії, але через недовіру до бюрократії до вивчення керівного складу реформатських священників залучили КДБ. Проаналізовано, як після доповіді КДБ радянський державний механізм відмовився від ідеї об'єднати реформатів із ЄХБ, залишив їх як окрему конфесію, одночасно розпочавши хвилю масових арештів реформатського духовенства. Також виявлено, що РСРК хотіло бачити на чолі реформатів людину не просто готову до компромісів, а таку, що служитиме інтересам влади й відмовиться від традиційного принципу синоду-пробств та узвичаєної організаційної структури. Встановлено, що після того, як це відбулося у грудні 1949 р., в особі Бейли Генчі (Béla Gencsy) на чолі Церкви опинився лояльний (із погляду влади) керівник, який прагнув урятувати релігійну спільноту, що не отримала державної реєстрації, від розпуску.

Ключові слова: Закарпатська обл., Закарпатська Реформатська Церква, історія Церкви, радянська влада, реформати (кальвіністи).

Олександра СТАСЮК

*доктор історичних наук, старший науковий співробітник
старший науковий співробітник відділу новітньої історії
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2957-0432>
e-mail: ol_stasuk@ukr.net*

ДОКУМЕНТИ ОУН І УПА ПРО ФОРМИ ТА МЕТОДИ СПРОТИВУ ЦИВІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ ПІД ЧАС ВИБОРІВ ДО ВЕРХОВНИХ РАД СРСР, УРСР І МІСЦЕВИХ ОРГАНІВ ВЛАДИ ПОВОЄННОГО ПЕРІОДУ

На основі аналізу документів ОУН і УПА показано масштаби, форми й методи спротиву цивільного населення західноукраїнських областей радянським виборчим кампаніям повоєнного періоду. Зазначено, що найбільше документів ОУН і УПА, які системно висвітлюють перебіг виборів до Верховних Рад СРСР, УРСР та місцевих органів влади в західноукраїнських областях, зберігається у Галузевому державному архіві Служби безпеки України. Встановлено, що найінформативніші з них – це звіти провідників ОУН різних рівнів, які ретельно фіксують кожний етап підготовки та проведення виборів під оглядом дій влади й реакції населення, що дає можливість відтворити цілісну картину виборчого процесу за умови критичного підходу до аналізу документів, не позбавлених суб'єктивності й емоційних оцінок.

Наголошено, що повстанська звітність засвідчує масовість і загально регіональний вимір протестів, окреслює причини, які змушували західних українців протестувати. Встановлено, що протестна позиція західних українців була вмотивована політичними, економічними, соціально-побутовими, а також морально-психологічними причинами, але пріоритетними залишалися політичні. Виявлено, що протести були соціально диференційованими: найактивніше бунтувало селянство, а робітництво та інтелігенція долучалися ситуативно, як і жіночі антиурядові виступи (як одиничні, так і масові) переважали чоловічі кількісно та за емоційною напругою. Зауважено, що цивільне населення у протистоянні з владою використовувало здебільша ненасильницькі форми й методи спротиву, які поділялися на масові, групові та одиничні, відкриті та приховані, агресивні та демонстраційні тощо; широко застосовувано й нетрадиційні.

Проаналізовано статистичні дані зі звітів провідників ОУН різних рівнів, що стосуються результатів голосування під час виборів до Верховних Рад СРСР і УРСР 1946–1947 рр., та факти фальсифікації результатів виборів із боку представників влади. Наголошено, що ці цифри підтверджують масовість спротиву населення західно-

українських областей насаджено у регіоні демократії радянського зразка та виразно контрастують з офіційною звітністю. Відзначено, що повстанська звітність, хоча й не позбавлена політичного підтексту, значно об'єктивніше висвітлює процеси, ніж радянсько-партійна документація.

Ключові слова: повстанські архіви, спротив населення, радянські виборчі кампанії, повоєнний період.

Повстанські архіви, що зберігаються у Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ), Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ЦДАГО України), Центральному державному архіві вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України), обласних державних архівах, електронному архіві Центру досліджень визвольного руху та на інших електронних сайтах, а також у музейних фондах, бібліотеках і приватних колекціях, – неоціненне джерело дослідження історії національно-визвольного руху середини ХХ ст., його ідеології, військово-політичної стратегії, структури, біографістики тощо. Водночас вони відтворюють широку картину суспільно-політичного життя українського народу вказаного періоду, передають дух епохи, детально висвітлюють низку подій і явищ, фіксуючи не лише їхні дати та обставини, а й уявлення націоналістичного середовища про їхнє значення і роль в історії, що підтверджує історіографія проблеми¹. Зокрема, у документах Організації українських націоналістів (ОУН) наявна інформація про діяльність українських політичних партій міжвоєнного періоду, сутність нацистської репресивної політики на території УРСР під час Другої світової війни, особливості польсько-українського протистояння 1940-х років, форми й методи насадження радянської влади в західноукраїнських областях після «возз'єднання» з Радянською Україною та повоєнний період, реакцію населення на радянські нововведення тощо.

Особливо багато уваги в повстанських документах відведено проблемам радянської західноукраїнського регіону в повоєнний період, на який, як відомо, припадає пік боротьби ОУН і УПА (Української повстанської армії) з радянською імперською машиною. У програмних та пропагандивних документах підпілля, звітах, наказах та інструктивних записках дано оцінку суспільно-політичним й економічним змінам у регіоні після встановлення тут радянської влади, перетворенням у культурно-духовній площині, морально-етичним змінам у свідомості населення. Зокрема, детально відтворено процес насадження і функціонування у краї управлінських структур радянського зразка, а водночас перебіг виборчих кампаній до Верховних Рад СРСР, УРСР та місцевих органів влади, що були невід'ємним атрибутом цього процесу.

¹ Кокін С. Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ. Київ, 2000. Вип. 1: Анотований покажчик документів з фонду друкованих видань (1944–1953). 193 с.; Ковальчук В. Джерелознавчий огляд історії ОУН(б) і запілля УПА на Волині й Південному Поліссі за серпень 1942 – грудень 1943 рр. *Мандрівець*. 2007. № 2. С. 102–104; Кентій А. В. Документи ОУН та УПА у фондах ЦДАГО України. *Український історичний журнал*. 2011. № 2. С. 202–222; Папакін Г. В. Джерела з історії ОУН та УПА: проблеми класифікації, зміст документів повстанського походження. *Український історичний журнал*. 2012. № 4. С. 154–171; Папакін Г. Джерельна база дослідження українського визвольного руху середини ХХ ст.: методологія і сучасні проблеми. *Вісник Львівського університету. Серія історична*. Львів, 2017. Вип. 53. С. 81–92; та ін.

Мета статті – проаналізувати документи ОУН і УПА під оглядом форм та методів спротиву цивільного населення західноукраїнських областей радянським виборчим кампаніям повоєнного періоду, з'ясувати типологічну та соціальну диференціацію протестів, а також причини, які змушували людей протестувати, на основі статистичних даних, наведених у повстанській звітності, продемонструвати масовий та загально регіональний вимір спротиву.

Виборчі кампанії у західноукраїнських областях, за задумом Кремля, були покликані не лише сформувати на місцях управлінську ланку, засвідчити легітимність радянської присутності в регіоні, а й здійснити його пришвидшену радянізацію з огляду на потужну пропагандивну складову процесу. Сталінському керівництву йшлося про якнайшвидшу інтеграцію цих земель до складу УРСР, тому поставлені завдання вирішували насильницькими методами й форсованими темпами. Однак проведення виборів у регіоні, охопленому національно-визвольним рухом, виявилось для представників режиму непростим завданням. Опираючись на підтримку ОУН і УПА, західні українці відмовлялися брати участь у «виборчій трагікомедії», масово бойкотуючи передвиборчі заходи й безпосередньо процес голосування². Повну картину спротиву, який є переконливим доказом несприйняття радянської влади західноукраїнським населенням, до сьогодні не вдалося відтворити через брак архівних матеріалів. Радянсько-партійна документація під цим оглядом малоінформативна, адже обкомівські чи райкомівські працівники з ідеологічних міркувань зображали перебіг подій у «райдушних» тонах. Їхні звіти зазвичай починалися словами про те, що підготовка виборів у західних областях УРСР «проходить на високому ідейно-політичному рівні», а «громадяни з величезним піднесенням готуються зустріти день виборів до ВР СРСР, УРСР чи місцевих органів влади». Лише наприкінці кількох реченнями зазначали, що окремі «вороже налаштовані до радянської влади елементи» намагаються перешкодити вільному волевиявленню населення, у зв'язку з чим влада вживає відповідних заходів.

Натомість документи ОУН і УПА, хоча й не позбавлені політичного підтексту, значно об'єктивніше висвітлюють суспільно-політичну ситуацію в регіоні під час перебігу виборчих кампаній, детально зупиняючись на настроях та поведінці населення. Ці матеріали найкомпактніше зберігаються у ГДА СБУ (Ф. 13. Спр. 376. Т. 38 і 39), де зібрано інструктивні, звітні та пропагандивні документи ОУН, які стосуються проведення виборів до Верховних Рад СРСР, УРСР, а також місцевих органів влади впродовж 1946–1950 рр. Вони комплексно висвітлюють позицію керівництва ОУН щодо проведення радянських виборчих кампаній, а також дії підпілля, спрямовані на зрив виборів, фіксують факти порушень та зловживань чиновників у процесі реалізації виборчих процедур, і, як наслідок, – численні випадки спротиву населення незаконним діям влади. Чимало таких документів є й у 41, 58, 64, 68, 71–76 томах та інших цього ж фонду. На жаль, у ГДА СБУ системно збереглися документи, що стосуються проведення виборів лише на території Галичини (Львівська, Тернопільська, Станіславська, Дрогобицька обл.), натомість Волинь, Рівненщина, Буковина та Закарпаття представлені фрагментарно. Проте з огляду на централізованість влади та шаблонність дій радянських чиновників можна припустити, що подібні методи насадження радянської

² Стасюк О. Радянські виборчі кампанії як чинник радянізації західних областей УРСР (1939–1953 рр.). дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Інститут народознавства НАН України. Львів, 2021. 464 с.

демократії влада застосовувала на всій території Західної України, а відповідно й реакція населення була тотальною. Зрештою, це підтверджують матеріали з обласних державних архівів (Державний архів Волинської обл. Ф. 1. Оп. 2. Спр. 62, 193; Ф. Р-6. Оп. 4. Спр. 43; Оп. 5. Спр. 53; Оп. 8. Спр. 76; Державний архів Закарпатської обл. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 69, 98, 104, 108, 278, 305; Державний архів Львівської обл. Ф. 3. Оп. 1. Спр. 466, 481, 520; Оп. 4. Спр. 214; Ф. 5001. Оп. 6. Спр. 50; Оп. 7. Спр. 58; Оп. 8. Спр. 53; Державний архів Івано-Франківської обл. Ф. 1-П. Оп. 1. Спр. 394, 395, 480, 1212; Державний архів Тернопільської обл. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 389, 1834, 1886, 1887; Державний архів Чернівецької обл. Ф. 1. Оп. 1. Спр. 98, 104, 248; Оп. 9. Спр. 38, 50, 67 та ін.). Вказані документи й матеріали детально відтворюють картину спротиву населення урядовим виборчим кампаніям і сповна компенсують інформацію, відсутню у радянсько-партійній звітності.

Аналіз повстанських документів, які висвітлюють організацію та проведення виборів у західних областях УРСР (накази, вказівки, інструкції, звіти, обіжники, повідомлення, листівки та пресові видання), дає змогу зробити висновок про масштабність і всеохопність спротиву, різноманітність методів, які використовувало населення у протистоянні з владою. Особливо масовими й політично гострими були протести під час виборів до ВР СРСР у лютому 1946 р., коли місцеве населення повністю їх бойкотувало (за винятком членів адміністрації та бійців військових гарнізонів). На відміну від мешканців інших регіонів УРСР, які зазвичай виражали справжнє ставлення до радянських виборчих кампаній лише в кулуарних розмовах, чи роблячи потай написи на бюлетенях, західні українці не боялися висловлювати антирадянські настрої публічно. Найчисленнішими були масові та групові протести, які відбувалися у формі мітингів, антиурядових зібрань, стихійних бунтів, сидячих страйків, нищення майна адміністративних установ, саботажу заходів влади тощо.

Повстанські документи передовсім детально висвітлюють причини вияву непокори. Протестна позиція західних українців була вмотивованою політичними, економічними, соціально-побутовими, а також морально-психологічними чинниками, але домінували все-таки політичні. Переживши насильницьку націоналізацію, колективізацію та сталінські репресії впродовж 1939–1941 рр., західні українці однозначно ідентифікували для себе радянську владу як злочинну, а тому відчайдушно протиставили її відновленню в регіоні в повоєнний період. Перебуваючи під впливом ОУН і УПА, люди відмовлялися брати участь у передвиборчих заходах, відверто звинувачували представників влади у злочинах проти власного народу. Зокрема, як зазначає провідник Войнилівського р-ну, під час передвиборчого мітингу в с. Томашівці на Станіславщині 8 лютого 1946 р. люди заявили районному начальству: «Не підемо голосувати. Ви вбиваєте наших чоловіків! Ви нас грабуєте і виголоджуєте! Ви окупанти! Геть з України!»³. У звіті провідника ОУН із Калушини зафіксовано подібний випадок: у с. Слобода Долинська кілька селян підступили до большевиків із району і сказали: «Що хочете в народі, як народ вас не хоче? Відчепіться від нас!»⁴. А в с. Черчик на Львівщині в день виборів до ВР СРСР 10 лютого 1946 р. селяни кричали:

³ Віктор П. Як проходили «вибори» до Верховної Ради СРСР в західних областях так званої Української РСР. *Галузевий державний архів СБУ (ГДА СБУ)*. Ф. 13. Спр. 376. Т. 38. Арк. 41–52.

⁴ Звіт з виборів у Верховну Раду СРСР. Калушина. Лютий 1946 р. *ГДА СБУ*. Ф. 13. Спр. 376. Т. 38. Арк. 157.

«За що маємо голосувати? Ви ж зрізали нам пам'ятний хрест з Могили – нашу традицію, рівно ж обікрали нашу церкву, наші святині!»⁵.

Важливими акторами, які впливали на протестну позицію західноукраїнського суспільства в повоєнний період, були самі учасники національно-визвольного руху, що також відображено в повстанській звітності. Прочитавши листівки підпілля, люди говорили один одному: «Жодний українець не сміє голосувати за большевиків» або: «Сусіде, ми не повинні голосувати за большевицьку зграю»⁶, – читаємо у звітах підпілля. Свою рішучість селяни підтверджували словами: «Я не піду голосувати, хоч би мене мали розстріляти», або: «Я не буду (голосувати), хоч би ви мене на місці вбили»⁷. Не володіючи політичною риторикою, місцеві мешканці знаходили спосіб відстоювати свої переконання. На звинувачення представника влади в підтримці бандерівського руху старенький мешканець с. Мокряни Мостиського р-ну Львівської обл. відповів: «Ми горді з цього, що ми “бандьори”, а ви всі москалі – жуліки»⁸.

З аналізу документів ОУН видно, що на політичні настрої населення впливали складна економічна ситуація в державі та побутові проблеми людей. Бурхливу емоційну реакцію громадян спричиняла байдужість представників влади до вирішення їхніх щоденних проблем: «Чому ви нас не питаєте, чи маємо що їсти, тільки говорите за кого маємо голосувати. На кого ми будемо голосувати? Хіба на того що забрав від нас хліб?»⁹, – запитували представників влади селяни с. Ходаки Шумського р-ну Тернопільської обл. А в с. Дитятичі на Львівщині селяни відверто заявили, що не підтримуватимуть представників влади, яка доводить своїх громадян до повного зuboжіння: «Ми не знаємо жодного кандидата і не маємо за кого голосувати. Ви ограбили в нас весь хліб і нам скоро прийдеться йти на жebри, так, як ходять ваші зі сходу»¹⁰. Як і в с. Дроздовичі, на Добромилщині на заклик агітатора здати перед виборами контингент, чим виконати свій обов'язок перед державою, люди зреагували словами: «Контингент здай, молоко здай, гроші позич, картоплю, зерно продай примусово задармо, і за ті всі “блага” мусиш піти ще голосувати на тих, що тебе грабують і щоб могли ще краще грабувати»¹¹.

Протести мали чітку соціальну диференціацію. Якщо селяни переважно наголошували на грабiжницькій економічній політиці радянської влади, вимагали припинити незаконні репресії, то інтелігенти вказували на хиби радянської виборчої системи, її невідповідність конституційним нормам, порушення виборчого законодавства організаторами виборчого процесу. Зокрема, слова працівника відділу робітничого постачання ст. Чоп Закарпатської обл. Василя Шапочкіна свідчать про те, що мешканці західного регіону України звикли до інших стандартів проведення виборів і сприймали радянську

⁵ Протокол в справі большевицького виборчого терору, фальшування і надуживання виборчого закону під час до виборів у Верховну Раду СРСР в дні 9.ІІ.1946 р. в с. Черчик Яворівського району. *ГДА СБУ*. Ф. 13. Спр. 376. Т. 38. Арк. 300.

⁶ Звіт з «виборів» у Верховну Раду УССР дня 9.ІІ.1947 р. *ГДА СБУ*. Ф. 13. Спр. 376. Т. 39. Арк. 125.

⁷ Там само.

⁸ Там само.

⁹ Звіт про т. зв. вибори до Верховної Ради УРСР, що відбулися 9.ІІ.1947 р., р-н Шумськ. *ГДА СБУ*. Ф. 13. Спр. 376. Т. 39. Арк. 131.

¹⁰ Звіт з «виборів» у Верховну Раду УССР дня 9.ІІ.1947 р. ... Арк. 126.

¹¹ Звіт про т. зв. вибори до Верховної Ради УРСР, що відбулися 9.ІІ.1947 р., р-н Шумськ. ... Арк. 133–146.

виборчу систему як ошуканство: «Де тут таємне голосування, про яке пишуть, кабінки для голосування не мають дверей, а лише завішані полотном, це обман людей»¹².

Особливу активність під час протестів виявляли жінки, що пояснювалося не лише тим, що післявоєнне суспільство було передовсім жіночим¹³, а й особливою роллю жінки як матері та дружини, покликаної оберігати сімейне вогнище. Жінки не могли пробачити представникам влади грабіжницької політики хлібозаготівель, що прирекла їхні родини на голод. Перебої з постачанням хліба, нестача продуктів і речей першої необхідності викликали у жінок негативне ставлення до влади та її очільників. Зокрема, в одному зі звітів ОУН зафіксовано випадок, коли селянка, стоячи перед наліпленим на стіну будинку портретом Сталіна й показуючи йому свої подерті черевики, промовляла: «Ти, злодюго, хочеш, щоб я за тебе голосувала, за ті подерті черевики... ой, не діждеш цього»¹⁴. Жінки першими виступали на мітингах, зчиняючи антиурядові заколоти, а в день виборів демонстративно відмовлялися голосувати, нищили бюлетені. Так, у с. Наконечне ІІ (Львівська обл.) місцева мешканка Ева Максим у день виборів до ВР СРСР хотіла порубати урну сокирою, а її односельчанка Анна Гулик вигнала членів виборчої комісії зі своєї хати криком: «Я за комуністів і комсомольців не буду голосувати»¹⁵. Інколи дії жінок ставали причиною зриву виборів, як це було в с. Перегінсько на Станіславщині, де жінки, обурені застосуванням до них сили, розігнали виборчу комісію, поламали столи у приміщенні сільради та, забравши виборчу документацію, розійшлися по домівках¹⁶. Часто до протестувальниць приєднувалися інші селяни, які продовжували висувати претензії до влади: вимагали звільнити заарештованих, повернути односельців зі Сибіру¹⁷. Агресія жінок не зменшувалася навіть перед загрозою арештів чи депортацій. Багато з них відповідали кривдникам: «Не страште мене Сибіром, там мені гірше не буде, а голосувати не буду. Виносіться з хати»¹⁸.

Масово намагалися ухилитися від голосування служителі культу, пояснюючи свою позицію релігійними переконаннями або ж суспільними настроями. «Якщо проголосує 80 % населення, то й я проголосую, живу з людьми та й роблю те, що люди роблять», – відповів представникам влади о. Степан Наконечний із с. Віжомля Яворівського р-ну Львівської обл. Священники, як представники західноукраїнської інтелігенції та її найбільш освічена верства, також цілком усвідомлювали антидемократичність сталінських виборів та неодноразово виступали з критикою т. зв. радянської демократії. Лише окремі душпастирі виявляли бажання співпрацювати з владою, що, за свідченням провідників ОУН, знаходило різкий осуд населення. Так, парох с. Кальна Болахівського р-ну Дрогобицької обл. О. Лабенський (ім'я

¹² ГДА СБУ. Ф. 16. Оп. 1. Спр. 741. Арк. 53.

¹³ Зубкова Е. Ю. Послевоенное советское общество: политика и повседневность, 1945–1953. Москва, 2000. С. 25–26.

¹⁴ Вибори у Верховну Раду СРСР 10 лютого 1946 р. і більшовицька підготовка до них. Велико-Глубічівський р-н. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 38. Арк. 53.

¹⁵ Звіт з «виборів» у Верховну Раду УРСР дня 9.ІІ.1947 р. ... Арк. 109–130.

¹⁶ Звіт з переведених більшовиками виборів до ВР СРСР, район Войнилів. Лютий 1946 р. – 16.07.1946 р. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 38. Арк. 251.

¹⁷ Звіт з виборів у Верховну Раду СРСР. 1946 р. ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 38. Арк. 145.

¹⁸ Звіт з «виборів» у Верховну Раду УРСР дня 9.ІІ.1947 р. ... Арк. 129.

не встановлено) проводив активну передвиборчу агітацію, а в день виборів до ВР СРСР 9 лютого 1946 р. проголосував першим, вкинувши в урну два голоси – за себе і дружину, що обурило селян, які говорили: «Ми можемо витерпіти побої, вивози, арешти, а чому не може священник?»¹⁹.

Населення активно бойкотувало вибори на всіх етапах підготовки і проведення. У багатьох селах районне начальство не могло сформувати виборчих комісій через відмову людей брати участь у їхній роботі. А призначені в наказному порядку голови та члени виборчих комісій, десятихатники чи агітатори формально ставилися до своїх обов'язків, а якщо була така можливість, то взагалі їх уникали. «Загально члени виборчої комісії і агітатори не були активні в передвиборчій роботі. Доручень партії і уряду не виконували, не вели жодної пропагандивної роботи, не допомагали большевикам в проведенні мітингів чи іншої роботи»²⁰, – зазначали у звітах провідники ОУН. Передвиборчі збори й мітинги, які за задумом влади мали відігравати чи не найважливішу роль у системі виборчих кампаній (з огляду на пропагандивну складову), у західноукраїнських областях проходили неорганізовано та з мінімальною кількістю учасників. Частими були випадки, коли районне начальство, приїхавши в село для проведення мітингу, заставало у приміщенні клубу лише сільську адміністрацію або сторожа. Зігнані ж на збори за допомогою військових селяни були налаштовані вороже та не хотіли спілкуватися з агітаторами. Зокрема, на Премишлянщині та Поморянщині під час виборів до ВР СРСР у лютому 1946 р. представникам влади вдавалося зібрати на мітинги не більше 15–30 громадян²¹. У Стрийському р-ні Дрогобицької обл. повністю ігнорувало більшовицькі збори та сходи населення таких сіл, як Стрільки, Конюхів, Лопатники, Бережниця, Угольна й ін.²². Передвиборчі зібрання бойкотували також робітники та інтелігенція у містах. Зокрема, на калійному комбінаті в м. Калуш (Станіславщина), де 6 лютого 1946 р. мав відбутися мітинг за участю всіх робітників (300 осіб), послухати партійних агітаторів прийшло лише 8 охочих²³.

Як видно з повстанської звітності, подібна ситуація склалася і під час виборів до ВР УРСР у лютому 1947 р. Упродовж грудня 1946 р. – січня 1947 р. лише у Славському р-ні Дрогобицької обл. (тепер – Сколівський р-н Львівської обл.) передвиборчі мітинги були зірвані в селах: Тухолька, Орява, Орявчик, Хашовання, Волосянка, Головецько, Тухля, Хітар, Кальне, Климець та ін.²⁴. Відмовлялося слухати більшовицьких агітаторів населення низки сіл у Краковецькому (тепер – Яворівському) р-ні Львівської обл.: Бунів, Любині, Морянці, Серни, Передвір'я та ін.²⁵. Повз увагу повстанців не пройшов

¹⁹ Справа: О. Лабенський – активна участь у виборах. *ГДА СБУ*. Ф. 13. Спр. 376. Т. 38. Арк. 264.

²⁰ Звіт з т. зв. «виборів» до «Верховної Ради УССР» дня 9.ІІ.1947 р. (Суд. Вишня і Мостиський райони). ... Арк. 122–123.

²¹ Додатковий звіт з т. зв. «виборів» до Верховної Ради СССР, що відбулись 10 лютого 1946 р. *ГДА СБУ*. Ф. 13. Спр. 376. Т. 38. Арк. 287.

²² Звіт з проти виборчої акції до т. зв. виборів до Верховної Ради СРСР. «Тустань». *ГДА СБУ*. Ф. 13. Спр. 376. Т. 39. Арк. 54.

²³ Віктор П. Як проходять «вибори» до Верховної Ради СССР в західних областях т. зв. Української РСР. ... Арк. 44.

²⁴ Звіт про т. зв. вибори до т. зв. Верховної Ради УССР, що відбулись 9 лютого 1947 р. (Дрогобищина). *ГДА СБУ*. Ф. 13. Спр. 376. Т. 39. Арк. 134 зв.

²⁵ Там само.

факт завищення показників передвиборчої роботи у звітах радянських чиновників, які з ідеологічних мотивів намагалися приховати масштаби спротиву населення. Так, один із районних провідників ОУН, до рук якого потрапила більшовицька документація, перевіrivши факти, зазначив, що уповноважений із виборів у с. Солець Добромильського р-ну Дрогобицької обл. (тепер – м. Стебник Дрогобицького р-ну Львівської обл.) Литвиненко (ім'я не встановлено) подав неправдиві дані щодо кількості присутніх на мітингах і зборах селян. Зокрема, у протоколі № 1 він зазначив, що на збори із висунення кандидатів до складу дільничної виборчої комісії з'явилося 760 осіб, а фактично їх було лише 40, у протоколі № 2 задокументував 24 учасники, а насправді було 6, у протоколі № 3 – 378, було – 30, у протоколі № 4 – 75, було – 6, у протоколі № 5 – 876, було – 25, у протоколі № 6 – 14, було – 6²⁶.

Повстанська звітність зафіксувала чимало фактів спротиву населення під час проведення передвиборчих зборів і мітингів. Такі заходи селяни зазвичай намагалися ігнорувати, а зігнані на мітинги силою зчиняли лемент у приміщенні сільської ради або тупали ногами, чим зривали збори. Поширеними були мовчазні протести, коли люди ніяк не реагували на слова промовців, а після мітингу так само мовчки розходилися по домівках. Своєрідним методом протесту були розмови людей на невикідні для більшовицьких агітаторів теми. Так, пригадуючи досвід участі у виборчих кампаніях за часів Австрії чи Польщі, західні українці розповідали про справді демократичну процедуру висунення кандидатів у депутати та можливість обирати між кількома з них. У с. Військо Добромильського р-ну під час мітингу селяни казали: «У Польщі ми мали право висувати своїх кандидатів у депутати. Висували їх і вибирали, а тепер ви самі назначуєте, ну й самі вибираєте»²⁷. Інші, вдаючи недорікуватих та нетямущих, запитували промовців: «Чому до українського парламенту обирають росіян?», «Яка різниця між виборчими системами СРСР та капіталістичних країн?», «Для чого проводити передвиборчу агітацію, коли в країні лише одна партія і немає конкурентної політичної боротьби?», «Для чого потрібен блок комуністів і безпартійних, коли все вирішує Комуністична партія?», чим ставили в незручне становище більшовицьких пропагандистів, які або не знали відповіді на запитання, або не наважувалися сказати правду.

Найбільш доказовий матеріал з огляду висвітлюваної проблеми – документи ОУН, де йдеться про результати голосування населення та факти їхньої фальсифікації представниками влади. На противагу офіційній статистиці, у якій незмінно фігурували цифри 99,5 % або й 99,8 % на користь блоку комуністів і безпартійних, повстанська звітність подає результати голосування, які чітко засвідчують протестні настрої населення. За підрахунками націоналістичного підпілля, під час виборів до ВР СРСР та УРСР у 1946–1947 рр. добровільно голосувало до 10 % західних українців, під терором – 30–40 %, а 60 % взагалі не брало участі у виборах. У багатьох населених пунктах, попри жорсткий терор із боку влади, жоден із виборців не приступив до виборчої урни. Наприклад, у с. Шутово Яворівського р-ну Львівської обл. під час виборів до ВР СРСР 9 лютого 1946 р. із 225-ти виборців «добровільно» проголосував

²⁶ Там само. Арк. 136 зв.

²⁷ Звіт про т. зв. вибори до т. зв. Верховної Ради УССР, що відбулися 9 лютого 1947 р. (Дрогобичина)... Арк. 133–146.

лише психічно хворий чоловік, а решта – відмовилися²⁸; у с. Черчик цього ж району за наявності 420 виборців проголосував лише один і то під примусом²⁹. Як видно зі звіту провідника Калуського надрайону ОУН (Станіславська обл.) тут відмовилися від голосування 80 % виборців, 8 % – проголосували під примусом, а добровільно віддали свої голоси 12 %³⁰. Подібні цифри наявні в кожному звіті провідників ОУН, де йдеться про перебіг більшовицьких виборчих кампаній.

Упродовж наступних років електоральна активність громадян залишалася на низькому рівні. У Краковецькому р-ні під час виборів до ВР УРСР 9 лютого 1947 р. цілком їх збойкотували мешканці таких сіл: Липина, Семирівка, Чернилява, Вілька Роснівська, Прередвір'я, Морянци, Серни, Любині, Любинська Воля, Бунів, Іваники, Наконечне II³¹. У Судово-Вишнянському та Мостиському р-нах Дрогобицької обл. повністю відмовилися від голосування населення сіл Тулиголови, Мокряни, Кульматичі, Вуйковичі, Дмитровичі, Мистичі, Санники, Соколя, Гостинцево й ін.³²

Через масовий бойкот виборів населенням західноукраїнських областей влада змушена була вдаватися до терору, зловживань і фальсифікацій, що також зафіксовано в повстанській звітності. Серед повстанських документів чималий інтерес становлять протоколи зізнань людей з їхніми власноручними підписами, які стали жертвою свавілля представників режиму під час проведення виборчих кампаній, складені працівниками служби безпеки (СБ) ОУН у сільській місцевості. Ці документи не лише фіксують факти знущань над виборцями за відмову голосувати (приниження, побиття, незаконні арешти, нищення майна тощо), а й засвідчують масовість протестів, адже тут мовиться про десятки й сотні випадків спротиву. Зокрема, за відмову голосувати у Войнилівському р-ні Станіславської обл. заарештовано понад 265 осіб, побито – 205³³, у Калуському заарештовано – 110, побито – 114, померло внаслідок побиття і знущань – 3³⁴.

Повстанські документи фіксують численні незаконні дії чиновників у процесі реалізації передвиборчих заходів і підрахунку голосів. Зокрема, у звітах провідників ОУН неодноразово йдеться про те, що нестачу бюлетенів районні уповноважені із виборів поповнювали самі, вкидаючи їх до урн по кільканадцять штук нараз. Як результат, при підрахунках число бюлетенів часто перевищувало загальну кількість виборців. Наприклад, у с. Мостищі Калуського р-ну Станіславської обл. в урні виявили

²⁸ Протокол в справі большевицького виборчого терору, фальшування і надуживання виборчого закону до і під час до виборів у Верховну Раду СРСР в дні 9.ІІ.1946 р. в с. Шутово Яворівського району. *ГДА СБУ*. Ф. 13. Спр. 376. Т. 38. Арк. 301–302.

²⁹ Протокол в справі большевицького виборчого терору, фальшування і надуживання виборчого закону під час до виборів у Верховну Раду СРСР в дні 9.ІІ.1946 р. в с. Черчик Яворівського району. *ГДА СБУ*. Ф. 13. Спр. 376. Т. 38. Арк. 292–300.

³⁰ Звіт з переведених большевиками виборів до ВР ССРСР. Калущина. *ГДА СБУ*. Ф. 13. Спр. 376. Т. 38. Арк. 251.

³¹ Звіт з т. зв. «виборів» до «Верховної Ради УССР» дня 9 лютого 1947 р. Краковецький р-н. *ГДА СБУ*. Ф. 13. Спр. 376. Т. 39. Арк. 116.

³² Звіт з т. зв. «виборів» до «Верховної Ради УССР» дня 9 лютого 1947 р. Судова Вишня і Мостиська райони. *ГДА СБУ*. Ф. 13. Спр. 376. Т. 39. Арк. 130.

³³ Звіт з переведених большевиками виборів до ВР ССРСР. Калущина. ... Арк. 245 зв.

³⁴ Там само. Арк. 251.

100 надлишкових бюлетенів³⁵, у с. Тростянець Долинського р-ну – 28³⁶, у с. Демінка Лісна Жидачівського р-ну Дрогобицької обл. – 69³⁷, у с. Семирівка Краковецького р-ну на Львівщині – 17³⁸.

Особливо емоційно повстанська звітність відтворює нетрадиційні форми й методи протесту, які вказують на затятість спротиву населення та відверту зневагу до радянської демократії. В одному з таких документів змальовано надзвичайно харизматичну картину під час виборів до ВР СРСР у лютому 1946 р.: «Звичайно, як більшовики повідомляють або нечаяно зайдуть, щоби заскочити людей, то все, що тільки зачисляється до мужеского пола, старалося не бути під руками. Зараз вибирались на друге село за різними, часом подиву гідними справами, в ліс, а навіть ті, які здобулись на відвагу, лізли в солому або на стрих. Старші та більше спритні клалися до ліжка, підв'язувалися хусткою та з передсмертною міною ожидали небажаних гостей. Жінки, натомість, в тому часі занималися дуже малими дітьми. Обложившись добре “дітиськами”, котрі вже так вправлені, що як тільки більшовик зблизиться до матері, піднімають такий шалений крик та вереск, що потрапить випроводити з рівноваги навіть так вправлених та звичних до того енкаведистів, які з грубою лайкою втікали з хати, не виконавши завдань»³⁹. Подібних випадків зафіксовано в повстанських документах чимало. Зокрема, Іван Марійчин зі с. Сівка Войнилівська Калуського р-ну Станіславської обл. влаштував у власній хаті справжню виставу. Коли більшовики прийшли до нього з вимогою йти на виборчу дільницю, він зі сльозами на очах почав прощатися з рідними, голосячи: «Прощайте, дітоньки, я вже йду на смерть». Діти, підігруючи батькові, голосно плакали й цілували його, ніби востаннє. Не витримавши голосінь, більшовики зі словами «Вот, дурак!»⁴⁰ залишили дім талановитого аматора. В іншій хаті жінка, вдаючи хвору, почала «блювати» у присутності енкаведистів, для чого задалегідь набрала в рот води, що також змусило їх забратися геть⁴¹. У с. Мостиці на Калушині 86-літня бабуся Явдоха Люнда поливала водою та біла кочергою енкаведистів⁴², а один із парубків в'їхав до виборчого приміщення на коні⁴³, інший намагався справити природні потреби безпосередньо перед членами виборчої комісії⁴⁴.

У протистоянні з владою селяни часто використовували гумор, кепкуючи зі слів агітаторів про «щасливе життя в СРСР», «найдемократичнішу у світі Сталінську

³⁵ Звіт з виборів у Верховну Раду СРСР. Калушина. Лютий 1946 р. ... Арк. 156–165 зв.

³⁶ День виборів в с. Тростянець. *ГДА СБУ*. Ф. 13. Спр. 376. Т. 38. Арк. 275.

³⁷ Як проходили т. зв. вибори до Верховної Ради УССР на терені Жидачівщини-Журавенщини в дні 9.ІІ. *ГДА СБУ*. Ф. 13. Спр. 376. Т. 38. Арк. 68.

³⁸ Протокол 1. в справі більшевицького виборчого терору; 2. в справі надуживання і фальшування виборчого закону. Район Краковець, сільрада Семирівка. *ГДА СБУ*. Ф. 13. Спр. 376. Т. 38. Арк. 324.

³⁹ Звіт про т. зв. «вибори» до ВР СРСР. Калушина. 1946. Лютий. ... Арк. 149.

⁴⁰ Звіт з передвиборчої кампанії та протоколи про хід виборів у ВР УССР. Калушина. 1946 р. Лютий. *ГДА СБУ*. Ф. 13. Спр. 376. Т. 38. Арк. 158.

⁴¹ Там само.

⁴² Там само. Арк. 174–180.

⁴³ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 39. Арк. 7–12.

⁴⁴ Звіт з передвиборчої кампанії та протоколи про хід виборів у ВР УССР. Калушина. 1946 р. Лютий. ... Арк. 178 зв.

Конституцію», «кращих синів народу – депутатів» тощо. Зокрема, на Дрогобиччині слова агітатора про те, що громадяни перед виборами мають виконати свій обов'язок перед державою у вигляді хлібопоставок, а тоді голосувати з чистою совістю, люди прокоментували: «І з чистою коморою»⁴⁵. Предметом насмішок часто ставали особи народних обранців до місцевих рад, адже населення добре знало їхнє минуле, фахові й моральні якості. Наприклад, на передвиборчому мітингу в с. Губичі Добромільського р-ну (Дрогобиччина), коли кандидат у депутати розказував свою автобіографію, наголошуючи на селянському походженні, один із присутніх вигукнув: «Ага, я вас знаю. Та ми разом ходили до лісу красти дрова»⁴⁶.

Отже, попри шалений адміністративний тиск і численні факти насилля над виборцями, мешканці західного регіону підтримали бойкот виборів, організований підпіллям ОУН, унаслідок чого більшовицька виборча акція зазнала повного фіаско. «Советська окупаційна влада хотіла зробити вибори актом маніфестації за режимом, хотіла залегалізувати свою окупацію і свою терористичну, тоталістичну диктатуру. Український народ, мимо нечуваного терору, перемінив цей день в акт єдиногодушної маніфестації проти ворожої йому московсько-більшовицької окупації й проти советської тоталістичної диктатури»⁴⁷, – підсумовували результати виборів у своїх пропагандивних виданнях українські повстанці.

Так, на основі аналізу документів повстанських архівів, можна стверджувати, що акції протесту цивільного населення під час урядових виборчих кампаній у західноукраїнських областях упродовж 1946–1947 рр. були масовими та загальнорегіональними. Форми й методи спротиву поділялися на масові, групові та одиничні, відкриті та приховані, агресивні та демонстраційні тощо. Не бракувало також нетрадиційних. Частота й інтенсивність виступів були соціально диференційованими: незадоволення діями влади активніше виявляли селяни, тоді як у містах населення воліло застосувати приховані форми протесту. Жіночі антиурядові виступи (одиничні та масові) переважали чоловічі кількісно та за емоційною напругою. З часом форми протестних акцій і мотивації людей змінювалися. Якщо протестні акції у 1946–1947 рр. мотивувалися антирадянськими переконаннями та спрямовувалися на демонтаж системи влади, то в 1950–1953 рр. це радше були поодинокі, переважно приховані акти протесту людей, які втратили надію на будь-які зміни. Будучи силоміць інтегрованими до радянської політичної системи, західні українці не припиняли застосовувати різні (переважно приховані) форми повсякденного спротиву аж до розвалу Радянського Союзу. Як наслідок, представникам режиму так і не вдалося вповні накинути західним українцям радянську ментальність та перетворити на когорту радянських людей, що виразно показали події кінця 1980-х – початку 1990-х років.

REFERENCES

Kentii, A. V. (2011). Dokumenty OUN ta UPA u fondakh TsDAHO Ukrainy. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 2, 202–222 [in Ukrainian].

⁴⁵ Звіт про т. зв. вибори до т. зв. Верховної ради УССР, що відбулися 9-го лютого 1947 р. Дрогобиччина. Арк. 134.

⁴⁶ Там само. Арк. 136.

⁴⁷ Стояр. Вибори в СССР (коротка інформація). *ГДА СБУ*. Ф. 13. Спр. 376. Т. 38. Арк. 61.

Kokin, S. (2000). *Anotovanyi pokazhchyyk dokumentiv z istorii OUN i UPA u fondakh Derzhavnoho arkhivu SBU* (Pt. 1). Kyiv [in Ukrainian].

Kovalchuk, V. (2007). Dzhereloznavchyyi ohliad istorii OUN(b) i zapillia UPA na Volyni y Pivdennomu Polissi za serpen 1942 – hruden 1943 rr. *Mandrivets*, 2, 102–104 [in Ukrainian].

Papakin, H. (2017). Dzherelna baza doslidzhennia ukrainskoho vyzvolnoho rukhu seredyny XX st.: metodolohiia i suchasni problemy. *Visnyk Lvivskoho universytetu. Serii istorychna*, 53, 81–92 [in Ukrainian].

Papakin, H. V. (2012). Dzherela z istorii OUN ta UPA: problemy klasyfikatsii, zmist dokumentiv povstanskoho pokhodzhennia. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 4, 154–171 [in Ukrainian].

Stasiuk, O. (2021). *Radianski vyborchi kampanii yak chynnyk radianizatsii zakhidnykh oblastei URSR (1939–1953 rr.)*. [Soviet election campaigns as a factor of Sovietization of the western regions of the Ukrainian SSR (1939–1953)]. (Doctoral thesis). Lviv [in Ukrainian].

Zubkova, E. Yu. (2000). *Poslevoiennoie sovetskoie obshchestvo: politika i povsednevnost, 1945– 1953*. Moscow [in Russian].

Oleksandra STASIUK

*Doctor of Historical Sciences, Senior Research Fellow
Senior Research Fellow at the Department of Contemporary History
I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2957-0432>
e-mail: ol_stasuk@ukr.net*

OUN AND UIA DOCUMENTS ON THE CIVILIAN POPULATION RESISTANCE FORMS AND METHODS DURING THE ELECTIONS TO THE SUPREME COUNCILS OF THE USSR, AND LOCAL AUTHORITIES IN THE POST-WAR PERIOD USSR

Based on the analysis of Organization of Ukrainian Nationalists (OUN) and Ukrainian Insurgent Army (UIA) documents, the scale, forms, and methods of the civilian population resistance of the western Ukrainian regions to the Soviet election campaigns in the postwar period are shown. It is noted that most of the OUN and UIA documents, which systematically cover the elections to the Ukraine SSR, USSR Supreme Soviets, and local authorities in western Ukraine, are stored in the Sectoral State Archives of the Security Service of Ukraine. It is investigated that the most informative of them are the reports of OUN leaders at various levels, which carefully record each preparation stage and elections conduction under the government supervision actions and reactions, which allows the author to recreate a holistic government picture, efficiency, and emotional assessments.

It is emphasized that the insurgent reports testify to the mass and general regional protests dimension and outline the reasons that forced Western Ukrainians to protest. As researched, the Western Ukrainian protest position was motivated by political, economic, socio-domestic, as well as moral, and psychological reasons, but political ones remained a priority. It was found that the protests were socially differentiated: the peasantry protested most actively, the workers

and intellectuals joined the situation, and women's anti-government protests (both individual and mass), outnumbered men's in number and emotional tension. The civilian population in opposition to the authorities used mainly non-violent forms and resistance methods, which were divided into the mass, group, and individual, overt and covert, aggressive and demonstrative, etc.; widely used and non-traditional.

Statistical data from the reports of OUN leaders at various levels concerning the voting results in the elections to the Ukraine SSR and the USSR Supreme Soviets in 1946–1947 and the election falsification facts results by government officials were analyzed. It is emphasized that these figures confirm the mass western Ukrainian region's population resistance to the planting of Soviet-style democracy in the region and contrast with the official reporting. It is noted that the insurgent reporting, although not devoid of political connotations, covers the processes much more objectively than the Soviet party documents.

Keywords: insurgent archives, the population resistance, Soviet election campaigns, post-war period.

Василина ЗАЙЦЕВА

*аспірант відділу «Центр дослідження українсько-польських відносин»
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2840-4440>
e-mail: vaszaitseva@gmail.com*

**УКРАЇНЦІ ЧИ ПОЛЯКИ?
СТРАТЕГІЇ ВИЖИВАННЯ ПОЛЯКІВ-СПЕЦПОСЕЛЕНЦІВ
У 1940–1950-х РОКАХ У ТОТАЛІТАРНІЙ ДЕРЖАВІ
(за матеріалами архіву Головного управління
Міністерства внутрішніх справ у Львівській області)**

На основі секретних документів архіву Головного управління Міністерства внутрішніх справ у Львівській обл. визначено низку поведінкових стратегій виживання польського населення на Західній Україні в 40–50-х роках ХХ ст. Простежено, що після Другої світової війни на тлі депортаційних процесів серед місцевих поляків набули поширення тенденції запису себе в сільських радах українцями, приховування і замовчування польської національності. Викрито особливості сприяння поляків українським повстанцям. З'ясовано причини допомоги воїнам УПА: від примусу, родинних зв'язків до особистого вибору. Звернено увагу, що поляки, підозрювані органами МДБ у «бандпосібництві» УПА, засуджені як українці. Перелічено документи, у яких записано українську національність. Детально проаналізовано облікові й особові справи обвинувачених.

Розкрито невідомі раніше біографічні епізоди поляків-спецпоселенців. Показано, як у ході кримінальної справи й висунення звинувачень викривається їхня польська національність. Визначено, що реабілітація польського походження була стратегією виживання у складних умовах, щоб розвіяти підозри в допомозі ОУН, уникнути виселення на спецпоселення до Сибіру чи ув'язнення. Поетапно простежено подальші стратегії засуджених на спецпоселення – написання заяв, прохань, звернень, автобіографій з обґрунтуванням довоєнної польської національності. Вказано їхню мету – скориставшись польським походженням, виїхати із трудових таборів Сибіру до Польської Республіки чи повернутися додому. Зауважено, що повертатися додому спецпоселенцям було заборонено, проте, попри документально не підтверджену польську національність, радянська влада дозволяла виїзд до Польщі лише на основі звернень польських родичів. Також вказано результати цих стратегій і подальшу долю спецпоселенців.

Ключові слова: українці, поляки, національність, спецпоселення, стратегії виживання, Західна Україна, Польща.

Унаслідок активних бойових дій радянська армія протягом середини–кінця липня 1944 р. витіснила німецькі війська й повторно окупувала Західну Україну.

Місцеве населення знову зіштовхнулося з масовими арештами, депортаціями та виселенням на Сибір. Зокрема, у важкому становищі опинилося і польське Західної України. Згідно з Люблінською угодою, укладеною 9 листопада 1944 р. між урядом УРСР і Польським комітетом національного визволення, необхідно було «приступити до евакуації всіх поляків, що перебували в польському громадянстві до 17 вересня 1939 р. і бажають переселитися на територію Польщі»¹. Проте акція була відверто примусовою депортацією людей із рідних домівок. Не оминули репресій поляки, що залишилися жити в межах Радянського Союзу.

Про різні аспекти життя польського населення Радянського Союзу після Другої світової війни чимало праць написали польські й українські вчені. Зокрема, узагальнили становище поляків Ігор Цепенда², Олег Калакура³, Станіслав Степень (Stanisław Stępień)⁴, Пйотр Ебергард (Piotr Eberhard)⁵. Проблеми депортації поляків присвятили дослідження Юрій Сливка⁶, Володимир Сергійчук⁷, Степан Макарчук⁸, Сергій Ткачов⁹, Крістіна Керстен (Kristina Kersten)¹⁰, Ян Чернякевич (Jan Czerniakiewicz)¹¹, Станіслав Чешельський (Stanisław Ciesielski)¹² та ін. Про депортованих поляків до Казахстану написала Вікторія Куделя-Свійонтек (Wiktoria Kudela-Świątek)¹³. Однак досі не розкрито проблеми замовчування та зміни національності поляків, підтримки

¹ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Документи, матеріали, спогади / упоряд.: Ю. Сливка та ін. Львів, 1996. Т. 1. 1939–1953. С. 287.

² Цепенда І. Українсько-польські відносини у 40–50-х роках ХХ століття: етнополітичний аналіз. Київ, 2009. 387 с.

³ Калакура О. Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ ст. Київ, 2007. 508 с.; Калакура О. Поляки УРСР в добу хрущовської відлиги. *Наукові записки НаУКМА: Історичні науки*. Київ, 2004. Т. 27. С. 46–55.

⁴ Polacy na Ukrainie. Zbiór Dokumentów / oprac. S. Stępień. Przemysł: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu, 2016. Cz. 3: Lata 1945–1991. Т. 1: Od lipca 1945 do sierpnia 1991 r. 307 s.

⁵ Eberhardt P. Polska ludność kresowa. Rodowód, liczebność, rozmieszczenie. Warszawa, 1998. 291 s.

⁶ Депортації. Західні землі України кінця 30-х – початку 50-х рр. Т. 1. 750 с.

⁷ Сергійчук В. Депортація поляків з України. Невідомі документи про насильницьке переселення більшовицькою владою польського населення з УРСР в Польщу 1944–1946 рр. Київ, 1999. 192 с.

⁸ Макарчук С. Переселення поляків із західних областей України в Польщу у 1944–1946 рр. *Український історичний журнал*. 2003. № 3. С. 103–114.

⁹ Ткачов С. Польсько-український трансфер населення 1944–1946 рр. Тернопіль: Підручники та посібники, 1997. 216 с.

¹⁰ Kersten K. Między państwowe przesiedlenia ludności w XX wieku. *Kwartalnik historyczny*. Warszawa: Instytut Historii Polskiej Akademii Nauk, 1966. Rocznik LXIII. Nr 1. S. 1–32.

¹¹ Czerniakiewicz J. Repatriacja ludności polskiej z ZSRR 1944–1946. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1987. 263 s.

¹² Ciesielski S. Masowe deportacje w ZSRR – charakterystyka wybranych aspektów zjawiska. *Dzieje Najnowsze. Kwartalnik poświęcony historii XX wieku*. Warszawa: Wyd-wo DiG, 2001. Rocznik XXXIII. Nr 3. S. 29–56; Przesiedlenie ludności polskiej z kresów wschodnich do Polski 1944–1947 / wybór, oprac. i red. dok. S. Ciesielski. Warszawa: Wyd-wo Neriton, 1999. 469 s.

¹³ Kudela-Świątek W. Odpamiętane: o historii mówionej na przykładzie narracji kazachstańskich Polaków o represjach na tle narodowościowym i religijnym. Kraków: Universitas, 2013. 372 s.

українського підпілля, а також не висвітлено причин виселення поляків до трудових таборів, невідомі їхні біографії та стратегії виживання на спецпоселенні.

Основою для статті послужили секретні матеріали Архіву Головного управління Міністерства внутрішніх справ Львівської обл. (ГУ МВС ЛО), а саме Фонд 111. «Колекція облікових та особових справ на осіб реабілітованих спецпоселенців» – «категорія обліку оунівці», зокрема жителів сіл Бродівського (Пеняки, Бордуляки із прилеглими хуторами), Підкамінського (Звижень) р-нів Львівської обл., а також Рудківського р-ну (Ятвяги і Мильчиці) Дрогобицької обл. Справи стосуються осіб, яким районні відділи Міністерства державної безпеки (МДБ) висували звинувачення «в бандпосібництві ОУН» (Організації українських націоналістів). Обвинувачені були засуджені за славнозвісною статтею 20–54–1 «а» – зрада Батьківщини. Це означало репресії, ув'язнення, виселення всієї сім'ї до Сибіру чи Уралу до трудових таборів – т. зв. спецпоселень.

Мета статті – визначити поведінкові стратегії виживання польського населення Західної України в 1940–1950-х роках ХХ ст. на основі біографічних даних з облікових та особових справ спецпоселенців.

На тлі депортаційних процесів, серед постійного радянського терору, примусових виселень, підозр, допитів і безпідставних звинувачень кожна людина вибудовувала власну стратегію виживання в тоталітарній державі. Американська дослідниця радянської історії Шейла Фіцпатрік (Sheila Fitzpatrick) ввела поняття «стратегії виживання», під яким розуміє спосіб людини підтримати своє фізичне існування у кризових ситуаціях, адаптацію до нових умов життя¹⁴. А українська історикиня Олена Стяжкіна зазначила, що зіткнення з новими правилами радянського життя потребували навичок нової поведінки: приховування, замовчування і навіть переписування¹⁵. На основі зазначених концепцій стратегії виживання розгляну історії чотирьох польських родин-спецпоселенців, яким було інкриміновано «бандпосібництво» Українській повстанській армії (УПА).

Андрій Коцюбінський, Войтко Гурський: «... ми поляки, а не українці, нас неправильно вислали». Найбільш примітна стратегія виживання виселеного на Сибір лісника Андрія Коцюбінського (1927 р. н.), який, очевидно, відігравав немалу роль серед українських повстанців, що діяли в Пеняцькому лісі (Бродівський р-н). За припущенням радянських спецслужб, тут у 1940–1950-х розташовувалася боївка чотового «Дуба». Відомо, що А. Коцюбінський, українець за документами, житель с. Звижень колишнього Підкамінського (тепер – Бродівського) р-ну, від 1944 до 1952 р. виконував обов'язки зв'язкового боївки. Крім того, лісник сприяв збору й поставці харчів, проводив розвідку в селі, зокрема допомагав викривати завербованих емдебістами агентів, розповсюджував літературу та листівки, збирав гроші, заготовляв деревину для будівництва криївок тощо. Підкамінський районний відділ МДБ збирав агентурні донесення і стежив за розвідником від 1948 р. Цілком очевидно, що діяльність в УПА була особистим вибором поляка-лісника, про що свідчать 13 агентурних донесень від односельців А. Коцюбінського. До прикладу:

¹⁴ Fitzpatrick Sh. *Everyday Stalinism: Ordinary life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930*. Oxford: University Press, 2000. P. 2.

¹⁵ Стяжкіна О. *Людина в радянській провінції: освоєння (від)мови*. Донецьк: ДонНУ, 2013. С. 85.

«Водить бандитів по селу. Завжди йде попереду і при зустрічі з солдатами голосно говорить, щоб бандити чули і не йшли за ним»¹⁶.

«Коли влітку 1948 р., будучи в Пеняцькому лісі, я зустрівся з бандитами “Дубом” і “Бояном”, падав дощ. Я спитав “Дуба”, чи нема тут закинутого бункера. Він відповів, що тут багато залишених бункерів, і показати їх може Коцюбінський»¹⁷.

«Будучи зв’язаним з бандитами “Дубом” і “Бояном”, мав два спеціальних тайника, через які зв’язався з бандитами, сповіщав їх усно і письмово про становище в селі. Перший тайник знаходився на участку т. зв. “Андріїв ліс” – в лощині на гірці є консервна банка, в яку вкладалася пошта. Другий тайник в т. зв. “Густих кустарниках” – пеньок біля спаленої липи. Крім тайників, А. Коцюбінський зв’язувався з бандитами особливими сигналами: в “Мартинівському лісі” ударами по дереві, в “Дяковому лісі” через свист і пісню»¹⁸.

У лютому 1952 р. під час спілкування з одним із місцевих оунівців, який виявився завербованим агентом МДБ (псевдо «Яремчук»), А. Коцюбінський розповів, що він народився 1929 р., а не 1927 р., і є поляком, закінчив три класи, а не п’ять. Інформацію про себе сфальсифікував, щоб одержати роботу лісника в 1949 р. Окрім того, зв’язковий наголосив, що в 1950-му він одружився з полячкою Юзефою Гурською із с. Пеняки та перейшов до неї жити. Показовий той факт, що до того районний відділ МДБ затримував лісника вже п’ять разів. Очевидно, під загрозою наступного арешту А. Коцюбінський, щоб розвіяти звинувачення у діяльності в українському підпіллі, навмисно наголосив на польській національності. Але за кілька днів усю сім’ю без допиту та попередження виселили в Тюменську обл. РСФРР – у с. Плешково Ішимського р-ну.

Найраніше датованим документом з особової чи облікової справи підозрюваних була довідка-характеристика від сільської ради чи районного виконавчого комітету. У ній перераховано склад сім’ї з короткою характеристикою на кожного (дата народження, соціальне походження, освіта, партійність і національність). Таку на звинуваченого в «бандпосібництві» ОУН А. Коцюбінського виписав голова виконавчого комітету Підкаміньської районної ради від 7 січня 1952 р. Національність його й інших членів сім’ї – дружини Юзефи (1927 р. н.), тестя Войтка Гурського (1883 р. н.), тещі Анни (1894 р. н.) – зазначена як українська¹⁹. Наступним документом була «Постанова про заведення облікової справи», яку створював районний відділ МДБ. Постанова на сім’ю А. Коцюбінського складена 28 січня 1952 р., у ній національність родини також українська²⁰. Перед виселенням на спецпоселення працівник МДБ заводив анкету на звинувачених і складав лист допиту. У випадку розвідника А. Коцюбінського допиту не відбулося, тож цілком очевидно, що ці документи часто заповнювали без участі засуджених. В анкетах та листах була окрема графа – «національність і рідна мова» – в них вписано українську національність розвідника та членів його сім’ї²¹.

¹⁶ Головне управління Міністерства внутрішніх справ України у Львівській області (ГУМВС України у Львівській обл.). Ф. 111. Арх. 30. Р. 30036. Спр. 17484. Арк. 4.

¹⁷ Там само. Арк. 25.

¹⁸ Там само. Арк. 32.

¹⁹ Там само. Арк. 36.

²⁰ Там само. Арк. 1.

²¹ Там само. Арк. 54–57.

рекомендатура МГБ № _____ (числового) р-на Спецпоселення
Томської (край.) області РСФРР республіки (категорія учета)

АНКЕТА

1. Фамілія, ім'я, отчество ПОЛ ☐ муж. ☐ жен.	<u>Кочубинський</u> <u>Андрій Йосифович</u>
2. М'яв ли за время нахождения на спецпоселении фамилию, имя и отчество и если да то когда, в связи с чем, прежняя фамилия, имя и отчество.	<u>фамілію, ім'я і отчество</u> <u>не м'яв.</u>
3. Год и место рождения	<u>1927 года рождения, с. Вишень, Подпашенский</u> <u>р-но, Львовской обл.</u>
4. Национальность и родной язык	<u>украинец, украинский</u>

ГУ МВС ЛО. Ф. 111. Арх. № 30. Р. 30036. Особова справа № 17484.

Кочубінський Андрій Йосифович. Арк. 2

Родина прибула на спецпоселення 3 травня 1952 р.²². Безпосередньо на місці виселені переважно знову підписували низку документів, окремі з них – Указ Президіуму Верховної Ради і Постанову № 35 про права та обов'язки спецпоселенців, а також розписку і підписку про ознайомлення з ними. Під час оформлення цих документів тєсть А. Кочубінського В. Гурський та його дружина А. Гурська протягом доби не підписували документів, мотивуючи все несправедливим виселенням. Родина почала спроби бунту: «Ми – поляки, а не українці, не маємо нічого спільного з українським підпіллям. Відправляйте нас до Польщі, інакше ми самі звідси поїдемо, залишатися тут ми не будемо, тут не наша Батьківщина»²³. За кілька днів сім'я Гурських оголосила бойкот і відмовилася працювати в колгоспі: «Ми поляки, а не українці, нас неправильно вислали. Або ми самі звідси поїдемо і не будемо очікувати на ваш дозвіл. Працювати в колгоспі ми не будемо»²⁴.

Звісно, після оголошеного бойкоту сім'я все одно змушена була скоритися і працювати. Проте наступною стратегією Кочубінських-Гурських були спроби втечі. Зокрема, для цього В. Гурський вивчав рух потягів на захід. Оскільки с. Плєшково, де сім'я перебувала на спецпоселенні, розташоване біля колії, то їх переселили в місцевість, де не було залізничного сполучення – в Ханті-Мансійський округ, проте конкретного місця не вказано²⁵.

²² ГУМВС України у Львівській обл. Ф. 111. Арх. 42103. Р. 30036. Спр. 36. Арк. 7.

²³ Там само. Арк. 6.

²⁴ Там само. Арк. 7.

²⁵ Там само. Арк. 8–9.

Тоді родина розвідника переходить на найбільш легальну й безпечну стратегію – написання письмових звернень і прохань про виїзд до Польщі. У них цілеспрямовано обґрунтовувалося польське походження. У січні 1957 р. А. Коцюбінський написав перше звернення до керівника Самарівського райвідділу МВС із проханням репатріації до Польщі разом з родиною: «Я, Коцюбінський Андрій Йоситович, 1927 р. народження, по національності поляк... Тесть у мене із 1893 р., по національності поляк. Брат у мене рідний, Коцюбінський Пйотр Йоситович, по національності поляк. Зараз проживає в Польщі, войевудство Познань, район Вسخова, Нова-Весь. Мати моя, Коцюбінська Анастазія Маріянівна, яка проживала до 1956 р. в Львівській обл. Підкаміньського р-ну село Звижень у 1957 р. виїхала у Польщу до брата, де знаходиться і зараз – войевудство Познань, р-н Вسخова, Нова-Весь. Я прошу Вас дати мені дозвіл виїхати до могого рідного брата і Мами до Польщі разом зі своєю сім'єю...»²⁶. Андрієві Коцюбінському та його родині спочатку відмовили через відсутність документів, які б підтвердили їхню польську національність. Свідoctва про народження селяни не надали. Наступну заяву з проханням про репатріацію А. Коцюбінський написав до керівника окружного відділу МВС у м. Ханті-Мансійську (29 травня 1957 р.), проте знову отримав відмову²⁷.

Як виявилось, перевірити національність будь-кого з членів сім'ї було неможливо, бо в Обласному державному архіві свідчень про національність осіб, народжених до 1944 р., не збереглося²⁸. У характеристиці Підкаміньського райвиконкому родина записана українцями²⁹. Про подальшу спробу перевірки документів, які б довели польську національність спецпоселенців, нема жодних висновків. Проте лише на підставі прохання польського родича Степана Луцківа³⁰ родині розвідника Андрія Коцюбінського в лютому 1958 р. дозволили виїхати до Польщі. Як бачимо, попередні «злочини» не завадили відправити «оунівця» з таборів до Польщі, навіть попри те, що за документами він досі вважався українцем.

Юліан Куц: «... національність змінив в зв'язку з “приєднанням” Західної України...». У небезпеці опинилися й українсько-польські сім'ї, особливо, коли хтось із родичів був членом УПА. Не минуло виселення на Сибір мішану сім'ю Куців зі с. Мильчиці Рудківського (тепер – Городоцького) р-ну колишньої Дрогобицької (тепер – Львівської) обл. 10 серпня 1947 р. Військовий трибунал військ МВС Дрогобицької обл. засудив українку Петронелю Куц (1919 р. н.) за ст. 20–54–1 «а» на 10 років ув'язнення. Селянці інкримінували сприяння діяльності УПА, оскільки та переховувала вдома двох повстанців – Василя та Степана Венгринів³¹. Як виявилось, воїни були рідними братами засудженої³². Емдебісти назвали жінку «активною посібницею банди УПА», розлучили з малолітніми дітьми та чоловіком і відправили у трудові табори Челябінської обл.

²⁶ ГУМВС України у Львівській обл. Ф. 111. Арх. 30. Р. 30036. Спр. 59. Арк. 27–28.

²⁷ Там само. Арк. 37–38.

²⁸ Там само. Арх. 42103. Р. 30036. Спр. 36. Арк. 62.

²⁹ Там само. Арк. 62.

³⁰ Там само. Арх. 30. Р. 30036. Спр. 59. Арк. 33.

³¹ Там само. Арх. 21191. Р. 16787. Спр. 5325. Арк. 1.

³² Там само. Арк. 5.

На основі звинувачення в «бандпосібництві» чоловіка засудженої, Юліана Куца (1911 р. н.), 22 жовтня 1947 р. викликали на допит у Рудківське відділення МДБ. На допиті той не зізнався, що його сім'я чимось допомагала родичам-повстанцям: «Мені нічого не відомо»³³. Крім того, ні тепер, ні перед виселенням Ю. Куц не намагався виправдатися чи говорити про свою національність.

Тому як чоловіка «активної бандпосібниці» в лютому 1948 р. карально-репресивний орган – Особлива нарада при МДБ – розпорядився вислати Ю. Куца до Сибіру – м. Коркіно (пізніше – в с. Друженка) Варненського р-ну Челябінської обл. разом із трьома неповнолітніми дітьми. В усіх документах, приготовлених для депортації – «Постанові про заведення облікової справи» (від 23 вересня 1947 р.), виписці із протоколу Особливої наради і висновку МДБ Дрогобицької обл. про виселення (від 10 лютого 1948 р.) – національність Ю. Куца та його дітей – українська. Як і в анкеті, заповненій напередодні виїзду³⁴. Навіть перед виселенням нема ніяких згадок про протести з боку Ю. Куца чи виправдання польським походженням.

Выписка из протокола № 5-б	
Особого Совещания при Министре Государственной Безопасности Союза ССР	
гд-4	от „ 10 „ февраля 1948 г.
С Л У Ш А Л И	П О С Т А Н О В И Л И
400. Учетное дело № 5325 УМГБ Дрогобычской обл. КУЦ Юлиан Франкович 1911 г. р.ур. Дрогобычской области, украинец, гр-н СССР, при нем дочери Анна 1939 г.р., Мария 1943 г.р., сын Иван 1944 г.р.	КУЦ Юлиана Франковича как члена семьи пособника участникам банды ОУН, выселить на спец- поселение в Челябинскую область. Имущество КОНФИСКОВАТЬ.

*ГУМВС ЛО. Ф. 111. Арх. 37951. Р. 16787. Особова справа спецпоселенця № 33
 Куц Юліан Франкович. С. 7*

Однак одразу після прибуття на спецпоселення до м. Коркіно Ю. Куц цілеспрямовано шукав легальних способів виїхати з трудових таборів. В анкеті спецпоселенця, заповненій 23 лютого 1949 р., у графі «національність» записався поляком³⁵, а в графі «громадянство» з'явився такий запис: «... вважає себе громадянином Польщі, але документів не надавав»³⁶. Окрім того, ще 12 лютого 1949 р. спецпоселенець написав автобіографію, де акцентував на колишній службі в польському війську: «Я, Куц Юліан Франкович, уродженець села Мильчиці Рудківського р-ну, по національності

³³ ГУМВС України у Львівській обл. Ф. 111. Арх. 21191. Р. 16787. Спр. 5325. Арк. 15.

³⁴ Там само. Арх. 37951. Р. 16787. Спр. 33. Арк. 7.

³⁵ Там само. Арк. 2.

³⁶ ГУМВС України у Львівській обл. Ф. 111. Арх. 21191. Р. 16787. Спр. 5325. Арк. 1.

поляк. Освіта – 2 класи. Походження – із селян бідняків... В 1936 р. я одружився і став працювати в своєму господарстві разом з батьками та дружиною. І так ми жили до 1944 р. В 1944 р. був мобілізований до Польської армії і в армії я був в м. Кракув. І так я був до 1946 р. В 1946 р. мене демобілізували додому і я приїхав назад до своєї сім'ї, тобто в с. Мильчиці...»³⁷.

У січні 1951 р. Ю. Куц звернувся із заявою до коменданта Варненського районного відділу МВС: «По-справжньому прошу надати мені право виїзду з Радянського Союзу і повернутися на Батьківщину – Польську республіку на основі доданого виклику брата – Куца Каспера Францовича»³⁸. Спецпоселенцю відмовили через брак документів³⁹.

У червні 1955 р. через звернення про репатріацію Ю. Куца викликали на допит у Комендатуру 4-го спецвідділу Управління МВС Челябінської обл., де він доводив польське походження наявністю братів і сестер у Польщі, другим шлюбом із жінкою польського походження. Також акцентував на тому, що до родини першої дружини-українки більше не належить. «По суті заданих мені питань, пояснюю: батько мій – Куц Франк Іванович, по національності поляк, помер в 1913 році, Мати – Куц Софія Томківна, по національності полячка, померла в 1941 році. В 1947 р. я був висланий на спецпоселення в Челябінську область, де проживаю зараз. В 1953 р. я одружився знову, на Язь Софії Томківній, 1914 р. н. З колишньою жінкою – Куц Петронелією, котра зараз перебуває в нас, я спільно не живу і не вважаю її жінкою. Членом сім'ї Куц Петронелії себе не вважаю. Мої родичі – брат Куц Каспер Франкович, 1895 р. н., сестра Курпель Марія Франківна, 1914 р. н., проживають в Польщі, воєводство Вроцлав, пов'ят Гура Сленська, село Острава»⁴⁰. На основі цього допиту заповнено анкету, де Ю. Куц пояснив, що національність змінив 1939 р. у зв'язку з «приєднанням Західної України до СРСР»⁴¹. Із його слів можна припустити, що тенденція переходу поляками на українську національність могла практикуватися ще від 1939 р. – із часу першої окупації Західної України радянськими військами, проте це питання потребує дослідження.

Як і в справі А. Коцюбінського, документально перевірити польську національність виселеного так і не вдалося. Проте, на відміну від А. Коцюбінського, польську національність Ю. Куц цілеспрямовано доводив довгих 8 років. Але лише завдяки одному проханню, яке надійшло від рідного брата в січні 1957 р., його з другою дружиною та дітьми таки репатріювали до Польщі.

Мотрона (Магдалина) Клісовська: «... бандерівці казали, що ви не хочете переписатися на українців, то ми вас перевішаємо...». Також важлива для розуміння складного становища польського населення і пошуку відповідних поведінкових стратегій для особистого порятунку історія сім'ї Клісовських із с. Ятвяги Рудківського (тепер – Яворівський) р-ну Дрогобицької (тепер – Львівської) обл. Селянин Йосип Клісовський (1904 р. н.) хоч і був неграмотним, проте з часу окупації Західної України радянськими військами 1944 р. працював секретарем сільської ради в сусідньому селі

³⁷ Там само. Арк. 9.

³⁸ Там само. Арк. 15.

³⁹ Там само. Арк. 20.

⁴⁰ Там само. Арк. 19.

⁴¹ Там само. Арк. 21.

Мильчиці⁴². Але кар'єра секретаря закінчилася тоді, коли спецслужби МДБ звинуватили його в «бандпосібництві» ОУН⁴³. А саме: 28 серпня 1947 р. Військовий трибунал військ МВС Дрогобицької області засудив Й. Клісовського за передачу відомостей виборів до Верховної Ради УРСР, які проводилися в жовтні 1946 р.: «Підсудний Клісовський восени 1946 р. встановив зв'язок із бандитами УПА Скобельським та Іванів. Разом з Скобельським в своєму домі випивав горілку. В березні місяці 1947 р. Клісовський передав бандитам УПА Скобельському і Іванів результати виборів до Верховної Ради УРСР, відомості зібрав, використовуючи своє службове становище, будучи секретарем сільради»⁴⁴. Крім того, за даними районного відділу МДБ, засуджений регулярно забезпечував українських повстанців продуктами харчування та надавав притулок у своїй оселі⁴⁵. Відтак за зв'язок з українським підпіллям Й. Клісовського засудили за зраду Батьківщини за ст. 20–54–1«а» на 10 років⁴⁶.

У серпні 1947 р. Й. Клісовського вислано на Магадан (Хабаровський край) у трудові табори, де в 1950 р. помер. Дітям удалося втекти від виселення, їх деякий час переховував Франк Клісовський, брат батька, на нелегальному становищі в іншому селі. А дружину Мотрони засуджено за «бандпосібництво» і присуджено депортувати в м. Коркіно Челябінської обл.

У найпершому документі – характеристиці на сім'ю в'язня (від 22 вересня 1947 р.), яку емдебістам надав голова сільради с. Мильчиць Іван Вегера, де й працював секретарем засуджений, – національність Й. Клісовського та його дружини Мотрони вказана як українська⁴⁷, двох дітей – сина Тадея (1933 р. н.) та дочки Гелени (в різних анкетах: Єлена, Галина, Олена) (1936 р. н.) – не вписана. Крім того, 21 жовтня 1947 р. жінку викликали на допит у Рудкінський районний відділ МДБ, де М. Клісовська, очевидно під страхом, нічого не розповіла про відносини чоловіка з українськими повстанцями і не виправдовувала сім'ю польським походженням.

«Питання: Чи є Ваш чоловік членом банди УПА?

Відповідь: Про це я нічого не знаю.

Питання: Хто з жителів села Ятвяги є членами ОУН?

Відповідь: Я нічого не знаю».

На спецпоселення до м. Коркіно жінка прибула 7 листопада 1947 р.⁴⁸. У виписці із протоколу № 11 від 27 березня 1948 р. Особливої наради при МДБ СРСР національність засудженої вказана як українська⁴⁹. Як і в першій, заповненій на спецпоселенні, анкеті (у травні 1948 р.)⁵⁰.

⁴² ГУМВС України у Львівській обл. Ф. 111. Арх. 21191. Р. 16787. Спр. 5325. Арк. 1.

⁴³ Там само. Арх. 21199. Р. 17186. Спр. 5222. Арк. 1.

⁴⁴ Там само. Арк. 2.

⁴⁵ Там само. Арк. 7.

⁴⁶ Там само. Арк. 2.

⁴⁷ Там само. Арк. 6.

⁴⁸ Там само. Арх. 10661. Р. 17186. Спр. 1712. Арк. 35.

⁴⁹ ГУМВС України у Львівській обл. Ф. 111. Арх. 10661. Р. 17186. Спр. 1712. Арк. 5.

⁵⁰ Там само. Арк. 21, 35.

ВМ-4
17.2

*Коркіно
"Коркіно"*
5

Выписка из протокола № 11-В

Особого Совещания при Министре Государственной Безопасности Союза ССР

от „ 27“ марта 1948 г.

СЛУШАЛИ	ПОСТАНОВИЛИ
<p>17. Учетное дело № 5322 УМГБ Дрогобычской области.</p> <p>КЛИСОВСКАЯ, Матрена Антоновна, 1908 г.р. ур. Дрогобычской обл., украинка, гр. СССР.</p>	<p>КЛИСОВСКОЮ, Матрену Антоновну, как члена семьи пособника участникам банды ОМН – выселить на спецпоселение в Челябинскую область.</p> <p>Имущество КОНФИСКОВАТЬ.</p>

Нач. Секретариата Особого Совещания

Григорьев

ГУ МВС ЛО. Фонд 111. Архів 21199. Р. 17186. Облікова справа № 5222
на сім'ю Клісовського Йосипа Івановича

Вже в наступній анкеті, заповненій 20 вересня 1948 р., у «графі національність» вказано «полячка»⁵¹. Крім того, 1950 р. спецпоселенка визнає, що її ім'я Магдалина, а не Мотрона⁵². Тут показово те, що імена поляків в офіційних записях також підлягали перекладу на українську чи російську. Цікаво, що при перевірці архівних записів, яку проводило Рудківське районне бюро РАГС, ім'я Клісовської як Магдалина не знайдено⁵³.

З 1953 р. М. Клісовська переходить на стратегію письмових звернень до органів радянської влади. Її метою було повернення додому – у Дрогобицьку обл. Відзначу, що вертатися на попереднє місце проживання спецпоселенцям було заборонено, оскільки селитися після заслання до Сибіру дозволяли в будь-якому населеному пункті, крім рідного. Відтак отримати такий дозвіл було набагато складніше, ніж виїхати зі спецпоселення до Польщі.

Першу скаргу М. Клісовська написала 22 квітня 1953 р. у місцевому органі – Челябінському МВС. У ній засуджена просить відмінити заслання через смерть чоловіка та службу сина Тадея в радянській армії з 1952 р. Показово, що місцеве управління відправило скаргу до Дрогобицької прокуратури, проте звідти прийшла відмова. Наступні кроки засудженої – це заява до керівника МВС м. Коркіно, прохання

⁵¹ Там само. Арк. 2.

⁵² Там само. Арк. 43.

⁵³ Там само. Арк. 48.

до Військової прокуратури МВС, а потім до Голови Верховної Ради СРСР⁵⁴. В усіх зверненнях виселена наголошує на бідняцькому походженні, польській національності, смерті чоловіка, службі сина в армії, неповнолітні дочки. Її син також писав листа до Голови Верховної Ради СРСР Кліма Ворошилова (Клімент Ворошилов) і звертався до Голови Ради міністрів Георгія Маленкова (Георгій Маленков)⁵⁵. Усі прохання про звільнення спершу були відхилені⁵⁶.

У травні 1954 р. вийшло ще одне з численних звернень М. Клісовської, у якій спецпоселенка переходить на нову стратегію – лояльність до радянської влади. Ознакою цього можна вважати вступ у 1948 р. до Комуністичної партії її неповнолітньої дочки та службу сина в радянській армії з 1952 р. Це дало можливість змінити риторичку, іншими словами, розповісти свою автобіографію і переповісти обставини затримання так, як того хотіли чути в органах радянської влади. «Мій чоловік, Клісовський Йосип Іванович, 1904 р. н., поляк, був бідняком. Дружина, Клісовська Магда Антонівна, 1908 р. н., уроджена в с. Бенькова-Вишня, р-н Рудки, полячка, була домогосподаркою... Коли німці оголосили війну Польщі, мій чоловік воював з поляками проти німців, а коли прийшла на допомогу полякам радянська влада і німців перемогли, прийшов мій чоловік додому, а після того, німці знову напали на Польщу, почали мучити нас бандерівці. Говорили, що ви не хочете переписатися на українців, то ми вас перевішаємо. Нападали бандерівці на наш дім, часто рятуючись від українських бандерівців, спали з дітьми в бур'янах. І мучили нас, так як німці євреїв, поки не прийшла радянська влада. Коли прийшла радянська влада, чоловік сказав, ну тепер німців і бандерівців нема чого боятися, в радянській владі всякі народи живуть⁵⁷».

Оскільки вдома на жінку чекала неповнолітня дочка, а син служив в армії, питання виїхати до Польщі не було головним – потрібно повернутися додому до дітей. Тому лише виявити польську національність чи родичів у Польщі стало замало. Магда Клісовська використала іншу стратегію – виправдання своєї сім'ї і лояльність до радянської влади. Крім того, це уможливлювало те, що дочка Гелена, ще дитина, працювала в колгоспі і в 1948 р. зачислена до лав Комуністичної партії⁵⁸.

Разом із тим М. Клісовська наголосила на невинності свого чоловіка у зв'язках з ОУН. Показово, що попередньо на допиті 1947 р. жінка нічого не пояснювала. «При радянській владі чоловіка поставили секретарем сільської ради в р-ні Рудки. С. Мильчиці. Як почав працювати секретарем, то казали бандерівці і їх сім'ї казали, ми тебе вб'ємо, бо ти видаєш бандерівців радянській владі». Крім того, наголосила на своїй непричетності в цій справі: «В 1947 році забрали 3-х бандерівців: Венгрин Тома (у в'язниці зараз), Павло Іванів, Петро Гуран, зараз знаходяться вдома. Син Павла Іваніва, Василь Іванів, його застрелила радянська влада, а другий син – Лука Іванів, сидить, а батько їх, відсидів 5 років і прийшов додому, тобто в с. Ятвяги.

⁵⁴ ГУМВС України у Львівській обл. Ф. 111. Арх. 10661. Р. 17186. Спр. 1712. Арк. 23.

⁵⁵ Там само. Арк. 29–30, 64.

⁵⁶ Там само. Арх. 21199. Р. 17186. Спр. 5222. Арк. 61.

⁵⁷ Там само. Арх. 10661. Р. 17186. Спр. 1712. Арк. 45–46.

⁵⁸ Там само. Арк. 58.

Було два бандерівці і батько їх достоєн бути вдома, а я в чому винна, що позбулася чоловіка і сім'ї»⁵⁹.

Відтак Генеральна прокуратура розглядала справу М. Клісовської до 1955 р. Після чого, беручи до уваги здоров'я та вік жінки, «заслуги перед радянською владою» її дітей – службу сина в армії та членство дочки в партії і роботу в колгоспі – засуджену таки зняли з обліку спецпоселення та повернули додому⁶⁰.

Степан Онищук: «...Знаєте, вдень приходять совіти, а вночі – наші хлопці...». Відзначився антирадянськими настроями й активною підтримкою українського підпілля лісник Степан Онищук (1895 р. н.) із невеликого хутора Збруї, що належав до с. Бордуляки Бродівського р-ну. Два односельці лісника, Іван Яремчук (українець) та Іван Липинський (поляк), на допиті в районному МДБ 24 березня 1952 р. засвідчили, що С. Онищук, якого вони добре знали, забезпечував українських повстанців грошима та продуктами харчування ще з 1944 р., а також мав зв'язки з керівником районного проводу ОУН на псевдо «Чупринка» і повстанцями «Підковою» та «Лісовим». «Мені особисто відомо, що Онищук Степан Степанович бандитам банди “Підкова” віддав корову, в 1949 році згодував 25 овець, що я бачив сам... Онищук Степан Степанович сказав мені в січні місяці 1952 року: “...ти дивися, совітам не піддавайся, бо найближчим часом буде інше, так як радянської влади не буде, шляк її трафить, а ми будемо господарями, займемо все що нам треба”», – розповідав на допиті І. Яремчук⁶¹.

Окрім того, за С. Онищуком протягом 1949–1952 рр. стежив завербований емдебістами оунівець під псевдо «Лісовий» і записував негативні висловлювання селянина про радянську владу. До прикладу, з агентурного донесення від 12 вересня 1950 р.: «Ця радянська влада недобра для людей, такого знущання ще не було. Знаєте, вдень приходять совіти, а вночі – наші хлопці... місцеві жителі вже привикли до всього, але вони приходять до тих, в кому вони впевнені... вони зараз не в лісі, їх найбільше в селі»⁶². А також: «Це було влітку 1950 р., коли Онищук Степан в нетверезому стані проходив вулицею, казав: “Бідно жити не будем, так як скоро не буде радянської влади”»⁶³.

Селянин С. Онищук, українець за документами, вдівець, житель хут. Збруї, що прилягав до с. Бордуляки, активно допомагав УПА в селі. Тому за «бандпосібництво» Бродівський районний відділ МДБ 28 квітня 1952 р. підготував справу на виселення його сім'ї до м. Якутська. У довідці від Бордуляківської сільської ради С. Онищук із дітьми числилися українцями⁶⁴. На допиті перед виселенням підозрюваний наголосив, що він та його діти Софія (1933 р. н.), Тадеуш (1942 р. н.), Ярослав (1934 р. н.), Броніслав (1936 р. н.) є поляками, а не українцями⁶⁵. У листах, складених після допиту, членів родини записали поляками⁶⁶.

⁵⁹ ГУМВС України у Львівській обл. Ф. 111. Арх. 10661. Р. 17186. Спр. 1712. Арк. 45.

⁶⁰ Там само. Арк. 69.

⁶¹ Там само. Арх. 14016. Р. 22397. Спр. 14016. Арк. 3.

⁶² Там само. Арк. 11.

⁶³ Там само. Арк. 64.

⁶⁴ Там само. Арк. 67.

⁶⁵ ГУМВС України у Львівській обл. Ф. 111. Арх. 10661. Р. 17186. Спр. 1712. Арк. 37–38.

⁶⁶ Там само. Арк. 38.

"УТВЕРЖДАЮ"
 зам. министра госбезопасности
 УССР *поновил "м"*
 "16" апреля 1952 г. *Шевченко*

ВЫСЕЛЕНИЕ СЕМЬИ *Копия*
 "санкционирую"
 Прокурор Львовской обл.
 "16" марта 1952 г.

ЗАКЛЮЧЕНИЕ.

"16" марта 1952 год.

Я, ст. оперуполномоченный 2-Н отдела УМГБ Львовской обл. ст. лейтенант ГЕНЕРАЛОВ, рассмотрев материалы учетного дела поступившего из Из Бродовского РО МГБ на семью бандпособника ОУН

ОНИЩУК Степана Степановича, 1895 года рoд. у-ца и жителя с. Бордуляки, Бродовского р-на Львовской обл., украинца, гр-на СССР, б/п, из крестьян

Н А Ш Е Л :

Что 16 марта 1952 г. в с. Бордуляки, Бродовского р-на Львовской обл., бандитами ОУН был тяжело ранен ст. следователь следотдела УМВД Львовской обл. ст. лейтенант МАЛЯР Д.Г. В этом же селе проживает семья бандпособника ОНИЩУК Степана Степановича.

ОНИЩУК с 1944 по 1950 год имел связь с руководителем районного провода ОУН "ЧУПРИНКОМ" и бандитами ОУН "ПОДКОВА" "ЛИСОВЫМ" и другими, укрывал их в своем хозяйстве, оказывал материальную помощь продуктами питания и денежными средствами. Связь с бандитами ОУН ОНИЩУК имел и в 1952 году.

Семья его состоит из:

1. дочери ОНИЩУК Софии Степановны, 1932 г.р. у-ки с. Бордуляки Бродовского р-на Львовской обл. украинки, г-ки СССР, б/п, из крестьян-середняков.
2. сына ОНИЩУК Ярослава Степановича, 1934 г.р., у-ца с. Бордуляки, украинца, б/п, гр-на СССР.
3. дочери ОНИЩУК Брониславы Степановны, 1936 г.р. у-ки с. БОРДУЛЯКИ, украинка, б/п, гр-ка СССР.
4. сына ОНИЩУК Тадел Степановича, 1941 г.р.

Из состава семьи лиц, находящихся в Советской Армии, награжденных орденами и медалями не имеется.

Тому в «Постанові про уточнення національності» від 4 травня 1952 р. члени сім'ї Онишуків вважалися поляками⁶⁷. За рік, 1953 р., С. Онишук помер на спецпоселенні в м. Якутську. Діти намагалися повернутися додому, покликаючись на польську національність і смерть батька⁶⁸. Зокрема, син Ярослав 1957 р. написав дві скарги: спершу до МВС у Москві, потім до Генерального прокурора в Києві⁶⁹. Відповіді не було. Справа закінчується спробами сина Броніслава в 1958 р. скаржитися генеральному прокурору Києва⁷⁰. Відповідь невідома, як і подальша доля спецпоселенців.

Як бачимо, родина Онишуків не засвідчувала про родичів у Польщі та не мала на меті виїжджати з СРСР. Тому можна припустити, що польський елемент у кінці 1950-х років досі був небажаним у Західній Україні. Відтак повернутися додому було складніше, ніж виїхати до Польщі.

Отже, зіткнення з тоталітарним радянським режимом у 1940–1950-х роках змусило польське населення Західної України шукати способи забезпечення власного існування: від стратегій «переписування» на українську національність до нової реабілітації своєї польськості. Про приховування польської національності свідчать документи зі сільських рад, у яких національність зазначених осіб була українською. Також наступним способом підтримки своєї безпечної життєдіяльності стали спроби співжиття з українцями, зокрема з поширеним у селах підпіллям ОУН. Коли дві попередні стратегії стали небезпечними і селяни опинилися в надзвичайно кризовій життєвій ситуації – загрозі депортації до Сибіру, то поляки перейшли до наступної – поетапного й цілеспрямованого підтвердження польського походження при затриманні чи вже безпосередньо у трудових таборах: написання прохань, заяв, звернень, скарг спочатку в місцеві органи МВС чи МДБ, тоді у прокуратуру або й Голові Верховної Ради, а також написання автобіографій, де обґрунтовували польське походження (національність батьків, дружини/чоловіка, службу в польській армії). Найбільш вдалим доведенням національності було підтвердження наявності родичів у Польщі. Саме на основі звернень останніх спецпоселенцям нерідко вдавалося виїхати. Коли метою спецпоселенця-поляка було повернутися додому, то написання прохань і скарг чи автобіографій мало показати не лише польське походження, а й факти в біографії, прийнятні для радянського світобачення.

REFERENCES

Ciesielski, S. (2001). Masowe deportacje w ZSRR – charakterystyka wybranych aspektów zjawiska. *Dzieje Najnowsze. Kwartalnik poświęcony historii XX wieku*, XXXIII (3), 29–56 [in Polish].

Ciesielski, S. (Ed.). (1999). *Przesiedlenie ludności polskiej z kresów wschodnich do Polski 1944–1947*. Warszawa: Instytut Historii PAN, Wydawnictwo Neriton [in Polish].

Czerniakiewicz, J. (1987). *Repatriacja ludności polskiej z ZSRR 1944–1946*. Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe [in Polish].

⁶⁷ Там само. Арк. 37.

⁶⁸ Там само. Арк. 15.

⁶⁹ Там само.

⁷⁰ Там само. Арх. 14016. Р. 22397. Спр. 398. Арк. 5.

- Eberhardt, P. (1998). *Polska ludność kresowa. Rodowód, liczebność, rozmieszczenie*. Warszawa [in Polish].
- Fitzpatrick, Sh. (2000). *Everyday Stalinism: Ordinary life in Extraordinary Times: Soviet Russia in the 1930*. Oxford: University Press [in English].
- Kalakura, O. (2004). Poliaky URSS v doby khrushchovskoi vidlyhy. *Naukovi zapysky NaUKMA: Istorychni nauky*, 27, 46–55 [in Ukrainian].
- Kalakura, O. (2007). *Poliaky v etnopolitychnykh protsesakh na zemliakh Ukrainy u XX st.* Kyiv [in Ukrainian].
- Kersten, K. (1966). Międzypaństwowe przesiedlenia ludności w XX wieku. *Kwartalnik historyczny*, LXIII (1), 1–32 [in Polish].
- Kudela-Świątek, W. (2013). *Odpamiętane: o historii mówionej na przykładzie narracji kazachstańskich Polaków o represjach na tle narodowościowym i religijnym*. Kraków: Universitas [in Polish].
- Makarchuk, S. (2003). Pereselennia poliakov iz zakhidnykh oblastei Ukrainy v Polshchu u 1944–1946 rr. *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 3, 103–114 [in Ukrainian].
- Serhiichuk, V. (1999). *Deportatsiia poliakov z Ukrainy. Nevidomi dokumenty pro nasyllytske pereselennia bilshovytskoiu vladoiu polskoho naseleennia z URSS v Polshchu 1944–1946*. Kyiv [in Ukrainian].
- Slyvka, Yu. (Comp.). (1998). *Deportatsii. Zakhidni zemli kintsia 30-kh – pochatku 50-kh rr. Dokumenty, materialy, spohady* (Vol. 1). Lviv [in Ukrainian].
- Stiazhkina, O. (2013). *Liudyna v radianskii provintsii: osvoiennia (vid)movy*. Donetsk: DonNU [in Ukrainian].
- Stępień, S. (Ed.). (2016). *Polacy na Ukrainie. Zbiór Dokumentów* (Pt. 3, Vol. 1). Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy w Przemyślu [in Polish].
- Tkachov, S. (1997). *Polsko-ukrainskyi transfer naseleennia 1944–1946 rr*. Ternopil: Pidruchnyky ta posibnyky [in Ukrainian].
- Tsependa, I. (2009). *Ukrainsko-polski vidnosyny u 40–50-x rokakh XX stolittia: etnopolitychni analiz*. Kyiv [in Ukrainian].

Vasylyna ZAITSEVA

PhD Student

at the Department «Center for Ukrainian-Polish Relations Research»

I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-2840-4440>

e-mail: vaszaitseva@gmail.com

UKRAINIANS OR POLES?

STRATEGIES FOR THE SURVIVAL OF POLES—SPECIAL SETTLERS IN THE 40–50^S OF THE 20TH CENTURY IN A TOTALITARIAN STATE

**(According to the archives of the Head Office
of the Ministry of Internal Affairs in Lviv region)**

Some behavioral strategies for the survival of the Polish population in Western Ukraine in the 40–50^s of the 20th century were determined based on the secret documents of the Archives of the Head Office of the Ministry of Internal Affairs in Lviv region. It is outlined that after World War II there was a widespread tendency for Ukrainians to enroll in village councils, to conceal

and reticence the Polish nationality. Features of Polish assistance to Ukrainian insurgents are revealed. The reasons for helping Ukrainian Insurgent Army (UIA) soldiers have been clarified: from coercion and family ties to personal choice. It was noted that Poles, suspected by the MGB of «gang involvement» in the UIA, were convicted as Ukrainians. The documents in which their Ukrainian nationality is written are listed. The accounting and personal files of the accused were analyzed in detail.

Previously unknown biographical episodes of Polish special settlers have been revealed. Their Polish nationality is revealed in the course of the case and accusations are made to dispel suspicions of aiding the OUN. Rehabilitation of Polish ancestry was a strategy for survival in difficult conditions. This was done to avoid deportation to special settlements in Siberia or imprisonment. Further strategies of substantiation of pre-war Polish ancestry in special settlements and their purpose are gradually traced, namely: due to Polish origin from leaving the Soviet Union to Poland, or returning home. It was noted that special settlers were forbidden to return home, but the Soviet authorities allowed them to travel to Poland only based on applications from Polish relatives, despite the documented Polish nationality. Also, the results of these strategies and the fate of special settlers are indicated.

Keywords: Ukrainians, Poles, nationality, special settlements, survival strategies, Western Ukraine, Poland.

Natalia VARADI

PhD (History)

Associate Professor at the Department of History and Social Sciences

F. Rakoczi II Transcarpathian Hungarian Institute

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4175-4928>

e-mail: varadinatalia29@gmail.com

THE HUNGARIAN REVOLUTION OF 1956 IN THE KGB DOCUMENTS: THE CASE OF TWO ARCHIVES

The article deals with the general analysis of documents on the history of the 1956 Hungarian Revolution, which are in the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine and the State Archive of Transcarpathian Oblast. It is the first attempt to show the documents about the deportation of Hungarian citizens to the Soviet Union and to present the reactions of the local Transcarpathian Hungarian nation to the events of the 1956 Hungarian Revolution, and it also highlights the actions of the authorities that were aimed at the purposeful total ideological control and thus influenced the formation of the general public's opinion about the surrounding events.

The main aim of the study is to show the deportations of the Hungarian revolutionists to the Soviet Union in 1956 through archival documents and to introduce the political leaflet distributor groups in Transcarpathia, which were formed during the Hungarian war of independence in 1956.

There are archival documents containing different data about the behavior of the Hungarian population in Transcarpathia related to the Hungarian events. The documents also provide information about the punishments that concerned the Hungarian groups engaged in politics. These documents reveal that the political general headquarters in Uzhhorod had been operating for a long time after Hungary was invaded by the command of Moscow.

It is possible to argue that the process of exploring the sources relating to the retaliation after the revolution of 1956 has not been finished yet, there are still hundreds of archival documents, mainly in Ukraine and in the former Soviet Union Archives, which still need to be explored. However, besides getting to know the real facts of the history of the Revolution in 1956, it is important to perceive that, despite the oppression, there were people in Transcarpathia too, who dared to be brave, to believe, and protest. And there were ones who paid with their lives for justice. Because of participating in the revolution, many people were arrested, sentenced, imprisoned, deported, and executed. Their truth and role should be clarified.

Keywords: Hungarian revolution of 1956, documents of KGB, SSU Sectoral State Archive, State Archive of Transcarpathian Oblast, deportation, Soviet Union, interrogation protocol, leaflet distributor, a political group in Transcarpathia.

Transcarpathia is a part of the Ukrainian Republic, i. e. the westernmost county of the country. Its population is 1 251 634 people. The administrative centre of it is

Uzhhorod. People from various ethnic groups live in this region. 80,5 % (1 010 127 persons) of whom are Ukrainians by ethnicity, and with a sizeable minority of Hungarians, 12,1 % (151 516 persons), as well as Romanians (32 152 persons), Russians (30 993 persons) and some others.

There are only few regions in Europe, which were attached to so many countries in the 20th century as the territory of the present-day Transcarpathia. The region, which had belonged to Hungary for more than a thousand years, was detached from Hungary after World War I. Afterwards it was part of the Czechoslovakia for about 20 years. According to the First Vienna Award in 1938 the region was reunited with Hungary. Until 1944 – when the Soviet Army occupied Transcarpathia – the region belonged to Hungary. After World War II it was attached the Soviet Union. After the collapse of the USSR, in 1991 Transcarpathia it became part of the independent Ukrainian Republic. That is why Transcarpathia is a multicultural and multilingual region.

The Hungarian revolution of 1956 is the event of Hungarian history that gave Hungary the biggest role in world politics in the last century. Many works were born based on its story, both in Hungary and abroad. Still the materials from the archives of the late Soviet Union, including Ukraine, Transcarpathia region, are mostly undiscovered.

The socio-political history of the Hungarian Republic, including the problem of the Hungarian Revolution of 1956, is the subject of research primarily by Hungarian historians. Therefore, Hungarian-language literature is the largest array in the historiographical base of the topic¹. In this research I mainly used the documents held in the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine in Uzhhorod, some published documents².

The main aim of the study is to show the deportations of the Hungarian revolutionists to the Soviet Union in 1956 through the archival documents and to introduce the political leaflet distributor groups in Transcarpathia which were formed during the Hungarian war of independence in 1956.

To write my study I used the following method: analysing archival documents, study professional literature, newspapers, oral history.

The population, living in Transcarpathia could only obtain information about the real world from the Soviet press, which was the communication channel of the Soviet Union Communist Party (SUCP). A more realistic image of the outside world, could only be

¹ A «Jelcin-dosszié» Szovjet dokumentumok 1956-ról / szerk.: É. Gál, A. B. Hegedűs, Gy. Litván, J. M. Rainer. Budapest: Századvég Kiadó 1956-os Intézet, 1993; Békés Cs. A magyarkérdés az ENSZ-ben. Rubicon, 1996; Döntés a Kremlben, 1956: A Szovjet pártelnökség vitái Magyarországról / szerk. J. M. Rainer, V. Sereda. Budapest: 1956-os Intézet, 1996; Maurer P. Az 1956-os magyar forradalom helye a szovjet kommunista rendszer összeomlásában. Minutes of the international conference, 13–15 June, 1991 / szerk. Cs. Békés. Budapest: National Széchényi Library. Manuscript. Budapest: 1956-os Intézet, 1993.

² Hiányzó lapok 1956 történetéből. Dokumentumok a volt SZKP KB levéltárából / compilation, notes and foreword by V. Sereda and A. Stikalin. Budapest: Móra Ferenc Publisher, 1993; The 1956 Hungarian Revolution: A History in Documents. National Security Archive Cold War Readers / eds.: Cs. Bekes, M. Byrne, J. Rainer. Budapest; New York: Central European University Press, 2002; Sereda V., Stikalin A., Vida I. Szovjet dokumentumok 1956-ból. *Rubicon*. 1994. No 8. Old. 3; Венгерские события 1956 года глазами КГБ и МВД СССР: сборник документов / гл. ред. Н. Ф. Самохвалов. Москва: Объединенная редакция МВД России, Общество изучения истории отечественных спецслужб, 2009.

obtained through foreign radio transmissions, like to Kossuth Radio or Radio Free Europe, Voice of America. These were the sources of news in the days of the revolution too.

Nowadays, more and more archival sources prove that Transcarpathia had an important role during the days of the revolution and right after it. From a political perspective Transcarpathia and its population had two main roles: on the one hand, the location served as a military terrain for the fights in Hungary. While on the other hand, the Soviet leadership often needed the help of the local Hungarian population for interpretation. The Soviet political leadership, that led the crushing of the revolution, settled in Uzhhorod. There was even a military telephone exchange centre for the direct connection to Moscow and to Budapest. The Committee for State Security (Komitet Gosudarstvennoi Bezopasnosti – KGB) leaders, and high-ranking officers delegated from Moscow to Transcarpathia constantly informed the Soviet Union Communist Party's Central Committee and Secretariat. Senior, faithful communist Transcarpathian cadres took an active role in their work. The KGB intelligence worked with full deployment, and the Carpathian Military District assembled its troops ready to attack, along the Soviet-Hungarian border. The reminiscences of the Soviet soldiers serving in Berehove revealed, that the first military units assembled to crush the revolution, crossed the Soviet-Hungarian border on October 24³. More than a thousand revolutionists were deported to the prison of Uzhhorod. The so-called Kádár's speech from Szolnok, which was the call of the Hungarian Revolutionary Working-Peasant Government to the Hungarian people, was also transmitted from Uzhhorod. From Transcarpathian Hungarians, interpreters were assigned to the interrogation of the revolutionists in the prison of Uzhhorod. Also from among the Transcarpathian Hungarians, chauffeurs were assigned to the Soviet officers. Some Transcarpathian healthcare workers were taken to Hungary to take care of the wounded Soviet soldiers too.

Meanwhile, the most trustworthy Transcarpathian communists were selected and directed to Hungary, to aid the «*restoration of order*». By the decree of the KGB, «*40–50 accountable Party officials*», for the first call of the Party appeared mostly as translators, interpreters.

From the documents of the Sectoral State Archive of the Security Service of Ukraine, we know that parallel to the Independence War of 1956 and also a few months after the revolution in Transcarpathia, smaller and bigger groups of high school students, youth distributing flyers, expressing their solidarity with the Hungarian youth and their actions. Thus, in Transcarpathia, many flyer distributing groups were formed due to the effects of 1956, for example in Haloch, Uzhhorod, Vynohradiv, Koson, Orosiievo, etc. Of course, the flyer spreading actions of the groups were soon discovered, since the members were mostly inexperienced youngsters, students, and also the informant network did its job well⁴. The surveillance, control of the population was stronger than ever.

After the arrest, the main charges against the members of the «*political leaflet distributor*» groups were being «*counter-revolutionism*», «*anti-regime acts*» and «*hiding weaponry*». These were punishable by 3–6 years of imprisonment.

In Vynohradiv, high school students distributed flyers, and organised secret meetings during the Hungarian events and after it for a few months. Six members of the group were

³ Interview with Andras Sztorozsuk, inhabitant of Berehove, Soviet soldier in 1956. 23.10.2002. *Author's archive*.

⁴ Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ). Ф. 2558. Оп. 1. Спр. 1247.

arrested, and faced 3–6 years of jail time, after their case was handled for months by KGB investigation officers. All of them were sent to jail, disregarding public opinion⁵ (Photo 1).

Two siblings from Koson, Mária Ormos, and József Ormos, and their cousin, Sándor Szécsi, distributed flyers. Encouraging the local Hungarians, to take part in political struggles, and to aid the Hungarians. They were sentenced from three to six years in prison. Members of the KGB thoroughly searched the school in Koson. Colonel Yakimov, the agent of the Berehove district UKGB, wrote a report about the case UKP: «The lack of sufficient educational work conducted in the school is implied by cases of Anti-Soviet actions in 1956, carried out by former students of the high school in Koson, furthermore...»⁶ (Photo 2).

Another group that sympathised with the revolution, was active in Haloch, the head of the group, according to the indictment, was Endre Geche, a protestant pastor (Photo 3). Here, Istvan Pasztellak (Photo 4), Laslo Molnar, and Tibor Perduk were distributing flyers (Photo 5) and hiding weapons left from the second world war. They were arrested. The pastor, who was believed to be their leader, was killed during interrogation. Laslo Molnar was kept under surveillance for years, because he was only 13 years old. Tibor Perduk and Istvan Pasztellak were sentenced to years in prison.

In an elementary school in Chepe, the students of grades V–VIII, formed a secret organisation, called the «Freedom Guard». A group of party activists were sent to the school to supervise the turn of events, who were in cooperation with the school staff, trying to identify the rebels⁷.

Karoly Lusztig, the chief editor of the Red Flag, the Hungarian newspaper of the district, and the whole editorial staff was forced to radically change their approach towards their method of discussing ideological questions, and were told to popularise the «exemplary experiences of propagandist work»⁸.

As it was already mentioned, during the revolution, under Soviet pressure, many Transcarpathian Hungarians were present in Hungary, as interpreters, chauffeurs, and doctors, involuntarily.

One of the interpreters remembers the days of the revolution as such: «I was in a horrible state of mind during the whole time, because I agreed with the ideas of the Revolution, sympathised with them, but I had to side with the Soviet oppression, I had to help them, because the lives of my family members were at stake, they would have been executed for the slightest bad movement. I served as an interpreter, chauffeur and adjutant under a Russian captain, whose name I wouldn't like to share. I studied in the military school in Drohobych. Shortly after the outbreak of the revolution, I was sent near Lemberg, and then, on one night, I had to go to Charoda, with the mentioned captain, then we went to Sekesfehervar, where our headquarters were. Upon crossing the border, we crossed our paths with my cousin, but I had no idea where he was headed, and my friend, Laci Selemba, who indicated that he will also be employed as an interpreter, he had since died. It was emphasised everywhere, that the revolutionists are relentlessly slaughtering the communists, thus the Soviet officers

⁵ Interview with Sandor Milovan, one of the convicts of the political group of Vinogradiv. 23.10.2005. *Author's archive*.

⁶ Державний архів Закарпатської області (Держархів Закарпатської обл.). Ф. 15. Оп. 7. № 36.

⁷ Держархів Закарпатської обл. Ф. 1. Оп. 1. № 2804.

⁸ Держархів Закарпатської обл. Ф. 15. Оп. 5. № 36.

threatened with similarly relentless punishments, who got caught, were not spared, they were tortured to reveal where their associates were hiding, and where they intend to strike next on the communists, and if they were not willing to talk, they were executed. A lot of them were imprisoned, and because the Soviets feared that Hungarian prisons are not secure enough anymore, because many soldiers and policemen changed sides to aid the revolution, they were transferred to the prison in Uzhhorod, in closed wagons, like cattle, so they wouldn't even know where they were taken. Thousands of people were transported to Transcarpathia, including women. After the revolution, a series of court-martial cases followed, because, like I mentioned before, a lot of people changed sides, to aid the revolution. On this court, I was still an interpreter. After the court decisions, the Soviet lagers were filled with Hungarian youth. I don't want to talk about it, I only want to mention an example. During the revolution, a Russian and a Hungarian soldier became friends, during the operations, the Hungarian died in the arms of the Russian, and he mourned him. We captured the Russian soldier in this state, and that's how he ended up in prison too, with the charge of high treason. A few years after the revolution, my family was allowed to go to Hungary, to visit relatives, but I was excluded, because the Soviets feared that I would tell something to Hungarian authorities, so I was kept under constant surveillance...»⁹.

Transcarpathia was silent on the 23rd of October, but on the next day larger military units appeared. It was inexplicable for the population, that after the radio announced the beginning of withdrawal of Soviet troops from Hungary. The number of tanks in Berehove, heading towards the Hungarian border, did not decline, and not a single tank crossed the town heading back. The tanks almost completely paralysed the traffic.

A soldier deployed to crush the revolution, who was serving his compulsory military service time, remembers as such: «... we were alerted on 28th of October. ... We were cleaning our handguns the whole night, and the tank drivers were preparing their tanks. We boarded the troop carriers, but no one knew where we were going. Some assumed that we go to Suez. My commander addressed me on the train: "You are Hungarian, aren't you?" "Yes, I am" "Then behave as you are expected to!" – said he. We stopped for a while at Munkachevo, I acquired a bike, and rushed home as I was living there. My parents told me, crying, that there is a revolution in Hungary. ... We crossed the border at Berehove, without a passport...»¹⁰.

Right after the revolution, the priority to the leadership of the Soviet Union was to stop the spreading of the freedom movement. After crushing the revolution, the Soviet authorities did not stop the series of actions dedicated to find the «*counter-revolutionists*» in Transcarpathia.

Since the majority of the local movement's members were students, the Soviets concluded that they should pay more attention to the educational work among the Hungarian population. In addition, conduct even heavier propaganda¹¹. To this end, supervisors visited Hungarian schools, sat for a few classes, mainly history classes, and checked on the students and teachers.

⁹ Interview with János P., inhabitant of Berehove, interpreter and chauffeur in 1956. 23.10.2003. *Author's archive*.

¹⁰ Interview with Sandor Suba, inhabitant of Vorievo, interpreter and soldier in 1956. 23.10.2002. *Author's archive*.

¹¹ Держархів Закарпатської обл. Ф. 1. Оп. 1. № 2816.

The UKP district committee discussed with all party organisation secretaries, to pay more attention to the reinforcement of political work, the growth of imperturbation, discipline and the protection of the kolkhoz property¹².

According to current facts, the Transcarpathian events of 1956 resorted to the Hungarian ethnicity's actions and movements. Despite the fact that the majority of the Transcarpathian events were symbolic expression of solidarity, the currently processed archived documents revealed, that a sum of 46 people faced judiciary procedure. From which 18 were found guilty, and spent a total amount of 24 years in prison, eight more were expelled from university, and one person, Endre Geche, a protestant pastor, died during interrogation.

The Hungarian government led by Janos Kadar, formed in the first days of November in Moscow, received help for the «*restoration of order*». Among the first measures were the coordination of deportations to the Soviet Union. The chairman of the Soviet state security committee, general Serov, who was in Budapest at the time, wrote: «I explained comrade Kadar, that the divisions received instructions from the special branch, to arrest all the organisers of the rebellion, who expressed armed resistance against the units of the Soviet army, and those citizens, who incited, and unleashed the hate of the nation towards communists, and state security organisations, which resulted in that some members of these organisations were shot, hanged, or burned»¹³.

From the documents kept in the archives of the Ukrainian Committee for State Security, it turned out that the servants of the communist regime in Hungary, did everything they could to keep their unrightfully obtained power. They were not picky in their methods. Thousands of people were deported to prisons of the Soviet Union (Photo 6).

Different «*summarising*» lists were made about the deportations, and other catalogues were taken, too, in which only the elements of a single «*shipment*» were listed who were headed to Uzhhorod, Mukachevo, Stryi, and even back to different Hungarian cities, such as: Veszprem, Debrecen, Nyíregyhaza, or Szombathely, etc. These lists provide information regarding the number of people taken from Hungarian cities to the Soviet Union and the number of those who got home to Hungary.

The records regarding the numbers of those deported, are varying. The Deputy Interior Minister Holdkov reports to Interior Minister Dudorov that about 4–5 thousand people were arrested¹⁴. The list given to the Hungarian President of the Republic, László Sólyom, by the Ukrainian president, Viktor Yushchenko on the 10th of July 2007, contains almost three thousand names. By the research I have made in the archives so far revealed that more than a thousand Hungarian revolutionists have been in the Soviet prisons.

Deputy Interior Minister Holdkov arrived to Uzhhorod on the second week of November, where he took care of the reception and placement of partakers of the Hungarian «*counter-revolutionist rebellion*», arrested and delivered by the units of the Soviet army. Holdkov reported to Dudrov, on the 15th of November 1956, about the events during his stay at Uzhhorod. «I report, that according to the instructions, I arrived at Mukachevo on the 6th of November, with a group of colleagues from the Ministry of Interior, and colonel Berezin, the representative of the Soviet Ministry of State Defence, where I made contact with comrade Colonel

¹² Держархів Закарпатської обл. Ф. 15. Оп. 15. № 13.

¹³ Sereda V., Stykalin A., Vida I. Soviet Documents from 1956. *Rubicon*. 1994. No 8. P. 3.

¹⁴ Hiányzó lapok 1956 történetéből... Ol. 155.

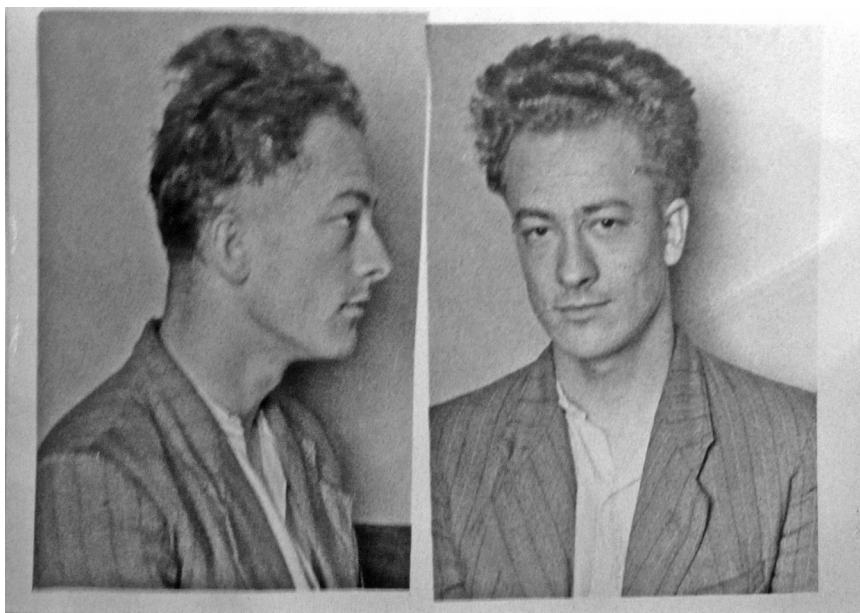

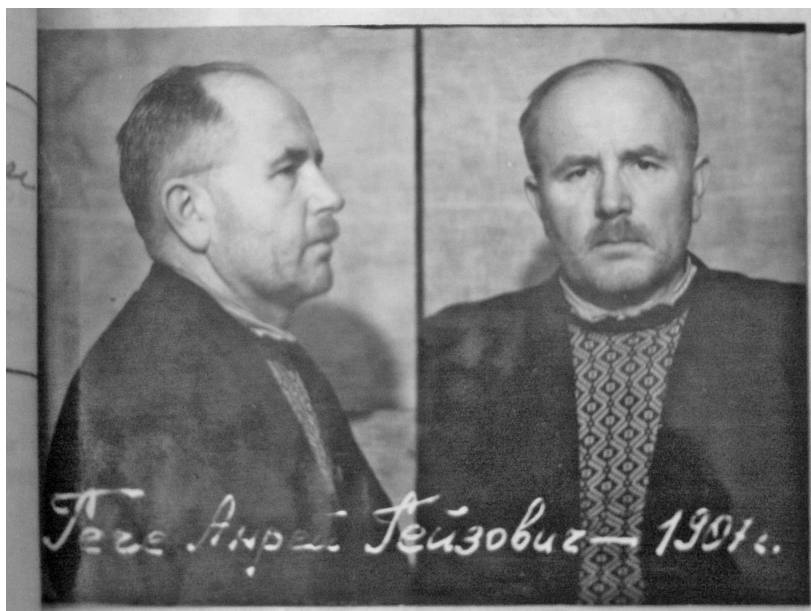
Foto 1. The archived photograph of Jozsef Illes, the convict of the political group of Vynohradiv¹
 Фото 1. Архівна фотографія Йозефа Іллеса, засудженого з політичної групи м. Виноградів

Foto2. The archived photograph of Sandor Sechi, a convict of the political group of Koson²
 Фото 2. Архівна фотографія Шандора Сечі, засудженого з політичної групи м. Кошонь

¹ ГДА СБУ. Ф. 2598. Оп. 1. № 3385.

² Там само. № 3395.

*Foto 3. Endre Geche, the martyr of the political group of Galoch³
Фото 3. Ендре Гече, мученик політичної групи з Галоча*

*Foto 4. The archived photograph of Istvan Pasztellak, a member of the political group of Galoch, while showing where they hid the weapons⁴
Фото 4. Архівна фотографія Іштвана Пастеллака, члена політичної групи з Галоча, який показує, де вони сховали зброю*

³ Там само. № 3429.

⁴ Там само.

Foto 5. The archived photograph of Istvan Pasztellak, a member of the political group of Galoch, while showing where they placed their flyers⁵
Фото 5. Архівна фотографія Іштвана Пастеллака, члена політичної групи з Галоча, під час показу, де вони розмістили свої листівки

1	2	3	4
146.	НОВОСЕЛ Мартин Вилімович 1/524	1927 г., с. Раговець /Гославия/	14.7 1.56г., г. Будапешт
147.	НЬМЦІ Іштван Яносович 2/36	1933 г., гор. Будапешт	14.7 1.56г., в. Будапешт
148.	НЬМЦІ Іштван Деметерович 1/310	1919 в., обл. Толна, г. Тарч	14.7 1.56г., г. Будапешт
149.	ОРЕАН Золтан-Тьдор Шандорович 1/301	1923 г., г. Мінкіль	14.7 1.56г., г. Будапешт
150.	ОРЕАН Лайош Шандорович —	1923 г., г. Будапешт	10.7 1.56г., г. Будапешт
151.	ОЛАК Бела Лайошович 1/508	1937 г., с. Дологаза, обл. Борсод	14.7 1.56г., г. Будапешт
152.	ОЛАК Вільямс С/отчества —	1927 г., г. Будапешт	14.7 1.56г., г. Будапешт
153.	ОЛТОРН Бейло Матяшович —	1934 г., г. Будапешт	11.7 1.56г., г. Будапешт
154.	ПАРИШ Іштван Ежафович —	1935 г., с. Чепреч, обл. Весп-	8.7 1.56г., г. Дебрецен
155.	ПОДЕР Марія Йосефовна она	1933 г., г. Будапешт	10.7 1.56г., г. Будапешт
156.	ПЕВЦІК Янош Яносович —	1937 г., Шолваткерт, обл. Бачкишунгалом	14.7 1.56г., г. Будапешт
157.	ПЕНЗЕШ Йуре Йуревич 2/37	1936 г., г. Кардаг	14.7 1.56г., г. Будапешт
158.	ПЕТРИ Іштван Яносович 1/302	1933 г., г. Будапешт	14.7 1.56г., г. Будапешт
159.	ПЕТЕРЮ Іштван Бейла Лайошович 1/31	1936 г., Уйпешт IV	14.7 1.56г., г. Будапешт
160.	ПЕТРОВАК Оскар Оскарович 2/38	1917 г., с. Солошице Нитра/Чехослов./	11.7 1.56г., г. Сомбатеь
161.	ПІЛІМСКИ Марія Агнілозна она	1936 г., г. Будапешт	10.7 1.56г., г. Будапешт
162.	ПОУЛИНИ Ласло Шеренцович 1/54	1933 г., г. Рагоспалата, Пешская тупа	14.7 1.56г., г. Будапешт

⁵ ГДА СБУ. Ф. 5608. Оп. 1. № 3429.

1	2	3	4
832.	ІТРСЕИ Митван Иштванович	1930. урож. с. Оволя, округ Томаш	Задержан 8 ноября 1956 г. Томаш
833.	КОЛГАР Маргит Можефовна	1937 г. урож. г. Будапешт	6 ноября 1956 г. гор. Будапешт
834.	КАНАЧЕР Кароль Карлович	1934 с. Полговторен обл Новград	5 ноября 1956 года г. Веспрем
835.	СТОЖКО Черенц	1933 г. гор. Будапешт	г. Будапешт
836.	ТОТ Янош Яношович	1935 г. с. Герендош Бейлен обл.	г. Будапешт
837.	ПЕШТЕЙИ Лодос	1917 г. р. с. Гомош обл. Помодьмеде	г. Пейч
838.	КОРПОИ Шандор	1934 г. р. г. Будапешта	г. Будапешт
839.	ПРЕЗЕР Доло Долович	1934 г. рожд. г. Дебрецен	г. Веспрем.
840.	БАЛОГ Беда Долович	1934 г. с. Чезка	г. Будапешт
841.	МАДВАРАСИ Шандор Долошович	1935 г. р. г. Нодьколо, обл. Солболг	г. Будапешт 4. XI. 56 г.
842.	ГЕМЕТИ Митван Иштванович	1935 г. м. Сорвеш, обл. Бейлен	г. Веспрем 5. XI. 56 г.
843.	СЕКІРЕИ Виктор Можефович	1936 г. с. Подьрада	г. Будапешт

1	2	3	4
844.	ПИНТЕР Шандор Иштванович	1935 г. с. Пештгель	гор. Будапешт
845.	ШТОН Черенц Черенцович	1934 г. г. Секешфехервар	гор. Веспрем
846.	БЕРА Енже Енжевич	1932 г. м. Полгар	гор. Веспрем
847.	ШТРЕМПЕР Можеф Черенцович	1933 с. Веспремфое	гор. Веспрем
848.	ВИНО Янош Авдршович	1935 г. р. г. Рейшал	гор. Будапешт

Foto 6. One of the lists of the arrested Hungarian deported people in the County Prison № 1. at Uzhhorod, Transcarpathia⁶

Фото 6. Один зі списків заарештованих угорців, депортованих у повітову в'язницю № 1 м. Ужгорода, Закарпаття

⁶ Там само. Ф. 43. Оп. 1. № 16.

General Komarov, the representative of the Command of the Soviet units, with whom we agreed upon the place and order of the reception of the partakers of the Hungarian counter-revolutionist movements arrested by the units of the Soviet army. We decided that the units of the Soviet army will escort all the convicts to the prison of Uzhhorod»¹⁵.

The records of the convicts were, in most cases, made according to a pre-written script. In the scripts, different stories were often constructed about the suspects and the observed.

The interrogations were conducted mostly in Russian. The majority of the interpreters were Transcarpathian Hungarians. Sometimes the interpreters were changed during the interrogations. Some of the prisoners, who spoke Russian, made their statements in Russian too.

Among the deported, there were policemen and soldiers who guarded the building of the Party Committee, who were deported accidentally. Maj. Gen. Belchenko, one of the Serov's deputies ordered to interrogate them, on the 2nd of December 1956. He wanted to know how they were attacked, who was murdered by the rebels, and whom they know among them¹⁶. After they identified themselves, many of them helped the work of the interrogators during their stay at Uzhhorod. According to one of the summarising lists, a total of 231 soldiers were arrested from various Hungarian military units¹⁷.

In Serov's report addressed to Khrushchev, he wrote: «The arrests will only be implemented if the hostile activity can be proven with evidence and factual data...»¹⁸. On the 8th of December 1956, general Belchenko from Uzhhorod, told Maj. Gen. Maliarkov, the forensic leader of the KGB Central Investigation Main Office: «I'm sending the list of those about whom we don't have any information on whether they took part in the rebellion»¹⁹.

Mikhail Holdkov's report to Nikolai Dudrov also supports that many were arrested unfoundedly: «Regarding the majority of the prisoners, the documents were not filled properly. The available information consists of lists made by the local Hungarian authorities, the Soviet Preventive Organisations, reports of the soldiers, and the testimonies of convicts. In case of most of the prisoners, the documents required for arrest are missing, furthermore, there are some who are not even on the lists... Taking into account, that there are 14–17-year-old teenagers, and even girls, among the prisoners, it is presumable that a portion of the arrests were unfounded».

Holdkov wrote: «Together with the representatives of the Ukrainian SSK Home Office, we decided that the prisoners shall be placed, besides the prison of Uzhhorod, into the prisons of Stryi, Drohobych, and Stanislav cities»²⁰. The documents of the KGB only prove that a portion of the prisoners were transported into the prisons of Stryi and Drohobych cities²¹.

The revolutionists were transported to Uzhhorod mainly between the 4th and the 15th of November. In some cases, even the Soviet authorities did not know the whereabouts of the prisoners. The following case is good evidence for this: Lieutenant-colonel Klimenko sent a list to colonel Glebov, which consisted of 140 names. Glebov's response

¹⁵ Hiányzó lapok 1956 történetéből... Ol. 154–155.

¹⁶ ГДА СБУ. Ф. 43. Оп. 1. № 9.

¹⁷ Там само. № 15.

¹⁸ Hiányzó lapok 1956 történetéből... Ol. 151.

¹⁹ ГДА СБУ. Ф. 43. Оп. 1. № 15.

²⁰ Hiányzó lapok 1956 történetéből... Ol. 155–157.

²¹ ГДА СБУ. Ф. 43. Оп. 1. № 21.

was that he knows about 16 people from the list, they are with him, but he has no information about the others²².

A part of the deported were transported home to Hungary in December 1956. The documents evince that the prisons in Hungarian cities are taking over the prisoners from the Soviet authorities. A few examples: «I took over the 30, that is, thirty people mentioned above, and their personal documents in 24 envelopes (for 24 people). They did not make complaints or objections against the accompanying and the guarding staff during their captivity. Veszprem, 16th of December 1956, 21:30. police Lieutenant Sandor Ratko, County Police Headquarters»²³. «I took over the above-named 45 people this day. Veszprem, 15th of December 1956, 23:45. Their personal documents... Veszprem County Prison»²⁴. «Handover acknowledgement. From the Soviet command, I took over 36 (thirty-six) capita detainee, without complaints and [illegible]. Lieutenant Horvath, Kaposvar 10th of December 1956»²⁵. «I took over 50, that is, fifty capita, without checking the names, on the 19th of December 1956, in Budapest. Lieutenant Matyas Csucs, National Prison of Budapest»²⁶.

On the front page of some records, usually sticky notes were glued with instructions such as: «To be handed over, to clarify the role in the rebellion»; «To be handed over to Hungarian authorities for further investigation»; «To be handed over to Hungarian authorities for reconnoitring»; «To be handed over to clarify the part in the rebellion, or to be set free rightfully»; «To be handed over to Hungarian authorities to determine the extent of guiltiness»; «To be handed over to Hungarian authorities for prosecution» etc. These imply that the Soviets expect further investigation from the Hungarian authorities.

From the letters exchanged between authorities, it stands out that there was a strict hierarchy within the KGB. The internal letters prove that from time to time, the supervisors of the interrogators introspected the interrogations and gave instructions to their subordinates. There was constant and vivid contact between the Soviet interrogators, the Hungarian commanders of military and KGB units. After identifying the prisoners in the prison of Uzhhorod, if there was no data regarding them, they tried to acquire them from Hungary. But due to the hurry, they sometimes sent documents about those who were not even in the Soviet Union. Some of the documents originating from Hungary can be found in the KGB archives. Some of them were translated, and can be found in the archives with their translations, but others can only be found in Russian²⁷.

On the 20th of October 2006, the Consulate General of the Republic of Hungary in Uzhhorod, ordered a plaque to be inaugurated on the wall of the prison of Uzhhorod. The plaque was dedicated to those Transcarpathian revolutionists and sympathisers of the revolution. Including hundreds of Hungarian citizens who were held captive in the prison, after crushing the revolution and independence war of 1956. The former freedom fighters came to the commemoration, convicts, who sacrificed their freedom, so the next generation can live free, and who paid a high price for freedom. Ten years later, on the 20th of March 2016, a memorial was

²² ГДА СБУ. Ф. 43. Оп. 1. № 12.

²³ Там само. № 1.

²⁴ Там само. № 9.

²⁵ Там само. № 11.

²⁶ Там само. № 2.

²⁷ Там само. № 22.

erected in Uzhhorod, in front of the building of the former County KGB Central, in honour of the heroes of the Independence war of 1956 and the victims of the communist dictatorship.

More and more data prove that the AVO²⁸ escaped to Transcarpathia in the days of the revolution. According to the KGB's informative reports, the presidium of the SKP KB temporarily permitted the BM police force officers and their families fleeing from the Hungarian freedom fighters, to the Hungarian party officials, to be taken in at Transcarpathia.

The Transcarpathian county committee had to take care of the refugees, about 132 people, who were dwelling at Uzhhorod and Mukachevo. Among others, at Mukachevo stayed András Szobek, former minister of ingathering, János Matolcsi, former minister of agriculture, Oszkár Bethlen, the former editor of *Szabad Nép* (Free Folk), István Csáki, the former head of the MDP party school in Szolnok county, and the former deputy secretary of the Szolnok county MDP party committee, Dr. László Háý, the former chairman of the Hungarian National Bank, Zoltán Fodor, the head of the Department of International Affairs of the Hungarian Labour Party, and many others. All of them received shelter, food, and medical attention. This turns out from the report of B. Ponomariov, the SSK Communist Party's central committee's leader responsible for contact with foreign communist parties, on the 17th of November 1956²⁹.

The officers who stayed in Transcarpathia, took part in the interrogations of the Hungarians deported in 1956, in the prison of Uzhhorod. Among them was György Végh form Nyíregyhaza, AVH Head of Department³⁰.

Numerous data prove that the actions aiming to crush the Hungarian War of Independence were directly governed from Transcarpathia. Archival data also confirm the reminiscence of the Transcarpathian Hungarian witnesses, according to which the Soviet military and political centre was set up in Uzhhorod, from where the breakdown of the Hungarian Revolution was directed. KGB-leaders and high-ranking soldiers were delegated from Moscow to Transcarpathia to continually inform the Central Commission and Secretary of the Communist Party of the Soviet Union about the Hungarian events. The Military Zone of Transcarpathia contracted the troops, that were prepared for attack, along the Soviet-Hungarian border on the days of the revolution and for long period after it. The documents reveal that the Hungarian Government did everything to keep its illegally obtained power, moreover, it asked for help from the Soviet Union, turning against their own nation, and deported hundreds of people to the Soviet prisons.

The data referring to the number of deported persons is very different. On 10th of July 2007, a list was given to the Hungarian President László Sólyom by Viktor Yushchenko, the President of Ukraine that includes approximately three thousand names. On the basis of the researches conducted in the Transcarpathian archives so far, it can be stated that more than one thousand Hungarian revolutionists were transported to the Soviet prisons.

In most cases, the minute-books about the arrested ones were made on the basis of a previously defined script. The minute-book often constructed different stories about the suspected, monitored persons. The interrogation was usually conducted in Russian. The interpreters were mostly Transcarpathian Hungarians, mainly the employees of the State Archive of

²⁸ Hungarian State Police State Defence Department from 1946 to 1950, then renamed to State Security Authority from 1950 till 1956. The agency was abolished by the revolutionary government of Imre Nagy in 1956.

²⁹ Венгерские события 1956 года... С. 178–181.

³⁰ ГДА СБУ. Ф. 43. Оп. 1. № 12.

Berehove, since the archive as an institution was under the authority of the KGB. Deported persons were transported back to Hungary at the end of December 1956, and January 1957.

The Hungarian population in Transcarpathia, although they did not have exact information about the revolution and its procession, observed the Hungarian events with sympathy, as a symbol of national inhesion. There are archival documents containing different data about the behaviour of the Hungarian population. They expressed their sympathy towards the Revolution and War of independence. The documents also provide information about the punishments that concerned the Hungarian groups engaged in politics, after they had become victims of the local, well-functioning espionage.

The archival documents also reveal that the political general headquarters in Uzhhorod, established by the Central Committee of the Soviet Communist Party, had been operating for a long time after Hungary was invaded by the command of Moscow. They did everything in order to operate the illegitimate Kadar-government that was created by them, and that the «rebels» could get their «deserved punishment». In order to re-establish the political and social «order» from all points of view in Hungary directed by the Soviet government, they contributed by free economic and other types of help, about which the newspapers reported day by day.

The process of exploring the sources relating the retaliation after the revolution of 1956 has not been finished yet, there are still hundreds of archival documents mainly in Ukraine and in the former Soviet Union Archives which still need to be explored. However, besides getting to know the real facts of the history of the Revolution in 1956, it is important to perceive that in spite of the oppression there were people in Transcarpathia too, who dared to be brave, to believe and to protest. And there were ones, who paid with their life for justice. Because of participating in revolution many people were arrested, sentenced, imprisoned, deported, executed. Their truth and role should be clarified.

REFERENCES

- Andras Sztorozsuk, inhabitant of Berehove, Soviet soldier in 1956. (2002, October 23). Interview by N. Varodi [In-person].
- Békés, Cs. (1996). A magyarkérdés az ENSZ-ben. *Rubicon*, 8–9 [in Hungarian].
- Bekes, Cs., Byrne, M. & Rainer, J. (Eds.). (2002). *The 1956 Hungarian Revolution: A History in Documents. National Security Archive Cold War Readers*. Budapest; New York: Central European University Press [in English].
- Gál, É., Hegedűs, A. B., Litván, Gy., & Rainer, J. M. (Eds.). (1993). *A «Jelcindosszié» Szovjet dokumentumok 1956-ról*. Budapest: Századvég Kiadó 1956-os Intézet [in Hungarian].
- János P., inhabitant of Berehove, interpreter and chauffeur in 1956. (2003, October 23). Interview by N. Varodi [In-person].
- Maurer, P. (1993). Az 1956-os magyar forradalom helye a szovjet kommunista rendszer összeomlásában. *Minutes of the international conference, Budapest, 13–15 June, 1991*. Budapest: Századvég Kiadó 1956-os Intézet [in Hungarian].
- Rainer, J. M., & Sereda, V. (Eds.). (1996). *Döntés a Kremlben, 1956. A szovjet pártelnökség vitái Magyarországról*. Budapest: Századvég Kiadó 1956-os Intézet [in Hungarian].
- Samokhvalov, N. F. (Ed.). (2009). *Vengerskie sobytiia 1956 goda glazami KGB I MVD SSSR. Sbornik dokumentov*. Moscow: Obiedinennaia redaktsyia MVD Rossii, Obshhestvo izucheniia istorii otechestvennyh spetssluzhb [in Russian].

Sandor Milovan, one of the convicts of the political group of Vynohradiv. (2005, October 23). Interview by N. Varodi [In-person].

Sandor Suba, inhabitant of Vorievo, interpreter and soldier in 1956. (2002, October 23). Interview by N. Varodi [In-person].

Sereda, V., Stykalin, A., & Vida, I. (1994). Soviet Documents from 1956. *Rubicon*, 8, 3 [in English].

Sereda, V., & Stykalin, A. (Comps.). (1993). *Hiányzó lapok 1956 történetéből (Dokumentumok a volt SZKP KB levéltárából)*. Budapest: Móra Ferenc Publisher [in Hungarian].

Наталія ВАРОДІ

кандидат історичних наук

доцент кафедри історії та суспільних дисциплін

Закарпатського угорського інституту ім. Ференца Ракоці II

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4175-4928>

e-mail: varadinatalia29@gmail.com

УГОРСЬКА РЕВОЛЮЦІЯ 1956 РОКУ В ДОКУМЕНТАХ КДБ: ЗА МАТЕРІАЛАМИ ДВОХ АРХІВІВ

Зроблено загальний аналіз документів з історії Угорської революції 1956 р., які зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України та Державному архіві Закарпатської обл. Зазначено, що це – перша спроба показати документи про депортацію угорських громадян до Радянського Союзу і представити реакцію місцевого закарпатського угорського народу на події революції, а також показати дії влади, спрямовані на тотальний ідеологічний контроль, що впливав на формування громадської думки про них.

Основною метою дослідження поставлено за допомогою архівних документів розглянути депортації угорських революціонерів до Радянського Союзу 1956 р. і представити групи розповсюджувачів політичних листівок на Закарпатті, які утворилися під час війни за незалежність Угорщини цього ж року.

Визначено, що архівні документи містять різні дані про поведінку угорців на Закарпатті, пов'язану з угорськими подіями, та про покарання угорських груп, які займалися політикою. Констатовано, що вони свідчать про те, що політичний генеральний штаб в Ужгороді тривалий час діяв після вторгнення до Угорщини московського командування.

Виснувано, що дослідження джерел, які стосуються наслідків революції 1956 р., не закінчено, адже існують ще сотні документів, переважно в Україні й архівах колишнього Радянського Союзу, котрі потребують вивчення. Крім ознайомлення з реальними фактами історії революції, наголошено на важливості усвідомлення, що, попри гніт, і на Закарпатті були люди, які наважувалися виявляти мужність, вірити й протестувати, як і ті, хто поплатився життям за справедливість. Зазначено, що через участь у революції багато людей було заарештовано, засуджено, ув'язнено, депортовано, страчено і їхня правда та роль повинні бути з'ясовані.

Ключові слова: Угорська революція 1956 р., документи КДБ, Галузевий державний архів Служби безпеки України, Державний архів Закарпатської обл., депортація, Радянський Союз, протокол допиту, розповсюджувач листівок, політична група на Закарпатті.

Оксана ГОДОВАНСЬКА

*кандидат історичних наук
старший науковий співробітник відділу соціальної антропології
Інституту народознавства НАН України
старший викладач
кафедри історії, музеєзнавства та культурної спадщини
Національного університету «Львівська політехніка»
ORCID <https://orcid.org/0000-0002-8297-2414>
email: oksana.m.hodovanska@lpnu.ua*

ЧИТАННЯ ЯК «СЕРЙОЗНЕ» ДОЗВІЛЛЯ СІЛЬСЬКИХ УЧИТЕЛІВ ГАЛИЧИНИ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХХ СТОЛІТТЯ

Досліджено вільний час сільських учителів у Галичині в радянський період із врахуванням головних умов, що його визначали. З'ясовано, що соціально-економічні реалії радянської дійсності, проживання в сільській місцевості, особливості учительської праці, культурні традиції суспільства та його інтелектуальний запит, особистісні прагнення чи вподобання були визначальними умовами формування вільного часу педагогів. Звернуто увагу на читання як на один зі способів проведення вільного часу, що з'являвся у вчителів після виконання професійних, сімейних чи господарських обов'язків. Проаналізовано усноісторичні наративи, записані з колишніми вчителями в селах Львівської і Тернопільської областей, неопубліковані справи відділів радянської освіти Івано-Франківського та Львівського обласних архівів, опубліковані документи радянського періоду.

Констатовано «серйозне» часопроведення дозвілля вчителів: читання художніх книг, радянської періодики, перегляд фільмів у сільських клубах, участь, а найчастіше організація тематичних свят, вечорів, концертів. Виснувано про розмитість меж між вільним часом педагогів і їхніми професійними, сімейними чи господарськими обов'язками. Зазначено, що вчительський вільний час «професіоналізувався», тобто набував рис «додатку» до праці, підготовки до неї, а вибір можливостей його проведення залежав від професійної діяльності, громадських «навантажень».

Доведено, що конструкт «вільного часу» був одним з елементів радянської соціальної політики й соціотехніки. Зазначено, що радянська соціальна інженерія, використовуючи різноманітні підходи, мала на меті не тільки спрямовувати, контролювати чи залякувати людей, а й найефективніше заповнювати їхній вільний час. Констатовано, що радянська соціотехніка реалізовувала концепт «культурності» з його ідеологічним наповненням у формуванні радянського *«life style»*, а однією з поширених практик «культурності» було читання.

Ключові слова: читання, вільний час, радянський період, учителі, Галичина, повсякдення.

Примусове «возз'єднання» Західної України з Українською Радянською Соціалістичною Республікою (УРСР) восени 1939 р. «запустило» процес радянзації новоприєднаних теренів, що полягав у докорінній зміні всього трибу освітнього, суспільного, політичного, економічного, культурного та повсякденного життя, а в подальшому і формуванні т. зв. радянського «*life style*».

У вивченні радянського часу значущим є «гуманістичний чинник», що його запропонував польський соціолог Флоріан Знанецький (Florian Znaniecki) та американський психолог Вільям Томас (William Thomas)¹. Вони наголошували на тому, що соціальні факти завжди пов'язані з діяльністю людей та є «чиймись, а не нічийними», тобто поміщені в межі життєвих досвідів якихось одиниць або спільнот, які з ними стикаються, їх зауважують, зазначають, переживають, інтерпретують, оцінюють, тобто містять «гуманістичний чинник». Тож доцільно зосередитися на подіях чи фактах із перспективи тих людей, досвіди яких вони відображають, спробувавши дивитися на світ їхніми очима, розшифровуючи їхню сфєрхїю цінностей, систему законів, якими вони керуються, а не через яексь абстрактне зовнїшне спостереження². Конкретний вияв такої методологічної позиції у цій статті – це залучення автобіографічних інтерв'ю, записаних із колишніми вчителями в селах Галичини*. Усна історія як джерело і метод репрезентує антропологічний вимір історичних реконструкцій. Усноісторичний метод дає змогу дослідити минуле на низовому рівні, демонструючи суб'єктивність історичних інтерпретацій та множинність історичної істини, виступає тим «гуманістичним чинником», що розкриває способи проведення вільного часу вчителями з їхньої перспективи.

Освітня в офіційних радянських документах, опираючись на сталінський вислів, трактували «фалангою народних вчителів, що складає одну із самих необхідних частин великої армії трудящих нашої країни, які будують нове життя на основі соціалізму»³. Їхня значущість у розбудові радянської системи освіти в Галичині була вагомою. Водночас вони поряд з іншими категоріями людей інтелектуальної праці виступали агентами побудови радянського суспільства, тож дослідження їхнього повсякденного чи професійного життя неможливе без урахування впливів з боку радянської, тоталітарної за своєю суттю держави.

Один з елементів повсякденного життя людини – вільний час, що залишається після виконання оплачуваної роботи, неоплачуваної хатньої (прибирання, приготування їжі тощо), піклування про себе та близьких. Він важливий і необхідний для кожної особи, завдяки йому можна відпочити, відновити сили, приділити час улюбленим заняттям, розвагам тощо. Концепт «вільного часу» – це історична категорія, що її пізнавали, з'ясували вчені в модерний час, і вона набула конкретних контурів та дефініцій у ХХ ст. Фіксований робочий день, вихідні дні, державні свята, щорічні відпустки стали типовими пізнаваними визначниками вільного часу⁴. Натомість

¹ Штомпка П. Соціологія. Аналіз суспільства. Львів: Колір ПРО, 2020. С. 29.

² Там само.

* У дослідженні територіальні межі окреслені т. зв. Східною Галичиною, що охоплювала українські етнічні землі. Сьогодні це Львівська, Тернопільська й Івано-Франківська обл.

³ Доповіді про здійснення закону про загально обов'язкове навчання. *Державний архів Львівської області (Держархів Львівської обл.)*. Ф. Р-163. Оп. 4. Спр. 50. Арк. 33.

⁴ Kwilecki K. Rozważania o czasie wolnym: wybrane zagadnienia. Katowice: Górnośląska Wyższa Szkoła Handlowa im. Wojciecha Korfańskiego. 2011. 142 s. URL: <https://depot.ceon.pl/bitstream/>

соціально-економічні реалії радянської дійсності, проживання у сільській місцевості, особливості учительської праці, культурні традиції суспільства та його інтелектуальний запит, особистісні прагнення чи вподобання були визначальними умовами формування вільного часу сільських учителів⁵.

Серед поширених способів проведення вільного часу вчителів було читання. Про це вони пригадують в автобіографічних нарративах. Наприклад, дуже лаконічний текстовий сегмент: «Кіномеханік у Скольому він жив, але він був із Кам'янки. Індійські кіна найбільше любили, ціле село приходило! Я ходила! Я індійське кіно любила... книги читала, я й тепер читаю. Мені дуже подобалася була така книжка "Остання шабля" і такі я любила, знаєте, таке шось про шпіонів, о такі я любила книжки! Але я не пам'ятаю багато, я брала в бібліотеці і мала вдома багато книжок. Я й тепер читаю...»⁶. Наступний розгорнутий уривок пропонує об'ємне відтворення вільного часу із вчительської перспективи: «Знаєте, як у селі то життя, приходиш додому, я ж мала сім'ю, спочатку чекаєш дітей зі школи, діти корів женуть, а я збираюся та йду з чоловіком у поле, до сіна. ... А зимою, що у нас такого не було, не має такого, щоб десь поїхати, піти. Хіба у клуб, кіно ше, тоді кіно було. У нас возили кіно. У кіно підеш чи якісь танці організують у клубі. Переважно то школа організовувала такі всі концерти, бо я була. Я ще вчила співи, то я була організатор того всього, тих концертів. То в мене було одне захоплення, що я тим всім цікавилася. Я не музикант, а так – самоучка. Я ставила концерти всі, у школі ми виступали в клубі на кожне свято, тепер бачу немає того. На кожне свято я ставила концерт. Участь брали учні, а вже директор наш, він зараз у районі працює, він організував художній гурток драматичний. То ми ставили вистави страшенні! Їздили в сусідні села ... Я днювала і ночувала в тій школі! Бо не було часу. Я в неділю ходила робити репетиції, бо діти корів пасли – не було часу! А як учила – сама. Чоловік мені купив радіо таке, пластиноків накупила з піснями, і я собі сиділа вечір, і то слухала! Дуже любила слухати! ... Я читала газети, в обов'язковому порядку потрібно було виписати, партійні, чоловік мав виписати. Батьки в мене були старі, я мусіла коло них дивитися!... Я колись бігала, що мені було сіно погребсти, ше взяти з собою якусь банку і побігти, я не можу, бо там ягоди є, ше назбираю ягід, ше й сіно поскладаю, ше й додому прийду і свиням треба зарехтувати, і корову видоїти, і десь сила була, чесна слово! ... з 1955 року я працювала, тридцять два роки проробила в школі. Учитель був страшенно загрузений!»⁷.

Опираючись на пропоновані текстові сегменти автобіографічних інтерв'ю, можна узагальнити, що вільний час учителів і можливості його проведення тісно пов'язані з їхньою професійною, політичною, громадянською діяльностями. Можна констатувати, що «серйозне» часопроведення педагогів – це читання книг, що їх випозичали в бібліотеці, обов'язкове прочитання газет, відвідування сільських клубів, участь, а найчастіше організація тематичних свят, шкільних вечорів, сільських концертів, вистав, перегляд фільмів. Майже обов'язковим був «активний» відпочинок – організація й участь у туристично-краєзнавчих походах разом із колегам та учнями. Водночас украй

handle/123456789/4233/gwsh_rozwazanie_calosc_dd_320x450-1.pdf?sequence=1 (дата звернення: 12.06.2022).

⁵ Hodovanska O. Social engineering of Soviet leisure time: on the basis of the oral history. *EtnoAntropologia*. 2020. Vol. 8. N 1. S 123–134. URL: <https://core.ac.uk/download/327161822.pdf>

⁶ Інтерв'ю з Катериною Х., 1936 р. н., записане 5 липня 2015 р. *Архів автора*.

⁷ Інтерв'ю зі Степанією Д., 1947 р. н., записане 5 липня 2015 р. *Архів автора*.

розмитото ставала межа між публічним, робочим і особистим вільним часом учителів. Їхній вільний час «професіоналізувався», тобто набував рис «додатку» до праці, відпочинку й одночасно самопідготовки до неї, на відміну від сучасного сприйняття вільного часу як самоцінної, самодостатньої «величини» і «константи», де головну роль відіграє бажання особистості вільно обирати між різними видами діяльності. Наявність вільного часу, доступ до різних способів його проведення, а головне добровільний вибір можливостей суттєво впливають на рівень і якість життя кожної людини.

Вчительський вільний час був обумовлений сільським трибом життя, сімейними, гендерними, побутовими обов'язками, що суттєво обмежували його. Найперше, вчительки в селах обробляли городи, поля, доглядали свійських тварин тощо. Ритм їхнього побутового, господарського і родинного життя мав багато подібного до повсякдення багатьох сільських жінок. Ця схожість присутня і в сімейних та побутових обов'язках, передовсім у догляді за дітьми, опіці над хворими, літніми родичами, батьками, виконанні хатніх і господарських неоплачуваних робіт. Не можна ігнорувати індивідуальні прагнення й запити педагогів, що також впливали на спосіб проведення їхнього вільного часу. Вже Олексій Тихий, український дисидент і радянський учитель, звернув увагу на основне значення особистого вибору, «як сам знає та вміє» при використанні вільного часу. І нікому не варто застосовувати приписи, накази чи розпорядження щодо його проведення. Будь-яке насильство в цьому праві призведе до пасивного, а то й активно-го опору з боку тих, кому наказуватимуть, з кого вимагатимуть, кого змушуватимуть. Отже, залишається тільки організувати та забезпечувати можливість для культурного й корисного проведення вільного часу «як для самого трудівника, так і для народу, до якого він належить, для суспільства, для всього людства»⁸.

Читання як один зі способів проведення вільного часу вчителів вписувався у випрацьовану концепцію сталінської культурної революції. Започатковане радянське мистецтво на основі соцреалізму, набір літературних текстів класиків, мистецьких і музичних творів створили офіційний радянський культурний канон, а одночасно й той культурний мінімум, який мав бути відомий усім «культурним» громадянам Радянського Союзу. Започаткувалося чисельне тиражування творів, насамперед російських літературних класиків XIX ст., висвітлення у пресі міжнародних успіхів радянських мистців, ювілейні святкування історичних подій тощо. В обов'язковому порядку культурна освіта мала охоплювати радянських робітників і колгоспників, щоб реалізувати ідею «радянського інтелігента» – не просто освіченого спеціаліста, а будь-яку «культурну» особу, незалежно від її освіти чи професії⁹.

Радянський Союз вважався «читаючою» країною щонайменш з огляду на творення тоталітарною системою міфу про абсолютну довіру до друкованого слова. Існувала «партійна вимога» до літератури, державна монополія на друковане слово, пресу, цензурування усіх публікацій, вилучення «шкідливих» видань і «забракованих» творів навіть із країн соцтабору. При цьому папір розглядався як «політизований» товар, що скеровувався на друк переважно партійно-радянської преси, при існуванні

⁸ Тихий О. Роздуми. Збірка статей, документів, спогадів. Торонто, 1982. С. 27.

⁹ Шпаковская Л. Советская образовательная политика: социальная инженерия и классовая борьба. *Журнал исследований социальной политики*. 2009. Т. 7. № 1. С. 51. URL: <https://docplayer.com/29578489-Sovetskaya-obrazovatel'naya-politika-social'naya-inzheneriya-i-klassovaya-borba.html> (дата звернення: 14.06.2021).

його гострого дефіциту на видання зарубіжної літератури, популярних творів українських авторів. На довершення радянська преса експлуатувала і водночас консервувала цілий набір стереотипів поведінки, які культивувалися у Радянському Союзі серед громадян: патерналізм держави, образ ворога, віра в постійне покращення життя, турбота партії про трудящих, пріоритет колективного над індивідуальним тощо. Державні друковані органи штучно підтримували дешевизну періодики, у системі розповсюдження преси переважала директивна передплата. Особливо поширеною «добровільно-примусова» передплата була на промислових підприємствах, у культурно-освітніх закладах, колгоспах, де працівники були змушені оформляти передплату на обов'язкові видання як додаток до популярних журналів чи дефіцитних книжкових серій. У радянський час за відсутності свободи слова особливий контроль здійснювався за передплатою іноземних журналів і газет та зворотним процесом – експортом за кордон радянської преси¹⁰.

Отож концепт «вільного часу» був одним з елементів радянської соціальної політики та соціотехніки. Радянська соціальна інженерія, використовуючи різні підходи, мала на меті не тільки спрямовувати, контролювати чи залякувати людей, а й найефективніше заповнювати їхній вільний час. Радянська соціотехніка реалізовувала концепт «культурності» з його ідеологічним наповненням у формуванні радянського «*life style*». Однією з поширених практик «культурності» було читання. Тільки з учительських автобіографічних інтерв'ю проглядається його «подвійність»: як практика задоволення особистих естетичних уподобань та ідеологічний примус до ознайомлення з офіційною інформацією у пресі.

Типові рішення, постанови, протоколи засідань, довідки відділів пропаганди й агітації обкомів Комуністичної партії України – привселюдне підтвердження існування особливої радянської соціотехніки, яка через вплив нормативних офіційних документів, формуванням системи різних доручень, залучень, мережі (не)можливих покарань обумовлювала повсякденне життя своїх «об'єктів», тобто вчителів. Вона формувала занижену самооцінку, комплекс меншовартості, безпорадність, різні фобії тощо. Натомість учителі, як і частина інших радянських громадян, випрацювали «захисні механізми», серед них формальність, абстрагування, секуляризація, заплутування тощо.

REFERENCES

Hodovanska, O. (2020). Social engineering of Soviet leisure time: on the basis of the oral history. *EtnoAntropologia*, 8 (1), 123–134. Retrieved from <https://core.ac.uk/download/327161822.pdf> [in English].

Kahanov, Yu. (2019). *Konstruiuvannia «radianskoi liudyny» (1953–1991): ukrainska versiia*. Zaporizhzhia: Inter-M [in Ukrainian].

(Kateryna Kh., Personal communication, July 5, 2015) [in Ukrainian].

Kwilecki, K. (2011). *Rozważania o czasie wolnym: wybrane zagadnienia*. Katowice: Górnośląska Wyższa Szkoła Handlowa im. Wojciecha Korfanteo. Retrieved from https://depot.ceon.pl/bitstream/handle/123456789/4233/gwsh_rozwazanie_calosc_dd_320x450-1.pdf?sequence=1 [in Polish].

¹⁰ Каганов Ю. Конструювання «радянської людини» (1953–1991): українська версія. Запоріжжя: Інтер-М, 2019. С. 142–145.

Shpakovskaia, L. (2009). Sovetskaia obrazovatelnaia politika: sotsyalnaia inzheneriia i klassovaia borba. *Zhurnal issledovaniï sotsyalnoi politiki*, 7 (1), 51. Retrieved from <https://docplayer.com/29578489-Sovetskaya-obrazovatel'naya-politika-socialnaya-inzheneriya-i-klassovaya-borba.html> [in Russian].

Shtompka, P. (2020). *Sotsiologiia. Analiz suspilstva*. Lviv: Kolir PRO [in Ukrainian].

Tykhyi, O. (1982). *Rozdumy. Zbirka statei, dokumentiv, spohadiv*. Toronto [in Ukrainian].

(Stepaniia D., Personal communication, July 5, 2015) [in Ukrainian].

Oksana HODOVANSKA

PhD (History)

Senior Researcher at the Department of Social Anthropology

Institute of Ethnology of NAS of Ukraine

Senior Lecturer

at the Department of History, Museum Studies and Cultural Heritage

Lviv Polytechnic National University

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-8297-2414>

e-mail: oksana.m.hodovanska@lpnu.ua

READING AS A «SERIOUS» LEISURE ACTIVITY OF RURAL TEACHERS OF HALYCHYNA IN THE SECOND HALF OF THE 20th CENTURY

The leisure time of rural teachers in Halychyna in Soviet times has been studied, taking into account the main conditions that determined it. It was found that the socio-economic actuality of Soviet reality, living in rural areas, traits of teacher's labor, cultural traditions of society and its intellectual inquiry, and personal aspirations or preferences were the governing conditions for the formation of teachers' leisure time. Special attention was paid to reading as a way of spending teachers' free time after their professional, family, or household responsibilities. Oral-historical narratives recorded with former teachers in the villages of Lviv and Ternopil regions, unpublished cases of the departments of Soviet education of Ivano-Frankivsk and Lviv regional archives, and published documents of the Soviet period are analyzed.

The «serious» teachers' leisure pastime is stated – it is reading art books and Soviet periodicals, watching movies in rural clubs, participating, and most often organization of themed holidays, evenings, and concerts. It is concluded that the boundaries between teachers' free time and their professional, family, or household responsibilities are blurred.

The leisure time of teachers was «professionalized», put it otherwise it acquired the features of a «supplement» to work and preparation for it. The choice of possibilities for its holding depended on their professional activities and their social «loads».

It is proved that the construct of «leisure time» was one of the Soviet social policy and social engineering elements. Soviet social engineering aimed not only to guide, control, or intimidate people by using a variety of approaches but also to fill their free time most effectively. Soviet social engineering embodied the concept of «culture» with its ideological content in the formation of the Soviet «lifestyle». One of the common practices of «culture» was reading.

Keywords: reading, leisure time, Soviet period, teachers, Halychyna, everyday life.

Ігор ДРОГОБИЦЬКИЙ

кандидат історичних наук

викладач кафедри теорії та методики навчання

Івано-Франківського обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-8718-9544>

e-mail: drogobutsky@ukr.net

УКРАЇНСЬКА НАРОДНА САМООБОРОНА ЯК ЕТАП РЕГІОНАЛЬНОГО ВИЯВУ РЕАЛІЗАЦІЇ ВОЄННОЇ ДОКТРИНИ ОУН(Б) (ЛІТО–ОСІНЬ 1943 РОКУ)

Означено шлях видозміни уявлень про способи реалізації ідеї національного війська в середовищі керівництва націоналістичного крила національного руху Опору періоду Другої світової війни. Схарактеризовано особливості теоретико-ідеологічного підґрунтя їхньої військової доктрини. Аналіз бачення ролі збройних сил здійснено в контексті реалізації визначальної для тодішнього націоналістичного руху мети – здобуття Української самостійної соборної держави.

Підкреслено факт існування серед представників Проводу Організації українських націоналістів (бандерівців) різних, а часто діаметрально протилежних позицій щодо справи створення збройних структур армійського типу. З опертям на особистісний підхід представлено знакові постаті тодішнього етапу розвитку цієї суспільно-політичної течії у контексті їхнього ставлення до формування національного війська.

У загальному означено специфіку проведення заходів, спрямованих на створення і розвиток власних збройних сил. Окреслено особливості розгортання мілітарних структур під егідою націоналістів у межах окремих регіонів Західної України. Наголошено на взаємозв'язку між регіональними відмінностями в розбудові тактичних військових одиниць як свідченні намагання представників Проводу ОУН(Б) системно підходити до реалізації доктрини національного війська. Представлено хронологічні етапи процесу формування збройних структур під егідою націоналістів у вигляді Української повстанської армії (Волинь) та Української народної самооборони (Галичина).

Визначено, що в умовах сьогодення дослідження у межах обраної сфери зокрема та витворення об'єктивної картини національної минувшини загалом відносяться до головних аспектів формування належної державницької позиції в українському соціумі.

Ключові слова: збройні сили, Українська самостійна соборна держава, рух Опору, Організація українських націоналістів, Українська повстанська армія, Українська народна самооборона.

Вивчення процесу постання збройних відділів у структурі націоналістичного крила українського національного руху Опору вимагає належного опертя на історико-генетичну методологію із паралельним усвідомленням теоретико-ідеологічних засад як активності означеного сегмента тогочасного суспільно-політичного життя загалом, так і необхідності утворення національних збройних формацій зокрема.

Дослідження представленої тематики уможливило поглиблення розуміння еволюції національної військової традиції. Особливого значення ця сфера набуває тепер. Адже в умовах сьогодення належне уявлення загалу про основні віхи постання та розвитку національних збройних сил, що є одним із невід'ємних елементів процесу національного державотворення загалом, може розглядатися як дієвий інструмент у протидії окремим інформаційним штампам та історичним перекрученням, що їх застосовують проти українського соціуму в обставинах сучасного інформаційного протистояння.

Історіографія теми представлена доробком як учених діаспори¹, так і сучасних українських дослідників² та авторських колективів³. Варто все ж відзначити, що більшість матеріалів діаспорного походження – це результат пошуково-аналітичної активності представників повоєнної еміграційної хвилі. Серед останніх були й безпосередні учасники процесів, згаданих у темі (наприклад, Іван Бутковський («Гуцул»)). Цим означається цінність представленого ними бачення розвитку військових структур, які поставали під керівництвом Організації українських націоналістів (бандерівців) (ОУН(б)).

Водночас доробку представників еміграційного середовища притаманний певний рівень суб'єктивності. Цим обумовлюється необхідність верифікації окремих їхніх концептуальних тверджень, положень, висновків тощо. Останнє неможливе без використання інформації з джерел, що перебували у вільному доступі (здебільша це документи націоналістичного крила руху Опору)⁴, а також тих, які відносяться до корпусу, введеного до наукового обігу у процесі розсекречення архівів радянських спецслужб⁵.

Мета, яку планую досягнути у процесі розкриття означеної теми, – загальний аналіз процесу постання Української народної самооборони (УНС) в контексті еволюції теоретичної та практичної складових військової доктрини націоналістичного крила національного руху Опору періоду Другої світової війни.

Діяльність ОУН(б) у царині розбудови військових структур напередодні нацистсько-радянського зіткнення відбувалася у межах рішень II Надзвичайного великого

¹ Лебедь М. УПА. Українська Повстанська Армія. Її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. Івано-Франківськ: «Нова зоря», 2012. Ч. I. Німецька окупація України. 158 с. (Репринт видання [б.м.в.], 1946).

² Патриляк І. «Перемога або смерть»: український визвольний рух у 1939–1960-х рр. Львів: «Часопис», 2012. 512 с.

³ Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія: історичні нариси / під ред. С. В. Кульчицький та ін. Київ, 2005. 495 с.

⁴ Постанова III Надзвичайного Великого Збору ОУН (б) «За що бореться Українська Повстанча Армія (УПА)» (серпень 1943 р.). *Літопис Нескореної України. Документи, матеріали, спогади*: у 2 кн. / відп. ред. Я. Лялька. Львів: «Просвіта», 1993. Кн. I. С. 198–200.

⁵ Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1944–1945 / упоряд. О. Ішук, С. Кокін. Київ; Торонто, 2007. 912 с. (Літопис УПА. Нова серія; т. 9).

збору (НВЗ) (квітень 1941 р.). Олександр Луцький* («Беркут») стверджував, що «в ділянці військовій конгрес [II НВЗ – I. Д.] прийняв постанову, що єдиною силою, при допомозі якої можна створити українську державу, є її власна армія»⁶.

Питання творення війська значилося у порядку денному конференцій Центрального проводу (ЦП) ОУН (б) у вересні 1941 р., квітні 1942 р., лютому 1943 р. та III НВЗ у серпні 1943 р.⁷. У матеріалах останнього стверджено, що «збройна сила українського народу – це основна передумова перемоги в його боротьбі за УССД [Українську самостійну соборну державу – I. Д.]»⁸. Там же схарактеризовано обставини, що обумовлювали особливості практичної реалізації постулатів військової доктрини. Зазначено, зокрема, що «перехід до нової тактики йшов у боротьбі і був диктований не теоретичними міркуваннями, але вимогами самого життя»⁹.

Проте керівне середовище ОУН(б) не вирізнялося одностайністю позиції в цій сфері. Михайло Степаняк констатував, що в ході засідання ЦП ОУН(б) 9–13 квітня 1943 р. його учасники «при обговоренні питання про стан справ на Волині, де в першу чергу почали створюватися збройні загони», висували, що Провід ОУН(б) на Північно-західних українських землях (ПЗУЗ) в особі Миколи Лебеда не продуктивний у справі організаційного керівництва «рух із створення збройних загонів»¹⁰.

Все ж саме 1943 р. у матеріалах офіційного пресового видання ЦП ОУН(б) визначався як час, «коли ... почала організуватися Українська Повстанська Армія»¹¹. Схарактеризовано і причини та передумови розгортання збройного спротиву: «1943 р. ... посилив окупантський терор, але рівночасно він приніс активну самооборону Українського Народу ... саме з тією метою повсталала Українська Повстанча Армія й Українська Народня Самооборона»¹². Тоді ж Ростислав Волошин, один з організаторів військових структур ОУН(б) на ПЗУЗ, стверджував, що «сьогодні УПА

* Луцький Олександр («Довбня», «Богун», «Марко», «Беркут», «Богдан», «Андрієнко», «Клименко», «Боднар») (16.10.1913 р., с. Боднарів Калуського р-ну Івано-Франківської обл. – листопад 1946 р., м. Київ) – член ОУН від 1930 р., окружний провідник (1937–1939) та обласний провідник Станіславщини, керівник обласного повстанського штабу (1940). Організатор «Нахтігалю» («Легіону ім. Євгена Коновальця»). Керівник мобілізаційного відділу ЦП ОУН (б), заступник військового референта ОУН(б), організатор і керівник УНС (1943), командир УПА-Захід (1943–1944). В'язень польських та німецьких (1944) тюрем. 22.01.1945 р. захоплений спецвідділом НКВС (Народного комітету внутрішніх справ) у с. Бабин Зарічний (тепер – Калуська об'єднана територіальна громада Івано-Франківської обл.). Вироком військового трибуналу МВС (Міністерства внутрішніх справ) Українського округу від 10.08.1946 р. засуджений до найвищої міри покарання, страчений.

⁶ Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля... С. 332.

⁷ Прокоп М. «Вировий В. В.» Сталінсько-большевицькі імперіалістичні намагання і наша відповідь. *Ідея і чин. Орган Проводу ОУН, 1942–1946* / ред.: Ю. Майвський, Є. Штендера. Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1995. С. 293. (Літопис Української повстанської армії; т. 24).

⁸ Постанови III-го Надзвичайного Великого Збору Організації Українських Націоналістів, що відбувся в днях 21–25 серпня 1943 р. (Неповний текст). *Літопис Української Повстанської Армії. Основна серія*: у 51 т. Торонто, 1995. Т. 24: Ідея і Чин ... С. 236–237.

⁹ Там само. С. 227.

¹⁰ Витяг із протоколу допиту Степаняка М. Д. (від 25 серпня 1944 р.). *Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля...* С. 88.

¹¹ Прокоп М. «Вировий В. В.» Сталінсько-большевицькі імперіалістичні намагання... С. 294.

¹² Український Народ! *Ідея і чин. Орган Проводу ОУН, 1942–1946...* С. 264.

уже не партизанка, це зав'язок майбутньої української збройної сили, це будуча державна Українська Народня Армія»¹³.

У травні–червні/липні 1943 р. з ініціативи ЦП, під керівництвом на той час уже Романа Шухевича*, Олександр Луцький здійснив інспекцію загонів УПА, що діяли на Волині від 1942 р. Як наслідок, незважаючи на «ряд негативних моментів», він визнав, що «УПА для ОУН необхідна», і тому вважав за доцільне пропонувати «поширити діяльність УПА також на Галичину»¹⁴.

Каталізатором процесу військового будівництва в Галичині, крім іншого, став рейд Сумського партизанського з'єднання під проводом Сидора Ковпака. З появою влітку 1943 р. у межах сучасних Тернопільщини й Івано-Франківщини радянського військового чинника у хронікальних записах націоналістичного підпілля не без патетики зазначено, що «перед кожним українцем виринула одна думка – війська нам треба. Тим-то зайшла konieczність творити збройні відділи Української Народної Самооборони»¹⁵.

У цьому контексті варто навести думку Р. Шухевича, який на засіданні ЦП ОУН(б) восени 1944 р. стверджував, що рейд ковпаківців у Галичину спричинив виникнення об'єктивних умов для розгортання власне збройного опору. У дискусії з Василем Куком («Ле») він констатував, що «коли б друг Ле дораджував зробити це саме в Галичині, що на Волині, то були б програли, бо не було об'єктивних причин, а коли прийшов Ковпак, то ті умови заіснували і ми виграли»¹⁶. Так, період другої половини літа й осені 1943 р. стає часом появи та розгортання структур УНС.

Згодом, як свідчить Луцький, «Шухевич [Роман – І. Д.] ... заявив, що ... УПА цілком виправдала себе і її діяльність стала відомою не тільки на Волині, але й на східних землях України, через це запропонував, на базі УНС, створити УПА на території Галичини»¹⁷. Вважається, що офіційним часом означеної трансформації став грудень 1943 р. Справжні зміни хронологічно пов'язані з початком 1944 р. Зокрема, наказом Ч. 1/44 Головного командира (ГК) і Головного воєнного штабу (ГВШ) УПА

¹³ Волошин Р. «Борисенко А. С.» На шляхах збройної боротьби. *Ідея і чин. Орган Проводу ОУН, 1942–1946...* С. 245–247.

* 13 квітня 1943 р. у ході засідання ЦП ОУН(б) М. Лебедь (ім'я не встановлено) склав повноваження провідника і натомість утворилося Бюро Проводу (БП) ОУН(б) у складі Романа Шухевича, Зиновія Матли та Дмитра Маївського. У ході проведення III НВЗ ОУН(б) (21–25 серпня 1943 р., Козівський р-н Тернопільської обл.) Р. Шухевич (під псевдонімом «Тарас Чупринка») був обраний головою БП ОУН(б) (замість Зиновія Матли до складу БП введено Ростислава Волошина) та Головним командиром УПА.

¹⁴ Протокол допиту Луцького Олександра Андрійовича від 1–2 серпня 1945 р. *Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля...* С. 335.

¹⁵ «Колос» (Касьян Брикайло). Хроніка сотні «Буйні» (1948 р.). *Воєнна округа УПА «Лисоня». 1943–1952. Документи і матеріали / упоряд. С. Воляннюк. Київ; Торонто, 2012. 392 с. (Літопис УПА. Нова серія; т. 20).*

¹⁶ Протокольний запис засідання ЦП ОУН(б) (кінець жовтня – початок листопада 1944 р.). *Життя і боротьба генерала «Тараса Чупринки» (1907–1950). Документи і матеріали / упоряд.: С. Богунов, В. Даниленко, А. Кентій, С. Кокін, В. Лозицький, М. Посівнич. Київ; Торонто, 2007. 238 с. (Літопис УПА. Нова серія; т. 10). С. 238.*

¹⁷ Протокол допиту Луцького Олександра Андрійовича від 6 серпня 1945 р. *Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля...* С. 351.

було проведено реорганізацію військових штабів груп та округ¹⁸. Так започатковано процес, що «підіймав Повстанську Армію до рівня Національної Української Армії»¹⁹. Вважаю, що в такий спосіб чітко засвідчується намагання представників націоналістичного крила національного руху Опору зреалізувати зазначену концепцію розбудови власних збройних структур у межах процесу національного державотворення, кінцева мета бачилася у постанні УССД.

Отже, можна виснувати, що керівництво ОУН(б) розглядало збройну боротьбу як один із вирішальних чинників досягнення основної мети руху. Водночас кристалізація бачення форм такого роду активності, його тактичних завдань, як і саме формування збройних структур, відбувалися на тлі дискусій. Проте безсумнівним залишається факт, що військове будівництво, започатковане й розвинене представниками націоналістичного крила національного руху Опору в часі радянсько-нацистського конфлікту, стало не тільки фундаментальним елементом боротьби за УССД у середині ХХ ст., а й вагомим чинником реалізації цієї складової національної ідеї наприкінці ХХ ст.

REFERENCES

Ishchuk, O., & Kokin, S. (Comps.). (2007). *Borotba proty povstanskoho rukhu i natsionalistychnoho pidpillia: protokoly dopytiv zareshtovanykh radiansky my orhanamy derzhavnoi bezpeky kerivnykiv OUN i UPA. 1944–1945* (Litopys UPA. Nova seriia; Vol. 9). Kyiv; Toronto [in Ukrainian].

Kentii, A., & Lozytskyi, V. (2007). Vid boiovyka UVO do Holovnoho Komandrya UPA. In S. Bohunov, V. Danylenko, A. Kentii, S. Kokin, V. Lozytskyi, M. Posivnych (Comps.), *Zhyttia i borotba henerala «Tarasa Chuprynyky» (1907–1950). Dokumenty i materialy* (Litopys UPA. Nova seriia; t. 10) (pp. 32–33). Kyiv; Toronto [in Ukrainian].

«Kolos» (Kasian Brykailo). Khronika sotni «Buini» (1948 r.). (2012). In S. Volianiuk (Comp.), *Voienna okruha UPA «Lysonia». 1943–1952. Dokumenty i materialy* (Litopys UPA. Nova seriia; t. 20). Kyiv; Toronto [in Ukrainian].

Kulchytskyi, S. V. (Ed.). (2005). *Orhanizatsiia Ukrainskykh Natsionalistiv i Ukrainska Povstanska Armiia: istorychni narysy*. Kyiv [in Ukrainian].

Lebed, M. (2012). *UPA. Ukrainska Povstanska Armiia. Yii geneza, rist i dii u vyzvolnii borotbi ukrainskoho narodu za Ukrainku Samostiinu Sobornu Derzhavu* (Pt. 1). (Reprint [b.m.v.], 1946). Ivano-Frankivsk: «Nova zoria» [in Ukrainian].

Nakaz HVSh ch. 2 z dnia 3 veresnia 1949 r. (2007). In S. Bohunov, V. Danylenko, A. Kentii, S. Kokin, V. Lozytskyi, M. Posivnych (Comps.), *Zhyttia i borotba henerala «Tarasa Chuprynyky» (1907–1950). Dokumenty i materialy* (Litopys UPA. Nova seriia; t. 10) (p. 350). Kyiv; Toronto [in Ukrainian].

Patryliak, I. (2012). *«Peremoha abo smert»: ukrainskyi vyzvolnyi rukh u 1939–1960-kh rr.* Lviv: «Chasopys» [in Ukrainian].

Postanova III Nadzvychainoho Velykoho Zboru OUN (b) «Za shcho boretsia Ukrainska Povstancha Armiia (UPA)» (serpen 1943 r.). (1993). In Ya. Lialko (Ed.), *Litopys Neskorenoi Ukrainy. Dokumenty, materialy, spohady: u 2 kn.* (B. 1, pp. 198–200). Lviv: «Prosvita» [in Ukrainian].

¹⁸ Кентій А., Лозицький В. Від бойовика УВО до Головного Командира УПА. *Життя і боротьба генерала «Тараса Чупринки» (1907–1950). Документи і матеріали...* С. 32–33.

¹⁹ Наказ ГВШ ч. 2 з дня 3 вересня 1949 р. *Там само.* С. 350.

Postanovy III-ho Nadzvychainoho Velykoho Zboru Orhanizatsii Ukrainskykh Natsionalistiv, shcho vidbuvsia v dniakh 21–25 serpnia 1943 r. (Nepovnyi tekst). (1995). In Yu. Maivskiy, Ye. Shtendera (Eds.), *Ideia i chyn. Orhan Provodu OUN, 1942–1946* (Litopys Ukrainskoi povstanskoi armii; t. 24) (pp. 236–237). Toronto: Vyd-vo «Litopys UPA» [in Ukrainian].

Prokop, M. (1995). «Vyrovyi V. V.» Stalinsko-bolshevytski imperialistychni namahannia i nasha vidpovid. In Yu. Maivskiy, Ye. Shtendera (Eds.), *Ideia i chyn. Orhan Provodu OUN, 1942–1946* (Litopys Ukrainskoi povstanskoi armii; t. 24) (p. 293). Toronto: Vyd-vo «Litopys UPA» [in Ukrainian].

Protokolnyi zapys zasidannia TsP OUN (b) (kinets zhovtnia – pochatok lystopada 1944 r.). (2007). In S. Bohunov, V. Danylenko, A. Kentii, S. Kokin, V. Lozytskyi, M. Posivnych (Comps.), *Zhyttia i borotba henerala «Tarasa Chuprynyky» (1907–1950). Dokumenty i materialy* (Litopys UPA. Nova serii; t. 10) (p. 238). Kyiv; Toronto [in Ukrainian].

Ukrainskyi Narode! (1995). In Yu. Maivskiy, Ye. Shtendera (Eds.), *Ideia i chyn. Orhan Provodu OUN, 1942–1946* (Litopys Ukrainskoi povstanskoi armii; t. 24) (p. 264). Toronto: Vyd-vo «Litopys UPA» [in Ukrainian].

Voloshyn, R. (1995). «Borysenko A. S.» Na shliakhakh zbroinoi borotby. In Yu. Maivskiy, Ye. Shtendera (Eds.), *Ideia i chyn. Orhan Provodu OUN, 1942–1946* (Litopys Ukrainskoi povstanskoi armii; t. 24) (pp. 245–247). Toronto: Vyd-vo «Litopys UPA» [in Ukrainian].

Ihor DROHOBYTSKYI

PhD (History)

*Lecturer at the Department of Theory and Methods of Education
Ivano-Frankivsk Regional Institute of Postgraduate Pedagogical Education*

ORCID: <http://orcid.org/0000-0001-8718-9544>

e-mail: drogobutsky@ukr.net

UKRAINIAN PEOPLE'S SELF-DEFENSE AS A STAGE OF THE REGIONAL MANIFESTATION OF THE IMPLEMENTATION OF THE OUN (B) MILITARY DOCTRINE (SUMMER–AUTUMN 1943)

The paper outlines a way of changing thoughts on the implementation of a national army idea among the leadership of the nationalist wing of the national Resistance movement during World War II. The theoretical and ideological basis features of their military doctrine are described. In the context of the realization of the nationalist movement's defining goal at the time – getting an independent and united Ukrainian state, an analysis of opinions on the role of the armed forces is made.

Among representatives of the leadership of the Organization of Ukrainian Nationalists (Bandera's group) were people of different, and often totally opposed positions on the issue of creating armed structures of a military type, which is emphasized. Based on a personal approach, the significant figures of that stage of development of the mentioned socio-political current in the context of their attitude to the formation of the national army are presented.

In general, traits of implementing measures aimed at creating and developing their own armed forces are defined. Features of the deployment of the armed forces under the auspices of nationalists within certain regions of western Ukraine are outlined. A connection among regional differences in the development of tactical military units is emphasized, as evidenced by the efforts of the leadership of the Organization of Ukrainian Nationalists (Bandera's group) to systematically approach the implementation of the national army doctrine. Chronological stages of armed structures formation under the auspices of nationalists in the form of the Ukrainian Insurgent Army (Volyn) and the Ukrainian People's Self-Defense (Halychyna) are presented.

It is determined that in the current context, research in the chosen field, in particular, and creating an objective picture of the national past in general, are among the main aspects of forming a proper state position in Ukrainian society.

Keywords: armed forces, Ukrainian independent and united state, resistance movement, Organization of Ukrainian Nationalists, Ukrainian Insurgent Army, Ukrainian People's Self-Defense.

Павло АРТИМИШИН

кандидат історичних наук

науковий співробітник відділу нової історії України

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7501-797X>

e-mail: p.artymyshyn@gmail.com

РОСІЙСЬКО-ГРУЗИНСЬКА ВІЙНА 2008 РОКУ: РЕАКЦІЯ УКРАЇНСЬКОГО ПОЛІТИКУМУ

Проаналізовано оцінки політичного середовища України щодо російсько-грузинської війни 2008 р. – воєнного конфлікту між Грузією з одного боку та Росією і сепаратистськими угрупованнями Південної Осетії та Абхазії із другого, «гаряча» фаза якого припала на 8–12 серпня. Стверджено, що хоч в українській і зарубіжній історіографії вже є певні напрацювання з тематики цього воєнного протистояння на Закавказзі, однак в усіх цих випадках здебільша йдеться про аналіз подій у Грузії лише крізь призму політичної історії із переважним викладом хронології перебігу конфлікту. Коротко окреслено основні етапи, крізь які пройшло російсько-грузинське воєнне протистояння, і подальші спроби його вирішення дипломатичним шляхом.

Констатовано, що «гаряча фаза» протистояння на території Грузії одразу опинилася в центрі уваги українського політикуму. Зауважено, що вже з першого дня конфлікту серед українських політичних кіл сформувалися два табори – прогрузинський та проросійський, відношення до яких корелювались особистісними й колективними політичними, ідейними, ментальними, а то і прагматичними (з розрахунку) симпатіями, часто перетворюючись з оцінки зовнішньополітичної ситуації на суперечки та дискусії всередині країни.

Відзначено, що наближені до тодішнього президента Віктора Ющенка кола зайняли відверто прогрузинську сторону, а сам глава держави відвідав Тбілісі на тлі загрози російської окупації на знак підтримки свого візаві Михайла Саакашвілі. Наголошено, що здебільша серед українських політиків переважало нейтральне ставлення до військових дій на Закавказзі, особливо в середовищі прем'єр-міністра Юлії Тимошенко та Володимира Литвина, який очолював однойменний блок у Верховній Раді України. Простежено, що представники «Партії регіонів» і Комуністичної партії України займали в оцінюванні воєнного конфлікту проросійські позиції, звинувачуючи саме офіційний Тбілісі в початку бойових дій та підтримуючи ідею визнання услід за РФ незалежності Абхазії та Південної Осетії. Виснувано, що, попри наявність такої палітри думок, у стінах парламенту так і не вдалося прийняти якоїсь чіткої консолідованої офіційної позиції, незважаючи на відповідні заклики спікера Арсенія Яценюка.

Ключові слова: Російська Федерація, Грузія, Абхазія, Південна Осетія, війна, політикум, Україна.

Події сучасної російсько-української війни, яка 24 лютого 2022 р. перейшла в повномасштабну фазу, ставлять перед українськими дослідниками-гуманітаріями вимогу щодо вивчення передумов і причин теперішньої ситуації у регіональній та глобальній геополітиці. Важливі в цьому контексті дослідження перебігу інших недавніх воєнних конфліктів, спровокованих Російською Федерацією (РФ) після 1991 р. на пострадянському просторі, які дають змогу краще зрозуміти механізми та принципи ведення Росією війн не лише та не стільки на безпосередньому полі бою, а й на дипломатичних та інформаційних фронтах.

В українській і світовій історіографії вже є певні напрацювання із досліджуваної тематики. Серед українських науковців різні аспекти російсько-грузинського протистояння розглядали Микола Дорошко¹, Олександр Задорожній², Алла Киридон та Сергій Троян³, Олександр Майборода⁴, Нодарі Ціцуашвілі⁵. Медійний дискурс воєнного конфлікту розглянув автор цього дослідження⁶. Із зарубіжних науковців цією темою займалися Войцех Гурецькі (Wojciech Górecki)⁷, Бен Джуда (Ben Judah)⁸, Сергій Лузянин (Сергей Лузянин)⁹, Єронім Перович (Jeronom Perović)¹⁰, Борис Райтшустер (Boris Reitschuster)¹¹, Марсель ван Герпен (Marcel van Herpen)¹². Однак в усіх випадках здебільша йдеться про аналіз подій серпня 2008 р. у Грузії лише крізь призму політичної історії із переважним простим викладом хронології перебігу конфлікту.

Мета статті – проаналізувати оцінки політичного середовища України щодо російсько-грузинської війни 2008 р. – воєнного конфлікту між Грузією з одного боку

¹ Дорошко М. С. Грузинсько-південноосетинський конфлікт та його наслідки. *Westudents*. URL: <http://westudents.com.ua/glavy/51411-gruzinsko-pvdlennoosetinskiy-konflikt-ta-yogo-nasldki.html> (дата звернення: 17.04.2022).

² Задорожній О. В. Міжнародне право в міждержавних відносинах України і Російської Федерації 1991–2014. Київ: К. І. С., 2014. 960 с.

³ Киридон А. М., Троян С. С. Російсько-грузинський конфлікт серпня 2008 року: історико-політологічний аналіз: монографія. Київ: [б. в.], 2009. 74 с.

⁴ Майборода О. Користь і сентименти в українсько-російських відносинах. *Україна та Росія: потенціал взаємодії та співробітництва*: зб. наук. праць. Київ: ІПіЕНД імені І. Ф. Кураса НАН України, 2010. С. 88–95.

⁵ Ціцуашвілі Н. І. Етнополітична роль Чорноморського флоту Російської Федерації в Україні. *Держава і право*. 2009. Вип. 46. С. 672–679.

⁶ Артимишин П. Російсько-грузинський конфлікт 2008 р. у медійному дискурсі України. *Україна ХХ століття: культура, ідеологія, політика*. 2018. Вип. 23. С. 262–280.

⁷ Górecki W. *Abchazja*. Wołowiec: Wyd-wo Czarne, 2013. 184 s.

⁸ Джуда Б. Крихка імперія. Як Росія полюбила і розлюбила Владіміра Путіна. Київ: Медуза, 2015. 416 с.

⁹ Лузянин С. Г. Восточная политика Владимира Путина. Возвращение России на «Большой Восток» (2004–2008 гг.). Москва: АСТ: Восток–Запад, 2007. 448 с.

¹⁰ Perovic J. Caucasus crisis: implications and options for the West. *CSS Analyses in Security Policy*. 2008. Vol. 3. № 39. P. 1.

¹¹ Райтшустер Б. Путінократія. Людина влади та її система. Харків: Віват, 2015. 352 с.

¹² Ван Херпен М. Х. Війни Путіна. Чечня, Грузія, Україна: незасвоєні уроки минулого. Харків: Віват, 2015. 304 с.

та Росією і сепаратистськими угрупованнями Південної Осетії й Абхазії з другого, «гаряча» фаза якого припала на 8–12 серпня.

Близько півночі 8 серпня, у день відкриття Олімпіади в Пекіні, грузинський генерал Мамука Курашвілі (მამუკა ყურაშვილი) зробив офіційну заяву про перехід грузинських військ у наступ по всьому фронту, аби відновити в Південній Осетії конституційний порядок (цікаво, що з такою ж фразеологією у 1999 р. Володимир Путін (Владимир Путин) розпочинав Другу чеченську кампанію), попри те, що ще напередодні, близько 19-ї вечора 7 серпня, грузинський лідер Михайло Саакашвілі (მიხეილ სააკაშვილი) в режимі прямого телевізійного звернення оголосив про одностороннє припинення вогню¹³.

Як наслідок, почалися повномасштабні збройні сутички між грузинами з одного боку й осетинами, їхніми союзниками абхазами, а згодом і регулярними російськими військами з другого. Останні, перейшовши у другій половині дня 8 серпня в контр-наступ, не лише вибили грузинів із Цхінвали – головного міста Південної Осетії, у яке ті вступили зранку, та з території Південної Осетії, а й перейшли кордон теренів, підконтрольних Грузії, і на 9 серпня вже перебували у глибокому грузинському тилу, а 11 серпня зупинилися лише за 45 км від Тбілісі¹⁴. Втім, за активного посередництва Заходу, насамперед президента Франції Ніколя Саркозі (Nicolas Sarkozy), до 12 серпня вдалося виробити спільний план врегулювання воєнного протистояння у Грузії, який 14 серпня підписали т. зв. президенти Абхазії та Південної Осетії – Сергій Багапш (Сергей Багапш) та Едуард Кокойти (Эдуард Кокойты), 15 серпня – президент Грузії Михайло Саакашвілі, а 16 серпня – і Росії Дмитро Медведев (Дмитрий Медведев)¹⁵. Однак повноцінно реалізувати план одразу не вдалося: 26 серпня 2008 р. Д. Медведев підписав указ про визнання РФ Абхазії та Південної Осетії¹⁶, а виведення російських військ із Грузії затягнулося аж до осені 2008 р., і, згідно із заявою глави Міністерства закордонних справ (МЗС) Франції Бернара Кушнера (Bernard Kouchner) від 10 жовтня цього ж року, на той момент так і не закінчилося¹⁷. Тим не менше, активний етап війни вдалося зупинити ще в серпні 2008 р. і в «замороженому стані» він існує досі.

«Гаряча» фаза протистояння на території Грузії одразу опинилася в центрі уваги українського політикуму. Вже з першого дня воєнного конфлікту серед українських

¹³ Грузія оголосила про початок війни з Південною Осетією. *Корреспондент.net*. 2008. 8 серпня. URL: <http://ua.korrespondent.net/world/547107-gruziya-ogolosila-pro-pochatok-vijni-z-pivdennoyu-osetiyeu> (дата звернення: 23.04.2022); Грузія припинила вогонь у Південній Осетії. *ТСН*. 2008. 7 серпня. URL: <https://tsn.ua/svit/gruziya-pripinila-vogon-v-pivdennii-osetiyi.html> (дата звернення: 14.04.2022).

¹⁴ Міноборони РФ не планує наступу на Тбілісі. Саакашвілі заспокоює жителів міста. *Корреспондент.net*. 2008. 11 серпня. URL: <http://ua.korrespondent.net/world/550987-minoboroni-rf-ne-planue-nastupu-na-tbilisi-saakashvili-zaspokoyue-zhitelev-mista> (дата звернення: 14.04.2022).

¹⁵ Медведев підписав перемир'я з Грузією. *Lenta.ru*. 2008. 16 августа. URL: <https://lenta.ru/news/2008/08/16/sign/> (дата звернення: 14.02.2022).

¹⁶ Медведев підписав визнання незалежності Абхазії і Південної Осетії. *Українська правда*. 2008. 26 серпня. URL: <https://www.pravda.com.ua/news/2008/08/26/3534818/> (дата звернення: 24.03.2022).

¹⁷ Росія вивела не всі війська з Грузії. *УНІАН*. 2008. 10 жовтня. URL: <https://eunews.unian.ua/152607-grosiya-vivela-na-vsi-viyska-z-gruziji.html> (дата звернення: 14.02.2022).

політичних кіл сформувалося два табори – прогрузинський та проросійський, відношення до яких корелювали особистісні та колективні політичні, ідейні, ментальні, а то і прагматичні (з розрахунку) симпатії, часто перетворюючись із оцінки зовнішньополітичної ситуації на суперечки й дискусії всередині країни.

Так, президент України Віктор Ющенко й українське МЗС активно підтримували Тбілісі від початку «п'ятиденної війни». До прикладу, президент виступив зі засудженням вторгнення росіян до Грузії і розцінив таку загрозу територіальній цілісності Грузії, як потенційну небезпеку для територіальної цілісності України¹⁸. Водночас зовнішньополітичне відомство в заяві висловило занепокоєння через ескалацію конфлікту на Закавказзі та виступило із закликом до Росії вивести свої війська із грузинської території, дотримуючись стриманості¹⁹. До того ж, щоби безпосередньо ознайомитися із військовою ситуацією і для проведення активних консультацій із керівниками інших держав щодо врегулювання ситуації у Південній Осетії та організації надання гуманітарної допомоги в регіоні, до грузинської столиці відправився спочатку перший заступник міністра МЗС Костянтин Єлисеєв, а 10 серпня – і сам міністр Володимир Огризко²⁰.

Водночас офіційний Київ висловив глибоку стурбованість тим, що частина кораблів ЧФ РФ (Чорноморського флоту Російської Федерації: ракетний крейсер «Москва», ВПК (великий протичовновий корабель) «Сметлівий», МПК (малі протичовнові кораблі) «Муромець» та «Александровець», два ракетні катери, морський транспорт «Генерал Рябіков» і рятувальне судно «Епрон»), які тимчасово базувалися у Севастополі, 9 серпня розпочали передислокацію із Криму до кордонів Грузії, прибувши 10 березня до берегів Абхазії, та застеріг росіян від можливої участі ЧФ у збройному конфлікті у Грузії. Адже цей факт, згідно зі заявою українського МЗС, міг призвести до «виникнення обставин, при яких Україна може бути втягнута в збройний конфлікт і військові дії через участь в них військових формувань ЧФ РФ»²¹.

При цьому в українському зовнішньополітичному відомстві повідомили Росії про те, що Україна залишає за собою право заборони повернення вказаних суден до своїх портів, на що в Москві відреагували «із подивом», адже, мовляв, такі заходи, які Київ погрожував застосувати, не відповідали договорам між Україною та Росією і були недружніми щодо РФ²². Останнє, щоправда, не зовсім відповідало дійсності,

¹⁸ Віктор Ющенко: «Допустити ревізію суверенітету Грузії – допустити ревізію територіальної цілісності України». *Нація і держава*. 2008. 19 серпня. С. 1, 3.

¹⁹ Беба П. Війна замість переговорів. *Урядовий кур'єр*. 2008. 9 серпня. С. 4.

²⁰ Агатова А., Котляренко О. Ющенко поручил главе МИДа уладити конфлікт на Кавказе. *Комсомольская правда в Украине*. 2008. 11 августа. С. 2; Огризко перебуває в Тбілісі. *Корреспондент.net*. 2008. 10 серпня. URL: <http://ua.korrespondent.net/ukraine/549426-ogrizko-perebuvaе-v-tbilisi> (дата звернення: 14.03.2022).

²¹ У МЗС обіцяють вирішити питання з Москвою без емоцій і істерик. *УНІАН*. 2008. 11 серпня. URL: <https://www.unian.ua/politics/136695-u-mzs-obitsyayut-virishiti-pitannya-z-moskvoyu-bez-emotsiy-i-isterik.html> (дата звернення: 20.03.2022); Фаріон І. «Грузія може завдати удар по Севастополю...». *Високий замок*. 2008. 11 серпня. С. 1, 3.

²² Пукіш-Юнко І. «Самоволка» по-флотськи. *Високий замок*. 2008. 13 серпня. С. 1, 3; У МЗС обіцяють вирішити питання з Москвою без емоцій і істерик. *УНІАН*. 2008. 11 серпня. URL: <https://www.unian.ua/politics/136695-u-mzs-obitsyayut-virishiti-pitannya-z-moskvoyu-bez-emotsiy-i-isterik.html> (дата звернення: 20.03.2022); Ціцуашвілі Н. І. Етнополітична роль Чорноморсько-

адже, по-перше, відповідно до угоди про статус й умови перебування ЧФ РФ на території України, ці військові формування повинні поважати суверенітет України, дотримуючись її законодавства, а, по-друге, порядок перетину державного кордону суднами ЧФ завжди встановлювало саме українське законодавство, а не базова чи інші угоди, які стосувалися ЧФ²³.

Тоді ж російська сторона звинуватила Київ у продажу зброї Тбілісі, чим, мовляв, і заохотив останнє до нападу на Південну Осетію. Такі закиди Україна в особі тодішнього міністра оборони Юрія Єханурова потрактувала як безпідставні, адже Грузія не перебувала в жодному міжнародному списку країн, на які наклали заборону продавати зброю, а тому ніякого злочину українська сторона не здійснювала²⁴.

Сам глава Української держави разом із лідерами Польщі, Литви, Латвії та Естонії 12 серпня відвідав Тбілісі, де виступив із промовою на багатотисячному зібранні громадян і прихильників грузинського президента М. Саакашвілі біля будівлі парламенту зі словами підтримки Грузії, її керівництва та народу: «Грузія – наш друг! Грузини – наші друзі! Сьогодні, у тяжкі часи для Грузії, ми говоримо, що ви маєте право на свободу та незалежність! Ми приїхали, щоб продемонструвати найсвятіше почуття грузинському народу. Це почуття солідарності, того, що наше серце належить вам!... Ми приїхали підтвердити: ваша суверенність, незалежність, територіальна цілісність є нашими цінностями! Ви ніколи не будете самі! Незалежна Грузія буде вічно!»²⁵.

Разом із цим ще перед відльотом до Тбілісі В. Ющенко доручив членам Кабінету Міністрів України розглянути питання прописання та прийняття регламенту переміщення українською територією військ РФ, які дислокувалися в Севастополі, щоб забезпечити саму українську сторону від можливої російської агресії, що, за свідченнями самого президента, уряд так і не зробив, та офіційно звернувся до глави Росії Д. Медведева із пропозицією розпочати переговори щодо вироблення угоди, яка би в майбутньому врегулювала українсько-російські відносини при виникненні подібних воєнних ситуацій²⁶.

Проте найважливіше, що 13 серпня президент указами ввів у дію рішення РНБО (Ради національної безпеки та оборони) України, якими, по-перше, встановлювався дозвільний (з обов'язковим попереднім отриманням згоди української сторони)

го флоту... С. 676; Шудря А. Аналіз заяв Києва та Москви щодо кораблів ЧФ. *Bi-Bi-Ci*. 2008. 12 серпня. URL: http://www.bbc.com/ukrainian/indepth/story/2008/08/printable/080812_sevastopol_ships_ak.shtml (дата звернення: 20.03.2022).

²³ Задорожній О. В. Міжнародне право в міждержавних відносинах України і Російської Федерації 1991–2014. Київ: К. І. С., 2014. С. 174.

²⁴ Чаленко А. Наш МИД тоже хочет повоювать с Россией. *Сегодня*. 2008. 11 августа. С. 2; Чотири роки тому почалася російсько-грузинська війна. *Вголос*. 2012. 11 серпня. URL: http://vgolos.com.ua/articles/chotyry_roky_tomu_pochalasya_rosiyskogruzynska_viyna_108291 (дата звернення: 20.03.2022).

²⁵ Лідери п'яти європейських держав підтримали Грузію. *Радіо Свобода*. 2008. 13 серпня. URL: <http://www.radiosvoboda.org/a/1190691.html> (дата звернення: 20.03.2022); Ющенко В. А. Недержавні таємниці: нотатки на берегах пам'яті. Харків: Фоліо, 2014. С. 456; Ющенко в Грузії під час війни 2008. *Youtube.com*. 2013. 2 мая. URL: https://www.youtube.com/watch?v=Au7FKL_fEvc (дата звернення: 20.03.2022).

²⁶ Ющенко В. А. Недержавні таємниці... С. 455.

замість попереднього лише повідомлюваного порядку перетину українського держкордону військовослужбовцями, військовими кораблями та літальними апаратами ЧФ РФ, а, по-друге, врегульовувалася діяльність цих військових формувань поза місцями постійної дислокації²⁷. У відповідь очільник російського МЗС Сергій Лавров (Сергей Лавров) укотре безпідставно назвав такі ініціативи української сторони спробами в односторонньому порядку переписати російсько-українські угоди та «антиросійським кроком, що суперечить духу і букві угод договору про дружбу»²⁸. Втім, принагідно зауважу, що попри те, що на хвилі ескалації дипломатичної перепалки між Москвою та Києвом «опальні» судна ЧФ РФ повернулися до Севастополя, дотримуючись усіх вимог Києва. Надалі Україна так і не змогла примусити РФ виконувати нововстановлені норми²⁹.

Порівняно з такою активністю В. Ющенко на грузинські події, реакція прем'єр-міністра Ю. Тимошенко на відповідні виклики здавалася значно пасивнішою, якщо не цілком відсутньою. Вона не з'являлася на публіці й не робила жодних офіційних заяв як голова уряду ні щодо війни на Закавказзі, ні щодо ситуації, яка виникла із ЧФ РФ, ні у відповідь на російські звинувачення щодо постачання Україною Грузії зброї, аж до 20 серпня, чим спричинила жваву дискусію серед політиків і журналістів, почасти оголюючи кризу, яка назріла всередині української управлінської еліти.

Наприклад, 13 серпня зі звинуваченням уряду Тимошенко в бездіяльності щодо збройного протистояння у Грузії виступив очільник партії «Єдиний центр», що входила до блоку НУ–НС («Наша Україна – Народна самооборона») у Верховній Раді України, Іван Кріль, який також заявив, що мовчанка прем'єр-міністра означала її бажання задовольнити Кремль, із підтримки якого, мовляв, лідерка БЮТУ (Блоку Юлії Тимошенко) намагалася скористатися на президентських виборах в Україні у 2010 р., і засвідчила, що дії Кабінету Міністрів України «направлені не на захист національних інтересів України та її народу, а на задоволення амбіцій...», через які Україна може втратити свій суверенітет»³⁰. До того ж, на думку нардепа, найціннішим було те, що в той час, коли у Західній Україні виникла надзвичайна ситуація внаслідок повені, а на Закавказзі, недалеко від Української держави, розгорнулися воєнні дії, прем'єр-міністр України перебувала на відпочинку за кордоном – на о. Сардинія³¹.

Проте значно серйозніші обвинувачення щодо Юлії Тимошенко пролунали 18 серпня від заступника голови Секретаріату Президента Андрія Кислинського, який не лише заявив, що повна відсутність реакції прем'єр-міністра на воєнні події у Грузії свідчить про її проросійську позицію, а й стверджував, що політичне керівництво РФ після виконання очільницею українського уряду умов «щодо пасивної позиції

²⁷ Самар В. Виходимо з килватера? *Дзеркало тижня. Україна*. 2008. 15–22 серпня. URL: https://zn.ua/ukr/internal/vihodimo_z_kilvatera.html (дата звернення: 12.04.2022).

²⁸ Заяви Лаврова безпідставні. *Дзеркало тижня. Україна*. 2008. 22–29 серпня. URL: https://zn.ua/ukr/internal/zayavi_lavrova_bezpidstavni.html (дата звернення: 12.04.2022); Коваленко І. Указом по флоту. *Експрес*. 2008. 15–16 серпня. С. 4.

²⁹ Задорожній О. В. Міжнародне право в міждержавних відносинах... С. 174.

³⁰ Кріль каже, що через амбіції Тимошенко Україна може втратити суверенітет. *УНІАН*. 2008. 13 серпня. URL: <https://www.unian.ua/politics/137265-kril-kaje-scho-cherez-cherez-ambitsiji-timoshenko-ukrajina-moje-vtratiti-suverenitet.html> (дата звернення: 17.04.2022).

³¹ Ципцюра М. Прем'єр-міністр Тимошенко исчезла. *Сегодня*. 2008. 18 августа. С. 3.

прем'єра та її політичної сили у конфлікті з Грузією» начебто почало «з особливою увагою» розглядати рішення про підтримку Тимошенко на виборах президента України 2010 р. А також передав правоохоронним органам відповідні документи, у яких нібито містилася інформація, яка підтверджувала, що діяльність Кабінету Міністрів була спрямована «на шкоду національним інтересам держави»³².

У відповідь представники БЮТу давали власну аргументацію досить стриманої реакції своєї лідерки на російсько-грузинське протистояння. Так, віцепрем'єр-міністр у справах європейської та міжнародної інтеграції і водночас заступник Тимошенко в її блоці Григорій Немиря всіляко заперечував тези опонентів про бездіяльність уряду, зазначаючи, що насправді активність Кабінету Міністрів України нічим не поступалася динаміці діяльності Ющенка, а будь-яку критику уряду вважав безвідповідальною, спрямованою «на пошук власної вигоди»³³.

Як приклад урядового клопотання навколо подій у Грузії Г. Немиря вказував на власну поїздку в ролі спеціального представника Кабінету Міністрів України до Тбілісі, репрезентуючи позицію усього уряду, разом із Ю. Тимошенко. Зокрема, мав зустріч із грузинським прем'єром, на якій висловив повну підтримку суверенітету та територіальній цілісності Грузії і запевнив грузинську сторону в наданні подальшої допомоги задля подолання наслідків збройного конфлікту³⁴.

Водночас інша тодішня соратниця Юлії Володимирівни – Наталя Королевська, пояснюючи «серпневе мовчання» своєї політичної наставниці, зазначала, що і в Європі війну у Грузії коментували лише президенти, адже міжнародні відносини – сфера винятково їхніх повноважень, тоді як прем'єри, займаючись соціально-економічними питаннями, свою позицію на світові події залишали при собі³⁵.

Утім, певним закінченням цього етапу дискусії стала прес-конференція Ю. Тимошенко 20 серпня, на якій вона вперше чітко озвучила свою позицію щодо війни на Кавказі, запевнивши, що виступає за територіальну цілісність і суверенітет Грузії та підтримує позицію Європейського Союзу (ЄС) щодо врегулювання військових дій, викладену в «шести пунктах». Однак прямого звинувачення якоїсь зі сторін протистояння за його ескалацію з уст прем'єрки не прозвучало³⁶.

Дискусією супроводжувалось обговорення ситуації навколо Росії та Грузії і серед парламентських політичних фракцій, які поставили під величезне питання майбутнє існування коаліції демократичних сил.

Тодішній спікер Верховної Ради України Арсеній Яценюк із перших днів конфлікту проводив активні консультації в режимі телефонних розмов зі своїми візаві з Росії та Грузії, висловлюючи занепокоєння тим, що ситуація в Південній Осетії була

³² Куцій О. Тимошенко – зрадниця України? *Експрес*. 2008. 19–20 серпня. С. 4; Пукіш-Юнко І. «Москва. Виборчий штаб Тимошенко...». *Високий замок*. 2008. 19 серпня. С. 1, 4.

³³ Немиря: Кріль робить заяви у Києві на дачі, а я у Тбілісі. *Gazeta.ua*. 2008. 14 серпня. URL: <https://gazeta.ua/articles/politics/nemirya-kril-robot-zayavi-u-kyievi-na-dachi-a-ya-u-tbilisi/246126> (дата звернення: 30.04.2022).

³⁴ Скрипін Р. Конфлікт між Росією і Грузією. Уроки для України. *Радіо Свобода*. 2008. 16 серпня. URL: <http://www.radiosvoboda.org/a/1191456.html> (дата звернення: 30.04.2022); Солідарність не на словах, а на ділі. *Урядовий кур'єр*. 2008. 15 серпня. С. 3.

³⁵ Ципцюра М. Прем'єр-міністр Тимошенко исчезла. С. 3.

³⁶ Бородюк Н. Запорука стабільності. *Урядовий кур'єр*. 2008. 22 серпня. С. 1–2.

далеко не локальним двостороннім конфліктом, а стала однією зі серйозних загроз для всієї світової системи глобальної безпеки, та закликаючи сторони протистояння до негайного припинення бойових дій і початку мирних переговорів, аби перевести вирішення конфлікту в мирне русло³⁷. У цьому ж контексті очільник парламенту засудив визнання Росією незалежності Південної Осетії та Абхазії, зазначивши, що воно відбулося всупереч відповідним резолюціям Ради Безпеки ООН (Організації Об'єднаних Націй), «які визнають дотримання всіма державами-членами, у т. ч. і РФ, принципів суверенітету, незалежності, територіальної цілісності Грузії в межах її міжнародно визнаних кордонів і необхідність визначення статусу Абхазії та Південної Осетії у складі держави Грузія у чіткій відповідності із цими принципами»³⁸.

Водночас через те, що, з одного боку, російсько-грузинський конфлікт розгорівся у розпал курортного сезону, а з другого – йшлося про протистояння двох стратегічних партнерів України, голови політичних сил, представлених у парламенті, у час «гарячої фази» війни переважно утримувалися від однозначних оцінок цієї події, а якщо і звучали якісь думки, то їх оголошували, за визначенням Анатолія Гриценка, «люди другого-третього рівня» (виняток становили хіба «Блок Литвина» та комуністи, у яких основними спікерами були їхні лідери)³⁹.

До прикладу, у розпал протистояння можна було почути коментарі не В'ячеслава Кириленка (очільника фракції НУ–НС) чи Івана Кириленка (лідера фракції БЮТ), які активізувалися лише наприкінці серпня (напередодні нового політичного сезону), а пересічних членів цих груп депутатів на кшталт нардепа Юрія Ключковського з НУ–НСу, який назвав війну у Грузії «безсумнівною агресією Росії», адже саме остання увійшла в Південну Осетію – законну грузинську територію; «нунсівця» Івана Зайця, який переконував, що конфлікт на Закавказзі – російський «зондаж країн ЄС і США щодо методів відновлення “зони впливу” навколо себе»; Андрія Парубія із цієї ж депутатської групи, який стверджував, що якби Грузія була членом НАТО (Північноатлантичного альянсу), то ніякої «експансії російських військових сил» на її території не відбулось би, що мало стати пересторогою і для України, яка перебувала у т. зв. зоні інтересів реваншистської РФ; або Володимира Яворівського з БЮТу, який, дотримуючись подібної думки, запевняв, що винуватцем розгортання війни була Росія, якій не треба було втручатися у внутрішній конфлікт двох кавказьких народів⁴⁰. Щоправда, тези останнього не цілком збігалися із думкою його ж однопартійця, заступника голови фракції Олега Білоруса, який, утримавшись від засудження дій будь-якої зі сторін, виступив за виведення всіх іноземних збройних сил із Грузії для вирішення цього конфлікту, та зі змістом заяви, оголошеної БЮТ, де засудили «використання зброї як

³⁷ Головне сьогодні – повне припинення бойових дій на території Грузії. *Голос України*. 2008. 13 серпня. С. 1.

³⁸ Позиція Голови Верховної Ради України Арсенія Яценюка з приводу визнання Російською Федерацією незалежності Південної Осетії та Абхазії. *Голос України*. 2008. 29 серпня. С. 2.

³⁹ Фаріон І. Анатолій Гриценко: «Маємо бути готовими платити за свою Свободу». *Високий замок*. 2008. 14–20 серпня. С. 1, 4.

⁴⁰ Андрій Парубій: «Це для нас має стати великим уроком патріотизму та консолідації нації». *Так! Захід*. 2008. 11–17 вересня. С. 3; Іван Заєць: «Москва розпочала атаку». *Експрес*. 2008. 23–24 серпня. С. 17; Ми разом, Генацвале! *Так! Захід*. 2008. 21–27 серпня. С. 1, 4; НУНС и БЮТ – за Грузию, КПУ – за Россию, «регионы» – нейтралы. *Сегодня*. 2008. 13 апреля. С. 2.

засобу вирішення регіональних конфліктів» і закликали обидві сторони, а не лише Росію, «стати на шлях мирних домовленостей у рамках міжнародного права»⁴¹.

Навіть очолювані В. Януковичем «регіонали» делегували для коментарів у засобах масової інформації (ЗМІ) не свого очільника, а його заступницю Ганну Герман, яка виступила прихильницею політики «нейтралітету та невтручання», тобто невідтримки якоїсь із воюючих сил⁴², чи Бориса Колеснікова, який стверджував, що їхня політсила зайняла позицію «невтручання». Водночас надавали гуманітарну допомогу потерпілим як у Грузії, так і в Південній Осетії, при цьому вважаючи агресором грузинську сторону, яка начебто напала на миротворців та, знищивши їхні блокпости, порушила всі попередні мирні домовленості з Південною Осетією⁴³.

Показово, що сам лідер «Партії регіонів» протягом перебігу подій на Кавказі, як і Юлія Тимошенко, не з'являвся у публічному просторі, «повернувшись на екрани» лише після такої ж появи там прем'єрки, піддавши осуду дії Віктора Ющенка, спрямовані на підтримку Грузії, що, за переконанням Віктора Януковича, могло погіршити відносини з росіянами⁴⁴. Водночас після того, як РФ визнала незалежність Абхазії та Південної Осетії, головний «регіонал» закликав й українську владу до такого кроку, очевидно, не переймаючись тим, що такі заяви могли негативно вплинути на українсько-грузинські відносини, та й українське МЗС категорично засудило таке «авантюрне рішення» Росії⁴⁵.

Натомість із консолідованою заявою виступили члени фракції «Блок Литвина», у якій висловили глибоке занепокоєння із приводу загострення ситуації навколо Південної Осетії та закликали українську сторону радикально переглянути власну зовнішню політику, щоби трансформувати її у бік багатовекторності, підвищити боєздатність українських збройних сил і забезпечити стабільність всередині держави, щоби убезпечити себе від будь-яких можливих конфліктів, зокрема з Росією, у майбутньому⁴⁶. Водночас лідер цього об'єднання Володимир Литвин під час своєї пресконференції застеріг українську владу від втягнення у російсько-грузинський конфлікт на користь однієї зі сторін та зазначив, що на Кавказі розпочалося протистояння між Сходом і Заходом, яке можна було би вирішити завдяки «нульовому варіанту», за якого країни, які визнали Косово, що вийшло зі складу Сербії, відкличуть свої підписи, а Росія перегляне позиції щодо Абхазії та Південної Осетії⁴⁷.

⁴¹ Воронков В. У війні не буде переможців. *Голос України*. 2008. 12 серпня. С. 5.

⁴² Фаріон І. «Грузія може завдати удар по Севастополю...». С. 1, 3.

⁴³ НУНС и БЮТ – за Грузию... С. 2.

⁴⁴ Коваленко І. Куди подівся Янукович? *Експрес*. 2008. 14–21 серпня. С. 6; Лідери фракцій про роботу третьої сесії. *Голос України*. 2008. 30 серпня. С. 2; Янукович В. Ф. Как Украине жить дальше. Статті, виступлення, роздуми. Київ: Б. в., 2008. С. 302–304.

⁴⁵ Заява МЗС України у зв'язку з визнанням Російською Федерацією незалежності Південної Осетії та Абхазії. *Так! Захід*. 2008. 28 серпня – 3 вересня. С. 2; Янукович піддержав, МІД – осудил. *Сьогодні*. 2008. 28 августа. С. 6; Янукович: Україна повинна визнати незалежність Абхазії і Південної Осетії. *Українська правда*. 2008. 26 серпня. URL: <http://www.pravda.com.ua/news/2008/08/26/3535078/> (дата звернення: 24.03.2022).

⁴⁶ Литвин В. Заява фракції «Блок Литвина» у Верховній Раді України та Народній партії з приводу ситуації, що склалася навколо Південної Осетії. *Голос України*. 2008. 15 серпня. С. 3.

⁴⁷ Горбунова О. Розпочалося протистояння між Сходом і Заходом. *Голос України*. 2008. 29 серпня. С. 2.

Однак із найбільш проросійськими тезами виступили комуністи, схарактеризувавши події на Закавказзі виявом «агресії режиму Саакашвілі», який за допомогою своїх «карателів» учинив «криваву бійню в Цхінвалі», скоївши «акт геноциду проти мирного населення Південної Осетії». Звинувачення членів Комуністичної партії України (КПУ) прозвучали й на адресу українського президента В. Ющенка, якого називали «пособником», «співучасником злочинів Саакашвілі», його «націоналістичним двійником», який «озброїв свого тбіліського поплічника до зубів..., принісши смерть мирним жителям Цхінвалі»⁴⁸.

Щоправда, не менш прогнозованим видавалося твердження українських комуністів про те, що насправді президенти Грузії й України лише відігравали роль «дрібних пішаків в грандіозній і дуже небезпечній геополітичній грі, затіяній Заходом на чолі зі США», з метою остаточного досягнення світового панування внаслідок т. зв. третього повоєнного переділу (після розпаду соціалістичної системи й епохи «кольорових» революцій), частиною якого і стала війна на Кавказі⁴⁹.

Показово, що єдиною силою, що зупинила кровопролиття у Грузії, для Петра Симоненка була Росія, яка в ролі миротворця до кінця послідовно підтримувала Абхазію та Південну Осетію і в результаті визнала їхню незалежність, враховуючи «вільне волевиявлення осетинського й абхазького народів»⁵⁰.

Втім, попри наявність такої різноманітної палітри думок (чи, можливо, саме через неї), у стінах парламенту так і не вдалося прийняти якоїсь чіткої консолідованої офіційної позиції Верховної Ради України, незважаючи на відповідні заклики спікера А. Яценюка⁵¹.

Так, із 11 проектів постанов, зареєстрованих у Верховній Раді України, жоден не підтримала парламентська більшість⁵². Причому ті, у яких дії Росії у Грузії засуджувались, трактувались як «військова інтервенція» (Володимира Ар'єва – 65 голосів «за»), «військова агресія» (Юрія Костенка – 66 голосів «за»), «безумовне порушення ключових норм міжнародного права і виклик усьому цивілізованому світові» (В'ячеслава Кириленка – 72 голоси «за»), «акт агресії Росії проти суверенної держави Грузії» та «фактичне зазіхання [Росії – П. А.]» на суверенітет, територіальну цілісність і політичну незалежність держави Грузія (Бориса Тарасюка – 70 голосів «за») одержали значно меншу підтримку, ніж політично нейтральний, без звинувачень якоїсь із сторін війни, проєкт БЮТу (Івана Кириленка – 167 голосів «за»), чи за змістом прихильніша до Росії «регіоналівська» пропозиція авторства Олени Лукаш, у якій

⁴⁸ Ковальський С. Криваві уроки Цхінвалі для України. *Комуніст*. 2008. 22 серпня. С. 1–2; Симоненко П. Хто і навіщо залив кров'ю Кавказ. *Голос України*. 2008. 2 вересня. С. 5; Синеокий В. Ганьба у камуфляжі. *Комуніст*. 2008. 5 вересня. С. 2; Хрустальов В. Новій світовій війні – стоп! *Комуніст*. 2008. 15 серпня. С. 1.

⁴⁹ Васюнець Н. Російські танки на Хрещатику: вже незабаром чи ніколи? *Експрес*. 2008. 14–21 серпня. С. 3; Симоненко П. Світ перед загрозою третього повоєнного переділу. Хто і навіщо «розморожує» конфлікти. *Комуніст*. 2008. 22 серпня. С. 1–2.

⁵⁰ Журналісти, будьте чесними! *Голос України*. 2008. 21 серпня. С. 3; Симоненко П. Хто і навіщо залив кров'ю Кавказ. С. 5.

⁵¹ «Український парламент зобов'язаний сказати своє слово». *Голос України*. 2008. 15 серпня. С. 1–2.

⁵² Яхно О. Нова меншина. *День*. 2008. 3 вересня.

війна на Закавказзі оцінена як «збройне протистояння між військовими підрозділами Грузії та миротворчим контингентом РФ», і стверджено, що політична підтримка Віктором Ющенком дій грузинського керівництва, як і «односторонні і недружні дії української влади щодо ЧФ РФ», фактично спровокували погіршення відносин із Російською Федерацією (201 голос «за»). Однак показово, що досить чисельну підтримку здобули явно проросійські проекти комуністів (авторства Петра Симоненка «Про засудження військової агресії Грузії проти народу Південної Осетії» – 196 голосів «за», та Спірідона Кілінкарова «Про визнання незалежності Республіки Південна Осетія та Республіки Абхазія» – 167 голосів «за»)⁵³.

І хоч парламент так і не зміг прийняти жодної із запропонованих офіційних заяв, обмежившись створенням тимчасової слідчої комісії щодо розслідування поставок зброї до Грузії, загальна конфігурація поглядів, які поширювалися у стінах Верховної Ради України, за результатами голосувань ставала зрозумілою⁵⁴.

Так, початок у серпні 2008 р. російсько-грузинського конфлікту представники українського політикуму оцінили неоднозначно. Наближені до тодішнього президента В. Ющенка кола зайняли відверто прогрузинську сторону, а сам глава держави відвідав Тбілісі на тлі загрози російської окупації на знак підтримки свого візаві М. Саакашвілі. Однак здебільша серед українських політиків переважало нейтральне ставлення до воєнних дій на Закавказзі, особливо в середовищі прем'єр-міністра Ю. Тимошенко та В. Литвина, який очолював однойменний блок у Верховній Раді України. Водночас представники «Партії регіонів» та КПУ займали в оцінюванні воєнного конфлікту проросійські позиції, звинувачуючи саме офіційний Тбілісі в початку бойових дій і підтримуючи ідею визнання слідом за РФ незалежності Абхазії та Південної Осетії.

REFERENCES

- Ahatova, A., & Kotliarenko, O. (2008, Avgust 11). Yushchenko poruchil glave MIDa uladit konflikt na Kavkaze. *Komsomolskaia pravda v Ukraine*, 2 [in Russian].
- Andrii Parubii: «Tse dlia nas maie staty velykym urokom patriotyzmu ta konsolidatsii natsii». (2008, Veresen 11–17). *Tak! Zakhid*, 3 [in Ukrainian].
- Artymyshyn, P. (2018). Rosiisko-hruzynskiy konflikt 2008 r. u mediinomu dyskursi Ukrainy. *Ukraina XX stolittia: kultura, ideolohiia, polityka*, 23, 262–280 [in Ukrainian].
- Beba, P. (2008, Serpen 9). Viina zamist perehovoriv. *Uriadovyi kurier*, 4 [in Ukrainian].
- Borodiuk, N. (2008, Serpen 22). Zaporuka stabilnosti. *Uriadovyi kurier*, 1–2 [in Ukrainian].
- Chalenko, A. (2008, Avgust 11). Nash MID tozhe khochet povoievat s Rossiei. *Sehodnia*, 2 [in Russian].
- Chotyry roky tomu pochalasia rosiisko-hruzynska viina. (2012, Serpen 11). *Vholos*. Retrieved from http://vgolos.com.ua/articles/chotyry_roky_tomu_pochalasya_rosiyskogruzynska_viina_108291 [in Ukrainian].

⁵³ Стенограма пленарного засідання Верховної Ради України від 2 вересня 2008 р. *Верховна Рада України. Офіційний вебпортал*. 2008. 2 вересня. URL: <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/541.html>

⁵⁴ Фаріон І. «НУ–НС» і БЮТ розходяться – як у морі кораблі... *Високий замок*. 2008. 3 вересня. С. 1, 3.

- Doroshko, M. S. Hruzynsko-pivdennoosetynskyi konflikt ta yoho naslidky. *Westudents*. Retrieved from <http://westudents.com.ua/glavy/51411-gruzynsko-pvdennoosetynskiy-konflikt-ta-yogo-naslidki.html> [in Ukrainian].
- Dzhuda, B. (2015). *Krykhka imperiia. Yak Rosiia poliubyla i rozliubyla Vladimira Putina*. Kyiv: Meduza [in Ukrainian].
- Farion, I. (2008, Serpen 11). «Hruziiia mozhe zavdaty udar po Sevastopoliiu...». *Vysokyi zamok*, 1, 3 [in Ukrainian].
- Farion, I. (2008, Serpen 14–20). Anatolii Hrytsenko: «Maiemo buty hotovymy platyty za svoju Svobodu». *Vysokyi zamok*, 1, 4 [in Ukrainian].
- Farion, I. (2008, Veresen 3). «NU–NS» i BIuT rozkhodiatsia – yak u mori korabli... *Vysokyi zamok*, 1, 3 [in Ukrainian].
- Górecki, W. (2013). *Abchazja*. Wołowiec: Wyd-wo Czarne [in Polish].
- Holovne sohodni – povne prypynennia boiovykh dii na terytorii Hruzii. (2008, Serpen 13). *Holos Ukrainy*, 1 [in Ukrainian].
- Horbunova, O. (2008, Serpen 29). Rozpochalosia protystoiannia mizh Skhodom i Zakhodom. *Holos Ukrainy*, 2 [in Ukrainian].
- Hruziiia oholosyla pro pochatok viiny z Pivdennoi Osetiieiu. (2008, Serpen 8). *Korrespondent.net*. Retrieved from <http://ua.korrespondent.net/world/547107-gruziia-ogolosila-pro-pochatok-vijni-z-pivdennoyu-osetieiu> [in Ukrainian].
- Hruziiia prypynyla vohon u Pivdennii Osetii. (2008, Serpen 7). *TSN*. Retrieved from <https://tsn.ua/svit/gruziia-pripinila-vogon-v-pivdennii-osetii.html> [in Ukrainian].
- Ivan Zaiets: «Moskva rozpochala ataku». (2008, Serpen 23–24). *Ekspres*, 17 [in Ukrainian].
- Khrustalov, V. (2008, Serpen 15). Novii svitovii viini – stop! *Komunist*, 1 [in Ukrainian].
- Kovalenko, I. (2008, Serpen 14–21). Kudy podivsia Yanukovykh? *Ekspres*, 6 [in Ukrainian].
- Kovalenko, I. (2008, Serpen 15–16). Ukazom po flotu. *Ekspres*, 4 [in Ukrainian].
- Kovalskiy, S. (2008, Serpen 22). Kryvavi uroky Tskhinvali dlia Ukrainy. *Komunist*, 1–2 [in Ukrainian].
- Kril kazhe, shcho cherez ambitsii Tymoshenko Ukraina mozhe vtratyty suverenitet. (2008, Serpen 13). *UNIAN*. Retrieved from <https://www.unian.ua/politics/137265-kril-kaje-shcho-cherez-ambitsiji-tymoshenko-ukrajina-moje-vtratiti-suverenitet.html> [in Ukrainian].
- Kushchii, O. (2008, Serpen 19–20). Tymoshenko – zradnytsia Ukrainy? *Ekspres*, 4 [in Ukrainian].
- Kyrydon, A. M., & Troian, S. S. (2009). *Rosiisko-hruzynskyi konflikt serpnia 2008 roku: istoriko-politolohichniy analiz: monohrafiia*. Kyiv: [b. v.] [in Ukrainian].
- Lidery fraktsii pro robotu tretioi sesii. (2008, Serpen 30). *Holos Ukrainy*, 2 [in Ukrainian].
- Lidery piaty yevropeiskykh derzhav pidtrymaly Hruziiu. (2008, Serpen 13). *Radio Svoboda*. Retrieved from <http://www.radiosvoboda.org/a/1190691.html> [in Ukrainian].
- Luzianyn, S. H. (2007). *Vostochnaia politika Vladimira Putina. Vozvrashchenie Rossii na «Bolshoi Vostok» (2004–2008 gg.)*. Moscow: AST: Vostok–Zapad [in Russian].
- Lytvyn, V. (2008, Serpen 15). Zaiava fraktsii «Blok Lytvyna» u Verkhovnij Radi Ukrainy ta Narodnij partij z pryvodu sytuatsii, shcho sklalas na navkolo Pivdennoi Osetii. *Holos Ukrainy*, 3 [in Ukrainian].

Maiboroda, O. (2010). *Koryst i sentymenty v ukrainsko-rosiiskykh vidnosynakh. Ukraina ta Rosiia: potentsial vzaiemodii ta spivrobotnytstva: zb. nauk. prats.* Kyiv: IPIEND imeni I. F. Kurasa NAN Ukrainy [in Ukrainian].

Medvedev podpisal premirie s Gruziei. (2008, Avgust 16). *Lenta.ru*. Retrieved from <https://lenta.ru/news/2008/08/16/sign/> [in Russian].

Medvediev pidpysav vyznannia nezalezhnosti Abkhazii i Pivdennoi Osetii. (2008, Serpen 26). *Ukrainska pravda*. Retrieved from <https://www.pravda.com.ua/news/2008/08/26/3534818/> [in Ukrainian].

Minoborony RF ne planuie nastupu na Tbilisi. Saakashvili zaspokoiuie zhyteliv mista. (2008, Serpen 11). *Korrespondent.net*. Retrieved from <http://ua.korrespondent.net/world/550987-minoborony-rf-ne-planue-nastupu-na-tbilisi-saakashvili-zaspokoyue-zhyteliv-mista> [in Ukrainian].

My razem, Genatsvale! (2008, Serpen 21–27). *Tak! Zakhid*, 1–4 [in Ukrainian].

Nemyria: Kril robyt zaiavy u Kyievi na dachi, a ya u Tbilisi. (2008, Serpen 14). *Gazeta.ua*. Retrieved from <https://gazeta.ua/articles/politics/nemirya-kril-robit-zayavi-u-kyievi-na-dachi-a-ya-u-tbilisi/246126> [in Ukrainian].

NUNS i BIUT – za Gruziiu, KPU – za Rossiuu, «regiony» – neitraly. (2008, Aprel 13). *Shehodnia*, 2 [in Russian].

Ohryzko perebuvaie v Tbilisi. (2008, Serpen 10). *Korrespondent.net*. Retrieved from <http://ua.korrespondent.net/ukraine/549426-ogrizko-perebuvae-v-tbilisi> [in Ukrainian].

Perovic, J. (2008). Caucasus crisis: implications and options for the West. *CSS Analyses in Security Policy*, 3 (39), 1 [in English].

Pozytsiia Holovy Verkhovnoi Rady Ukrainy Arseniia Yatseniuka z pryvodu vyznannia Rosiiskoii Federatsiieiu nezalezhnosti Pivdennoi Osetii ta Abkhazii. (2008, Serpen 29). *Holos Ukrainy*, 2 [in Ukrainian].

Pukish-Yunko, I. (2008, Serpen 13). «Samovolka» po-flotsky. *Vysoky zamok*, 1–3 [in Ukrainian].

Pukish-Yunko, I. (2008, Serpen 19). «Moskva. Vyborchyi shtab Tymoshenko...». *Vysoky zamok*, 1, 4 [in Ukrainian].

Raitshuster, B. (2015). *Putinokratiia. Liudyna vlady ta yii systema*. Kharkiv: Vivat [in Ukrainian].

Rosiia vyvela ne vsi viiska z Hruzii. (2008, Zhovten 10). *UNIAN*. Retrieved from <https://eunews.unian.ua/152607-rosiya-vivela-na-vsi-viyska-z-gruziji.html> [in Ukrainian].

Samar, V. (2008, Serpen 15–22). Vykhodymo z kilvatera?. *Dzerkalo tyzhnia. Ukraina*. Retrieved from https://zn.ua/ukr/internal/vihodimo_z_kilvatera.html [in Ukrainian].

Shudria, A. (2008, Serpen 12). Analiz zaiav Kyieva ta Moskvyy shchodo korabliv ChF. *Bi-Bi-Si*. Retrieved from http://www.bbc.com/ukrainian/indepth/story/2008/08/printable/080812_sevastopol_ships_ak.shtml [in Ukrainian].

Skrypin, R. (2008, Serpen 16). Konflikt mizh Rosiieiu i Hruziieiu. Uroky dlia Ukrainy. *Radio Svoboda*. Retrieved from <http://www.radiosvoboda.org/a/1191456.html> [in Ukrainian].

Solidarnist ne na slovakh, a na dili. (2008, Serpen 15). *Uriadovyi kurier*, 3 [in Ukrainian].

Stenohrama plenarnoho zasidannia Verkhovnoi Rady Ukrainy vid 2 veresnia 2008 r. (2008, Veresen 2). *Verkhovna Rada Ukrainy. Ofitsiinyi vebportal*. Retrieved from <https://www.rada.gov.ua/meeting/stenogr/show/541.html> [in Ukrainian].

- Symonenko, P. (2008, Veresen 2). Khoto i navishcho zalyv kroviu Kavkaz. *Holos Ukrainy*, 5 [in Ukrainian].
- Symonenko, P. (2008, Serpen 22). Svit pered zahrozoiu tretoho povoiennoho peredilu. Khoto i navishcho «rozmorozhuie» konflikty. *Komunist*, 1–2 [in Ukrainian].
- Synieokyi, V. (2008, Veresen 5). Hanba u kamufliazhi. *Komunist*, 2 [in Ukrainian].
- Tsitsuashvili, N. I. (2009). Etnopolitychna rol Chornomorskoho flotu Rosiiskoi Federatsii v Ukraini. *Derzhava i pravo*, 46, 672–679 [in Ukrainian].
- Tsytsiura, M. (2008, Avgust 18). Premier-ministr Timoshenko ischezla. *Sehodnia*, 3 [in Russian].
- UMZS obitsiait vyrishyty pytannia z Moskvoiu bez emotsii i isteryk. (2008, Serpen 11). *UNIAN*. Retrieved from <https://www.unian.ua/politics/136695-u-mzs-obitsyayut-virishiti-pitannya-z-moskvoyu-bez-emotsiy-i-isterik.html> [in Ukrainian].
- «Ukrainskyi parlament zoboviazanyi skazaty svoje slovo». (2008, Serpen 15). *Holos Ukrainy*, 1, 2 [in Ukrainian].
- Van Kherpen, M. Kh. (2015). *Viiny Putina. Chechnia, Hruzii, Ukraina: nezavoienni uroky mynuloho*. Kharkiv: Vivat [in Ukrainian].
- Vasiunets, N. (2008, Serpen 14–21). Rosiiski tanky na Khreshchatyku: vzhe nezabaram chy nikoly? *Ekspres*, 3 [in Ukrainian].
- Viktor Yushchenko: «Dopustyty reviziiu suverenitetu Hruzii – dopustyty reviziiu terytorialnoi tsilisnosti Ukrainy». (2008, Serpen 19). *Natsiia i derzhava*, 1, 3 [in Ukrainian].
- Voronkov, V. (2008, Serpen 12). U viini ne bude peremozhtsiv. *Holos Ukrainy*, 5 [in Ukrainian].
- Yakhno, O. (2008, Veresen 3). Nova menshyna. *Den* [in Ukrainian].
- Yanukovich podderzhal, MID – osudil. (2008, Avgust 28). *Sehodnia*, 6 [in Russian].
- Yanukovich, V. F. (2008). *Kak Ukraine zhyt dalshe. Stati, vystupleniia, razmyshleniia*. Kyiv: B. v. [in Russian].
- Yanukovych: Ukraina povynna vyznaty nezalezhnist Abkhazii i Pivdennoi Osetii. (2008, Serpen 26). *Ukrainska pravda*. Retrieved from <http://www.pravda.com.ua/news/2008/08/26/3535078/> [in Ukrainian].
- Yushchenko v Hruzii pid chas viiny 2008. (2013, Mai 2). *Youtube.com*. Retrieved from https://www.youtube.com/watch?v=Au7FKL_fEvc [in Russian].
- Yushchenko, V. A. (2014). *Nederzhavni taiemnytsi: notatky na berehakh pamiaty*. Kharkiv: Folio [in Ukrainian].
- Zadorozhnii, O. V. (2014). *Mizhnarodne pravo v mizhderzhavnykh vidnosynakh Ukrainy i Rosiiskoi Federatsii 1991–2014*. Kyiv: K. I. S. [in Ukrainian].
- Zaiava MZS Ukrainy u zviazku z vyznanniam Rosiiskoiu Federatsiiei nezalezhnosti Pivdennoi Osetii ta Abkhazii. (2008, Serpen 28 – Veresen 3). *Tak! Zakhid*, 2.
- Zaiavy Lavrova bezpidstavni. (2008, Serpen 22–29). *Dzerkalo tyzhnia. Ukraina*. Retrieved from https://zn.ua/ukr/internal/zayavi_lavrova_bezpidstavni.html
- Zhurnalisty, budte chesnymy! (2008, Serpen 21). *Holos Ukrainy*, 3.

Pavlo ARTYMYSHYN*PhD (History)**Researcher at the Department of Modern History of Ukraine**I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine**ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-7501-797X>**e-mail: p.artymyshyn@gmail.com***RUSSIAN-GEORGIAN WAR OF 2008:
REACTION OF UKRAINIAN POLITICUM**

The paper analyzes assessments of Ukraine's political environment regarding the Russian-Georgian war of 2008 – the military conflict between Georgia on the one hand and Russia and the separatist groups of South Ossetia and Abkhazia on the other, the «hot» phase of which fell on August 8–12. It is stated that although Ukrainian and foreign historiographies already have some work on this military confrontation in the Caucasus, in all these cases it is mostly an analysis of the events of August 2008 in Georgia only through the prism of political history with a predominant chronology of the conflict. The main stages of the Russian-Georgian military confrontation in August 2008 and further attempts to resolve it through diplomacy are briefly outlined.

It was stated that the «hot phase» of the confrontation on the territory of Georgia immediately became the center of attention of Ukrainian politicians. From the first day of the military conflict among Ukrainian political circles, there were two camps – pro-Georgian and pro-Russian – attitudes to which were correlated personal and collective political, ideological, mental, and even pragmatic sympathies, often turning from assessments of the foreign policy situation for disputes and discussions within the country.

It is noted that the circles close to the then President Viktor Yushchenko took an openly pro-Georgian side, and the Ukrainian head of state himself visited Tbilisi against the background of the threat of Russian occupation in support of his counterpart Mikheil Saakashvili. It is stressed that the neutral attitude to military actions in the Caucasus prevailed among Ukrainian politicians, especially among Prime Ministers Yulia Tymoshenko and Volodymyr Lytvyn, who headed the bloc of the same name in the Verkhovna Rada of Ukraine. It is shown, that representatives of the Party of Regions and the Communist Party of Ukraine took a pro-Russian stance in assessing the military conflict, blaming official Tbilisi for the start of hostilities and supporting the idea of recognizing Russia's independence after Abkhazia and South Ossetia. It is concluded that despite the presence of such a diverse palette of views, it was not possible to adopt a clear consolidated official position within the walls of the parliament, despite the relevant appeals of Speaker Arsenii Yatseniuk.

Keywords: Russian Federation, Georgia, Abkhazia, South Ossetia, war, politicum, Ukraine.

УДК [355.1(477):623.618:32.019.5:070]"1991/2014"
DOI: 10.33402/nd.2022-10-213-223

Роман ПОРОНЮК

*ад'юнкт штатний науково-організаційного відділу
Національної академії сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5289-9431>
e-mail: rporon@gmail.com*

Ольга ГАПЕЄВА

*кандидат історичних наук, старший науковий співробітник
професор кафедри мобілізаційної, організаційно-штатної, кадрової роботи та
оборонного планування
Національної академії сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3145-7025>
e-mail: o.gapeewa@gmail.com*

ЗАРОДЖЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ ІНФОРМАЦІЙНО-МЕДІЙНИХ СТРУКТУР ЗБРОЙНИХ СИЛ УКРАЇНИ В 1991–2014 РОКАХ

Розглянуто процес утворення й трансформації структур зв'язків із громадськістю в системі Міністерства оборони України: пресцентрів у командуваннях родів і видів військ (сил) Збройних сил України, пресслужб оперативних командувань, посад пресофіцерів дивізійної (бригадної) ланки, а також супутній процес оптимізації чисельності військових друкованих періодичних видань у 1991–2014 рр.

Основну увагу зосереджено на дослідженні джерельного комплексу відомчих організаційно-розпорядчих актів із питань діяльності структур зв'язків із громадськістю і документів, які зберігаються в особистих архівах колишніх працівників пресслужб оперативних командувань за період, визначений хронологічними межами наукової розвідки. Більшість джерел введено до наукового обігу вперше.

Встановлено, що Україна – одна з перших країн колишнього СРСР, яка створила систему зв'язків із громадськістю у власних збройних силах, що є свідченням демократичного шляху розвитку держави. Доведено, що, незважаючи на суттєве скорочення кількості військових засобів масової інформації і постійний пошук оптимальної моделі інформаційно-медійного супроводження заходів військового будівництва в Україні, вдалося зберегти кваліфікованих фахівців-журналістів та надалі забезпечувати виконання завдань за призначенням.

Ключові слова: Збройні сили України, ЗМІ, зв'язки з громадськістю, військова преса, медіа, інформаційна війна, пресслужба.

Повномасштабній збройній агресії Російської Федерації (РФ) проти українського народу передувала багаторічна системна інформаційна агресія східного сусіда та 8 років війни на Сході України. Нагальною є необхідність удосконалення форм, методів і засобів інформування суспільства щодо подій сьогодення та здійснення заходів інформаційної протидії, адже інформація – це завжди неймовірно дієва та важлива зброя. Саме тому актуальності набуває пошук оптимальних шляхів залучення цивілізованого світу для підтримки Збройних сил України (ЗСУ) у відбитті російської агресії, протидії негативному інформаційному впливу противника та в цьому контексті – удосконалення діяльності структур зв'язків із громадськістю Міністерства оборони України.

Пресслужби військового відомства відіграють головну роль в інформуванні особового складу ЗСУ та суспільства в питаннях, що стосуються національної безпеки, діяльності ЗСУ, є важливим комунікаційним ланцюжком між командуванням українського війська та громадянами держави, створенні й поданні ексклюзивної інформації, підтримці позитивного іміджу армії, своєчасному реагуванні на кризові чи «фейкові» повідомлення. Від їхньої ролі, адекватного реагування на ситуацію залежатиме і рівень довіри суспільства до збройних сил, і стан національної безпеки держави; якісні показники комплектування української армії військовослужбовцями, які проходять військову службу за контрактом, проведення призову на строкову службу та мобілізації, успішність ведення бойових дій, міжнародна підтримка тощо.

Питання діяльності інформаційно-медійних структур у ЗСУ в період 1991–2014 рр. досліджували: відомий український історик Сергій Сегеда, філолог Сергій Горевалов, журналіст Ігор Халявінський. Так, останній обґрунтував економічну доцільність дивізійних газет і необхідність їхньої трансформації відповідно до вимог сучасності¹. Сергій Сегеда вивчав українську військову пресу як чинник національного військового будівництва². А С. Горевалов присвятив низку досліджень змісту публікацій у військовій пресі перших років незалежності України. Необхідно зауважити, що предметом цих наукових розвідок стали періодичні друковані видання, натомість структура й діяльність інформаційно-медійних структур на рівні пресслужб (прес-центрів) розглядається вперше.

Мета статті – проаналізувати історичні передумови утворення інформаційно-медійних структур Міністерства оборони України, трансформацію їхніх завдань у контексті заходів реформування українського війська на підставі вивчення організаційно-розпорядчої документації з цього питання.

У радянський період діяльність військових журналістів переважно була спрямована на пропаганду та реалізацію ідей однієї політичної сили – Комуністичної партії Радянського Союзу (КПРС). Відтак військовій масмедіа були представлені: газетами, телебаченням, відділами спецпропаганди та безпосередньо відділами пропаганди у складі політичних управлінь військових округів. У класичному розумінні служби зв'язків із громадськістю в армії не існувало, хоча й робилися певні спроби її утворення у часи «перебудови» та останні роки існування СРСР із метою впливу

¹ Інтерв'ю з І. Халявінським – начальником прес-служби МО України (записано 20.05.2022) / *Особистий архів Р. Поронюка*.

² Сегеда С. Українська військова преса як чинник національного військового будівництва (XX – початок XXI ст.). Київ, 2013. Автореф. дис. ... д-ра іст. наук : 20.02.22 / Національний університет оборони України ім. Івана Черняховського. Київ, 2013. 36 с.

на ситуацію та через критичні зауваження щодо війни в Афганістані, постійну увагу через «дідівщину» тощо.

Перша згадка про роботу позаштатного пресцентру Збройних сил СРСР, утвореного лише для висвітлення виводу радянських військ з Афганістану, датована 1989 р. Його роботу організували офіцери військових газет і політпрацівники окружного рівня. Зокрема, у книзі «Журналісти стріляють не кулями» знаходимо інформацію, що для висвітлення виводу радянських військ з Афганістану пройшло акредитацію понад 200 журналістів, але робота пресцентру була недостатньо організованою – відчувався брак досвіду³. Проте реалізувати ідею створення штатних пресцентрів у радянський час через величезний спротив партійної номенклатури та протиріччя між правдою і комуністичною ідеологією так і не вдалося. Крім того, припинила існування й сама тоталітарна держава.

Важливим і доведеним фактом є те, що у ЗСУ раніше від усіх армій країн колишнього Радянського Союзу було створено службу зв'язків із громадськістю. Перший Міністр оборони України генерал-майор Костянтин Морозов від початку роботи на посаді усвідомив важливість і необхідність існування підрозділу, який організуватиме та допомагатиме війську комунікувати із засобами масової інформації (ЗМІ). Тому ще до офіційного визнання Верховною Радою України і скликання своїх Збройних сил (6.12.1991 р.) генерал-майор 15 жовтня 1991 р. прийняв рішення про залучення до робочої групи зі створення Міністерства оборони України офіцера, який відповідатиме за організацію та супроводження інформаційної діяльності ЗСУ. До складу групи ввійшов і майор Олександр Клубань. Надалі правовою основою для розвитку служби зв'язків із громадськістю став Наказ Міністра оборони України (по особовому складу) № 5 від 29.12.1991 р. про призначення майора О. Клубаня начальником пресслужби Міністерства оборони України. З 2010 р. ця дата стала Днем інформаційно-медійних структур Міністерства оборони та Збройних сил України⁴. Відтоді й почали функціювати пресслужби ЗСУ, вдосконалювалася нормативно-правова база, форми і методи роботи, критерії відбору офіцерів на посади, набувався досвід. Цікаво, що спочатку пресслужба організаційно була частиною Головного штабу ЗСУ, проте вже 1992 р. її приєднали до штату Міністерства оборони.

Розгляньмо один із перших документів з організації діяльності пресслужби Міністерства оборони України, датований 1993 р. Так, згідно з положенням визначено, що пресслужба Міністерства оборони України – офіційне джерело інформації цього міністерства з питань військової політики, військового будівництва і життєдіяльності ЗСУ, що підпорядковується безпосередньо міністру. Важливо, що Генеральний штаб не мав у штаті окремої пресслужби. Відтак начальник пресслужби одночасно був прессекретарем і Міністра оборони України, і Генерального штабу ЗСУ. Серед основних завдань пресслужби визначено:

- інформування населення через ЗМІ про діяльність ЗСУ;
- озвучення офіційної позиції ЗСУ;
- управління інформаційною діяльністю пресцентрів видів ЗСУ та військових округів;

³ Журналісти стріляють не кулями / упоряд. О. М. Клубань. Київ: АНТ, 2013. С. 43–44.

⁴ Журналісти стріляють не кулями. С. 51.

- узагальнення інформації, яка надходить до Міністерства оборони України для підготовки інформаційних повідомлень (заяв);
- моніторинг ЗМІ;
- організація та проведення брифінгів, пресконференцій із керівним складом Міністерства оборони України та Генерального штабу;
- робота з журналістами щодо підготовки матеріалів про ЗСУ та їхнє подальше висвітлення⁵.

Зазначені завдання пресслужби Міністерства оборони України зразка 1993 р. стали підґрунтям для її подальшого функціонування. Враховуючи динаміку розвитку суспільства, зародження нової системи цивільних ЗМІ, ці завдання удосконалювалися та модернізувалися. Виникла потреба відповідати вимогам часу, запитам суспільства, необхідність бути конкурентоспроможними задля інформаційного лідерства та комунікації.

Щодо періодичних військових видань, які ми одержали у спадок від СРСР на 1991 р., то на теренах України були: окружні військові газети «Ленинское знамя» (Київський військовий округ); «Слава Родины» (Прикарпатський); «Защитник Родины» (Одеський); газета військ протиповітряної оборони «Страж неба»; 15 дивізійних видань; преса вищих військових навчальних закладів⁶. Редакції видань перейшли в підпорядкування Міністерства оборони України з ухваленням Закону України «Про Збройні сили України». Структурно вони були підпорядковані підрозділам, що здійснювали інформаційно-пропагандивне забезпечення у структурах виховної роботи.

Надалі військові видання змінювали свої радянські назви та пристосовувалися до нових реалій у незалежній демократичній державі. Сергій Сегеда в дисертаційному дослідженні зазначає: «У цей час до системи інформаційно-пропагандистського забезпечення особового складу війська було включено центральні видання – газету “Народна армія” (з 1991 р.) і журнал “Військо України” (з 1992 р.), центральну телерадіостудію Міністерства оборони України (з 1992 р.); газети видів Збройних Сил України – “Вартові неба” (ППО та ВПС) (з липня 1992 р.), “Флот України” (ВМС) (з 1992 р.); окружні газети – “Слава і Честь” (Одеський військовий округ) (з 14 березня 1992 р.); “Армія України” (Прикарпатський) (з 19 січня 1992 р.), багатотиражні газети навчальних центрів і навчальних закладів, науковий журнал “Наука і оборона” (з 1994 р.)»⁷.

Відтак, 19 березня 1993 р., Наказом Міністра оборони України № 50 «О введенні в действие Положения о прес-центре вида Вооруженных Сил/ Военного округа /оперативного командования/» (цікаво, що він виданий ще російською мовою)⁸ створюється абсолютно нова й нетипова система, спрямована на інформування демократичного суспільства. Вперше в історії виникли та комплектуються пресслужби військово-по-

⁵ Положення про прес-службу від 19.03.1993 / *Особистий архів полковника у відставці О. Клубаня*.

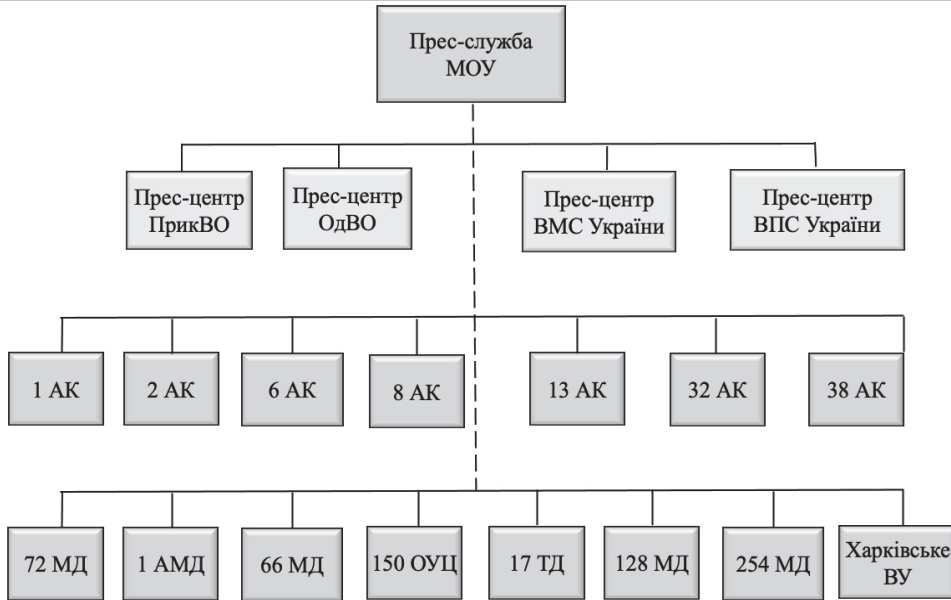
⁶ Сегеда С. П. Основні етапи трансформації військових засобів масової комунікації в контексті реформування Збройних Сил України (1991–2010 рр.). *Гілея: науковий вісник*: зб. наук. праць / гол. ред. В. М. Васькевич. Київ: ВІР УАН, 2010. Вип. 38. С. 116–123.

⁷ Сегеда С. Українська військова преса... С. 338–339.

⁸ Наказ Міністра оборони України № 50 від 19.03.1993 «О введенні в действия Положения о прес-центре вида Вооруженных Сил (Военного округа) оперативного командования» / *Особистий архів Р. Поронюка*.

вітряних сил, командування військово-морських сил і двох оперативних командувань, сім корпусів та навіть вісім дивізій. Тому, коли цей наказ було виконано, та структура пресслужби ЗСУ виглядала так⁹:

Схема інформаційних структур Збройних Сил України (станом на 12.06.1996)

Як видно зі схеми, на 1996 р. у ЗСУ була створена цілісна вертикаль пресслужб від Міністерства оборони до дивізій. Важливо зрозуміти, що офіцерів пресслужб, усвідомлюючи їхню особисту та професійну значущість, вплив на особовий склад і суспільство, намагалася підпорядкувати собі новостворена соціально-психологічна служба. Та й деякі командири на початках не розуміли значимості, призначення та функцій, вважаючи їх офіцерами виховних структур. Зокрема, на прикладі організаційної документації Прикарпатського військового округу простежується намагання упорядкувати діяльність структур зі зв'язків із пресою. Так, Наказом командувача військами Прикарпатського військового округу № 226 від 5.11.1997 р. «Про введення в дію Положення про прес-центр Прикарпатського військового округу (Західного оперативного командування) та роботу офіцерів по зв'язках з пресою корпусів та дивізій ПрикВО (ЗОК)» чітко регламентовано функції пресофіцерів і зазначено, що вони підпорядковуються безпосередньо командирам військових частин (установ). Вперше з'являється заборона на залучення пресофіцерів до виконання обов'язків, непередбачених посадою, згідно з п. 4 положення: «У відповідності з наказом Міністра оборони, командуючого військами ПрикВО (ЗОК) забороняється використовувати

⁹ Схема інформаційних структур Збройних Сил України 1996 р. / Особистий архів полковника у відставці О. Клубаня.

старших офіцерів та офіцерів по зв'язках з пресою корпусів та дивізій на роботи, котрі не пов'язані з їх службовою діяльністю (наряди, участь у комісіях, призначенням керівниками різноманітних груп і т. д.)»¹⁰. Важливо констатувати, що ця вимога зберігається й донині.

Відзначимо, що структури зв'язків із громадськістю створювалися в умовах реформування чисельності Збройних сил України. Тому пресслужби формували з офіцерів періодичних друкованих видань із метою збереження фахівців, яких через економічну недоцільність утримання редакцій паперових видань скорочували. До створення цих підрозділів прессекретар Міністерства оборони України надав низку пропозицій щодо структури пресслужб. Зокрема, він наголосив: «В цілому Служба інформації та громадських зв'язків це не тільки окремий структурний підрозділ Центрального апарату Міністерства оборони, а й інформаційно-аналітична система, яка охоплює усі Збройні Сили. Створити її при найменших затратах можливо:

– провівши у прес-службі МО внутрішню реорганізацію з додатковим введенням до її штату відділу зв'язків з громадськістю (4–5 чол.);

– реорганізувавши прес-центри видів Збройних Сил і військових округів у Центри інформації та громадських зв'язків, підпорядкованих безпосередньо командуючим. Ці центри, інформаційно-аналітичною діяльністю яких керує Служба інформації та громадських зв'язків Міністерства оборони, працюють на регіональному рівні;

– за рахунок скорочення багатотиражових дивізійних газет (видавалось 11 газет) ввести в штати армійських корпусів і розгорнутих з'єднань посади офіцерів по зв'язках із пресою та громадськістю, підпорядкованих відповідним командирам. Керівництво їх інформаційно-аналітичною роботою, яка ведеться на місцевому рівні, мають здійснювати Центри інформації та громадських зв'язків видів ЗС та військових округів.

Видання “малої преси” сьогодні – малоєфективне та дуже коштовне. Розгортання дивізійних газет доцільно передбачити на воєнний час.

Створення нової інформаційно-аналітичної системи не потребує значних штатно-структурних змін. Загальна чисельність особового складу такої системи не перевищить сумарної кількості офіцерів, що служать у редакціях багатотиражових газет, прес-центрах видів ЗС і військових округів та прес-службі МО. До того ж військовими журналістами зі скорочених газет можна поповнити некомплект газет округів та видів Збройних Сил»¹¹.

Надалі модель діяльності пресслужб було взято за основу. Враховуючи заходи з реформування ЗСУ, перейменування деяких підрозділів, перехід від дивізійно-полкової системи до бригадно-батальйонної, впродовж наступних років упровадили низку змін:

– пресслужби дивізій скорочено, у полках нові не створювалися;

– пресслужби військових округів переформовані у пресслужби оперативних командувань;

¹⁰ Наказ командувача військами Прикарпатського військового округу № 226 від 05.11.1997 «Про введення в дію Положення про прес-центр Прикарпатського військового округу (Західного оперативного командування) та роботу офіцерів по зв'язках з пресою корпусів та дивізій ПрикВО (ЗОК)». С. 5 / Особистий архів автора Р. Боронюка.

¹¹ Пропозиції щодо реформування прес-служби Міністерства оборони України / *Особистий архів полковника у відставці О. Клубаня.*

– пресслужби армійських корпусів залишалися без змін до розформування корпусів.

У 2004 р. створено посади офіцерів зі зв'язків із пресою у Національному університеті оборони України та Харківському військовому.

Важливим етапом у становленні інформаційно-медійних структур військового відомства був період функціонування регіональних медіацентрів. Так, 7 квітня 2007 р. Наказом Міністерства оборони України № 161 було затверджено «Тимчасове положення про регіональні медіа-центри», які створювали з метою забезпечення системного та якісного інформування громадян про діяльність ЗСУ. На регіональні покладали такі завдання: інформувати суспільство про діяльність ЗСУ, підвищувати імідж міністерства. Для виконання завдань за призначенням до складу регіональних медіацентрів ввели інформаційні відділи газет «Народна армія» та Центральної телерадіостудії міністерства. Зазначимо, що в Автономній Республіці (АР) Крим ці завдання поклали на редакцію газети «Флот України» й телерадіокомпанію «Бриз». Загальне керівництво та координацію діяльності здійснював Департамент гуманітарної політики Міністерства оборони України. Безпосередньо керував регіональним медіацентром начальник інформаційного відділу газети «Народна армія». Цей підрозділ цікавий і важливим для нашого дослідження, адже такої організації до цього у ЗСУ не було. На досить мінімальну штатну чисельність особового складу покладали завдання з виготовлення інформаційної продукції (фото, відео, інформаційні повідомлення), поширення їх у військових і цивільних ЗМІ, надання коментарів представникам ЗМІ, організації брифінгів, пресконференцій, супровід цивільних журналістів на об'єкти Міністерства оборони, інформаційне забезпечення навчань тощо. Важливою перевагою було те, що ці підрозділи відповідали за інформаційний супровід діяльності військових частин та установ у зоні своєї відповідальності. Існувала взаємодія і плідна співпраця з командуванням частин. Це давало змогу демонструвати суспільству повсякденне армійське життя, швидко реагувати на кризові ситуації. Також діяльність та можливості регіональних медіацентрів значно полегшували завдання цивільним журналістам щодо комунікації із представниками ЗСУ¹².

Наступного року значні зміни відбулися у діяльності інформаційно-медійних структур. На підставі Директиви міністра оборони України від 21 липня 2008 р. «Про проведення організаційних заходів в Центральному апараті Міністерства оборони України» центральні друковані органи Міністерства оборони України «Народна армія» та «Військо України», друкований орган журнал «Атлантична панорама», редакція та видавництво газети «Флот України», Центральна телерадіостудія міністерства, телерадіокомпанія військово-морських сил «Бриз» на 1 жовтня 2008 р. перейшли в підпорядкування Управління пресслужби Міністерства оборони України¹³. Так, від 2008 р. ці видання почали використовувати для інформування суспільства про діяльність ЗСУ. Раніше, враховуючи їхнє підпорядкування структурам виховної роботи, інформаційне наповнення здебільша було внутрішнім і пропагандивним.

¹² Тимчасове положення про регіональні медіа-центри МОУ затверджене 07.04.2007 року Наказом Міністра оборони України № 161 / *Особистий архів підполковника Ю. Бакая.*

¹³ Доповідь Міністру оборони України № 235/31812 від 30.09.2008 року / *Особистий архів полковника запасу І. Халівінського.*

Структура пресслужб ЗСУ у 2008 р. набула таких рис¹⁴:

Згідно з наведеною схемою, у жовтні 2008 р. чисельність військових журналістів сягала понад 400 осіб, що давало змогу якісно інформувати суспільство про діяльність ЗСУ. Відзначимо, що більшість підрозділів успішно виконують свої завдання і сьогодні.

Додамо, у 2008 р. скорочено військові видання оперативних командувань. Офіцерами, які були військовими журналістами, доукомплектували регіональні медіацентри в Одесі, Чернігові, Львові, Дніпропетровську, Вінниці, Харкові й АР Крим.

У липні 2009 р., уперше з 1992 р., у Генеральному штабі ЗСУ створюють прес-службу, проте функціювала вона менше року – на 1 квітня 2010 р. була ліквідована¹⁵.

Потрібно також взяти до уваги той факт, що в цей період не лише ЗСУ, але й уся національна безпека України підпадають під значний вплив РФ, її агентів впливу, які робили все можливе для знищення оборонного потенціалу нашої країни. Зокрема, елементарним скороченням найбільш боєздатних з'єднань, частин та установ. Це

¹⁴ Схема структурних підрозділів 01.10.2008 р. / *Особистий архів полковника запасу І. Хаявінського.*

¹⁵ Інтерв'ю з О. Клубанем – першим начальником прес-служби МО України / (записано 25.05.2022) / *Особистий архів Р. Поронюка.*

стосувалося і військових інформаційних структур. «Отже, на 2011 р. інформаційна структура Міністерства оборони та Збройних Сил України складалася з:

а) Департаменту преси та зв'язків із засобами масової інформації Міністерства оборони України;

б) системи друкованих видань Міністерства оборони України (3 газети: центральний друкований орган МО України “Народна армія”; друкований орган МО газети “Крила України” та “Флот України” та 5 журналів: Центральний друкований орган МО України – журнал “Військо України”, друковані органи МО – журнал “Атлантична панорама”, “Морська держава”, наукові видання “Наука і оборона”, “Воєнна історія”;

б) телерадіоорганізації: (центральна телерадіостудія МО України (програми на українському радіо та телебаченні – “Армія”, “Польова пошта”, “Доблесть Мужність Благородство”, “Служу Україні” та інші); телерадіокомпанія Військово-Морських Сил ЗС України “Бриз”;

в) медіа-центрів Міністерства оборони України;

г) прес-центрів видів ЗС України, оперативних (територіальних) командувань, армійських корпусів, вищих військових навчальних закладів та помічників командирів українських миротворчих контингентів по роботі зі ЗМІ»¹⁶.

Треба зазначити, що у процесі діяльності пресслужби Міністерства оборони України досить часто змінювалася її назва, але основні функції залишалися сталими. Динаміка зміни назв наведена в таблиці.

Таблиця

Зміна назв пресслужб МОУ

Назва	Дата
Прес-служба Міністерства оборони України	з 1991 р. по 2003 р.
Управління прес-служби Міністерства оборони України	з 2003 р. по 2010 р.
Департамент преси та інформації Міністерства оборони України	з жовтня 2010 р. по лютий 2010 р.
Департамент преси та зв'язків із засобами масової інформації Міністерства оборони України	з 2010 р. по 2020 р.

У зв'язку з реформуванням пресслужб органів військового управління довелося змінювати й нормативну базу. Зокрема, більшість функцій, які належали пресслужбам оперативних командувань, корпусів щодо організації роботи із представниками ЗМІ покладають на інші інформаційно-медійні структури, наприклад, регіональні медіацентри. Зокрема, згідно з Наказом Міністерства оборони України 14 червня 2012 р. № 399 «Про порядок допуску журналістів, працівників засобів масової інформації на об'єкти Міністерства оборони України та Збройних Сил України»¹⁷ п. 2. 8, регламентовано: «Подання, заява до Департаменту преси можуть надаватися

¹⁶ Сегеда С. Українська військова преса... С. 366.

¹⁷ Наказ Міністерства оборони України 14.06.2012 № 399 «Про порядок допуску журналістів, працівників засобів масової інформації на об'єкти Міністерства оборони України та Збройних Сил України». Верховна рада України. Законодавство України. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1149-12#Text>

через регіональні медіа-центри Міноборони, прес-центри видів ЗС України, помічників по роботі із засобами масової інформації (прес-секретарів) органів військового управління, вищих військових навчальних закладів, національних миротворчих контингентів ЗС України, військових частин і установ (далі – інформаційно-медійні структури)». Треба наголосити, що на той час це рішення було досить прогресивним та повністю себе виправдало.

Важливо зазначити, що ЗСУ долучилися до участі в міжнародних миротворчих місіях під егідою ООН (Організації Об'єднаних Націй). Пізніше, згідно зі стандартами НАТО (Організації Північноатлантичного договору), в усіх військових частинах було введено посаду помічника командира по зв'язках зі ЗМІ. Цієї норми завжди дотримувалися, що дало змогу українським військовим журналістам здобути додатковий досвід, ознайомитися з роботою колег з інших країн, а українському та світовому суспільству – мати інформацію безпосередньо із зони військових конфліктів.

Отже, можна висувати, що після розпаду Радянського Союзу ЗСУ отримали у спадок 11 дивізійних і 2 газети військових округів (Київського і Прикарпатського), проте структура пресслужб військового відомства була утворена пізніше. Суттєве скорочення чисельності особового складу й розвиток сучасних інформаційних технологій спонукали військове керівництво до реформування військової преси. Тому за рахунок штатної чисельності військових видань із найбільш кваліфікованих і патріотично налаштованих військових журналістів були створені пресслужби військових округів, корпусів, дивізій тощо. Офіцери та працівники пресслужб у цей час заклали підґрунтя діяльності інформаційно-медійних структур ЗСУ, зробили багато позитивного у військово-інформаційній політиці силового блоку нашої держави. Також необхідно наголосити, що створена вертикаль інформаційно-медійних структур змогла у критичний 2014 рік вистояти й виконати всі покладені на неї завдання.

REFERENCES

Khaliavinskyi I. – nachalnyk pres-sluzhby MO Ukrainy, Personal communication, May 20, 2022) [in Ukrainian].

Kluban O. – pershyi nachalnyk pres-sluzhby MO Ukrainy, May 25, 2022) [in Ukrainian].

Kluban, O. M. (Comp.). (2013). *Zhurnalisty striliyaiu ne kuliamy*. Kyiv: ANT [in Ukrainian].

Pro poriadok dopusku zhurnalistiv, pratsivnykiv zasobiv masovoi informatsii na obiekty Ministerstva oborony Ukrainy ta Zbroinykh Syl Ukrainy: Nakaz Ministerstva oborony Ukrainy vid 14.06.2012 r. № 399. *Verkhovna rada Ukrainy. Zakonodavstvo Ukrainy*. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/z1149-12#Text> [in Ukrainian].

Scheda, S. (2013). *Ukrainska viyiskova presa yak chynnyk natsionalnoho viiskovoho budivnytstva (XX – pochatok XXI st.)*. [The Ukrainian military press as a factor of national military development (XX–early XXI centuries).]. (*Extended abstract of Doctoral thesis*). Kyiv [in Ukrainian].

Scheda, S. P. (2010). Osnovni etapy transformatsii viiskovykh zasobiv masovoi komunikatsii v konteksti reformuvannia Zbroinykh Syl Ukrainy (1991–2010 rr.). *Hileia: naukovyi visnyk: zb. nauk. prats*, 38, 116–123 [in Ukrainian].

Roman PORONIUK

*PhD Student (Military Courses)
Scientific and Organizational Department
Hetman P. Sahaidachnyi National Army Academy
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5289-9431>
e-mail: rporon@gmail.com*

Olha HAPEIEVA

*PhD (History), Senior Researcher
Professor at the Mobilization, Organizational,
Personnel and Defence Planning Department
Hetman P. Sahaidachnyi National Army Academy
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-3145-7025>
e-mail: o.gapeewa@gmail.com*

**ORIGIN AND FORMATION OF INFORMATION AND MEDIA
STRUCTURES OF THE ARMED FORCES OF UKRAINE IN 1991–2014**

The article considers the process of formation and transformation of public relations structures in a system of the Ministry of Defense of Ukraine: press centers in commands of families and types of troops (forces) of the Armed Forces of Ukraine, press services of operational commands, positions of divisional (brigade), as well as the accompanying process of optimizing the number of military printed periodicals in 1991–2014.

The main focus is on the study of the source complex of departmental organizational and administrative acts on the activities of public relations structures and documents stored in the personal archives of former employees of the press services of operational commands for the period determined by the chronological framework of scientific intelligence. Most sources were introduced into scientific circulation for the first time.

It has been investigated that Ukraine was one of the first countries of the former USSR to create a system of public relations in its own armed forces, which is evidence of the democratic path of development of our state. It is proved that despite the significant reduction in the number of military media and the constant search for the optimal model of information and media support of military construction activities in Ukraine managed to retain highly qualified journalists and further ensure the implementation of assigned tasks.

Keywords: Armed Forces of Ukraine, mass media, public relations, military press, media, information war, press service.

ПОСТАТІ

УДК [329.14(477):929М.МЕЛЕНЕВСЬКИЙ]"19"

DOI: 10.33402/nd.2022-10-224-245

Іван ПАТЕР

доктор історичних наук, професор

головний науковий співробітник відділу новітньої історії

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4340-7735>

e-mail: I.Pater@nas.gov.ua

«ПРОДАЖНОЮ ЛЮДИНОЮ ВІН НЕ БУВ»

(штрихи до політичного портрета Мар'яна Меленевського)

Мар'ян Меленевський

Розглянуто початок революційної діяльності Мар'яна Меленевського, його участь у студентських рухах, селянських страйках, заснуванні організації сільських робітників, поширенні агітаційних матеріалів серед селян із закликом відстоювати свої економічні права, за що відбував заслання. Наголошено на тісній співпраці з Українською соціалістичною партією, її матеріальній підтримці та визнанні програми, простежено також його доволі значне фінансування Революційної української партії, активну діяльність у її Закордонному комітеті. Зауважемо розходження між політемігрантами-ерупістами та Центральним комітетом РУП у Наддніпрянщині в питанні статусу партії: щодо об'єднання з Російською соціал-демократичною робітничою партією (РСДРП) чи збереження повної партійної самостійності організації.

Стверджено, що негачія групою М. Меленевського національного принципу в українському робітничому русі та гасла автономії України призвели до розколу РУП на дві організації – Українську соціал-демократичну спілку й Українську соціал-демократичну робітничу партію. Закцентовано на злитті Спілки із РСДРП, її переході на позиції класової боротьби, нехтуванні спілчанами національного чинника, невизнанні постулату самостійності України. Відзначено найбільший успіх діяльності Спілки у виборах до II Державної думи 1907 р. та її розгром у часи реакції за доносом провокаторів, арешти її членів, невдалу спробу Меленевського відродити діяльність організації за кордоном та в Україні.

Розкрито активну діяльність Меленевського у створеному з вибухом Першої світової війни Союзу визволення України. Наголошено на його співавторстві відозв СВУ до європейських народів, проведенні великої інформаційно-дипломатичної роботи у Чорноморсько-балканському регіоні, зокрема в Туреччині, на спробі використати її як плацдарм для українських повстанських акцій на Чорноморському узбережжі, його співпраці з турецькими урядовими чинниками та визнанні самостійницько-державницьких стремлінь українців.

Показано негативне ставлення російських соціал-демократів до державницьких ідей Меленевського, висвітлено його орієнтацію тільки на власні національні сили у здобутті

державної незалежності України. Зазначено, що, вітаючи лютневу революцію в Росії, він сподівався на повне визволення українського народу від московського деспотизму, відмовився від участі в роботі гетьманського уряду. Висвітлено його дипломатичну діяльність, працю в різних радянських торгових і кооперативних представництвах у Лондоні. Показано необґрунтованість першого та другого арештів М. Меленевського й винесення йому відповідними судовими органами СРСР розстрільного вироку.

Ключові слова: Мар'ян Меленевський, Спілка, СВУ, більшовики, торгові та кооперативні представництва.

Мар'ян Меленевський – один із визначних діячів українського національно-визвольного руху початку ХХ ст. У революційній діяльності він пройшов складний шлях становлення як політика: від самостійництва до класової боротьби, визнання державницьких постулатів України та згодом відкритої підтримки більшовиків і трагічного закінчення життя. Його життєпис може стати повчальним для багатьох сучасних громадських діячів, які інколи не можуть визначити своїх політичних орієнтирів. Мета статті – заповнити окремі прогалини в діяльності М. Меленевського, передусім у дослідженні його праці в Союзі визволення України (СВУ).

Політичну діяльність М. Меленевського висвітлено недостатньо. Найперше потрібно назвати праці його сучасників: Осипа Гермайзе¹, Володимира Дорошенка², Дмитра Дорошенка³, Олександра Скорописа-Йолтуховського⁴, Володимира Левинського⁵, Романа Роздольського⁶ й ін. У сучасній українській історіографії з'явилася низка видань, у яких висвітлено різноманітні сторони політичної, дипломатичної та кооперативної праці М. Меленевського, а також окремі факти й епізоди з його особистого життя. Це – публікації Володимира Головченка⁷, Ярослава Дашкевича⁸, В. Колесник (ім'я не встановлено)⁹, Юлії Назарук¹⁰, Івана Патера¹¹,

¹ Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху на Україні. Київ, 1926.

² Дорошенко В. Відповідь напасникам. Відень, 1917.

³ Дорошенко Д. З історії української політичної думки за часів світової війни. Прага, 1936.

⁴ Скоропис-Йолтуховський О. Мої «злочини». *Хліборобська Україна*. Відень, 1920–1921. Кн. 2. Ч. II–IV.

⁵ Левинський В. Наддніпрянська політична еміграція у Львові в рр. 1904–1905. *Симон Петлюра в молодості. Збірка споминів*. Львів, 1936. С. 78–85.

⁶ Роздольський Р. До історії «Союзу визволення України». *Український самостійник*. Мюнхен, 1969. № 1, № 2.

⁷ Головченко В. Політичний портрет Мар'яна Меленевського. *Київська старина*. 2000. № 4.

⁸ Дашкевич Я. Турецько-українські взаємовідносини в першій половині ХХ століття. Інформаційні стосунки: національний аспект. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/37064/04-Dashkevich.pdf>

⁹ Колесник В. Українська соціалістична партія. Створення, програмно-тематичні засади, діяльність. *Історичний журнал*. Київ, 2004. № 8. С. 84–90.

¹⁰ Назарук Ю. Друга еміграційна доба життя і діяльності Олександра Скорописа-Йолтуховського (напередодні та після початку Першої світової війни). *Наукові записки Національного університету «Острозька Академія». Історичні науки*. 2007. Вип. 9. С. 256–267.

¹¹ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. Львів, 2000.

Олександра Федюкова¹², Наталії Харченко¹³, а також праця австрійського історика Біля Вольфдітера (Bihla Wolfdietera)¹⁴ та матеріали зі збірника документів «Ereignisse in der Ukraine 1914–1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe / von T. Hornikiewicz. Philadelphia, 1966. Band I»¹⁵. Важливою допомогою у написанні статті стали документи архівів: Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України, Канадського архіву Library and Archives Canada (LAC). R-2297-O-3-E, Центрального державного історичного архіву України у Львові, а також матеріали тогочасних періодичних видань: «Вістника Союзу визволення України», «Вістника політики, літератури й життя», «Вільного слова», «Діла», «Нашого голосу».

Мар'ян Меленевський народився 15 липня 1878 р. у с. Федюківка, тодішнього Таращанського повіту Київської губернії (тепер – Лисянський р-н Черкаської обл.) у родині великого землевласника (батько мав у Таращанському повіті 1 500 десятин землі), походив зі старої української шляхти, був римо-католицького віросповідання. За соціальним походженням Меленевський належав до тих кіл, що й Володимир Антонович, В'ячеслав Липинський, Тадей Рильський, Лев Юркевич та ін.

Вчився у Київській 2-й гімназії, яку закінчив 1896 р., і вступив до Ново-олександрівського інституту сільського господарства й лісництва в тодішньому Польському Царстві, з якого в 1898 р. був відрахований за участь у студентських рухах¹⁶.

На початку 1899 р. М. Меленевський заснував Групу сільських робітників соціал-демократів Київської губернії, яка проіснувала недовго. Вже у травні цього ж року її провідника заарештували в Києві за участь у вуличній студентській демонстрації, але незабаром звільнили.

Діяльність цієї організації виявилася в поширенні відозви «До сільських робітників» авторства М. Меленевського, у якій закликали їх за допомогою страйків відстоювати свої економічні та соціальні права. З метою агітації він використовував газети російських соціал-демократів «Вперед» і «Рабочая мысль», а також «Програму соціал-демократії» групи Української соціал-демократії¹⁷. Аналізуючи діяльність Групи сільських робітників, можна стверджувати, що вона акцентувала увагу на вирішенні соціальних проблем, оминаючи питання національно-визвольної боротьби. Так, М. Меленевський уже на цьому етапі революційної діяльності не виявляв прихильності до національних форм соціал-демократичного руху, а створена Група сільських робітників репрезентувала інтернаціональний напрям в українському марксизмі¹⁸.

¹² Федюков О. Українська соціал-демократична спілка на початку ХХ ст.: у пошуках ідейно-політичної ідентичності. Кам'янець-Подільський, 2017.

¹³ Харченко Н. «Я намагався совісно виконувати свої обов'язки громадянина УСРР...» *Реабілітований історією. Харківська область*. Київ; Харків, 2005. Кн. 1. Ч. 1.

¹⁴ Bihl Wolfdieter. Österreich-Ungarn und der «Bund zur Befreiung der Ukraine». *Österreich und Europa. Festgabe für Hugo Hantch zum 70. Geburtstag*. Graz; Wien; Köln, 1965.

¹⁵ Ereignisse in der Ukraine 1914–1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe / Von T. Hornikiewicz. Philadelphia, 1966. Band I.

¹⁶ Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху... С. 46–49.

¹⁷ Головченко В. Політичний портрет Мар'яна Меленевського. *Київська старина*. 2000. № 4. С. 97.

¹⁸ Федюков О. Українська соціал-демократична спілка на початку ХХ ст.: у пошуках ідейно-політичної ідентичності. Кам'янець-Подільський, 2017. С. 108.

Будучи людиною «польської культури», Меленевський підтримав матеріально майже цілком віддавши отриману від батька спадщину на справу революції, створену 1900 р. Українську соціалістичну партію (УСП). А залишки коштів пізніше спрямував на Революційну українську партію (РУП)¹⁹.

Мар'ян Меленевський тісно співпрацював із УСП, зокрема з її лідером Богданом Ярошевським. Програма партії наслідувала програмні засади Польської партії соціалістичної (ППС), тісно пов'язуючи національне й соціальне питання, поєднуючи елементи самостійництва зі соціалістичними ідеями²⁰. УСП виходила з таких міркувань: оскільки гніт в Україні «є трикратний – економічний, політичний та національний», то й «визволення мусить бути повне»²¹.

Мар'ян Меленевський придумав досить своєрідну форму партійної агітації. Дмитро Дорошенко зазначав, що для поширення селами Київщини революційної літератури він їздив коляскою, запряженою четвіркою коней, розкидаючи по дорозі та селянських хатах прокламації, за що влітку 1900 р.* як піднаглядний поліції в адміністративному порядку був засланий на 2 роки до Вологодської губернії²².

Відбувши заслання, Меленевський виїхав до Львова, звідки часто навідувався до Києва, де жив нелегально під чужим паспортом. Після перенесення видавничої діяльності РУП із Чернівців до Львова сюди щораз більше стала напливати українська революційна еміграція, переважно ерупісти. Зі січня 1903 р. тут перебував Закордонний комітет РУП, а також тимчасово або постійно чимало членів партії, серед них і М. Меленевський. Відносно стійке керівне ядро партійними справами сформувалося у Львові 1904 р. і складалося з Євгена і Катерини Голіцинських, Олександра Скорописа-Йолтуховського, Мар'яна Меленевського й Михайла Ткаченка²³.

Варто відзначити, що в листопаді 1904 р. до Галичини приїхали Симон Петлюра і Прокіп Понятенко, які також увійшли до Закордонного комітету РУП. До роботи в ньому долучалися й особи, які через різні обставини опинялися у Львові на короткий час: Михайло Русов, Володимир Дорошенко, Дмитро Дорошенко та деякі інші рупівці. Закордонний комітет РУП, члени якого водночас були співробітниками редакцій партійних видань, перетворився на впливову партійну установу, що здійснювала ідейно-теоретичну, видавничу й організаційну діяльність. Закордонний комітет мав авторитет у партії, рівнозначний із впливом Центрального (ЦК)²⁴.

Загалом серед політемігрантів-ерупістів у Львові тоді панували настрої до об'єднання з РСДП (Російська соціал-демократичною партія), а ЦК РУП, що перебував у Наддніпрянщині, дотримувався інших поглядів, тобто стояв за повну самостійність партійної організації. Непорозуміння між Закордонним і Центральним комітетами мав усунути другий з'їзд, скликаний під кінець 1904 р., який був досить чисельним. Він тривав довго, дискусії велися безконечно. Меленевський та утворена навколо

¹⁹ Дорошенко Д. З історії української політичної думки... С. 38.

²⁰ Колесник В. Українська соціалістична партія... С. 87.

²¹ Створення українських політичних партій. Українська соціалістична партія. URL: eshool.dn.ua

* У Д. Дорошенка подано неправильний рік арешту Меленевського – 1901.

²² Дорошенко Д. З історії української політичної думки... С. 38.

²³ Левинський В. Наддніпрянська політична еміграція... С. 78–79.

²⁴ Федюков О. Українська соціал-демократична спілка... С. 114–115.

нього група виявляла невдоволення національно-політичним моментом у робітничому русі, а Микола Порш, що репрезентував ЦК партії, ставив його на перший план. Він висував принцип національної організації пролетаріату в робітничому русі й гасло автономії України – його лінія перемогла. Група Меленевського покинула з'їзд, який розділювався. Після виходу групи Баска–Меленевського з партії фактичний провід залишився в руках Порша та його співробітників, які з виїздом свого лідера в Україну творили у Львові Закордонний комітет партії²⁵.

Отже, на початку 1905 р. розкол у РУП став dokonаним фактом. Із партії виокремилася група на чолі з М. Меленевським, яка 12 січня 1905 р. перетворилася на т. зв. Спілку (Українську соціал-демократичну спілку). Більшість членів РУП, однак, залишилися у старій організації, яка від грудня 1905 р., коли в Києві відбувся другий з'їзд, реорганізувалася в УСДРП (Українську соціал-демократичну робітничу партію).

До Меленевського–Баска як фундаторів Спілки приєдналися Петро Канівець («Кавун»), Віктор Мазуренко («Карась»), а згодом і Олександр Скоропис-Йолтуховський. Власне, ті, що згрупувалися навколо Баска, особливо відстоювали злиття з РСДРП, протиставляючи себе «буржуазним радикалам»²⁶, тобто тим, які обстоювали постулат самостійної України.

На початку революції 1905 р. спілчани опублікували низку видань, де відстоювали революційні політичні зміни в Росії. У брошурі Івана Гильки (Мар'яна Меленевського) «Про державний лад», як і в інших спілчанських публікаціях, вимоги соціал-демократів передбачали ліквідацію самодержавного ладу, скликання Установчих зборів і демократизацію політичного ладу Росії, проте вони не ставили завдання перебудувати її на федеративних засадах і надати національно-територіальну автономію націям, які входили до її складу²⁷.

Спілка перейшла на позиції класової боротьби, відділилася від українських мас і тим самим приречла себе на невдачу. Національний момент для спілчан відходив на другий план, відіграючи фактично допоміжну роль, коли доводилося мати якусь справу з робітниками-українцями. Тому 1906 р., коли виникла проблема консолідації партій і спілок Росії в єдину марксистську партію, провідники Української соціал-демократичної спілки чітко наголосили на своїй інтернаціоналістській позиції. Зрозуміло, що цілком щирим, виглядали твердження Баска в 1906 р. на IV об'єднавчому з'їзді РСДРП у Стокгольмі, що УСДРП «нежиттєздатна, бо український пролетаріат зовсім обрусів і членам партії, що працюють серед нього доводиться спершу навчати його української мови»²⁸. Проте національний момент у частини еруптивців переміг, УСДРП залишилася самостійною організацією, а спілчани стали автономною структурою РСДРП. Спілка прагнула створення централізованої пролетарської партії Росії, тісно співпрацювала з діячами російської соціал-демократії, маневруючи між більшовиками й меншовиками, та з жидівським Бундом.

Часопис «Діло», пресовий орган галицьких націонал-демократів, піддавав гострій критиці діяльність українських соціал-демократів у Наддніпрянщині, зазначивши, що

²⁵ Федюков О. Українська соціал-демократична спілка... С. 80–81.

²⁶ Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху... С. 250.

²⁷ Федюков О. Українська соціал-демократична спілка... С. 117.

²⁸ Головченко В. Політичний портрет Мар'яна Меленевського. С. 100.

вони «прозвали себе “українською спілкою російської соціальної демократії”», засвідчивши цим себе «лише за частину одної організаційної цілості», не визнавали навіть теоретично українського національного питання, називали його «неіснуючим» і в пропагандивній роботі стояли на становищі «об’єднуючої всеросійщини». Тому надніпрянські соціал-демократи поборювали будь-які національні змагання інших українських партій, клеймили їх «шкідливими» як для справи пролетаріату, так і для свободи в Росії загалом. Галичани, наголошуючи на запереченні Українською соціал-демократичною спілкою національного питання як самостійної політичної справи, закликали інші українські партії не об’єднуватися зі соціал-демократами Спілки, стояти осторонь, поки вони «поклоняються чужим богам і поки супроти політичної судьби власного народу як нації стоять на становищі ідеферантизму (байдужості) або повної негачії (заперечення)»²⁹.

Із січня 1905 р. Спілка видавала у Львові місячник «Правда», який від літа того ж року був перенесений до Одеси, де виходив уже нелегально й російською мовою, а також опублікувала низку пропагандивних брошур українською і російською. Найбільшого успіху добилася під час виборів до II Державної думи в січні 1907 р., коли завдяки всебічній допомозі РСДРП провела 6 депутатів із загальної кількості 103 від українських губерній³⁰.

У часи реакції, після розпуску II Державної думи в червні 1907 р., усі важливіші установи Спілки за доносом провокаторів розгромила поліція. Заарештовано майже всіх її членів Головного комітету (Арнольда Ріша (Arnold Risch), Йосипа Сорокера, Михайла Ткаченка й ін.) і вислано на заслання. У 1908 р. організація майже перестала існувати³¹.

У кінці 1908 р. Меленевський зробив спробу відродити Спілку за кордоном. За його ініціативи були організовані «групи допомоги» в Цюриху, Женеві, Парижі, Відні, Львові, що мали сприяти їй у відновленні діяльності. У Відні розпочато видання «Правды» за редакцією Льва Троцького-Бронштейна³².

У лютому 1909 р. Меленевський приїхав до Росії і самостійно налагодив зв’язки з місцевими гуртками Спілки на Волині та Поділлі. Повернувшись до Львова, він вислав їм літературу. У травні 1912 р. видав відозву «До всіх спілчан» – останній документ від імені Спілки³³. Більшість членів організації перед війною перейшла до російської соціал-демократії та Бунду, а національно українські елементи повернулися переважно до УСДРП.

Варто зазначити, що Меленевський, як і Скоропис-Йолтуховський, які ніколи не почувалися «зрадниками українства», створюючи Спілку, вірили в українськість «пролетарсько-сільської» і «селянсько-демократичної» маси, лиш би вона була політично й соціально свідомою. Проте незабаром переконалися, що насправді принесло розширення діяльності Спілки, яке фатально відривало її від українського ґрунту, скеровуючи «по лінії общерусской роботи і культури»³⁴. Тому її члени, яким українство

²⁹ Нова українська партія. *Діло*. 1905. 17 (30) червня.

³⁰ Головченко В. Політичний портрет Мар’яна Меленевського. С. 100.

³¹ Дорошенко Д. З історії української політичної думки... С. 23.

³² Там само.

³³ Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху... С. 282.

³⁴ Там само. С. 280.

все-таки було дороге, помалу відходили від неї і поверталися до УСДРП, колишньої РУП, з якою порвали. Інакше й не могло бути, коли, за словами О. Гермайзе, «місцеві організації Спілки так само, як і центр, що складався часто не з українців, міг боротися й боровся іноді не тільки з дрібнобуржуазним радикалізмом, але і з самою ідеєю українського відродження»³⁵. Із виходом українських національних елементів Спілка все більше ставала звичайною російсько-жидівською організацією територіального штибу.

Восени 1911 р. до УСДРП знову приєднався М. Меленевський, опублікувавши в «Нашому голосі»* (ч. 11–12) статтю під партійним псевдонімом Басок «До роботи через єднання». У ній подано огляд діяльності Спілки, й вона була актом ідейного повернення Меленевського до колишніх товаришів із РУП. Він відзначав заслуги організації в українському революційному русі: «... носячи назву української та ведучи переважно агітаційну роботу в українській мові, крім соціально-політичного освідомлення несвідомих широких українських мас, Спілка підготувала їх, не гальмуючи тим головних змагань революції, до освідомлення національного... процес зросту свідомого українства в робітничих і селянських масах, який зараз так широко розлився по всій Україні, міг початись тільки на виораному революцією – і в значній мірі безпосередньо роботою Спілки – лані»³⁶. Меленевський визнавав недостатні старання спілчан щодо українських вимог, а також свою провину, що «перший колись підняв руку за розкол, розкол в старій ще РУП», закликав до «єдності інтернаціонального робітництва»³⁷.

Як видно, з одного боку, у свідомості Меленевського переважала думка про «єдність интернаціонального пролетаріату», яка відводила українству роль допоміжного засобу для втілення цієї єдності на українських землях. Із другого – перед ним поставала ідея національно-відродженої вільної і незалежної України, яка сама могла би вирішити й упорядкувати свої соціально-економічні проблеми³⁸.

Із припиненням виходу в кінці 1911 р. «Нашого голосу» партійне життя фактично завмерло і, незважаючи на формальне об'єднання колишніх спілчан із УСДРП у 1912 р., сама партія перестала існувати.

Свідченням повернення М. Меленевського на самостійницькі позиції стала оприлюднена на Базельському конгресі Другого интернаціоналу (24–25 листопада 1912 р.) «Відозва українських соціал-демократичних партій Росії й Австрії», яку він підписав від Закордонного комітету Спілки, від ЦК УСДРП – Дмитро Донцов, від Виконкому УСДП Галичини – Порфир Буняк і Володимир Левинський. У ній підписанти протестували проти війни й урочисто оголошували, що «на випадок військового зіткнення Австрії з Росією нашим головним завданням буде воювати проти нашого одвічного ворога, проти російського царату»³⁹.

У 1913 р. М. Меленевський разом з О. Скорописом-Йолтуховським перебував у Лондоні у справах Українського комітету, головною метою якого було добиватися

³⁵ Гермайзе О. Нариси з історії революційного руху... С. 282.

* «Наш голос» – місячник, спільний орган УСДРП і УСДП, виходив у Львові з листопада 1910 р. до кінця 1911 р. коштом Л. Юркевича.

³⁶ Басок [Меленевський М.]. До роботи через єднання. *Наш Голос*. 1911. Ч. 11–12. С. 505.

³⁷ Там само. С. 507.

³⁸ Дорошенко Д. З історії української політичної думки... С. 39.

³⁹ Головченко В. Політичний портрет Мар'яна Меленевського. С. 102.

справедливого висвітлення української справи в Англії та спонукати англійську громадськість більше нею займатися і цікавитися⁴⁰. У Лондоні Меленевський також налагодив зв'язки з більшістю місцевих кооперативних спілок і невдовзі відкрив у них мережу українських кооперативних представництв⁴¹.

Вибух Першої світової війни застав М. Меленевського у Лондоні, де йому разом з О. Скорописом-Йолтуховським, незважаючи на певні перешкоди, вдалося добитися у німецькому посольстві спеціального документа з проханням до німецьких військових і цивільних властей «не робити ніяких перепон панам, які удаються до Австрії з пашпортами на ім'я М[еленевського] і Скорописа»⁴².

Діставшись до Відня та отримавши в Міністерстві закордонних справ (МЗС) Австро-Угорщини координати референта українських справ консула Еммануїла Урбаса (Emmanuel Urbas), Меленевський і Скоропис уже наступного дня виклали йому свої плани – ініціювання революції в межах підросійської України. Зрозумівши, що такі завдання занадто віддалені від тодішньої реальності, консул запропонував їм приєднатися до вже наявної організації – Союзу визволення України⁴³.

Утворений 4 серпня 1914 р. у Львові, СВУ основним постулатом проголосив державну незалежність і соборність України, а їхню реалізацію пов'язував із поразкою Росії у війні та поваленням царизму⁴⁴. 9 серпня 1914 р. М. Меленевського прийнято у члени СВУ⁴⁵.

Із наближенням російських військ до Львова 25 серпня 1914 р. СВУ скерував Меленевського й Скорописа до Відня з дорученням створити віденську групу союзу, сконтактувати з парламентським послом Євгеном Олесницьким для налагодження посередництва у відносинах із урядовими чиновниками – прем'єр-міністром Карлом Штюргом (Karl von Stürgkh) або міністром закордонних справ Леопольдом Берхтольдом (Leopold von Berchtold). Важливим було для делегатів СВУ обговорити з консулом Е. Урбасом головні організаційно-фінансові, технічні, видавничі справи – підготовку цісарського маніфесту до українського народу та публікацію відозв до європейських народів. Меленевський і Скоропис мали повноваження виступати від імені СВУ, акцентуючи увагу на тому, що він не тільки закордонна еміграційна організація, а може представляти цілу Україну⁴⁶.

Ще перебуваючи у Львові, М. Меленевський та О. Скоропис вважали видруковану відозву австрійського цісаря до українського народу авторства Д. Донцова демагогічною прокламацією і зуміли переконати Урбаса в недоцільності її розповсюдження, бо вона матиме успіх лише тоді, коли Центральні держави «самі визнають

⁴⁰ Центральний державний історичний архів України, м. Львів (ЦДІАЛ України). Ф. 769. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 2–5.

⁴¹ Харченко Н. «Я намагався совісно виконувати свої обов'язки громадянина УСРР...». С. 164.

⁴² Скоропис-Йолтуховський О. Мої «злочини». С. 200.

⁴³ Назарук Ю. Друга еміграційна доба життя і діяльності Олександра Скорописа-Йолтуховського... С. 258.

⁴⁴ Наша платформа. *Вістник Союзу визволення України* (Вістник). 1914. Ч. 1. С. 1–2.

⁴⁵ Library and Archives Canada (LAC). R-2297-O-3-E. Vol 7. File 3.

⁴⁶ Ibid.

право України на самостійність». За вказівкою МЗС Австро-Угорщини весь її наклад у 500 тис. примірників був знищений⁴⁷.

Згодом М. Меленевський і О. Скоропис на пропозицію Е. Урбаса склали новий проєкт маніфесту австро-угорського цісаря до українського народу і подали на апробацію генеральному штабу, пізніше – МЗС. Однак австрійський уряд виявився неготовим до такого радикального кроку, висунув проти нього багато контраргументів, відтак справа з ним «затягнулася» і подальша його доля залишилася невідомою навіть для членів Президії СВУ⁴⁸. Зрештою, безсумнівним було те, що проголосити маніфест в умовах тодішньої політичної ситуації було неможливим. В австрійському МЗС не до кінця розуміли й не надавали великого значення українському питанню, не розглядали його в загальній еволюції міжнародної ситуації на Сході Європи. Австрійські політики усвідомлювали, що створення незалежної Української держави неминуче стане притягальною силою для Східної Галичини, Буковини та Закарпаття, а також небезпечним явищем з огляду на австро-польські відносини та позицію Угорщини до українського питання⁴⁹.

У Відні, куди перемістився союз, була опублікована низка відозв, які ще у Львові склав М. Меленевський і схвалила Президія СВУ: до болгар, румунів, турків, шведів, чехів. У них наголошено, що Союз визволення України – організація українців, поневолених великою державою найближчого їм слов'янського народу, що не мають захисту й умов для національного розвитку на споконвічній землі своїх дідів і прадідів. У зверненнях зазначено, що СВУ бере на себе великий історичний обов'язок викрити брехню московського панславізму, боронити культуру і мир Європи від московського варварства, вирішити долю України. «Лише розбиття Росії і випертя її до етнографічних границь старого московського царства – наголошувалось у відозві до румунського народу, – кладе раз на все кінець російському імперіалізмові й обезпечує сусідів від російської інвазії»⁵⁰.

Ці відозви до народів нейтральних країн були передані до дипломатичних представництв деяких держав у Відні, розіслані до пресових агентств, важливих європейських періодичних видань та окремим політикам і дипломатам. Вони дали поштовх до зацікавлення українською справою з боку широких кіл західноєвропейської громадськості. Це – перші акти української закордонної політики від часів мазепинської еміграції, відкритий виступ на міжнародній арені наддніпрянців у ХХ ст. як представництва українського народу. Це був лише пролог до пізнішої інформаційно-дипломатичної акції союзу в різних країнах⁵¹.

У відозві «До громадської думки Європи», де Меленевський – основний автор, викрито провокативну роль Росії у світовій кризі, її панславістичні загарбницькі плани, наголошено, що «Росія розчавила Польшу, знесилила Туреччину, намагається захопити Дарданелли та Стамбул». Зазначено, що без відокремлення від Росії українських теренів найбільша її поразка у війні була би лише слабким ударом, після

⁴⁷ Назарук Ю. Друга еміграційна доба життя і діяльності Олександра Скорописа-Йолтуховського... С. 260.

⁴⁸ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. С. 116.

⁴⁹ Там само. С. 117.

⁵⁰ [Меленевський М.]. Відозва Союзу визволення України до румунського народу. *Вістник*. 1914. Ч. 1. С. 5.

⁵¹ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. С. 75–76.

якого імперія швидко б оговталася й продовжувала свою агресивну політику. «Лише вільна Україна, – наголошено у відозві, – зв’язана з тридержавним союзом, могла би через свою велику територію від Карпат аж до Дону і Чорного моря творити заборону для Європи проти Росії, яке раз на все зробило б нешкідливою експансію царизму». СВУ акцентував на великих жертвах українського народу проти Росії, вимагав міжнародної підтримки для справи незалежності України, переконуючи європейську громадськість, «що українська справа є рівночасно справою європейської демократії». «Щоби в часах, коли на побоевищах, що на них проливають свою кров тисячі українців, – відзначено у відозві, – рішається судьба народів Європи, не зісталось чужим для Європи повне зрозуміння нашої справи звертаємося з отсим покликом до громадської думки всіх народів, яких політичні інтереси в тій великій хвилі спільні з інтересами свободи і цивілізації»⁵².

Наріжним каменем діяльності СВУ було утворення самостійної Української держави, а фундаментом незалежності союз визнавав проведення радикальної земельної реформи на користь селянства, яка мала оздоровити соціально-економічні відносини на селі. Для реалізації постулату «земля і воля народу» він надавав великого значення проведенню національно-громадської роботи серед українського населення, пропаганді серед нього самостійницьких ідей у процесі зайняття арміями Центральних держав території Східної України⁵³.

Мар’ян Меленевський 18 серпня 1914 р. у листі до митрополита Андрея Шептицького писав, що «достоїнство нашої нації вимагає, щоб уряди (Австро-Угорщини і Німеччини) рахувалися з нами». Незалежно від того, чи Центральні держави окупують Україну, чи ні, завданням СВУ залишався розвиток самостійницького руху, і так поставлення цих «держав перед проблемою самостійності України як перед явищем, якого не можна оминати, з яким потрібно рахуватися», й загалом спонукати їх «передати владу в руки самих українців». Утворений провізоричний (тимчасовий) уряд «повинен бути складений з людей дуже рішучих, що тонко знають місцевий уклад життя на Україні»⁵⁴.

У тилу армій Центральних держав СВУ планував скликати Український національний конгрес – тимчасовий орган для формування правничо-державної організації українських земель, їхнього внутрішньополітичного устрою для реформування аграрних відносин тощо.

Однак події перших місяців війни не дозволили реалізувати головне практичне завдання СВУ – організувати роботу в тилу Центральних держав. Союз вважав тоді національну організаційно-політичну роботу неактуальною, такою, що вимагала окремого розроблення⁵⁵. Тому в той час основну увагу зосередив на представленні української справи перед урядами Центральних держав та її популяризації серед інших європейських народів, а також на пропаганді визвольних ідей серед власної суспільності, особливо військовополонених українців російської армії.

⁵² До громадської думки Європи! *Вістник*. 1914. Ч. 1. С. 2.

⁵³ Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (ЦДАВО України). Ф. 4405. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 5.

⁵⁴ ЦДАЛ України. Ф. 358. Оп. 2. Спр. 60. Арк. 5.

⁵⁵ ЦДАВО України. Ф. 4405. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 5.

Найуспішніше ця робота проводилася в Чорноморсько-балканських країнах, які СВУ розглядав як важливу оперативну базу для контакту з Україною й можливих воєнно-політичних дій на самій українській території у випадку вступу Балканських країн у війну на боці Центральних держав.

Наприкінці вересня 1914 р. представники СВУ Мар'ян Меленевський і Лев Ганкевич виїхали на Балкани для налагодження контактів з урядовими і громадськими колами країн Чорноморсько-балканського регіону, щоби сформувані в них прихильне ставлення до українських визвольних змагань та отримати необхідну допомогу для розгортання своєї діяльності.

Першою країною цього терену стала Румунія, яка після вибуху війни опинилася між «двома стільцями, не знаючи, на який сісти й що зі собою робити»⁵⁶. Тут 21 вересня 1914 р. відбулася у редакції газети «Lupta» («Боротьба») зустріч із тодішнім лідером румунської соціал-демократії Християном Раковським (Крстью Станчев), який заявив, що «українська справа є віссю балканської політики. Збудеться Україна – Балкани отримають базу для спокійного розвитку». «Цей пункт, – писав Меленевський до Президії СВУ, – Раковський пообіцяв розвинути ще більше в українському державницькому плані у публікаціях “Lupta”»⁵⁷.

Варто наголосити, що в Румунії не бракувало політичних сил, прихильних до української справи, які були навіть у парламентських колах, але не відігравали провідної ролі в румунській політичній думці. Румунські шовіністи мріяли про «Романіє маре» (Велику Румунію), яка виходила далеко за етнографічні кордони Румунії та збуджувала серед румунських громадян завойовницькі й асиміляційні апетити щодо сусідів. Цим пояснювалося їхнє заперечення українського народу та негативне ставлення до української справи, оскільки вона для них фактично не існувала. Навіть ті румуни, для яких буття українського народу не підлягало сумніву і які хотіли утворення самостійної Української держави для захисту своєї країни від російської небезпеки, теж не були позбавлені територіальних претензій щодо українських територій, включно з Одесою, і нагадували в цьому плані деякі польські та російські кола⁵⁸.

Перебування делегатів СВУ в Бухаресті було коротким. Зібравши потрібну інформацію про настрої в Румунії і залишивши відозви та видання союзу в редакції «Lupta», М. Меленевський та Л. Ганкевич поїхали до Софії.

Їхньому візиту передував отриманий Президією СВУ 14 вересня 1914 р. лист від Болгарського національного союзу за підписом його президента Т. Бойчева (ім'я не встановлено) та секретаря Ст. Чоукова (ім'я не встановлено), у якому висловлювалася надія щодо утворення Української самостійної держави. У листі-відповіді СВУ подякував болгарам за доброзичливе ставлення до національних стремлень українців⁵⁹.

У Болгарії делегатів СВУ сердечно вітала місцева преса. Меленевський 9 жовтня 1914 р. повідомляв Президії про зустріч з урядовцями і діячами Стамбулістської партії, які висловлювали бажання відстоювати інтереси українського народу. Він також інформував про головні політичні партії Болгарії, їхню орієнтацію у зв'язку з

⁵⁶ LAC. R-2297-0-3-E. Vol 15. File 25.

⁵⁷ Ibid.

⁵⁸ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. С. 91, 95.

⁵⁹ Болгарський Національний Союз до Союзу визволення України. *Вістник*. 1914. Ч. 1. С. 7.

війною та ставлення до українського питання. Меленевський наголошував на допомозі родини проф. Івана Шишманова в налагодженні відповідних зв'язків із болгарським політикумом і журналістським світом⁶⁰.

Напередодні приїзду М. Меленевського до Константинополя СВУ видав відозву до турецького народу, у якій закликав турків до боротьби з російським царизмом в ім'я спільних інтересів України та Туреччини⁶¹. Вона була надрукована 20 жовтня 1914 р. у часописі «Tasfir i Efkiar». Тут же вміщено інтерв'ю з Меленевським, де він розкрив долю українського народу в Росії та продемонстрував його прагнення до самостійного життя. Відозву передрукували всі головні турецькі газети, а в європейській пресі з цієї нагоди з'явилася низка статей, які детально передали зміст відозви й розмови з делегатом союзу⁶².

Ще до початку турецько-російської війни (29 жовтня 1914 р.) СВУ сподівався, що українська територія (Чорноморське узбережжя) опиниться в тилу турецької армії. Тому наприкінці вересня 1914 р. союз відрядив до Константинополя делегацію на чолі з М. Меленевським, поставивши їй завдання «придбати публічну опінію для української справи, для справи визволення народів Росії на користь війни з Росією»⁶³. Члени делегації Лонгин Цегельський і Степан Баран опублікували в турецькій пресі низку статей з історії України, надруковано турецькою мовою і брошуру Цегельського «Росія як гнобителька народів». Окрім того, СВУ у Стамбулі видав листівки-звернення до турецьких («Asker!» – накладом 25 тис. примірників, грудень 1914 р.) і російських («Солдаты русской армии!» – накладом 50 тис. примірників), а також до українських солдатів російської армії («Солдате – озирнись!» накладом 25 тис. примірників⁶⁴).

Важливу роль для розуміння українського питання відіграв збірник статей «Украина, Rusya, Türkiye» («Україна, Росія, Туреччина»), надрукований у Стамбулі турецькою мовою 1915 р., де, крім інших авторів, поміщена стаття Меленевського «Культурна праця українців». Ця книжечка призначалася для ознайомлення турецької суспільності з українською проблемою і мала відповісти на запитання, які ставили перед турецькою громадською думкою публікації про Україну, що протягом останніх місяців подавала турецька преса⁶⁵.

Союз планував за підтримки австро-угорських і німецьких військово-політичних кіл використати Туреччину в підготовці й організації Українського легіону, що мав разом із турецькими військами висадитися на Чорноморському побережжі й сформувати повстанський рух проти Росії на Півдні України. Мар'ян Меленевський провів низку зустрічей/конференцій із членами молодотурецького комітету і представниками уряду. Найвизначнішим успіхом для союзу під час перебування його представників у Константинополі була зустріч Меленевського з міністром внутрішніх справ Туреччини Талаат-беєм (Mehmed Talat Paşa), який від імені уряду визнав самостійницько-

⁶⁰ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. С. 96.

⁶¹ Відозва Союзу визволення України до турецького народу. Вістник. 1914. Ч. 2. С. 8–9.

⁶² ЦДАВО України. Ф. 4405. Оп. 1. Спр. 13. Арк. 13–14.

⁶³ Там само. Спр. 1. Арк. 1.

⁶⁴ Ereignisse in der Ukraine 1914–1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe. S. 174, 177–190.

⁶⁵ Вістник. 1915. Ч. 7–8. С. 24.

державницькі інтереси українців і пообіцяв їм допомогти⁶⁶. Інформацію про цю подію розповсюдили всі австрійські та європейські часописи, її передавали телеграфні агентства.

У Константинополі Меленевський також встановив зв'язки з військовими колами Туреччини, зокрема з німецьким генералом Лиман-пашею (O. Liman von Sanders), а також із грузинськими політемігрантами і представниками німецьких дипломатичних кіл М. Ціммером (M. Zimmer) і Г. Небелем (H. Nebel). Від них він довідався, що зі вступом Туреччини у війну проти російської імперії плануються «інсургенізаційні (повстанські) акції» на Кавказі. Обговоривши це питання з тогочасним головою СВУ Миколою Залізником, Меленевський запропонував провести подібне на заселеній українцями Кубані та в районі Одеси, щоби спричинити повстання кубанських козаків і матросів Чорноморської ескадри. Він вважав також у випадку згоди Туреччини можливою участь у цих акціях кількох сотень українських добровольців⁶⁷.

Уже 2 жовтня 1914 р. австрійський посол у Туреччині маркграф Йоган Паллавічіні (Johan Pallavicini) повідомляв Відень, що повстання на Кавказі та Кубані значною мірою зорганізоване спеціальним німецько-турецьким комітетом, погоджене з німецькою амбасадю, а відповідальний за цю справу з турецького боку Сулейман Аскері-бей (Süleyman Askeri) погоджується на співпрацю із представниками СВУ тільки у випадку підтвердження австрійськими чинниками «лояльності» останніх.

МЗС Австро-Угорщини 4 жовтня 1914 р. схвалило повстанський план М. Меленевського, а 9 жовтня повідомило посла про підтримку «акції українських емісарів інсургенції на Чорноморській ескадрі»⁶⁸.

На початку листопада 1914 р. М. Меленевський обговорив із турецькими військовими представниками питання турецько-української співпраці. Йшлося про те, що після висадки на російському узбережжі Чорного моря турецьких сил малий український відділ повинен розгорнути повстанський рух⁶⁹. У зв'язку з цим М. Меленевський звернувся до австрійського уряду з проханням вислати до Туреччини експедиційний корпус із 500 українців – 400 січових стрільців і 100 військовополонених українців із табору Фрайштадт. Ці добровольці мали їхати потягом через Румунію до Туреччини в цивільному одязі по 25 осіб.

Однак уже під час остаточного уточнення операції з Меленевським у представника МЗС Австро-Угорщини Олександра Гойоса (Alexander Hoyos) виникли деякі побоювання щодо можливої участі кубанських українців в антиросійському повстанні. Він дещо заспокоївся, коли керівництво експедиційним корпусом запропонували полковникові австрійської армії графу Станіславові Шептицькому, рідному брату греко-католицького митрополита. 10 листопада 1914 р. той дав згоду очолити експедиційний корпус за умови надання йому необмеженого права ним командувати⁷⁰.

Проте підготовка українського експедиційного корпусу проходила з великими труднощами і закінчилася невдачею – до 1 грудня 1914 р. зголосилося лише

⁶⁶ Деклярація Талаат-бея. *Вістник*. 1915. Ч. 5–6. С. 1.

⁶⁷ Роздольський Р. До історії «Союзу визволення України». С. 38.

⁶⁸ Там само. С. 39.

⁶⁹ Там само. С. 40.

⁷⁰ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. С. 119–120.

20 добровольців⁷¹. Це пояснював передусім низький рівень свідомості полонених українців, оскільки, за словами О. Скорописа-Йолтуховського, «ще політичне рабство панувало на цілому просторі Росії»⁷².

У листопаді 1914 р., коли Січові стрільці вже були готові виїхати до Константинополя, з Туреччини несподівано прийшла звістка: турецький флот не зміг заволодіти Чорним морем, а війська не перетнули російського кордону, за винятком невеличкої території на Кавказі. Повстання в Україні та Кубані ставали неможливими. Так, Туреччина відмовилася проводити турецько-українську операцію і потреба у використанні усусів зникла.

Турецький військовий міністр Енвер-паша (İsmail Enver Paşa) 16 листопада 1914 р. заявив австро-угорському послу Йоганові Паллавічіні: якщо 500 українців під командуванням австрійських офіцерів захочуть розпочати військові операції, то він «в принципі згідний з ідеєю висадки експедиційного корпусу на Кавказі, але це було б можливим тільки тоді, коли було б забезпечене повне панування на Чорному морі, а цього поки що немає»⁷³. Австрійський уряд вирішив не відсилати українців до Константинополя, почав набагато скептичніше ставитися до можливості позитивного вирішення українського питання в будь-якій прийнятній для українців формі. Посол Й. Паллавічіні писав О. Гойосу, що він «взагалі не вірить в можливість заснування Української держави». На його думку, «це небезпечно вкладати в політичну калькуляцію непевні фактори, бо в такий спосіб наражаєшся на великі та гіркі розчарування»⁷⁴.

У Константинополі Мар'ян Меленевський зустрів свого давнього знайомого, соратника Льва Троцького – Олександра Гельфанда (Парвуса). Вони разом провели збори емігрантів із Росії, на яких Меленевський представив програму СВУ й закликав присутніх допомагати у створенні самостійної Української держави на чолі з вихідцем із монархічних династій Габсбургів або Гогенцоллернів. У листопаді 1914 р. Меленевський із Парвусом створили з політемігрантів групу «Українська соціал-демократія» (УСД), що спільно з осередками СВУ в Болгарії та Туреччині мала проводити антиросійську агітацію серед українців у зоні бойових дій і активно сприяти Австро-Угорщині, оскільки нібито лише вона «гарантує національні права України»⁷⁵.

Навесні 1915 р. Меленевський перемістив осідок групи УСД до Софії, де до неї, за даними департаменту поліції Росії, належали, крім Парвуса, Петро Бензя, Йосип Безпалко, Микола Ганкевич, Євген Гуцайло й ін. У травні 1915 р. група почала видавати свій друкований орган – газету «Робітничий прапор», де були опубліковані проекти програми і статут організації⁷⁶.

Від імені, за словами Я. Дашкевича, ефимерної групи УСД Парвус видав у Константинополі брошуру «На оборону демократії – проти царизму!», яка нелегально розповсюджувалася у Росії. Це – авторизований переклад із німецької мови зі спеціальною передмовою автора до українського видання, датованою груднем 1914 р.

⁷¹ Bihl Wolfdieter. Österreich-Ungarn und der «Bund zur Befreiung der Ukraine»... S. 521.

⁷² Терлецький О. Історія української громади в Раштаді 1915–1918. Київ; Ляйпціг, 1919. С. 18.

⁷³ Роздольський Р. До історії «Союзу визволення України». С. 31.

⁷⁴ Там само.

⁷⁵ Головченко В. Політичний портрет Мар'яна Меленевського. С. 104.

⁷⁶ Там само. С. 107.

В анонімному (мабуть, Меленевського) виступі наголошено, що Володимир Ленін (Владимир Ленин) недавно зробив заяву «про бажаність визволення України»⁷⁷. Зрозуміло, що тоді Меленевський ще не здогадувався, зрештою, не міг навіть припустити, якою неприємною для нього буде реакція лідера більшовиків на його лист, написаний наприкінці грудня 1914 р.

Варто зазначити, якщо Парвус підтримував позицію СВУ щодо незалежності України, то російські соціал-демократи на чолі з В. Леніним відкидали цю ідею, гостро виступали проти неї. Мар'ян Меленевський познайомився з Леніним ще 1906 р. на Стокгольмському конгресі та підтримував із ним зв'язки, незважаючи на критику останнього, що «Басок повернув до націоналізму і сепаратизму»⁷⁸.

Мар'ян Меленевський хотів загітувати більшовиків підтримувати позиції СВУ і, перебуваючи в Константинополі, 28 грудня 1914 р. написав Леніну до Швейцарії листа, в якому виклав програму союзу. Ленін у листі від 12 січня 1915 р. різко відповів: «Ми працюємо за зближення робітників різних (і особливо воюючих) країн, а ви, очевидно, залишаєтесь з буржуазією і урядом “своєї” нації. Нам не по дорозі»⁷⁹.

Отже, всі тогочасні російські партії різного ідейно-політичного напрямку (від чорносотенців до більшовиків), уся російська суспільність негативно ставилися до діяльності СВУ, прагнули в будь-якій формі зберегти цілість імперії, для них любов до України закінчувалася там, де починалася її державна незалежність.

Після невдачі Константинопольської акції становище СВУ на початку 1915 р. помітно погіршилося. Все це відбувалося під тиском австрійського прем'єр-міністра графа Карла фон Штюрґка (Karl von Stürgkh), що був аж занадто прискіпливим до українського руху, а також зміни в січні 1915 р. керівництва зовнішньополітичного відомства (замість графа Леопольда Берхтольда (Leopold von Berchtold) став барон Стефан Буріан (Stefan von Burian)). Відтак Австро-Угорщина різко змінила ставлення до державної незалежності України⁸⁰. Зменшувалося фінансування СВУ, МЗС вимагало перенесення діяльності організації за межі Австро-Угорщини. Таке ставлення австро-угорських урядових чиновників до СВУ підтримувало, за згодою свого уряду, й німецьке посольство у Відні⁸¹. Олександр Гойос, як керівник політичного відділу МЗС, що симпатизував СВУ, змушений був піти у відставку, а Президія союзу сподівалася, що справа якось вирішиться⁸².

У квітні 1915 р. стався формальний розрив СВУ з австро-угорським урядом. Мар'янові Меленевському, який у Президії СВУ безпосередньо відповідав за відносини з Німеччиною, за допомогою німецького дипломата Ціммера вдалося досягти компромісу, згідно з яким Берлін і Відень припиняли будь-які зв'язки з СВУ, але австрійський уряд дозволяв членам союзу й надалі перебувати в монархії, залишити йому джерела можливого забезпечення, надавати допомогу в кожному конкретному

⁷⁷ Дашкевич Я. Турецько-українські взаємовідносини в першій половині ХХ століття. Інформаційні стосунки: національний аспект. URL: shron.3.chtevo.org.ua

⁷⁸ Ленін В. І. Лист О. М. Лолі. Повне зібрання творів. Київ, 1975. Т. 48. С. 199.

⁷⁹ Ленін В. І. Лист Баскові. Повне зібрання творів. Київ, 1975. Т. 49. С. 47.

⁸⁰ LAC. R-2297-0-3-E. Vol. 10. File 8.

⁸¹ Скоропис-Йолтуховський О. Мої «злочини». С. 211.

⁸² Там само. С. 206–208.

випадку та продовжити національно-освідомлювальну та культурно-освітню працю в таборах полонених українців під контролем військового відомства⁸³.

Зрозуміло, що все це вплинуло на Меленевського, позбавило його сподівань на австро-німецьку допомогу у здобутті Україною державної незалежності. Він, ніби виправдовуючись за свої невдачі, у статті «Власними силами» наголошував, що провідним тогочасним українським політичним організаціям дорікали за те, що ті для своєї національно-визвольної справи шукали допомоги в урядів Австрії і Німеччини, а тим більше Туреччини. Автор нагадував опонентам, що й «благородні революціонери-демократи визвольно-об'єднавчої Італії шукали помочі у реакційного монарха Франції Наполеона III, а болгарські борці за волю і демократію – кликали на поміч навіть російського деспота-царя!». Меленевський доводив, що немає значення, яка «сила падає в дану історичну хвилину на млин долі». І тому союз хотів лише використати «для власних українських народних цілей ті сили, що били в сей момент на наш млин». Він закликав українців не падати духом, а проводити українську роботу для народу, пов'язувати її із загальним ділом для національно-революційного піднесення. «Тож з шабля на шабель власними силами, – наголошував М. Меленевський, – далі до невпинної роботи задля народу, якби не повернулось в цей момент колесо історії»⁸⁴.

Заклик М. Меленевського до українського політикуму щодо безупинної праці для свого народу підтверджувала його діяльність у Президії Загальної української ради як постійного представника СВУ, зокрема щодо єдності всіх українців у звільненні своїх земель із-під російської займанщини та створення самостійної держави.

Мар'ян Меленевський стверджував, що розвинені в роки війни національні сили зможуть допомогти українському народові в найскладніших обставинах пришвидшити години його бажаного звільнення від московського ярма. Він наголошував, що ставлення російського уряду до українців виразно демонструвало, що «непрохідна прірва між українцями і росіянами не зменшилася, а, навпаки, значно поглибилася». У свідомості українців щораз чіткіше вимальовувалося розуміння того, що інтереси Російської держави чужі й ворожі для них. Ідея самостійності України оволодівала народними масами. Радикальні зміни в настроях і поглядах українців та їхні національно-визвольні змагання в часі війни тільки міцніли, набиралися більшої сили.

Лютнева революція 1917 р. лише наблизила плани українців. «Вістник СВУ» 19 березня повідомив про політичний переворот у Росії. Діячі союзу вітали революцію, бажали якнайшвидшого переможного її закінчення та цілковитої ліквідації старого політичного ладу. Мар'ян Меленевський із радістю відзначав: «Таки діждалися, прийшло справжнє, велике свято й на нашу вулицю! І ми не помилилися, оцінюючи з вибухом війни суспільно-політичні сили Росії та їх розвиткові тенденції таким способом, що політичних реформ і визволення українського народу від гніту московсько-царського деспотизму не можна сподіватися при перемозі царизму, а лише при його поразці у війні. А вибух сучасної революції ще раз нагадує, що ми, як і всі “переможці” в російським таборі, мали повну рацію»⁸⁵.

⁸³ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. С. 14.

⁸⁴ Меленевський М. Власними силами. *Вістник*. 1915. Ч. 15–16. С. 1–2.

⁸⁵ Меленевський М. Наше відношення до революції в Росії. *Вістник*. 1917. Ч. 16. С. 241.

Щоправда, більшість українських соціал-демократів, серед них і Меленевський, які в ті революційні часи перебували за кордоном, не виявляли особливої запопадливості щодо участі в цих подіях й не дуже прагнули дістатися до Києва. На мою думку, на заваді активного долучення багатьом діячам українського руху в національно-державні процеси у Наддніпрянщині стояла їхня причетність до створення і праці СВУ.

До того ж додалося звинувачення військового міністерства Росії Центральної Ради в германофільстві та співпраці зі СВУ, проти якого російський Генштаб висунув сфабриковані контррозвідкою інсинуації⁸⁶.

Михайло Грушевський, не бажаючи поширення різних наклепницьких сенсацій проти українського парламенту, 21 серпня 1917 р. на засідання Малої Ради заявив, що СВУ кілька разів у різних справах, останній раз у травні⁸⁷, звертався до Центральної Ради, однак та не мала і не може мати ніяких відносин із цією організацією, а після війни – «час покаже». Згодом М. Грушевський категорично стверджував, що між СВУ й українськими організаціями в Росії існують різниці. Він наголошував, що від початку війни наддніпрянці визначили своє негативне ставлення до Росії, зайняли нейтральну позицію, не бажаючи, однак, «стати у такому випадку авантюристами у політиці, як поступили члени Союзу перед цілим світом з першого дня, запламувавши себе співробітництвом з людьми, які вкінці кінців, до певної міри, залежали від Центральних держав»⁸⁸.

Зрозуміло, що в часі війни, за словами В. Дорошенка, багатьох «охрещували» «зрадником вітчизни» чи «шпіоном», зокрема Масарика та Грушевського, а членів союзу різні «приятелі» позиціонували перед урядами Центральних держав москалями і російськими шпигунами⁸⁹.

Напевно, на тому етапі української революції М. Грушевський ще не хотів і не міг розірвати відносини з Тимчасовим урядом, сподіваючись урегулювати з ним усі питання. Зрештою, він не мав можливості тоді передбачити майбутній перебіг подій – упадок Тимчасового уряду, зміну уряду в Петрограді, здійснення соціального перевороту – все це розв'язало руки Центральній Раді.

Але навіть тоді, у листопаді 1917 р., Центральна Рада офіційно відмовилася, як раніше це зробив Тимчасовий уряд, прийняти О. Скорописа-Йолтуховського, який привіз до Києва «наказ» 20 тис. вояків-українців незалежницького спрямування щодо сповнення їхнього «основного ідеалу повної державної самостійності українського народу»⁹⁰. Політичний потенціал і міжнародний досвід СВУ виявилися непотрібними для амбітного керівництва УНР. Зрозуміло, що піти на службу до Гетьманату, як це

⁸⁶ Патер І. Союз визволення України: проблеми державності і соборності. С. 253.

⁸⁷ Тут йшлося про ухвали Президії СВУ від 6 травня 1917 р., у яких визнано Центральну Раду й Український національний конгрес виразниками волі українського народу, прагнення координації своєї діяльності з ними, обмеження своєї праці до оборони прав українського населення в зайнятих Центральними державами українських областях, популяризації у країнах Заходу визвольних змагань українців, ведення національно-освідомлювальної роботи серед військово-полонених українців у таборах Австро-Угорщини і Німеччини (Ухвали Президії Союзу визволення України. *Вістник*. 1917. Ч. 19. С. 289–290).

⁸⁸ ЦДІАЛ України. Ф. 309. Оп. 1. Спр. 2020. Арк. 17–18; Нова Рада. 1917. 22, 23 серпня.

⁸⁹ Дорошенко В. Відповідь напасникам. Відень, 1917. С. 15.

⁹⁰ Перша українська конференція в Німеччині. *Вільне слово*. 1917. 9 травня.

зробили Д. Донцов і О. Скоропис-Йолтуховський, М. Меленевський, як переконаний прихильник соціал-демократичного шляху розвитку незалежної України, не збирався⁹¹.

Мар'ян Меленевський у той час уже перебував у Києві й разом з Олександром Скоропис-Йолтуховським та Євгеном Голіцинським, членом київського комітету союзу, на нараді 26 квітня 1918 р. прийняли проект плану щодо саморозпуску СВУ, який погодили з Володимиром Дорошенком у Львові й передали Андрієві Жукову до Відня. Пізніше останній згадував, що план-проект він відтворив на основі чернетки, яка випадково збереглася під час обшуку в Києві на квартирі племінниці дружини Євгенії Гайдаренко⁹².

30 червня 1918 р. була опублікована заява про саморозпуск Союзу визволення України за підписом А. Жука. Члени організації вважали, що здобуття Україною державної незалежності й утворення легальних українських репрезентаційних органів підтверджувало виконання його основного завдання⁹³.

За даними Наталії Харченко, дослідниці життєвого шляху Мар'яна Меленевського, й наведеного факту, він 1918 р. разом із дружиною і маленьким сином Іваном уже перебував у Києві, де відкрив приватну торгівлю та зайнявся посередницькими операціями. Наприкінці 1919 р. Меленевського, як людину знайому, з практичним досвідом і зв'язкам, уряд Директорії УНР скерував до Лондона в якості радника її дипломатичної місії на чолі з Миколою Стаховським. Її завдання полягало в лобюванні інтересів України в уряді Великої Британії під час роботи Паризької мирної конференції. Тому на ефективність роботи покладали великі сподівання⁹⁴.

Виїзд Меленевського до Лондона підтверджував лист Скорописа-Йолтуховського від 13 листопада 1919 р. із Відня до Євгена Чикаленка: «Тут тепер з Кам'янця [там у той час знаходився уряд Директорії – *I. П.*] через Варшаву проїздом на Лондон знаходиться Меленевський... На жаль, ніяких новин про Київ він зовсім не привіз..., окрім, хіба того загального факту, що по денікінській статистиці у Києві відсоток українців зріс більш ніж у двоє, малороси впали з 8 на 2 %, і відсоток москалів абсолютно зменшився і не виносить вже 45 %»⁹⁵.

Однак після невдачі переговорів Директорії з Антантою, підписання у квітні 1920 р. договору з Польщею, за яким визнавалася окупація території Східної Галичини, Холмщини, Підляшшя, Полісся і Волині, зникла необхідність подальшої роботи місії.

Мар'ян Меленевський залишився в Лондоні, де з 1921 р. працював агентом у представництві Центральної комісії допомоги голодуючим, створеної в Україні, і збирав кошти для допомоги українському селянству, яке вимирило.

Наприкінці 1922 р. він очолив лондонську агенцію новоутвореного змішаного радянсько-німецького торгового товариства «Vostwag». Йому доводилося у службових справах багато роз'їжджати Європою. Зустрічався з багатьма знайомими українцями, серед них і Д. Дорошенко, з яким побачився у Берліні весною 1923 р. Як відомо, тоді Меленевський остаточно підтвердив службу в більшовиків. Свій перехід до них він з'ясував та умотивував у статті «Куди йти?», надрукованій у радянофільському

⁹¹ Головченко В. Політичний портрет Мар'яна Меленевського. С. 108.

⁹² LAC. R-2297-O-3-E. Vol. 15. File 5.

⁹³ Вістник політики, літератури й життя. 1918. Ч. 26. С. 393.

⁹⁴ Харченко Н. «Я намагався совісно виконати свої обов'язки громадянина УСРР...». С. 165.

⁹⁵ Чикаленко Є. Щоденник. 1919–1920. Київ; Нью-Йорк, 2005. С. 162–163.

місячнику «Нова громада», що виходив у Відні. У ній відкрито підтримав утвердження більшовицької влади в Україні та її національну політику⁹⁶.

Дмитро Дорошенко згодом згадував, що, зустрівшись із Меленевським, він «на правах старого товариша запитав його, як це він од праці в Союзі визволення України докотився до служби у більшовиків». Той відповів, що «треба служити своєму народові при всяких обставинах і при всяких умовах». «Отже, – наголошував Д. Дорошенко, – свою співпрацю з більшовиками він вважав за службу інтересам українського народу. Безумовно, в його устах це звучало щиро». Очевидно, Дорошенко не поділяв такого вибору, але добре знав, що Меленевський був «дуже експансивної, палкої вдачі, готовий перекидатися з однієї крайності в другу і дійсно не раз такі скоки робив, але робив їх щиро і з переконання... продажною людиною він не був»⁹⁷.

У 1923 р. Меленевський – працівник лондонського представництва Укрзовнішторгу, згодом – заступник секретаря організованого в Лондоні Об'єднаного представництва української кооперації – «Коопукра», з досить значним на той час капіталом у 30 тис. фунтів стерлінгів⁹⁸.

До «Коопукри» входили всі центральні кооперативні спілки, а головним напрямом діяльності було посередництво в закупівлі кооперативами закордонних товарів – продуктів харчування, різних матеріалів для їхнього зберігання та транспортування, мінеральних добрив, техніки для різних видів сільського господарства.

Від 1927 р. і до початку 1930 р. «Коопукра» займалася передовсім реалізацією різних товарів птахівництва, тваринництва, молочної продукції, городництва, садівництва, проводила велику маркетингову роботу. У 1928/1929 господарському році операції «Коопукри» сягнули майже півмільйона фунтів стерлінгів⁹⁹.

У зв'язку з колективізацією, т. зв. розкуркуленням селянських господарств, почався наступ на кооперацію, ліквідовувалися її представництва. У 1930 р. закрито лондонське представництво «Коопукри», і Меленевський разом з іншими працівниками повернувся до Радянського Союзу. За рознарядкою Наркомату торгівлі його призначено на посаду штатного доповідача з питань сільськогосподарського експорту Української зовнішньоторговельної палати¹⁰⁰.

Мар'яна Меленевського раптово заарештували восени 1930 р. Він нічим не міг цього пояснити, стверджуючи на допиті у ДПУ УСРР: «Загалом я намагався совісно виконувати свої обов'язки громадянина УСРР. Це можуть підтвердити всі ті товариші, з якими мені доводилось працювати в Лондоні». Розмірковуючи щодо причин арешту, Меленевський категорично твердив: «В активну політику, в справжньому розумінні цього слова Коопукра на основі розпоряджень Н[ародного] К[омісаріату] Т[оргівлі] не могла втручатись... Рішучо заявляю, що з жодними ворогами (українцями чи неукраїнцями) Радянського Союзу Коопукра в цілому і її співробітники зокрема не злигувались і не переплітались і рішуче відкидаю подібні наклепи на себе»¹⁰¹.

⁹⁶ Меленевський М. (Іван Гилька) Куди йти? Відень, 1923. Ч. 1. С. 33–40.

⁹⁷ Дорошенко Д. З історії української політичної думки за часів світової війни. Прага, 1936. С. 40.

⁹⁸ Харченко Н. «Я намагався совісно виконувати свої обов'язки громадянина УСРР...». С. 165.

⁹⁹ Там само. С. 165–167.

¹⁰⁰ Там само. С. 167.

¹⁰¹ Там само.

Однак усі висловлені Меленевському звинувачення – участь в Українському національному центрі, Блоці українських та галицьких антирадянських партій і окремих груп української контрреволюційної громадськості – не були доведені. За півтора року, 10 травня 1932 р., слідство у його справі закрили за недоведеністю складу злочину і М. Меленевського звільнили з-під варті¹⁰².

Наступні 5 років він працював консультантом відділу постачання Головшовку Наркомату легкої промисловості СРСР. За обвинувачення в участі у контрреволюційній терористичній організації Меленевського заарештували органи Народного комітету внутрішніх справ (НКВС). За вироком військової колегії Верховного суду СРСР від 20 січня 1938 р. його того ж дня розстріляли. Він похований на Бутовському розстрільному полігоні НКВС поблизу підмосковного радгоспу «Комунарка». Реабілітований 1 серпня 1957 р.¹⁰³.

Підсумовуючи, можна ствердити, що, незважаючи на свої пошуки, хитання, здобутки і втрати, М. Меленевський завжди стремів працювати на користь своєму народові, був відданим, незалежно від змісту та форми, українській державності.

REFERENCES

- Basok [Melenevskiy M.]. (1911). Do roboty cherez yednannia. *Nash Holos*, 11–12, 505 [in Ukrainian].
- Bolharskyi Natsionalnyi Soiuz do Soiuza vyzvolennia Ukrainy. (1914). *Vistnyk*, 1, 7 [in Ukrainian].
- Chykalenko, Ye. (2005). *Shchodennyk. 1919–1920*. Kyiv; New York [in Ukrainian].
- Dashkevych, Ya. *Turetsko-ukrainski vzaiemovidnosyny v pershii polovyni XX stolittia. Informatsiini stosunki: natsionalnyi aspekt*. Retrieved from <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/37064/04-Dashkevich.pdf> [in Ukrainian].
- Deklaratsiia Talaat-beia. (1915). *Vistnyk*, 5–6, 1 [in Ukrainian].
- Do hromadskoi dumky Yevropy! (1914). *Vistnyk*, 1, 2 [in Ukrainian].
- Doroshenko, D. (1936). *Z istorii ukrainskoi politychnoi dumky za chasiv svitovoi viiny*. Prague [in Ukrainian].
- Doroshenko, V. (1917). *Vidpovid napasnykam*. Vienna [in Ukrainian].
- Fediukov, O. (2017). *Ukrainska sotsial-demokratychna spilka na pochatku XX st.: u poshukakh ideino-politychnoi identychnosti*. Kamianets-Podilskyi [in Ukrainian].
- Hermaize, O. (1926). *Narysy z istorii revoliutsiinoho rukhu na Ukraini*. Kyiv [in Ukrainian].
- Holovchenko, V. (2000). Politychnyi portret Mariana Melenevskoho. *Kyivska staryna*, 4, 97 [in Ukrainian].
- Hornikiewicz, Von T. (1966). *Ereignisse in der Ukraine 1914–1922 deren Bedeutung und historische Hintergründe* (Vol. 1). Philadelphia [in German].
- Kharchenko, N. (2005). «Ia namahavsia sovisno vykonuvaty svoi oboviazky hromadianyna USRR...». In *Reabilitovanyi istoriieiu. Kharkivska oblast* (B. 1, Pt. 1). Kyiv; Kharkiv [in Ukrainian].
- Kolesnyk, V. (2004). Ukrainska sotsialistychna partiia. Stvorennia, prohramno-tematychni zasady, diialnist. *Istorychnyi zhurnal*, 8, 84–90 [in Ukrainian].

¹⁰²Там само. С. 168.

¹⁰³Реабілітовані історією. Харківська область. Київ; Харків, 2005. Кн. 1. Ч. 1. С. 168, 747.

- Lenin, V. I. (1975). Lyst Baskovi. In *Povne zibrannia tvoriv* (Vol. 49, p. 47). Kyiv [in Ukrainian].
- Lenin, V. I. (1975). Lyst O. M. Loli. In *Povne zibrannia tvoriv* (Vol. 48, p. 199). Kyiv [in Ukrainian].
- Levynskiy, V. (1936). Naddnyprianska politychna emihratsiia u Lvovi v rr. 1904–1905. In *Symon Petliura v molodosti. Zbirka spomyniv* (pp. 78–85). Lviv [in Ukrainian].
- [Melenevskiy M.]. (1914). Vidozva Soiuzu vyzvolennia Ukrainy do rumunskoho narodu. *Vistnyk*, 1, 5 [in Ukrainian].
- Melenevskiy, M. (1915). Vlasnymi sylamy. *Vistnyk*, 15–16, 1–2 [in Ukrainian].
- Melenevskiy, M. (1917). Nashe vidnoshennia do revoliutsii v Rosii. *Vistnyk*, 16, 241 [in Ukrainian].
- Melenevskiy, M. (1923). (*Ivan Hylka*). *Kudy yty?* (Pt. 1). Vienna [in Ukrainian].
- Nasha platforma. (1914). *Vistnyk Soiuzu vyzvolennia Ukrainy* (*Vistnyk*), 1, 1–2 [in Ukrainian].
- Nazaruk, Yu. (2007). Druha emihratsiina doba zhyttia i diialnosti Oleksandra Skoropysa-Yoltukhovskoho (naperedodni ta pislia pochatku Pershoi svitovoi viiny). *Naukovi zapysky Natsionalnoho universytetu «Ostrozka Akademiia»*. *Istorychni nauky*, 9, 256–267 [in Ukrainian].
- Nova Rada. (1917, Serpen 22, 23) [in Ukrainian].
- Nova ukrainska partiia. (1905, Cherven 17 (30)). Dilo [in Ukrainian].
- Pater, I. (2000). *Soiuz vyzvolennia Ukrainy: problemy derzhavnosti i sobornosti*. Lviv [in Ukrainian].
- Persha ukrainska konferentsiia v Nimechchyni. (1917, Traven 9). *Vilne slovo* [in Ukrainian].
- Reabilitovani istoriieiu. Kharkivska oblast. (2005). (B. 1, Pt. 1). Kyiv; Kharkiv [in Ukrainian].
- Rozdolskiy, R. (1969). Do istorii «Soiuzu vyzvolennia Ukrainy». *Ukrainskyi samostiinyk*, 1, 2 [in Ukrainian].
- Skoropys-Yoltukhovskiy, O. (1920–1921). Moi «zlochyny». *Khliborobska Ukraina*, 2 (II–IV) [in Ukrainian].
- Stvorennia ukrainskykh politychnykh partii. Ukrainska sotsialistychna partiia. Retrieved from eshool.dn.ua [in Ukrainian].
- Terletskiy, O. (1919). *Istoriia ukrainskoi hromady v Rashtati 1915–1918*. Kyiv; Leipzig [in Ukrainian].
- Ukhvaly Prezydii Soiuzu vyzvolennia Ukrainy. (1917). *Vistnyk*, 19, 289–290 [in Ukrainian].
- Vidozva Soiuzu vyzvolennia Ukrainy do turetskoho narodu. (1914). *Vistnyk*, 2, 8–9 [in Ukrainian].
- Vistnyk polityky, literatury y zhyttia*. (1918), 26, 393 [in Ukrainian].
- Vistnyk*. (1915), 7–8, 24 [in Ukrainian].
- Wolfdieter, B. (1965). Österreich-Ungarn und der «Bund zur Befreiung der Ukraine». In *Österreich und Europa. Festgabe für Hugo Hantch zum 70. Geburtstag*. Graz; Wien; Köln [in German].

Ivan PATER*Doctor of Historical Sciences, Professor**Chief Researcher at the Department of Contemporary History**I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine**ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-4340-7735>**e-mail: I.Pater@nas.gov.ua***«HE WAS NOT A CORRUPT PERSON»****(sketches to a political portrait of Marian Melenevskiy)**

The paper scrutinizes the beginning of Marian Melenevskiy's revolutionary activities, his participation in student movements, peasant strikes, founding the organization of rural workers, and the distribution of campaign pieces among the peasants with a call to defend their economic rights, for which he was exiled. His close cooperation with the Ukrainian Socialist Party, its material support, and recognition of the program are stressed, as well as his quite significant financing of the Revolutionary Ukrainian Party and enthusiastic activity in its Foreign Committee. Differences between the political emigrants-erupists and the Central Committee of the RUP in Naddniproianshchyna region on the issue of the party's status are pointed out: regarding unification with the Russian Social Democratic Workers' Party (RSDWP) or preserving the organization's full party independence.

The negation by M. Melenevskiy's group of the national principle in the Ukrainian labor movement and slogans of the autonomy of Ukraine led to the split of the RUP into two organizations – the Ukrainian Social Democratic Union and the Ukrainian Social Democratic Labor Party. Emphasis is placed on the merging of the Union with the RSDWP, its transition to the class struggle basis, neglecting a national factor by members of the Union, and non-recognition of Ukraine's independence postulate. Additionally, there are noted the Union's activities success during the elections to the II State Duma in 1907, and its defeat during the reaction to provocateurs' denunciation, the arrest of its members, Melenevskiy's unsuccessful attempt to revive the organization's activities abroad and in Ukraine.

Dynamic activities of Melenevskiy in the Union for the Liberation of Ukraine (ULU), created with the outbreak of World War I, are revealed. The author stresses Melenevskiy's co-authorship of ULU's appeals to the European peoples, conducting extensive information and diplomatic work in the Black Sea-Balkan region, in particular in Turkey, in an attempt to use it as a springboard for Ukrainian insurgent actions on the Black Sea coast, his cooperation with Turkish government factors and the recognition of independent state aspirations of Ukrainians.

A negative attitude of the Russian social democrats to Melenevskiy's state ideas is shown, and his focus only on his national forces in achieving the state independence of Ukraine is highlighted. While welcoming the February revolution in Russia, he hoped for the total liberation of the Ukrainian people from Moscow despotism and refused to participate in the work of the Hetman's government. His diplomatic activities and work in various Soviet trade and cooperative offices in London are highlighted. To sum up, the unreasonableness of the first and second arrests of M. Melenevskiy and the shooting execution sentence handed down by the relevant judicial authorities of the USSR are shown.

Keywords: Marian Melenevskiy, Union, Union for the Liberation of Ukraine (ULU), Bolsheviks, trade and cooperative representative offices.

Андрій СОВА

*доктор історичних наук, доцент, старший дослідник
доцент кафедри олімпійської освіти*

*Львівського державного університету фізичної культури ім. І. Боберського
старший науковий співробітник відділу новітньої історії*

Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0548-4975>

e-mail: sovaandrij1980@gmail.com

«СОКІЛ-БАТЬКО» МАЄ ВПРАВДІ ВЖЕ ДОСИТЬ РІЖНИХ ЖУРЬ». ІЗ НЕВІДОМОГО ЛИСТУВАННЯ ІВАНА БОБЕРСЬКОГО ТА КЕРІВНИЦТВА ТОВАРИСТВА «СОКІЛ-БАТЬКО» У ЛЬВОВІ

Зазначено, що величезна епістолярна спадщина суспільно-культурного та військово-політичного діяча проф. Івана Боберського не стала предметом окремого дослідження в українській науці. Представлено 12 листів, які зберігаються у фонді 312 «Українське спортивне товариство “Сокіл-Батько”, м. Львів» Центрального державного історичного архіву України у Львові. Встановлено, що вони датуються 1937 р. і висвітлюють відносини І. Боберського з керівництвом українського товариства «Сокіл-Батько» у Львові. Завдяки їм з'ясовано, які зусилля в діаспорі та Галичині докладав І. Боберський для збору коштів на діяльність сокільного руху, зокрема для облаштування руханково-спортової площі «Сокола-Батька» («Українського городу»), розташованого у Львові. Із них почерпнуто інформацію про редакторську працю професора, зокрема над другим виданням Едварда Жарського «Основи Сокільства».

З'ясовано, що листи містять дані про плани українського сокільства в Галичині, зокрема про підготовку IV Краєвого здвигу, який мав відбутися у Львові 1938 р., впровадження нових видів спорту й ін. У листі І. Боберського до «Сокола-Батька» за 10 вересня 1937 р. знайдено його аналітичну статтю під назвою «Гартована сталь», яку з незначними змінами опубліковано в сокільському календарі на 1938 р.

Констатовано, що представлена епістолярна спадщина 1930-х років – це частина цікавого й унікального листування, що проливає світло як на життєвий шлях І. Боберського, так і на чимало подій української історії міжвоєнної доби.

Ключові слова: Іван Боберський, Канада, Сполучені Штати Америки, Швейцарія, Словенія, Тржич, Галичина, Львів, українське гімнастичне товариство «Сокіл-Батько», площа «Сокола-Батька» («Український город»), сокільська періодика, спорт.

Листування проф. Івана Боберського (1873–1947)¹ не стало предметом окремого вивчення в українській науці насамперед через те, що в радянський період на цю тему було накладено табу. Лише з проголошенням незалежності України його ім'я повернулося до наукового дискурсу, однак листування ще тривалий час залишалося поза ним. Лише зрідка в наукових працях є поклики на поодинокі листи. Виняток становить публікація Юрія Тимошенка², у якій проаналізовано 48 листів Івана Боберського до старшини «Союзу українських сокільських організацій за кордоном», датованих 1932–1939 рр., що зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань України.

За роки незалежності в оприлюдненні епістолярію І. Боберського зроблено лише перші кроки. Юрій Мицик опублікував шість листів професора до історика Михайла Грушевського (датовані 16 квітня 1913 р., 25 липня 1913 р., 4 серпня 1913 р., 8 серпня 1913 р., серпнем 1913 р., 30 серпня 1913 р.)³, три – до одного з визначних діячів української діаспори в Канаді – протестантського пастора Івана Роберта Ковалевича (25 вересня 1923 р., 1 вересня 1935 р., 21 грудня 1936 р.)⁴ та чотири – до українського письменника, перекладача, журналіста Остапа Грицяя (21, 22, 25 вересня 1944 р.). Юрій Мицик та Інна Тарасенко ввели до наукового обігу витяги з листування «Української мистецької накладні» до Івана Боберського (липень–жовтень 1922 р.)⁵, а також листи з українським хореографом і популяризатором українського народного танцю Василем Авраменком⁶.

Один лист В'ячеслава Липинського до Івана Боберського, датований 29 квітня 1924 р., опубліковано в першому томі архівної серії повного зібрання творчої спадщини В'ячеслава Липинського⁷. Два витяги з листів до діяча українського сокільського руху в Чехословаччині Миколи Масюкевича (26 квітня 1934 р.) і старшини Союзу українських сокільських організацій за кордоном (14 травня 1934 р.) містяться у

¹ Детальніше про нього див.: Сова А., Тимчак Я. Іван Боберський – основоположник української тіловиховної і спортової традиції. Львів: «Апріорі», 2017. 232 с.; Сова А. Іван Боберський: суспільно-культурна, військово-політична та освітньо-виховна діяльність: монографія. Львів, 2019. 512 с.

² Тимошенко Ю. Невідома епістолярна спадщина Івана Боберського. *Часопис української історії* / за ред. док. іст. наук, проф. А. П. Коцура. Київ, 2014. Вип. 28. С. 47–54; Тимошенко Ю. О. Історичні умови та специфіка розвитку спорту й фізичного виховання в радянській Україні в 20–40-ві роки ХХ ст. Київ: ТОВ «НВП» Інтерсервіс, 2014. 446 с.

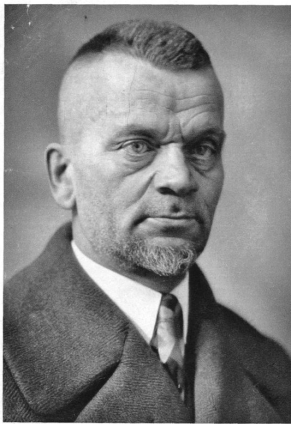
³ Мицик Ю. З листів до Михайла Грушевського. *Український історик*. Нью-Йорк; Київ; Львів; Торонто; Париж, 2002. Вип. 1–4 (152–155). С. 495–498. Листи проінтерпретовані у публікації: Білинський Л. Листування Івана Боберського з Михайлом Грушевським. *Наукові записки Тернопільського педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія*. Тернопіль, 2005. Вип. 2. С. 90–93.

⁴ Український голокост 1932–1933: Свідчення тих, хто вижив: у 10 т. / за ред. Ю. Мицика. Київ: Вид. Дім «Києво-Могилянська академія», 2006. Т. 3 / упоряд.: Ю. Мицик, Л. Іваннікова. С. 207–209; Мицик Ю. А. Два незаних листи Івана Боберського. *Матістеріум. Історичні студії*. Київ: НаУКМА, 2015. Вип. 54. С. 87–91.

⁵ Мицик Ю., Тарасенко І. З листів Івана Боберського до Остапа Грицяя. *Київські історичні студії: науковий журнал*. Київ, 2018. № 2 (7). С. 118–123.

⁶ Мицик Ю., Тарасенко І. Із листування Василя Авраменка з Іваном Боберським. *Корсунський часопис*. Корсунь-Шевченківський, 2019. Ч. 37. С. 3–32.

⁷ Листування В. Липинського / ред.: Я. Пеленський, Р. Залуцький, Х. Пеленська та ін. Київ: «Смолоскип», 2003. Т. 1. С. 216.

Поштівка «Союзу українського сокільства за кордоном». Лицева сторона, фотопортрет Івана Боберського, почесного голови цієї організації. Прага, 1934 р.

збірнику документів і матеріалів про українську політичну еміграцію 1919–1945 рр.⁸

Автор цієї статті опублікував три листи Івана Боберського до Олександра Тисовського (2 липня 1912 р., 15 серпня 1914 р., 22 серпня 1915 р.)⁹ та дев'ять, що висвітлюють відносини Боберського й керівництва українського товариства «Сокіл-Батько» у Львові у 1920-х – на початку 1930-х років (20 вересня 1927 р., 6 березня 1928 р., 22 червня 1928 р., не раніше 4 травня 1928 р. (два листи), 26 жовтня 1931 р., 8 серпня, 17 серпня і 29 грудня 1936 р.)¹⁰. У 2019 р. автор опублікував 13 листів з епістолярної спадщини професора, а також проаналізував понад сотню у монографічному дослідженні, присвяченому цій постаті¹¹.

Епістолярні джерела вказаної теми зберігаються у Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (Ф. 1073, 2192, 4360, 4379), Центральному державному історичному архіві України у Києві (Ф. 1235), Центральному державному історичному архіві України у Львові (Ф. 312, 358 – 360, 366, 368, 381, 385, 389, 398, 410), архіві українського студентського товариства «Січ» у Граці, Осередку української культури і освіти у Вінніпезі, приватних архівах тощо. Отже, епістолярна спадщина І. Боберського чекає скрупульозного опрацювання та введення до наукового обігу.

У пропонованій статті увазі читача представлено 12 листів, які зберігаються у фонді 312 «Українське спортивне товариство “Сокіл-Батько”, м. Львів» Центрального державного історичного архіву України у Львові. Вони датуються 1937 р. Із них сім – листи І. Боберського, адресовані керівництву «Сокола-Батька» (2 січня, 8 лютого (два листи), 23 березня, 26 квітня, 30 серпня, 10 вересня), п'ять – керівництва «Сокола-Батька» до І. Боберського (5 лютого, 11 лютого, 30 квітня, 3 липня, 20 грудня).

⁸ Українська політична еміграція 1919–1945. Документи і матеріали / Ю. А. Левенець (співгол.), В. А. Смолій (співгол.), В. М. Литвин, В. С. Лозицький та ін.; упоряд.: В. С. Лозицький (керівник), О. В. Бажан, С. І. Власенко, А. В. Кентій. Київ: Парламентське вид-во, 2008. С. 500–501.

⁹ Сова А. «Вічно читаємо про війну з усіх боків». 3 листів Івана Боберського до Олександра Тисовського. *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника*: зб. наук. праць / редкол.: М. М. Романюк (гол. ред.) та ін. Львів, 2016. Вип. 8 (24). С. 203–216.

¹⁰ Сова А. «Маю много роботи і пишу коротко». 3 невідомого листування Івана Боберського та старшини українського товариства «Сокіл-Батько». *Записки Львівської національної наукової бібліотеки України імені В. Стефаника*: зб. наук. праць / редкол.: М. М. Романюк (гол. ред.) та ін. Львів, 2017. Вип. 9 (25). С. 502–513; Сова А. «Щирий привіт з XI Олімпійських весесвітних змагань в Берліні!» – з невідомого листування Івана Боберського та керівництва українського товариства «Сокіл-Батько». *Новітня доба* / відп. ред. І. Соляр; упоряд. і наук. ред.: М. Романюк, О. Стасюк. Львів, 2017. Вип. 5. С. 208–214.

¹¹ Сова А. Іван Боберський: суспільно-культурна, військово-політична та освітньо-виховна діяльність: монографія. Львів, 2019. 512 с.

Листування висвітлює процес збору коштів І. Боберського в діаспорі та Галичині на діяльність «Сокола-Батька» у Львові. У цьому контексті чимало зусиль докладалося для облаштування руханково-спортової площі «Сокола-Батька» («Український город»), що розташовувалася у Львові. З листів можемо почерпнути інформацію про редакторську працю Івана Боберського, зокрема над другим виданням Едварда Жарського «Основи Сокільства» (книга після відповідних правок вийшла в серії «Сокільська бібліотека» цього ж року). Листи містять дані про плани українського сокільства в Галичині, зокрема про підготовку IV Красвого здвигу, який мав відбутися у Львові 1938 р. (I проведено в 1911 р., II – 1914 р., III – 1934 р.)¹², упровадження нових видів спорту, які запропонував І. Боберський («змаг літання» – планерний спорт) та ін. У листі до «Сокола-Батька» за 10 вересня 1937 р. знаходимо його аналітичну статтю під назвою «Гартована сталь», яку з незначними змінами опубліковано в сокільському календарі на 1938 р.¹³.

Так, представлена епістолярна спадщина висвітлює стосунки І. Боберського та керівництва українського товариства «Сокіл-Батько» у Львові в 1930-х роках. Це – частина цікавого й унікального листування, що проливає світло як на життєвий шлях професора, так і на чимало подій української історії міжвоєнної доби.

В опублікованих листах збережено мову та правопис оригіналу.

Автор висловлює особливу подяку Олесі Стефанік – директорові Центрального державного історичного архіву України у Львові – за сприяння в пошуку документів.

№ 1*

Лист Івана Боберського до старшини товариства «Сокіл-Батько» у Львові
2 січня 1937 р.

**Пише: Tržič, Juhoslavija, vila ob bregu, Iwan Boberskyj, 2.I.1937.
Одержує: Львів, вул. Руська ч. 20, П. Т. «Сокіл-Батько», 5.I.1937.**

[печатка]**

Світле Товариство –

Посилаю даліше відбитки з листів, які пійшли до адресатів в Канаді і Америці.

1. Rev. M. Zalitch, Scranton, Pa., U. S. A. Цей духовний винен \$ 300.00 адвокату Ю. Шкваркови, а цей призначив ті гроші на народну оборону. Це малиби бути

¹² Детальніше див.: Сова А. Іван Боберський – провідний діяч українського сокільського руху. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2017. Вип. 30: Український визвольний рух XX століття. С. 3–22; Сова А. Внесок Івана Боберського в підготовку та проведення Шевченківського здвигу 1914 року у Львові. *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. Львів, 2018. Вип. 31. С. 145–155.

¹³ Боберський І. Гартована сталь. *Сокільський календарець 1938*. Львів: видав Сокіл-Батько, 1937. С. 29–30.

* Тут і далі слова та цифри, які І. Боберський виділив у тексті, подано курсивом.

** Лист завірений печаткою товариства «Сокіл-Батько» у Львові. Відбиток чорнильний, фіолетовий, прямокутний, без зображення. Легенда: ««СОКІЛ-БАТЬКО» прийшло дня [вписано від руки – 5.I. – А. С.]. Ч. прот. [вписано від руки – 27/37. – А. С.]. полагоджено ...».

цілі, які поставив собі «Сокіл-Батько». Цей довг треба з панотця Мірона Залітача стягнути. Треба пригадувати і просити. Він стягається бути чесним, хочай є шефом від чесности і навчас других чесности. Длятого поставив я йому найдальше ідуче предложення, щоби що місяця звертав по *одному доляреви*. Це нарощно так, щоб не говорив, що не може цього виконати. Він вже писав до мене, що не має гроша. Однак духовенство в Америці стоїть добре. Будемо бачити, що зробить. Його треба просити і просити та змучити просьбами. Колиб не дався, оголошу всі мої листи до нього в часописях. Однак перед тим маю ще оден помисл екзеквовання.

2. Лист до товариства «Провидіння» «Providence» в Філядельфії. Так зване «католицьке» товариство, яке всюди зазначає, що є для греко-католиків. Дуже скупе, хочай маєтне. Длятого предложив я виразно, щоб товариство купило *чотири квадратів метри*. Коли пришлють десять долярів, то це значна квота, бо ці люди, мають свої власні цілі: захоронки, школи, церкви. До них треба що року вислати якісь звіти і просьбу. Опісля можна лаяти. З українським громадянством інакше не йде. Письмо уложене відповідно до умового стану старшини і членів.

3. Письмо до «Брацтва св. отця Николая в Канаді» у Вінніпезі. Товариство має гроші, однак також скупе і тяжке у своїх рухах. Там самі селяни, страшно ошадні. Все хочать мати «за бездурно» і даток приходить їм ухвалити дуже тяжко. Я предложив длятого, що гроші можуть зложити на конто «Сокола-Батька» ч. *D. 5272* в філії банку The bank of Montreal corner selkirk ave., and mo gregor street. Нераз сам труд посилення гроша знеохочує людей за морем до ухвалювання датків. Вони не є певні, що даток зайде. Це лучалося вже навіть з «Соколом-Батьком». Справа тисячки від д-ра С. Гриневецького в Шіказі була свого часу головна на Европу і Америку. Вона много попсола в збиранню датків за морем. Будемо бачити, чи що дадуть. Коли нічого не ухвалять, треба дальше просити, урядово і приватно, бо це товариство має гроші, може дати і повинно дати. Приймає члени лише греко-католиків.

4. Письмо до «Взаїмної помочі» у Вінніпезі. Товариство о половину біднійше від «Брацтва св. отця Миколая», однак там є інтелігентнійше думаючі люди і вони розуміють, що датки приносять для них розголос. Колиб лише на зборах не виринув якийсь противник «Сокола-Батька», якому уроїлося, що «Сокіл-Батько» повинен був вже виправити одну армію на Варшаву а другу на Москву і длячого ще цього не виконав? Длятого не заслугоє на ніяку підмогу. До цього товариства треба слати що року друки, звіти і просьбу. Що року могли б дати хочай \$ *20.00* на вишколення молоді руханкою і змагом. «Товариства взаїмна поміч» приймає в члени кожного українця. Клониться більше до автокефального православія.

Щиро здоровлю.

Гаразд.

Іван Боберський

2. січня 1937. субота.

/Іван Боберський/

№ 2

Лист старшини товариства «Сокіл-Батько» у Львові до
Івана Боберського

5 лютого 1937 р.

341/37

5. лютого 1937.

Проф. Іван Боберський

в Тржич.

У зв'язку з наміром видання другого накладу «Основ Сокільства»¹⁴, рішила Старшина «Сокола-Батька» переслати Вам рукопис до ласкавого переглядення і пороблення ев[індеальних] правок.

Якщоб ця справа не спричина б Вам спеціальних труднощів, ми б прохали о можливо спішне пересланню нам Ваших цінних зауваг так, щоб рукопис вже біля 15–20. ц[ього] м[ісяця] міг піти до друку.

В надії на прихильне полагождення нашого прохання, остаємо зі сокільським

ГАРАЗД

За Старшину:

голова

справник

ЦДДА України у Львові. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 39. Копія. Машинопис.

№ 3

Лист Івана Боберського до старшини товариства «Сокіл-Батько» у Львові

8 лютого 1937 р.

Пише: Tržič, vila ob bregu, Juhoslavija, Iwan Boberskyj, 8.II.1937.

Одержує: Львів, вул. Руська 20, П. Т. «Сокіл-Батько».

[печатка]*

Світле Товариство –

¹⁴ Йдеться про видання: Жарський Е. Основи Сокільства. II видання. Львів: Накладом «Сокола-Батька», 1937. 32 с. (Сокільська бібліотека; ч. 1).

* Лист завірений печаткою товариства «Сокіл-Батько» у Львові. Відбиток чорнильний, фіолетовий, прямокутний, без зображення. Легенда: ««СОКІЛ-БАТЬКО» прийшло дня [вписано від руки – 10.II. – А. С.]. Ч. прот. [вписано від руки – 394/37. – А. С.]. полагоджено...».

Позволю собі звернути увагу на оден змаг, який належить зачати плекати і старанно розвивати. З початку ходилоб о виклади про стан цього змагу, про можливости плекання його навіть при малих коштах, про поширення змислу і охоти до цього змагу між найширшими кругами молоді, про будову приладів, які до нього потрібні.

Цим змагом є літання. «Сокіл» говорить про свої крила, але ходить по землі. Найвисший вже час утворити «летунський відділ» і зачинати від найпростіших пояснень а кінчити на будові літаків без мотору, які вправляється в рух з горбків при помочі людей, що шарпнуть за линву. *Літайте соколи.*

«Сокіл-Батько» має вправді вже досить різних журб. Однак ця журба неминуча. Належалоб не зволікати і не розбалакуватись, але безпроводочно приеднати відчитника, якийби розумівся на літання. Він має оголосити чим скорше відчит лише для членів і доросту світлого товариства і подати до відома, в яких годинах відбуватиме виклади, пояснені рисунками, світлинами і дійсними моделями. Розглянутись за силами, зеднати їх собі і стягнути добровольців до студій літання.

Щиро здоровлю

Гаразд

Іван Боберський

Писано в Любляні, 8.ІІ.1937.

/Іван Боберський/

ЦДІА України у Львові. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 40. Оригінал. Машинопис.

№ 4

Лист Івана Боберського до товариства «Сокіл-Батько» у Львові

8 лютого 1937 р.

Світле товариство

Посилаю відбитку мого листа до «Ризниці» в Самборі.

Чи «Ризниця» написала вже до світлого товариства пояснення?

Коли ніт, прошу віднести до цього товариства з просьбою, щоб написала, в який спосіб перепише мою книжочку на «Сокола-Батька».

Гаразд

Дня 8.ІІ.1937.
Любляна.

Іван Боберський

Відбитка

ПИШЕ: TRZIC, VILA OB BREGU, JUNOSLAVIJA, IWAN BOBERSKYJ, 8.11.1937.
ОДЕРЖУЄ: ЛЬВІВ, РУСЬКА Д. П.Т. "СОКІЛ-БАТЬКО".

40 24

10.11
394/37
Ч.І.
ПОДАТИ

СВІТЛЕ ТОВАРИСТВО-

ПОЗВАЛЯЮ СЕБЕ ~~СВЕРНУТИ~~ ЗВЕРНУТИ УВАГУ НА ОДЕН ЗМАГ, ЯКИЙ НАЛЕЖИТЬ ЗАЧАТИ ПЛЕКАТИ І СТАРАННО РОЗВИВАТИ. З ПОЧАТКУ ХОДИЛОБ О ВИКЛАДИ ПРО СТАН ЦЬОГО ЗМАГУ, ПРО МОЖЛИВОСТІ ПЛЕКАННЯ ЙОГО НАВІТЬ ПРИ МАЛИХ КОШТАХ, ПРО ПОШИРЕННЯ ЗМІСЛУ І ОХОТИ ДО ЦЬОГО ЗМАГУ МІЖ НАЙШИРШИМИ КРУГАМИ МОЛОДІ, ПРО БУДОВУ ПРИЛАДІВ, ЯКІ ДО НЬОГО ПОТРІБНІ.

ЦИМ ЗМАГОМ Э ЛІТАННЯ. "СОКІЛ" ГОВОРИТЬ ПРО СВОІ КРИЛА, АЛЕ ХОДИТЬ ПО ЗЕМЛІ. НАЙВИШИЙ ВЖЕ ЧАС УТВОРИТИ "ЛЕТУНСЬКИЙ ВІДДІЛ" І ЗАЧИНАТИ ВІД НАЙПРОСТІЙШИХ ПОЯСНЕНЬ А КІНЧИТИ НА БУДОВІ ЛІТАКІВ БЕЗ МОТОРУ, ЯКІ ВПРАВЛЯЮТЬСЯ В РУХ З ГОРЬКІВ ПРИ ПОМОЧІ ЛЮДИЙ, ЩО ШАРПНУТЬ ЗА ЛИНВУ. ЛІТАЙТЕ СОКОЛИ.

"СОКІЛ-БАТЬКО" МАЄ ВПРАВДІ ВЖЕ ДОСИТЬ РІЖНИХ ЖУРЬ. ОДНАК ЦІ ЖУРВА НЕМИНУЧА. НАЛЕЖАЛОБ НЕ ЗВОЛІКАТИ І НЕ РОЗБАЛАКУВАТИСЬ, АЛЕ БЕЗПРОВОЛЧНО ПРИЗНАТИ ВІДЧИТНИКА, ЯКИМБИ РОЗУМІВСЯ НА ЛІТАННЮ. ВІН МАЄ ОГОЛОСИТИ ЧИМ СКОРОШЕ ВІДЧИТ ЛИШЕ ДЛІЯ ЧЛЕНІВ І ДОРОСТУ СВІТЛОГО ТОВАРИСТВА І ПОДАТИ ДО ВІДОМА, В ЯКИХ ГОДИНАХ ВІДБУВАТИМЕ ВИКЛАДИ, ПОЯСНЕНІ РИСУНКАМИ, СВІТЛИНАМИ І ДІЯНИМИ МОДЕЛЯМИ. РОЗГЛЯНУТИСЬ ЗА СИЛАМИ, ЗІДНАТИ ІХ СОБІ І СТЯГНУТИ ДОБРОВОЛЬЦІВ ДО СТУДІЙ ЛІТАННЯ.

ЩИРО ЗДОРОВЛЮ

ГАРАЗД

ІВАН БОБЕРСЬКИЙ
ПИСАНО В ЛЬВЬЯНІ 8.11.1937.

/Іван Боберський/

Відбитка для світлого товариства «Сокіл-Батько» Львів

[печатка]*

/Іван Боберський/

Світле товариство

«Рызниця»**

Самборь

Світла старшино товариства «Рызниця» –

Посідаю книжочку число 1036. виписану дня 10.IX.1904 на моє імя Іван Боберський, з удялом двацять корон, в товаристві «Рызниця» в Самборі.

Прошу цю книжочку з уділом на 20 корон переписати на товариство «Сокіл-Батько» Львів, вул. Руська ч. 20.

Латинкою пишеться це: Sokil-Batjko Lwow, Ruska ul. 20.

Відбитку цього письма одержує товариство «Сокіл-Батько» у Львові. Прошу написати до цього товариства, в який спосіб зволите полагодити формальности переписання уділової книжочки з мого імени на імя наведеного товариства.

З правдивим поважанням

/Іван Боберський/

професор Іван Боберський

Tržič, Juhoslavija
Дня 6-го січня*** 1937.

Відбитка

ЦДДА України у Львові. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 41–41 зв. Оригінал. Машинопис.

* Лист завірений печаткою товариства «Сокіл-Батько» у Львові. Відбиток чорнильний, фіолетовий, прямокутний, без зображення. Легенда: ««СОКІЛ-БАТЬКО» прийшло дня [вписано від руки – 10.II. – А. С.]. Ч. прот. [вписано від руки – 394/37. – А. С.]. полагоджено...».

** Так у тексті.

*** Слово «лютня» переправлено.

№ 5

Лист старшини товариства «Сокіл-Батько» у Львові до
Івана Боберського

11 лютого 1937 р.

404/37

11. лютого 1937.

Проф. Іван Боберський

в Тржич.

Потверджуючи відбір Вашого цінного письма з 8.П. ц[ього] р[оку], повідомляємо, що Старшина «Сокола-Батька» на своєму засіданні дня 10. ц[ього] м[ісяця] подрібно розглянула Ваш проект по сокільських гніздах нового змагу: «летунства без мотору» т. зв. «ширятьства». Доцінюючи велику вагу цього змагу для нашого національного організму а зокрема для розвою сокільської організації, вирішила старшина «Сокола-Батька» поробити кроки в напрямі започаткування цієї акції серед сокільських гнізд – покищо лише теоретично: викладами і т. зв. модельярством, бо на практичні вправи не дозволили б державні закони, що в цій ділянці цілковито виключають інгеренцію спортових товариств.

За переписаний уділ в Т[оварист]ві «Рызниця» в Самборі Старшина «Сокола-Батька» складає Вам щиру подяку. В цій справі відходить рівночасно письмо до «Сокола» в Самборі, щоби цю справу на місці припилював.

На кінці подаємо до ласкавого відома, що дня 6. ц[ього] м[ісяця] «Сокіл-Батько» дозволив собі переслати на Вашу адресу: Любляна, poste-рестанте (заподану нам п[аном] проф[есором] С[тепаном] Гайдучком) скрипт: «Основ Сокілства» до переглянення.

ГАРАЗД

За Старшину:

голова

справник

ЦДІА України у Львові. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 42–42 зв. Копія. Машинопис.

№ 6

Лист Івана Боберського до старшини товариства «Сокіл-Батько» у Львові

23 березня 1937 р.

Хв[альне] товариство
«Сокіл-Батько»
Вул. Руська 20.
Lwow Poland

Вігвам у Вінніпезі в Манітобі.
Дня 23.III.1937 р.

Підносимо лук і стріла вилітає з нашого вігвamu до Вашого огнища, щоб бистрий сокіл дістав привіт зпоза глибокого ставу.

/Корнило Продан/ /Іван Боберський/
/О. Іваськевич/ /о. Пантелеймон Божик/
/ /*

[печатка]**

ЦДДА України у Львові. Ф. 312. Оп. 1. Спр 6. Арк. 44–44 зв. Оригінал. Рукопис. Поштівка.

№ 7

Лист Івана Боберського до старшини товариства «Сокіл-Батько» у Львові

26 квітня 1937 р.

26.IV.1937. /Іван Боберський/

П. Т.
«Сокіл-Батько»
вулиця Руська 20
Дім «Дністра»
Lwow
Polen

26.IV.1937. Rapperswil. Schweir, Ewropa.
I. de Boberskyj Box 1616
Winnipeg, Man., Canada

П. Т.

Пересилаю привіт з Швейцарії, з міста, де був архів і музей, який пригадував, щоби насильство незабулось.

Коли не попрацюємо над собою щиро, нічо з нас не буде.

Над збіркою «ззз» (закупна землі) треба постійно працювати. Чи працюєте?

/Іван Боберський/

* Невідчитаний підпис.

** Лист завірений печаткою товариства «Сокіл-Батько» у Львові. Відбиток чорнильний, фіолетовий, прямокутний, без зображення. Легенда: ««СОКІЛ-БАТЬКО» прийшло дня [вписано від руки – 28.IV. – А. С.]. Ч. прот. [вписано від руки – 1139/37. – А. С.]. полагоджено...».

[печатка]*

*ЦДДА України у Львові. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 45–45 зв. Оригінал. Рукопис.
Поштівка.*

№ 8

**Лист старшини товариства «Сокіл-Батько» у Львові до
Івана Боберського**

30 квітня 1937 р.

1147/37

30. квітня 1937.

До
Високоповажаного Побратима
Проф. Івана Боберського

у Вінніпег-у.

Делегати Сокільських Гнізд краю і місцеві члени, зібрані на Загальних Зборах «Сокола-Батька» дня 25. квітня 1937. р., рішили однодушно переслати Вам на чужину сокільський привіт та подяку за постійну духову звязь із Краєвим Сокільством.

Українські Соколи будуть жити надією, що на IV. Краєвому Здвизі в 1938. р. зможуть гостити свого Сокільського Батька вже у своїм власнім, великим, великим «Українським Городі».

ГАРАЗД

За Старшину:

голова

справник

ЦДДА України у Львові. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 43. Копія. Машинопис.

№ 9

**Лист старшини товариства «Сокіл-Батько» у Львові до
Івана Боберського**

3 липня 1937 р.

1543/37

3. липня 1937.

* Лист завіреним печаткою товариства «Сокіл-Батько» у Львові. Відбиток чорнильний, фіолетовий, прямокутний, без зображення. Легенда: ««СОКІЛ-БАТЬКО» прийшло дня [вписано від руки – 28.IV. – А. С.]. Ч. прот. [вписано від руки – 1139/37. – А. С.]. полагоджено...».

Високоповажаний Побратим
Проф. ІВАН БОБЕРСЬКИЙ

у Тржич.

Батькові Українського Сокільства і Творцеві «Українського Городу» пересилає Старшина «Сокола-Батька» в День Імянин щиро сердечні желання кріпкого здоровля та МНОГИХ ЛІТ.

ГАРАЗД.

За Старшину:

голова

справник

ЦДІА України у Львові. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 46. Копія. Машинопис.

№ 10

Лист Івана Боберського до старшини товариства «Сокіл-Батько» у Львові

30 серпня 1937 р.

Tržič, Slovenja, Juhoslavija. 30.VIII.1937

Привіт шле
30.VIII.1937
з Словенії ББ

Ukrainian gymnastic
Association «Sokil» Ruska 20
Lwow Polska

Tržič, Juhoslavija, Boberskyj.
30.VIII.1937.

Світле Товариство –

Лист Ваш з дня 24. VIII. одержав я 28. VIII. Цього самого дня виступали в Люблянці з вправами добродії й опікуни. Сподіюсь, що часописці подали звіт.

За пояснення дякую.

Подяки за підмоги зпоза моря напевно пішли?

Щиро здоровлю.

Боберський.

Лван Боберський/

[печатка]*

ЦДДА України у Львові. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 47–47 зв. Оригінал. Рукопис. Поштівка.

№ 11

Лист Івана Боберського до старшини товариства «Сокіл-Батько» у Львові

10 вересня 1937 р.

[печатка]**

Первик.

ГАРТОВАНА СТАЛЬ

Життя приносить труди і невзгоди, які можемо перемогти, коли маємо здоровля і силу. Потрібна нам також відвага, щоб у змаганнях не лякатись противників, коли вони виходять сердито назустріч і стараються нас спинити.

Здоровий, сильний і відважний чоловік дає собі раду в світі; слабкий паде, бо життя силує людей міритись із собою, а також із землею, морем, вітрами, студенню, спекою. Життя приневолює дужатись, співубігатись, переганятись. Безупинно боремось за місце, яке хочемо зайняти і придержати.

Стають до бою люди, дужаються з собою народи.

Для того нема чоловіка, нема народу, який не хотівби бути здоровим, міцним, відважним, витревалим. Тіло людське, це прилад руху і лише рухом можна удержати його в добрім стані, скріпити його і загартувати.

Товариство «Сокіл-Батько» і його співтовариства – сини «Соколи» поставили собі за задачу зміцнити тіло й ум руховими вправами після досвіду, що його зібрали народи від давних, давних літ. Вправи провадяться в рухівнях, на майданах, на свободних просторах безмежної природи у всіх порах року. Ніхто не є виключений, чи він бідний, чи багатий, чи селянин, чи міщанин, молодий, чи старий, малий, чи великий, дівчина, чи хлопець. Охота бути здоровим, кріпким, смілим, гарним спільна всім людям. Бажають вони уладити собі життя красше і продовжити його як найдалше.

Мязи, нерви, кости гартується здоровим способом життя і правильною руханкою. Легкі мають стати сильні до віддиху, серце має видержати напругу, мозок має притомно і швидко думати і піддержати нас, щоб ми були встані всякі перепони проломити і наше діло викінчити.

* Лист завірений печаткою товариства «Сокіл-Батько» у Львові. Відбиток чорнильний, фіолетовий, прямокутний, без зображення. Легенда: «“СОКІЛ-БАТЬКО” прийшло дня [вписано від руки – 2.XI. – А. С.]. Ч. прот. [вписано від руки – 2040/37. – А. С.]. полагоджено...».

** Лист завірений печаткою товариства «Сокіл-Батько» у Львові. Відбиток чорнильний, фіолетовий, прямокутний, без зображення. Легенда: «“СОКІЛ-БАТЬКО” прийшло дня [вписано від руки – 14.IX. – А. С.]. Ч. прот. [вписано від руки – 2129/37. – А. С.]. полагоджено...».

№ 0 АПН 14. IX.
 Прот. 2129/77
 ГАРТОВАНА СИМЛЬ

ЖИТТЯ ПРИНОСИТЬ ТРУДИ І НЕВЗГОДИНИ, ЯКІ МОЖЕМО
 ПОКОНАТИ, КОЛИ МАЄМО ЗДОРОВЛІ І СИЛУ. ПОТРІБНА НАМ ТАКОЖ ВІДВАГА,
 ЩОБ НЕ ЛІКАТИСЬ ПРОТИВНИКІВ, КОЛИ ВОНИ ВИХОДЯТЬ СЕРДИТО НА ЗУСТРІЧ
 І СТАРАЮТЬСЯ НАС СПИНИТИ.

ЗДОРОВІЙ, СИЛЬНИЙ І ВІДВАЖНИЙ ЧОЛОВІК ДАЄ СОБІ РАДУ В
 СВІТІ, СЛАБИЙ ПАДАЄ, БО ЖИТТЯ СИЛУЄ ЛЮДИЙ МІРИТИСЬ ІЗ СОБОЮ А
 ТАКОЖ ІЗ ЗЕМЛЕЮ, МОРЕМ, ВІТРАМИ, СТУДЕННЮ, ОПЕКОЮ. ЖИТТЯ ПРИНЕ-
 ВОЛЮЄ ДУЖАТИСЬ, СПІВБІГАТИСЬ, ПЕРЕГАНЯТИСЬ. БЕЗУПИННО БОРЕМОСЬ
 ЗА МІСЦЕ, ЯКЕ ХОЧЕМО ЗАЙНЯТИ І ПРИДЕРЖАТИ.

СТАТЬО ДО БОЮ ЛЮДИ, ДУЖАЮТЬСЯ З СОБОЮ НАРОДИ.
 ДІЛНОГО НЕМА ЧОЛОВІКА, НЕМА НАРОДУ, ЯКИЙ НЕХОТІВБИ
 БУТИ ЗДОРОВИМ, МІЦНИМ, ВІДВАЖНИМ, ВИТРЕВАЛИМ. ТІЛО ЛЮДСЬКЕ,
 ЦЕ ПРИЛАД РУХУ І ЛИШЕ РУХОМ МОЖНА УДЕРЖАТИ ЙОГО В ДОБРІ І СТАНІ,
 СКРІПІТИ ЙОГО І ЗАГАРТУВАТИ.

ТОВАРИСТВО "СОКІЛ-БАТЬКО" І ЙОГО СПІВТОВАРИСТВА-
 СИНИ "СОКОЛИ" ПОСТАВИЛИ СОБІ ЗА ЗАДАЧУ ЗМІЦНИТИ ТІЛО Й УМ
 РУХОВИМИ ВПРАВАМИ ПІСЛЯ ДОСВІДУ, ЩО ЙОГО ЗІБРАЛИ НАРОДИ ВІД
 ДАВНИХ, ДАВНИХ ЛІТ. ВПРАВИ ПРОВАДИТЬСЯ В РУХІВНИХ, НА
 МАЙДАНАХ, НА СВОБІДНИХ ПРОСТОРАХ БЕЗ ЕЖНОЇ ПРИРОДИ У ВСІХ ПОРАХ
 РОКУ. НІХТО НЕ Є ВИКЛЮЧЕНИЙ, ЧИ ВІН БІДНИЙ, ЧИ БОГАТИЙ, ЖИЄ
 СЕЛЯНИН, ЧИ МІЩАНИН, МОЛОДИЙ, ЧИ СТАРИЙ, МАЛИЙ, ЧИ ВЕЛИКИЙ,
 ДІВЧИНА, ЧИ ХЛОПЕЦЬ. ОХОТА БУТИ ЗДОРОВИМ, КРІПКИМ, СИЛИМ,
 ГАРНИМ СПІЛІНА ВСІМ ЛЮДЬМ. БАЖАНЬ ВОНИ УЛАДИТИ СОБІ ЖИТТЯ
 КРАСІЄ І ПІДОБЖИТИ ЙОГО ЯК НАЙДАЛЬШЕ.

М'ЯЗИ, НЕРВИ, КОСТИ ГАРТУЮТЬСЯ ЗДОРОВИМ СПОСОБОМ
 ЖИТТЯ І ПРАВИЛЬНОЮ РУХАНКОЮ. ЛЕГКІ МАЮТЬ СІКАТИ СИЛЬНІ ДО
 ВІДЛИКУ, СЕРЦЕ МАЄ ВИДЕРЖАТИ НАПРУГУ, МОЗОК МАЄ ПРЯТОДИНО І
 ШВИДКО ДУМАТИ І ПІДДЕРЖАТИ НАС, ЩОБ МИ НЕ БУЛИ ВСТАНІ ВСЯ-
 КІ ПЕРЕПОНИ ПРОЛОМИТИ І НАШЕ ДІЛО ВИКІНЧИТИ.

МАЄМО ПОВБУТИСЬ БОЯЗНИ І ВІДНАЙТИ ВІРУ В СОЇ СИЛИ.
 МАЄМО СТАТИ ВИТРЕВАЛИ І ПРУЖИСТІ ЯК СТАЛЬ.
 ПРОВАДИТЬ НАС НЕ ЧУЖИЙ, АЛЕ НАШ ВЛАСНИЙ ПРОВІДНИК,
 ЯКИЙ РОЗУМІЄ НАС І СТАРАЄТЬСЯ ЗАСЛУЖИТИ СОБІ НА НАШЕ ПОВНЕ ДО-
 ВІРНІ. ВЕДЕ ДО УСПІХУ, ДО ЧЕСТИ І ДО ПІСНІ ПОБІДИ. ЦИМ ПРОВІД-
 НИКОМ Є "СОКІЛ-БАТЬКО", ЩО НАДАЄ НАПРМІ ПІСЛЯ ДОВГОЛІТНОГО
 ДОСВІДУ І ЗНАННЯ І ПОСТІЙНИХ НОВИХ ПОМІЧЕНЬ. ХТО ХОЧЕ БУТИ
 СИЛЬНИМ, ЙДЕ ЗА ПРОВОДОМ ДОБРОВІЛЬНО, БЕЗ ПРИМУСУ. КАРНІСТЬ, ЦЕ
 ЗРОВОУМНІННЯ, ЩО СИЛА ГРОМАДИ ПОЛІГАЄ ЛИШЕ В ЛУЧНОСТІ. КОЖДОГО
 РАЗУ, КОЛИ ЛЮДИ ВІДРІЗАЛИ СОБІ ГОЛОВУ НЕПОСЛУХОМ, ЖИЖИЖИ СТАВА-
 ЛИ ЖИВИМИ ТРУПАМИ. ГРОМІДА І ПРОВІД МАЮТЬ ДОПОВНОВАТИ СЕБЕ
 ЯК ТІЛО І ГОЛОВА І ЛИШЕ ТОДІ СТАЮТЬ ВЕЛИТОМ, ЩО ЖИВЕ, БО-
 РЕТЬСЯ І ПОБІДЖАЄ!

РОЗУМНО ВЕДЕНА РУХАНКА ДАЄ НЕ ЛИШЕНЬ СИЛЬНІ М'ЯЗИ
 І ВИТРЕВАЛИ НЕРВИ, АЛЕ ВОНА ВПОЮЄ ТОВАРИСЬКУ ЛУЧНОСТІ, ВЗАІМНЕ
 ДОВІРНІ, ДУШЕВНУ ЗДІСНІСТЬ, ПОЧУТТЯ СПІЛЬНОЇ ХОРОБРОСТІ І ЧЕСТИ.
 ДУЖКИ НЕ РОЗВІГАЮТЬСЯ В РОЗСТІЧ, АЛЕ СХОДІТЬСЯ, ВИРІВНЮЮТЬСЯ.
 ЛЮДИ ЛУЧАТЬСЯ, ЩОБ ПОМАГАТИ ОДНІ ДРУГИМ, СКРІПІЛЯТИ СЕБЕ ВЗАІМНО,
 ЩОБ ЗГІДНО ПОБІДЖАТИ ЗЛОБУ І КАРНО СТРЕМІТИ ДО НАЙДИНХОТНІЙШИХ
 ЦІЛИЙ СВОГО НАРОДУ І ЦІЛОГО ЛЮДСТВА.

Трич, СЛОВЕНІЯ, ЮГОСЛАВІЯ, 10. IX. 1937.

ІВАН БОБЕРСЬКИЙ.

*Правомірсь видавництва!
 Можемо направити слову,*

Маємо позбутись боязни і віднайти віру в свої сили.

Маємо стати витривалі і пружисті як сталь.

Провадить нас не чужий, але наш власний провідник, який розуміє нас і старається заслужити собі на наше повне довіря. Веде до успіху, до чести і до пісні перемоги. Цим провідником є «Сокіл-Батько», що надає напрям після довголітнього досвіду і знання і постійних нових помічень. Хто хоче бути сильним, йде за проводом добровільно, без примусу. Карність, це зрозуміння, що сила громади полягає лише в лучності. Кожного разу, коли люди відрізали собі голову непослухом, ставали живими трупами. Громада і провід мають доповнювати себе, як тіло і голова і лише тоді стають велитом, що живе, бореться і пермагає.

Розумно ведена руханка дає не лише сильні м'язи і витривалі нерви, але вона впоює товариську лучність, взаємне довіря, душевну єдність, почуття спільної хоробрости і чести. Думки не розбігаються в розтіч, але сходяться, вирівнюються. Люди лучаються, щоб помагати одні другим, скріпляти себе взаємно, щоб згідно пермагати злобу і карно стреміти до найшляхотніших цілей свого народу і цілого людства.

Тржич, Словенія, Югославія, 10.IX.1937.

Іван Боберський

/Іван Боберський/

Правопись видавництва!

Можна поправляти мову.

ЦДДА України у Львові. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 48. Оригінал. Машинопис.

№ 12

Лист старшини товариства «Сокіл-Батько» у Львові до Івана Боберського

20 грудня 1937 р.

2672/37

20. грудня 37.

Високоповажаний Побратим

Проф. Іван Боберський

у Тржич.

У відповідь на Ваше цінне письмо з дня 22.XI. і I.XII ц[ього] р[оку] подаємо ввічливо слідуєче:

I. Почтовий переказ від п. I. Созанського в Монтреалю на кан[адських] доларів 1.50 ми одержали. До цієї пори однак не вдалось нам його зреалізувати. Банки нам його звернули. Були з цього приводу кошти пересилки, які взяв на себе побр[атим] проф[есор] С[тепан] Гайдучок, який займався справою зреалізування цього чеку. Немаючи отже

певності відносно одержання готівки за цей чек, не спішилися ми тому з подякою. Чек цей в залученні пересилаємо Вам, бо може Вам вдасться з ним щось зробити.

2. На одержанні від Вас адреси і на кілька інших нам знаних вислали ми в перших днях місяця грудня ц[ього] р[оку] відповідні письма. Зміст одного такого письма залучуємо.

3. Справа видання брошури за «Український Город» про яку згадуєте у своїх п[опередніх] письмах, представляється дещо гірше, а це з таких причин:

а/ В останньому часі ми є дуже бідні на Фонди. Тяжко приходиться нам вязати кінці зі собою, а з виданням такої брошури всеж таки є звязані деякі більші видатки, якщо йде про великий наклад.

б/ Не можна теж скоро підняти людини, якаби захотіла зайнятися написанням такої брошури.

в/ Справа викупна «Українського Городу» є вже так «склепана» і так вже надокучила всім, що ледви, чи навіть гарно й легко написана брошюра далаб якісь більші результати, якщо брати під увагу наше галицьке громадянство. Просимо рівнож не забувати, що на так званий національний податок багато з наших громадян сплачує що місяця досить високі квоти. Та мимо цього треба признати, що є досить часті випадки кількарязових вplat одної і тої самої особи, чи установи на викуп «Українського Городу». Є тільки одно досить прикре, що особи, чи установи, які моглиб платити більше, жертвують тільки незначні квоти. Богато з нашого громадянства прямо не зворушується нашими зазивами, бо вони не є прихильниками Сокільської Організації, мовляв мають* свої подібні організації: «Луги», «Каменярі» і т. д. А є ще й такі, що викупно «Українського Городу» трактують, як справу «Сокола-Батька», а не як загально-національну.

Подумана Вами брошюра моглаб мати якийсь вплив серед тої частини українського громадянства, яка не заангажована в інших тіловиховних організаціях, та серед нашої еміграції, де справа «Українського Городу» ще не вповні розрекламована. Ваш проект хочемо бодай частинно розвязати в цей спосіб, що видамо сокільську брошуру з приводу IV. Краєвого Здвигу в 1938. р., в якій бувби теж відділ про «Український Город». Таку брошуру можливо безплатно поширимо масово підчас самого Здвигу, як також розішлемо в Край і до нашої еміграції.

4. Про висилку писем до Канади повідомили ми рівнож п[ана] Петра Зварича в Вегревілле.

5. Товариствам в Америці, що надіслали нам свої пожертви, вислали ми своєчасно відповідні подяки.

ГАРАЗД.

За Старшину:

голова

справник

ЦДДА України у Львові. Ф. 312. Оп. 1. Спр. 6. Арк. 49–49 зв. Копія. Машинопис.

* У тексті слово написане двічі.

REFERENCES

- Bilynskyi, L. (2005). Lystuvannia Ivana Boberskoho z Mykhailom Hrushevskym. *Naukovi zapysky Ternopilskoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka. Serii: Istorii*, 2, 90–93 [in Ukrainian].
- Boberskyi, I. (1937). Hartovana stal. In *Sokilskyi kaliendarets 1938* (pp. 29–30). Lviv: vydav Sokil-Batko [in Ukrainian].
- Levenets, Yu. A., Smolii, V. A., Lytvyn, V. M., & Lozytskyi, V. S. (Eds.). Lozytskyi, V. S., Bazhan, O. V., Vlasenko, S. I., & Kentii, A. V. (Comps.). (2008). *Ukrainska politychna emihratsiia 1919–1945. Dokumenty i materialy*. Kyiv: Parlamentske vyd-vo [in Ukrainian].
- Mytsyk, Yu. (2002). Z lystiv do Mykhaila Hrushevskoho. *Ukrainskyi istoryk*, 1–4 (152–155), 495–498 [in Ukrainian].
- Mytsyk, Yu. (Ed.). (2006). *Ukrainskyi holokost 1932–1933: Svidchennia tykh, khto vyzhyv: u 10 t.* (Vol. 3). Kyiv: Vyd. Dim «Kyievo-Mohylianska akademiia» [in Ukrainian].
- Mytsyk, Yu. A. (2015). Dva neznanykh lysty Ivana Boberskoho. *Magisterium. Istorychni studii*, 54, 87–91 [in Ukrainian].
- Mytsyk, Yu., & Tarasenko, I. (2018). Z lystiv Ivana Boberskoho do Ostapa Hrytsaia. *Kyivski istorychni studii: naukovyi zhurnal*, 2 (7), 118–123 [in Ukrainian].
- Mytsyk, Yu., & Tarasenko, I. (2019). Iz lystuvannia Vasyliia Avramenka z Ivanom Boberskyim. *Korsunskyi chasopys*, 37, 3–32 [in Ukrainian].
- Pelenskyi, Ya., Zalutskyi, R., & Pelenska, Kh. (Eds.). (2003). *Lystuvannia V. Lypynskoho* (Vol. 1). Kyiv: «Smoloskyp» [in Ukrainian].
- Sova, A. (2016). «Vichno chytaemo pro viinu z usikh bokiv». Z lystiv Ivana Boberskoho do Oleksandra Tysovskoho. *Zapysky Lvivskoi natsionalnoi naukovoï biblioteky Ukrainy imeni V. Stefanyka: zb. nauk. prats*, 8 (24), 203–216 [in Ukrainian].
- Sova, A. (2017). «Maiu mnoho roboty i pyshu korotko». Z nevidomoho lystuvannia Ivana Boberskoho ta starshyny ukrainskoho tovarystva «Sokil-Batko». *Zapysky Lvivskoi natsionalnoi naukovoï biblioteky Ukrainy imeni V. Stefanyka: zb. nauk. prats*, 9 (25), 502–513 [in Ukrainian].
- Sova, A. (2017). «Shchyryi pryvit z XI Olimpiiskyykh vsesvitnykh zmahan v Berlini!» – z nevidomoho lystuvannia Ivana Boberskoho ta kerivnytstva ukrainskoho tovarystva «Sokil-Batko». *Novitnia doba*, 5, 208–214 [in Ukrainian].
- Sova, A. (2017). Ivan Boberskyi – providnyi diiach ukrainskoho sokilskoho rukhu. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 30, 3–22 [in Ukrainian].
- Sova, A. (2018). Vnesok Ivana Boberskoho v pidhotovku ta provedennia Shevchenkivskoho zdvyhu 1914 roku u Lvovi. *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist*, 31, 145–155 [in Ukrainian].
- Sova, A. (2019). *Ivan Boberskyi: suspilno-kulturna, viiskovo-politychna ta osvithno-vykhovna diialnist: monohrafiia*. Lviv [in Ukrainian].
- Sova, A., & Tymchak, Ya. (2017). *Ivan Boberskyi – osnovopolozhnyk ukrainskoi tilovykhovnoi i sportovoi tradytsii*. Lviv: «Apriori» [in Ukrainian].
- Tymoshenko, Yu. (2014). Nevidoma epistoliarna spadshchyna Ivana Boberskoho. *Chasopys ukrainskoi istorii*, 28, 47–54 [in Ukrainian].
- Tymoshenko, Yu. O. (2014). *Istorychni umovy ta spetsyfyka rozvytku sportu y fizychnoho vykhovannia v radianskii Ukraini v 20–40-vi roky XX st.* Kyiv: TOV «NVP» Interservis [in Ukrainian].

Zharskyi, E. (1937). *Osnovy Sokilstva* (2nd ed.) (Sokilska biblioteka; Pt. 1). Lviv: Nakladom «Sokola-Batka» [in Ukrainian].

Andrii SOVA

*Doctor of Science in History, Associate Professor, Senior Researcher
Associate Professor at the Department of Olympic Education
I. Boberskyi Lviv State University of Physical Culture
Senior Research Fellow at the Department of Contemporary History
I. Krypiakevych Institute of Ukrainian Studies of NAS of Ukraine
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0548-4975>
e-mail: sovaandrij1980@gmail.com*

«“SOKIL-BATKO” REALLY HAS ENOUGH OF VARIOUS WORRIES ALREADY». FROM THE UNKNOWN CORRESPONDENCE BETWEEN IVAN BOBERSKYI AND THE MANAGEMENT OF THE SOKIL-BATKO SOCIETY IN LVIV

The huge epistolary heritage of a socio-cultural and military-political figure Prof. Ivan Boberskyi has not become the subject of a separate study in Ukrainian science. The author presents 12 letters, which are stored in fund 312 «Ukrainian sports society “Sokil-Batko”, Lviv» of the Central State Historical Archive of Ukraine in Lviv. Dated back to 1937, they highlight I. Boberskyi's relationship with the leadership of the «Sokil-Batko» Ukrainian society in Lviv. Based on them, it was revealed, what kind of efforts I. Boberskyi was made in the diaspora and Halychyna for raising funds for the Sokil movement activities, in particular, for the arrangement of a «Sokil-Batko» square for exercising «Ukrainian City» («Ukrainskyi Horod») in Lviv. The letters also provide information on the professor's editorial work, for instance, regarding the second edition of Edvard Zharskyi's «Osnovy Sokilstva».

Investigated that the letters contain information about the plans of the Ukrainian society in Halychyna, in particular, about preparing the 4th Regional Movement, which was to take place in Lviv in 1938, including new types of sports, etc. In I. Boberskyi's letter to Sokil-Batko from September 10, 1937, the author found his analytical article entitled «Hartovana Stal» published with insignificant changes in the Sokil calendar for 1938.

As stated, the presented epistolary heritage of the 1930s is part of an interesting and unique correspondence that sheds light on the life path of I. Boberskyi and on many events of the Ukrainian history of an interwar period.

Keywords: Ivan Boberskyi, Canada, United States of America, Switzerland, Slovenia, Trzych, Halychyna, Lviv, Ukrainian gymnastic society «Sokil-Batko», «Sokil-Batko» Square («Ukrainian City»), Sokil periodicals, sports.

Андрій БАГАН

*ад'юнкт штатний науково-організаційного відділу
Національної академії сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1718-3179>
e-mail: baganandriy@gmail.com*

РОЛЬ РОМАНА ДАШКЕВИЧА В БОЯХ ПРОТИ БІЛЬШОВИЦЬКИХ І ДЕНІКІНСЬКИХ ВІЙСЬК (1918–1919)

Проаналізовано військову діяльність Романа Дашкевича в період Української революції 1917–1921 рр., зокрема його участь у боях проти більшовицьких і денікінських військ на чолі українських артилерійських підрозділів. Акцентовано увагу на створенні артилерії Січових стрільців та її застосуванні проти військ білої та червоної Росії на Наддніпрянщині.

Зазначено, що генерал-хорунжий Армії УНР Р. Дашкевич відіграв важливу роль у становленні української артилерії періоду Української революції 1917–1921 рр., про що свідчать спогади військових і громадсько-політичних діячів цього періоду, архівні джерела й окремі історичні розвідки. За повнотою охоплення матеріалу передусім відзначено спогади самого Р. Дашкевича «Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота».

Схарактеризовано реалізацію Р. Дашкевичем кількох трансформацій (перегрупувань) артилерійських підрозділів Армії УНР. З'ясовано його ставлення до українських владних режимів періоду Української революції 1917–1921 рр.: УНР, Української держави, Директорії УНР.

Висвітлено воєнно-тактичний потенціал артилерійських підрозділів, якими командував Р. Дашкевич, його вміння приймати стратегічні рішення як в оборонних боях, так і наступальних операціях.

Схарактеризовано морально-психологічний клімат у підрозділах, якими командував Р. Дашкевич, з'ясовано чинники впливу на відносини по лінії «командир–підлеглий». Наголошено на вагомому внеску Р. Дашкевича у зміцнення українського війська, формування перших артилерійських підрозділів. Зазначено, що на сьогодні відсутнє комплексне наукове дослідження, присвячене ролі Р. Дашкевича в боях проти більшовицьких і денікінських військ під час державотворчих процесів в Україні (1918–1919).

Ключові слова: Роман Дашкевич, артилерія, Січові стрільці, Українська революція 1917–1921 рр.

Як сьогодні, так і в період Української революції 1917–1921 рр. держава потребувала сильного, ідейного та професійного війська. Саме в зазначений період майбутній генерал-хорунжий Армії Української Народної Республіки (УНР) Роман Дашкевич взявся організовувати артилерію. Талановитий військовик відіграв важливу

роль і в боротьбі проти більшовиків та російського білого руху. Історичні розвідки українських науковців здебільш охоплюють бої артилерійських підрозділів Р. Дашкевича проти більшовиків, проте боротьба з білогвардійським російським рухом залишається малодослідженою.

Мета статті – проаналізувати участь Р. Дашкевича в боях проти більшовицьких і денікінських військ 1918–1919 рр. під час становлення УНР, Української держави гетьмана Павла Скоропадського та Директорії УНР.

Як уже зазначено, генерал-хорунжий Армії УНР Р. Дашкевич відіграв важливу роль у становленні артилерії періоду Української революції 1917–1921 рр., про що свідчать спогади військових і громадсько-політичних діячів цього часу, архівні джерела й окремі історичні розвідки. За повнотою охоплення матеріалу передусім варто відзначити спогади самого Р. Дашкевича «Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті Київські ворота».

Поодинокі українські дослідники займалися вивченням окремих елементів цієї тематики. За повнотою охоплення матеріалу треба відзначити праці Миколи Литвина й Кіма Науменка¹ та Ярослава Тинченка²², які узагальнили дані про життєвий шлях і військову кар'єру Дашкевича. Автори не заторкували протистояння гармашів більшовикам і денікінським військам під час державотворчих процесів в Україні (1918–1919).

Історик і військовик Павло Ткачук³ у наукових статтях та монографії проаналізував становлення артилерії збройних сил України 1917–1920 рр. й участь Р. Дашкевича в ній.

Не можна оминати увагою книгу «Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921 рр.» Олександра Удовиченка⁴. Автор стояв біля витоків українського війська та пройшов із ним увесь

Роман Дашкевич

¹ Литвин М. Р., Науменко К. Є. Збройні Сили України ХХ ст. Генерали та адмірали. Львів; Харків: Вид-во Сага, 2007. 244 с.

² Тинченко Я. Українські збройні сили. Березень 1917 – листопад 1918 (організація, чисельність, бойові дії): наукове видання. Київ: Темпора, 2009. 480 с.

³ Ткачук П. Участь Романа Дашкевича у зміцненні Артилерійських підрозділів Армії УНР. *Вісник Національного університету «Львівська політехніка»*. Львів, (2003). Вип. 474. С. 13–18; Ткачук П. П. Сухопутні війська Збройних Сил України доби революції (1917–1921 рр.): дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Національний університет «Львівська політехніка». Львів, 2009. 311 с.

⁴ Удовиченко О. І. Україна у війні за державність. Історія організації і бойових дій Українських Збройних Сил 1917–1921. Вінніпег, 1954. 176 с.

бойовий шлях. Збалансованішими в цьому контексті стали праці Ярослава Дашкевича, Андрія Фелонюка та Галини Сварник⁵.

Аналізуючи роль Р. Дашкевича в боях проти більшовицьких і денікінських військ під час державотворчих процесів в Україні (1918–1919), автор розглядав спогади військових та громадсько-політичних діячів періоду Української революції 1917–1921 рр. Оцінка ефективності діяльності Р. Дашкевича великою мірою ґрунтується на його власній мемуаристиці та спогадах учасників тих подій.

Із вибухом Першої світової війни Р. Дашкевич як офіцер артилерії австрійської армії перебував на фронті проти Росії. Син Романа Дашкевича – відомий український історик Ярослав Дашкевич – розповів романтичну легенду: «... на вістку про те, що Олена Степанівна, дівчина-воjak, підхорунжа Українських січових стрільців (УСС), потрапила до російського полону, Дашкевич здався в полон, щоб шукати її по таборах полонених на широких просторах Росії. Та О. Степанівна потрапила до Середньої Азії, а Р. Дашкевич опинився в Сибірі й на Забайкаллі. Після Лютневої революції 1917 р. йому вдалося роздобути цивільний одяг і втекти з табору. Подолавши різні пригоди, молодий артилерист добився до Києва»⁶.

Основною перешкодою українських політичних сил у 1917 р. щодо творення своєї армії був спротив Тимчасового уряду та військового командування Росії. Проте й самі українські політичні сили та більшість їхніх лідерів не усвідомлювали потреби створення власного війська. За цих умов українці, як і решта народів тодішніх імперій, взялися творити та будувати державні інституції, без яких неможливе існування незалежної країни. Для більшовицьких сил і російського білого руху ідея державної незалежності України виглядала змовою, інспірованою зовнішніми ворогами Росії – Німеччиною й Австро-Угорщиною⁷.

Лютнева російська революція (1917), яка відбулася в тилу російської армії, захопила фронтові частини. Розпад цієї армії швидко набирав обертів – вона деморалізувалась, втрачаючи боєздатність. Вояки української національності, спостерігаючи за революційними процесами, швидко почали як ідеологічно, так і організаційно відокремлюватися та гуртуватися. Також велика кількість українських вояків, які воювали у складі австрійської армії, у цей час перебували в російському полоні. Здебільша це були досвідчені командири, що брали участь у боях на фронті, добре знали фронтову службу й артилерійське озброєння, але, потрапивши до полону, їх очікувало постійне приниження, знущання і важка робота. Проте звістки про утворення та діяльність Української Центральної Ради (УЦР), її універсали, військові з'їзди й формування українського війська розбудили серед полонених надію на відновлення державності. Думки про незалежну країну додавали рішучості на втечу, а мету вони мали єдину – вступ до українського війська. Одним із цих полонених був Р. Дашкевич⁸.

⁵ Олена Степанів – Роман Дашкевич: спогади і нариси / упоряд.: Г. Сварник, А. Фелонюк. Львів: Літературна агенція «Піраміда», 2009. 632 с.

⁶ Дашкевич Я. Генерал Роман Дашкевич. *Дашкевич Я. Постаті. Нариси про діячів історії, політики, культури*. Львів, 2006. С. 553–554.

⁷ Ковальчук М. А. Євген Коновалець на чолі Січових Стрільців (1918–1919). *Науковий збірник НАН України*. Львів, 2006. Зб. 8. С. 24–75.

⁸ Дашкевич Р. І. *Артилерія Січових Стрільців у боротьбі за Золоті київські ворота*. Нью-Йорк: Червона Калина, 1965. С. 5–6.

Після більшовицького перевороту в жовтні 1917 р. у Росії, вже у грудні 1917 р., московська більшовицька влада цілком чітко показала свої наміри, відправивши армію на кордон з Україною. Більшовики, відступаючи з Києва, почали активну агітацію проти ідеї української самостійності. До України приїхали тисячі комуністичних агітаторів, що проникли у громадські організації, українські військові частини тощо.

Українська армія тоді перебувала тільки на початковій стадії організації. «Совети, які 7 листопада 1917 р. прийшли до влади, організували свої військові частини з полонених австрійців, німців, передусім із мадярів. Українського війська було потрібно якнайбільше, тим паче, що і на Україні большевицькі агітатори почали розкладову агітацію серед українських військових частин», – згадував Р. Дашкевич⁹.

Невідомими були наміри австро-німецького війська й інших держав. Не тільки як військовик, але і як дипломат показав себе Р. Дашкевич. Більшовики зорганізували підрозділ із колишніх полонених австрійської армії – чесько-словацький легіон, який займав пасивну позицію. Делегація у складі Євгена Коновальця, Петра Дідушка та Романа Дашкевича, звернувшись до чеського комітету в Києві, переконала його не втручатися у бій між українцями й більшовиками та залишити столицю. Звичайно, велику роль відіграло й те, що президент новоствореної Чехословацької республіки Томаш Масарик (Tomáš Masaryk) перебував у Києві і не допустив кровопролиття за чужу незалежність¹⁰.

Роман Дашкевич 19 листопада 1917 р. виїхав за першими добровольцями до Дарниці, що поблизу Києва, де розміщувався табір полонених. Це були колишні полонені австрійської армії, які служили на Австрійському фронті та знали різні види озброєння. Спочатку вони служили в піхотних сотнях. Їх озброювали ручною вогнепальною зброєю (крісами). У цей час почалося творення артилерійської батареї, що спровокувало переведення гармашів і кіннотників в окремий відділ, командиром якого призначили Р. Дашкевича: «Цих дванадцять гармашів і кіннотників стало початком великої артилерії СС, пізнішої Гарматної Бригади Січових Стрільців у складі шістьох гарматних полків»¹¹. Згодом до куреню СС долучився відділ із 38 студентів учительської семінарії з Коростишева. Роман Дашкевич єдиний зголосився взяти цих семінаристів під опіку. У батареї їх розподілили до обслуговування гармат, а їхнього коменданта Олексу Пилькевича призначили комендантом чоти. Це добре змотивувало семінаристів, і ці ідейні хлопці за кілька місяців стали підстаршинами та старшинами при великій гарматній бригаді СС, а два з них – Олекса Пилькевич і Сергій Якименко – командирами батарей¹².

Український історик Тарас Гунчак у дослідженні «Україна у першій половині ХХ ст.»¹³, як зрештою більшість українських дослідників, звертав увагу на бездіяльність українського уряду в розбудові дисциплінованої армії через вплив більшовицької

⁹ Іванис В. М. Симон Петлюра – Президент України. Дрогобич: Бескид, 1991. С. 42.

¹⁰ Дашкевич Р. І. Артилерія Січових Стрільців... С. 6–7.

¹¹ Хома І. Я. Січові Стрільці. Створення, військово-політична діяльність та збройна боротьба Січових Стрільців у 1917–1919 рр. Київ: Наш час, 2011. С. 63–85.

¹² Дашкевич Р. І. Артилерія Січових Стрільців... С. 19–22.

¹³ Гунчак Т. Г. Україна: перша половина ХХ с. Нарис політичної історії. Київ: Либідь, 1993. С. 126.

пропаганди й агітації. Романові Дашкевичу довелося одночасно вести боротьбу з більшовицькими впливами та комплектувати артилерійську батарею.

Із кожним наближенням московського війська до Києва в усіх великих центрах України починалися пробільшовицькі повстання. У столиці на той час перебували тисячі російських військових, які втекли з фронту під час війни з Австро-Угорською монархією. 27 січня 1918 р. у Києві більшовики розгорнули повстання. У складній ситуації, згадував Р. Дашкевич, він і його гармаші воювали як піхотинці: «У цих вуличних боях Січові Стрільці покрилися великою бойовою славою, хоч понесли великі втрати убитими і раненими...»¹⁴. Про високу довіру до СС та гармашів свідчить і те, що вони забезпечували відступ із Києва уряду УНР та членів УЦР наприкінці січня – на початку лютого 1918 р. до Житомира. Водночас куринь протистояв у боях під Києвом наступальним більшовицьким військам¹⁵.

Роман Дашкевич і його гармаші вели бої на залізничних шляхах. У зв'язку з відсутністю необхідної кількості особового складу батареї для гармашів це було навіть досить зручно (у вагонах перевозили коней, гармати тощо)¹⁶. Досвід Першої світової війни довів важливе значення артилерії під час ведення будь-яких бойових дій¹⁷. Артилеристи під командуванням Р. Дашкевича реалізовували нову тактику ведення бойових дій на залізниці: «Поїзд мав під'їздити до станції, оскільки на станції був опір, гармата мала відкрити вогонь, а піхота мала вискочити з поїзда і здобувати станцію. Також і поза залізничними станціями упляновано цим способом воювати з большевиками»¹⁸. Талановитий артилерист Р. Дашкевич використав уміння і знання при взятті Коростеня, Сарн, Тетерова, Бородянки, Бучі.

У подальших боях застосовувалася зазначена тактика. В останні дні лютого 1918 р. почалися польові бої батареї, де було розбито більшовиків, які, відступаючи, окопалися над р. Ірпінь і перекрили дорогу українським військам на Київ¹⁹. Для забезпечення повної деокупації земель потрібен був сильний союзник. Підписання Брестського мирного договору з 26 на 27 лютого 1918 р., згідно з яким Україну визнавали незалежною державою Німеччина, Австро-Угорщина, Болгарія і Туреччина, забезпечило українському уряду необхідну підтримку та визнання державності на міжнародному рівні загалом.

Батарея Р. Дашкевича 1 березня 1918 р. цілеспрямовано рухалася до Києва. Водночас прибувала німецька армія, більша частина якої перейшла Дніпро і рушила на Лівобережну Україну, переслідуючи Червону армію, що відступала. Тисячі киян на Софійському майдані зустрічали визволителів, вітаючи свої війська квітами й окликами.

Незабаром, з 16 лютого по 1 березня 1918 р., 1-ша гарматна батарея СС здобула бойовий досвід. Варто зазначити, що спочатку німецькі війська та їхнє командування

¹⁴ Дашкевич Р. І. Артилерія Січових Стрільців... С. 12.

¹⁵ Футулуйчук Д. Д. Етапи становлення армії УНР (1917–1918 рр.): спроба ретроспективного аналізу. Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету імені Короля Данила Галицького, 2011. Вип. 4. С. 52.

¹⁶ Дашкевич Р. І. Артилерія Січових Стрільців... С. 17.

¹⁷ Внуков В. П. Артилерія. Москва: Государственное Военное Издательство Наркомата Обороны Союза ССР, 1938. С. 3.

¹⁸ Дашкевич Р. І. Артилерія Січових Стрільців... С. 23.

¹⁹ Там само. С. 22–24.

ставилося коректно до українського населення і його влади: «... вони не втручались у внутрішнє життя населення, вони запевняли, що німецька армія прийшла на допомогу, з метою звільнення України від влади більшовиків. Після грабежів, насильства, розстрілів, які влаштовували носії “соціалістичного раю”, український народ уперше зрозумів, що повинна бути тільки своя – незалежна влада та держава»²⁰.

Гетьманський переворот Павла Скоропадського 29 квітня 1918 р. призвів до суттєвої зміни внутрішньополітичного життя, реорганізації військової сфери держави. 30 квітня 1918 р батарею гармашів, яку очолював Р. Дашкевич, роззброїли²¹. Після цього Роман Дашкевич і його гармаші передислокувалися, увійшовши до 4-ї батареї (Дашкевич командував нею) Запорізького корпусу генерала Олександра Натііва. За весь час, що стрільці були на східних землях, артилеристи не отримали жодної гармати. Натомість бійців Р. Дашкевича озброїли двома кулеметами та гвинтівками. Січові стрільці й козаки запорозького куреня полковника Петра Болбочана вбачали в таких діях військового міністерства відвертий саботаж, розрахований на те, що проукраїнські військові формації через скрутні умови просто розійдуться по домівках²².

Гетьман П. Скоропадський 14 листопада 1918 р. проголосив федерацію з майбутньою небільшовицькою Росією. Ця подія остаточно відвернула від нього українські національні сили. 16 листопада виступом СС у Білій Церкві почалося збройне повстання Директорії. 18 листопада відбувся вирішальний бій під Мотовилівкою, де при багатократній перевазі противника військо Директорії (основу якого становили СС) здобуло перемогу²³.

Роман Дашкевич виділив бій під Мотовилівкою в історії стрілецької артилерії, бо «батерія СС виказала у цьому бою найбільше ініціативи та вклала в стрілецьку перемогу під Мотовилівкою не тільки те, що стрілецькі гармати стріляли, але їздові та обозники воювали як вершники... Мало хто з гармашів у цьому бою не брав участі при обслузі гармат, або не воював з крісом, чи шаблею. Гармати перервали ворожий фронт, нанесли найбільші втрати ворогові, а всі гармаші виказали дуже багато хоробрости і посвяти»²⁴.

Варто нагадати, що гармаші Р. Дашкевича тривалий час були без гармат, але суворий вишкіл і дисципліна не давали змоги втратити майстерності. «Бій під Мотовилівкою зламав морально команду російських Добровольців і гетьманський уряд у Києві. Телеграфи і телефони на залізницях рознесли вістку по цілій Україні про бій під Мотовилівкою і про велику перемогу республіканських військ Директорії. Ця вістка викликала повстання по цілій Україні», – згадував Р. Дашкевич²⁵.

Січові стрільці 19 листопада 1918 р. зайняли Боярку, 20 листопада – ввійшли в передмістя Києва, де зав'язалися важкі бої з підрозділами Добровольчої армії Антона

²⁰ Дашкевич Р. І. Артилерія Січових Стрільців у боротьбі... С. 26.

²¹ Скоропадський П. П. Павло Скоропадський. Кінець 1917 – грудень 1918. Київ; Філадельфія, 1995. 492 с.

²² Вітолін О. Любов і гармати Романа Дашкевича. *Zbrucʹ*. 2020. 1 березня. URL: <https://zbruc.eu/node/95955> (дата звернення: 25.05.2022).

²³ Якимович Б. З. Збройні Сили України: нарис історії. Львів, 1996. 360 с.

²⁴ Дашкевич Р. І. Артилерія Січових Стрільців... С. 90.

²⁵ Винниченко В. К. Відродження Нації: в 3 т. Київ; Відень: Дзвін, 1920.

Денікіна (Антон Деникин). Успішні наступальні (подекуди оборонні) операції проти більшовиків і білогвардійців забезпечили Р. Дашкевичу просування по службі – 23 листопада 1918 р. він одержав наказ прийняти під командування усю артилерію фронту та забезпечити її розгортання. Його гармаші, які починали повстання з чотирма гарматами (батарею), збільшили вогневу міць уже до чотирьох батарей і гаубичної гармати, а згодом здобули панцерник, який назвали «Січовий стрілець»²⁶.

За вірність українському народові та вміле керівництво артилерійськими підрозділами командира гарматної бригади СС Р. Дашкевича С. Петлюра підвищив у військовому званні до полковника, а стрілецька артилерія отримала поповнення за рахунок гетьманських батарей²⁷.

Після зайняття Києва Р. Дашкевич почав відновлення гарматної бригади, її підрозділів, пошкоджених у боях. На початку січня 1919 р. Євген Коновалець уже зробив огляд усіх підрозділів СС і дійшов висновку, що гарматна бригада злагоджена й у найкращому стані²⁸. А вже на початку грудня 1918 р. батарею розгорнули до рівня полку, а в лютому 1919 р. Р. Дашкевич сформував артилерійську бригаду, яка нараховувала шість гарматних полків по три батареї. «Гарматна Бригада СС мала 52 легкі гармати, 8 гаубичних 48-лін., 4 кінно-гірських гармат, 2 тяжкі 6-дюймові гаубиці і 4 далекострільні 42-лін. гармати. Разом було 70 гармат, з повною обслугою, усі були боездатні. Гармати ці обслуговували біля 90 старшин, 500 підстаршин і 4000 рядовиків, разом біля 4600 людей і біля 2000 коней», – згадував Р. Дашкевич²⁹. Керівні посади у бригаді обіймали командири, які були з Р. Дашкевичем від початку визвольних змагань.

Після наступу більшовиків на початку 1919 р. СС разом з усією Дієвою армією УНР довелося залишити Лівобережну Україну, Київ і вести бойові дії на Правобережжі. У середині березня 1919 р. Армія УНР перейшла в рішучий наступ. Особливо тяжкі бої були за Бердичів, де головний тягар у цьому напрямку героїчно виніс на своїх плечах корпус СС.

Корпус військ СС 15 жовтня 1919 р. одержав наказ передислокуватися на південь від населеного пункту Жмеринка. 24 вересня 1919 р. Директорія оголосила війну невизнаному т. зв. урядові «Юга Росії», тобто збройним формуванням під головуванням Денікіна. Потрібно зазначити, що бойові дії почалися на території Києва 31 серпня 1919 р., а на лінії фронту, яка простягалася від р. Дністер до м. Умань, тривали від половини вересня 1919 р.

В активну фазу бої корпусу СС із підрозділами Денікіна перейшли 27 жовтня 1919 р. У всіх боях брали участь 1-й, 3-й, 5-й гарматні полки СС і кінна розвідка³⁰. Попри локальні успіхи підрозділів СС, розвинути подальший наступ українських підрозділів не вдалося. 2 листопада відбувся вирішальний бій із денікінцями в районі

²⁶ Кучабський В. В. Корпус Січових Стрільців. Воєнно-історичний нарис. Чикаго: Ювілейний комітет для відзначення 50-річчя створення формації Січових Стрільців, 1969. С. 170–171.

²⁷ Ковальчук М. А. Євген Коновалець на чолі Січових Стрільців... С. 24–75.

²⁸ Дашкевич Р. І. Артилерія Січових Стрільців... С. 122–128.

²⁹ Ткачук П. Участь Романа Дашкевича у зміцненні... С. 13–18.

³⁰ Удовиченко О. І. Україна у війні за державність... 176 с.

с. Мурафи, внаслідок чого військо УНР було змушене відступити, а вже 10 листопада армія Денікіна зайняла м. Жмеринку³¹.

Після відступу на фронтах проти російських більшовицьких і білогвардійських військ на початку грудня 1919 р. СС опинилися в Новій Чорторії. Перед виїздом до Польщі до них завітав Головний отаман С. Петлюра. Роман Дашкевич гірко констатував атмосферу після наказу про розформування корпусу: «Гарматна Бригада Січових Стрільців, яка складалася з шести гарматних полків і мала 20 батарей, якій початок дало 12 гармашів у половині лютого 1918 р., по майже двох роках боїв за волю України перестала існувати»³².

Роман Дашкевич особливу увагу звертав на морально-психологічний клімат у українських артилерійських підрозділах. «За цілий час Визвольних змагань у гарматній бригаді СС не було ніколи суперечки чи ворогування з причини свого льокального походження. Справа галичан і придніпрянців не існувала ні для старшин, ні для рядовиків. Ніхто тим не інтересувався, де хто народився. Також і така справа, як православні чи католики не існувала. Ніхто не інтересувався такими справами і про католиків, православних, галичан, придніпрянців у Гарматній Бригаді СС, як загалом у Корпусі СС, не говорив. Це було дійсно військо Соборної України. Усі були Січовими Стрільцями і гармашами. У Гарматній Бригаді СС не було амбіцій з причин військових ступенів і претенсій із цієї причини»³³.

Не було непорозумінь у колективі через суттєві вікові розходження серед командирів батарей, старшин і рядових («... командир бригади полк. Дашкевич мав 26–27 літ, а деякі старшини, як командир 5 полку Михайлів, мав біля 60 літ, а командир 3-го полку підполк. Голубоїв – біля 50 літ...»³⁴). Усі старшини ставилися до полковника Р. Дашкевича як до командира бригади «з пошаною, радилися, як полагати якісь справи у полку чи батареї, і завжди виконували всі зарядження. Також і командир бригади ставився не лише до старшини, але загалом до всіх гармашів з великою пошаною»³⁵.

Отже, постать «батька української артилерії» Р. Дашкевича залишається малодослідженою. Його військову діяльність у роки Української революції 1917–1921 рр. варто поділити на кілька періодів. Перший (грудень 1917 р. – 29 квітня 1918 р.) – формування гарматної батареї війська УНР, участь у придушенні більшовицького повстання у Києві в січні 1918 р., участь у боях проти російських більшовицьких військ. Другий (29 квітня 1918 р. – 14 листопада 1918 р.) – несприйняття гетьманського режиму Української держави, роззброєння СС, передислокування до Запорізького корпусу. Третій (14 листопада 1918 р. – початок грудня 1919 р.) – участь у повстанні Директорії (в переможному бою під Мотовилівкою 18 листопада 1918 р.), переформування артилерійських підрозділів Дієвої армії УНР, участь у боях проти російських більшовицьких і білогвардійських військ.

³¹ Історія українського війська / ред.: І. П. Крип'якевич, Б. П. Гнатевич. Львів: Вид-во Івана Тиктора, 1936. 568 с.

³² Дашкевич Р. І. Артилерія Січових Стрільців... С. 205.

³³ Дашкевич Р. Артилерія Січових Стрільців... С. 161.

³⁴ Там само. С. 161–162.

³⁵ Там само.

Українці бережуть пам'ять про Р. Дашкевича та його гармашів. Указом Президента України від 6 травня 2019 р. 26-й артилерійській бригаді присвоєне почесне ім'я генерал-хорунжого Р. Дашкевича.

REFERENCES

- Dashkevych, R. I. (1965). *Artyleriiia Sichovykh Striltsiv u borotbi za Zoloti kyivski vorota*. New York: Chervona Kalyna [in Ukrainian].
- Dashkevych, Ya. (2006). General Roman Dashkevych. In Ya. Dashkevych, *Postati. Narysy pro diiachiv istorii, polityky, kultury* (pp. 553–554). Lviv [in Ukrainian].
- Futuluichuk, D. D. (2011). Etapy stanovlennia armii UNR (1917–1918 rr.): sprobа retrospektyvnoho analizu. *Naukovo-informatsiyni visnyk Ivano-Frankivskoho universytetu imeni Korolia Danyla Halytskoho*, 4, 52 [in Ukrainian].
- Hunchak, T. H. (1993). *Ukraina: persha polovyna XX s. Narys politychnoi istorii*. Kyiv: Lybid [in Ukrainian].
- Ivanys, V. M. (1991). *Symon Petliura – Prezydent Ukrainy*. Drohobych: Beskyd [in Ukrainian].
- Khoma, I. Ya. (2011). *Sichovi Striltsi. Stvorennia, viiskovo-politychna diialnist ta zbroina borotba Sichovykh Striltsiv u 1917–1919 rr.* Kyiv: Nash chas [in Ukrainian].
- Kovalchuk, M. A. (2006). *Yevhen Konovalets na choli Sichovykh Striltsiv (1918–1919). Naukovyi zbirnyk NAN Ukrainy* (Vol. 8). Lviv [in Ukrainian].
- Krypiakevych, I. P., & Hnatevych, B. P. (Eds.). (1936). *Istoriia ukrainskoho viiska*. Lviv: Vyd-vo Ivana Tyktora [in Ukrainian].
- Kuchabskyi, V. V. (1969). *Korpus Sichovykh Striltsiv. Voienno-istorychni narys*. Chicago: Yuvileinyi komitet dlia vidznachennia 50-richchia stvorennia formatsii Sichovykh Striltsiv [in Ukrainian].
- Lytvyn, M. R., & Naumenko, K. Ye. (2007). *Zbroini Syly Ukrainy XX st. Heneraly ta admiraly*. Lviv; Kharkiv: Vyd-vo Saha [in Ukrainian].
- Skoropadskyi, P. P. (1995). *Pavlo Skoropadskyi. Kinets 1917 – hruden 1918*. Kyiv; Philadelphia [in Ukrainian].
- Svarnyk, H., & Feloniuk, A. (Comps.). (2009). *Olena Stepaniv – Roman Dashkevych: spohady i narysy*. Lviv: Literaturna ahentsiia «Piramida» [in Ukrainian].
- Tkachuk, P. (2003). Uchast Romana Dashkevycha u zmitsnenni Artyleriiskykh pidrozdiliv Armii UNR. *Visnyk Natsionalnoho universytetu «Lvivska politekhnikha»*, 474, 13–18 [in Ukrainian].
- Tkachuk, P. P. (2009). *Sukhoputni viiska Zbroinykh Syl Ukrainy doby revoliutsii (1917–1921 rr.)*. [Army of the Armed Forces of Ukraine of the Revolution (1917–1921)]. (Doctoral thesis). Lviv [in Ukrainian].
- Tynchenko, Ya. (2009). *Ukrainski zbroini syly berezen 1917 – lystopad 1918 (orhanizatsiia, chyselnist, boiovi dii): naukove vydannia*. Kyiv: Tempora [in Ukrainian].
- Udovychenko, O. I. (1954). *Ukraina u viini za derzhavnist. Istoriia orhanizatsii i boiovykh dii Ukrainskykh Zbroinykh Syl 1917–1921*. Winnipeg [in Ukrainian].
- Vitolin, O. (2020, Berezen 1). *Liubov i harmaty Romana Dashkevycha. Zbruc̆*. Retrieved from <https://zbruc.eu/node/95955> [in Ukrainian].
- Vnukov, V. P. (1938). *Artileriia*. Moscow: Gosudarstvennoe Voennoe Izdatelstvo Narkomata Oborony Soiuza SSR [in Russian].

Vynnychenko, V. K. (1920). *Vidrodzhennia Natsii: v 3 t.* Kyiv; Vienna: Dzvyn [in Ukrainian].

Yakymovych, B. Z. (1996). *Zbroini Syly Ukrainy: narys istorii.* Lviv [in Ukrainian].

Andrii BAHAN

PhD Student (Military Courses) at the Scientific and Organizational Department

Hetman P. Sahaidachnyi National Army Academy

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-1718-3179>

e-mail: baganandriy@gmail.com

ROMAN DASHKEVYCH'S ROLE IN BATTLES AGAINST THE BOLSHEVIK AND DENIKIN TROOPS (1918–1919)

Roman Dashkevych's military work during the Ukrainian Revolution of 1917–1921, in particular, his participation in battles against the Bolshevik and Denikin troops as a head of Ukrainian artillery units, is analyzed. Creating the Sich Rifleman artillery and using it against the troops of white and red Russia in Naddniprianshchyna are highlighted.

As stated, the UNR Army General R. Dashkevych played an essential role in the formation of the Ukrainian artillery during the Ukrainian Revolution of 1917–1921, as evidenced by the memories of military, social and political figures of the time, archival sources, and separate historical investigations. First of all, the memoirs of R. Dashkevych himself «Sich Rifleman's Artillery in the Fight for the Golden Gate of Kyiv» were noted for the completeness of the subject coverage of the material.

The implementation of several transformations (regroups) of artillery units of the UNR Army by R. Dashkevych is characterized. His attitude to the Ukrainian political regimes of the Ukrainian Revolution of 1917–1921 was clarified: the UNR, the Ukrainian State, and the UNR Directory.

The military-tactical potential of artillery units commanded by R. Dashkevych, and his ability to make strategic decisions in both defensive battles and offensive operations, are highlighted.

Additionally, the moral and psychological atmosphere in the units commanded by R. Dashkevych is described, for instance, factors influencing relations on the line «subordinate-commander». R. Dashkevych's significant contribution to strengthening the Ukrainian army and forming the first artillery units is emphasized. All things considered, currently, there is no comprehensive scientific research on R. Dashkevych's role in the battles against the Bolshevik and Denikin troops during state-building processes in Ukraine (1918–1919).

Keywords: Roman Dashkevych, artillery, Sich Rifleman, Ukrainian Revolution of 1917–1921.

УДК [930.2(477):929Д.ВІТОВСЬКИЙ]"192/193"
DOI: 10.33402/nd.2022-10-275-286

Андрій ТРЕМБЕЦЬКИЙ

*ад'юнкт кафедри гуманітарних наук
Національної академії сухопутних військ ім. гетьмана П. Сагайдачного
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5538-3019>
e-mail: trembetsky.andry@gmail.com*

ДМИТРО ВІТОВСЬКИЙ В УКРАЇНСЬКОМУ ІСТОРІОГРАФІЧНОМУ ДИСКУРСІ 1920–1930-х РОКІВ

Проаналізовано дослідження громадської, військової, державотворчої діяльності Дмитра Вітовського (1887–1919) в українській історіографії міжвоєнного періоду ХХ ст. Зазначено, що в 1920–1930-х роках зроблено перші кроки в аналізі біографії відомого й авторитетного січового стрільця, державного секретаря військових справ ЗУНР.

Встановлено, що саме в цей період науковці, громадсько-політичні діячі, військові соратники виділили головні тематичні блоки життєвого шляху Д. Вітовського: 1) родинне оточення, здобуття освіти; 2) участь у Легіоні УСС на фронтах Першої світової війни; 3) культурно-освітня праця на Волині та Поділлі в 1916–1918 рр.; 4) організація та реалізація Листопадового зриву 1918 р.; 5) праця на посаді державного секретаря військових справ ЗУНР (ЗОУНР); 6) перебування у складі української делегації УНР на Паризькій мирній конференції (травень 1919 р. – липень 1919 р.).

Схарактеризовано першу статтю, з якої почалося вивчення військової і громадсько-політичної діяльності Д. Вітовського, невідомого автора (ймовірно, тодішнього редактора газети «Український прапор» С. Барана) під назвою «Дня 4 серпня 1919 згинув трагічною смертю, впавши з розбитого польською граничною сторожою літака коло Ратибора на пруській Шлезії, один з чільних провідників галицько-українського стрілецтва, полковник Дмитро Вітовський».

З'ясовано внесок у дослідження життєвого шляху Д. Вітовського М. Лозинського, В. Кучабського, І. Крип'якевича, М. Заклинського, О. Думіна, авторів численних спогадів – січових стільців. Зазначено, що найповніше військову і громадську діяльність Д. Вітовського висвітлив його товариш по сотні Легіону УСС М. Заклинський, решта ж авторів зосереджувалися на окремих періодах біографії. Відзначено, що значну увагу науковці та мемуаристи присвятили морально-психологічним якостям Д. Вітовського у різних воєнних і повсякденних ситуаціях, його вмінню згуртовувати колектив.

Ключові слова: Дмитро Вітовський, Легіон УСС, ЗУНР, історіографія.

Воєнно-політична історія Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР) нерозривно пов'язана з постаттю Дмитра Вітовського – військового та політичного діяча, полковника Української галицької армії (УГА). В українській історіографії життєвий

Дмитро Вітовський

шлях Д. Вітовського досліджували три покоління українських дослідників, чий праці хронологічно умовно можна поділити на такі періоди: 1919–1939, 1945–1991, 1991–2021.

Мета статті – проаналізувати військову та громадську діяльності Д. Вітовського, висвітлену в українській історіографії 1920–1930-х років.

Дослідження історії Легіону Українських січових стрільців (УСС) почалося ще в ході Першої світової війни. Поштовх цьому великою мірою дали самі стрільці, які вважали, що мусять залишити для нащадків згадку про свою боротьбу за волю України. У цей період з'являється низка публікацій, яка ознайомлювала українство краю зі стрілецьким легіоном, його метою та завданнями. Першою з них, якщо не брати до уваги численних статей у пресі, була праця Володимира Темницького, члена Головної Української Ради (ГУР) та Української бойової управи,

«Українські Січові Стрільці (Думки й уваги з приводу українського мілітарного руху)», яка вийшла 1915 р. у Відні. У ній автор проаналізував довоєнний стрілецький рух, вказав на його значення та безпосередній зв'язок із Легіоном УСС. У роботі зазначено, що основна мета стрілецьких змагань – боротьба за українську державність, наголошено на її надзвичайно великій популярності серед галицько-українського суспільства.

Дослідження військової та громадсько-політичної діяльності Д. Вітовського розпочалося одразу ж після його трагічної смерті на початку серпня 1919 р. В «Українському прапорі», ймовірно, тодішній редактор газети Степан Баран опублікував першу статтю про військовика і політика під назвою «Дня 4 серпня 1919 згинув трагічною смертю, впавши з розбитого польською граничною сторожою літака коло Ратибора на пруській Шлезії, один з чільних провідників галицько-українського стрілецтва, полковник Дмитро Вітовський»¹. Розпочав він зі слів, з якими погодилися всі наступні покоління дослідників: «... смерть – звичайна річ; смерть в бурливі революційні часи – буденна і щоденна справа і не стало би нам сліз оплакувати всі жертви, які ще досі день в день падають в ім'я збудування кращого завтра. Але жертва, яку український народ складає в особі полковника Вітовського надто велика, бо Він як ніхто інший з молодшого покоління трудився для визволення українського народу з чужого ярма, кладучи особливо на полі військової організації в галицькій Україні основи під державне будівництво, будучи при тім приміром великої особистої відваги і посвяти»².

¹ Український прапор. 1919. 20 серпня. С. 2.

² Там само.

Перші штрихи біографії Д. Вітовського, які написав редактор «Українського прапору» в серпні 1919 р., стали основою всіх подальших біографічних праць про цього діяча. Про дитинство Д. Вітовського в автора було небагато інформації: «... родився в 1887 р. в селі Медуха Станиславівського повіта як син убогого селянина ходячкового шляхтича. Ходив до польської гімназії в Станиславові (української тоді там ще не було), проживаючи в нищих класах в бурсі о. Николая; в вищих класах покинув цю москвофільську бурсу, як це робили і всі інші свідомійші бурсаки Українці, і пробивався з року в рік удільюванням лекцій. Вже в гімназії перевищав своїх товаришів буйним поетичним чуттям, підприємчивістю, енергією і вимовою. Був головою і душею тайного просвітно-артистичного кружка станиславівських гімназистів Українців, котрого члени в неділі і свята роз'їздилися по доокресних селах з відчитами і концертами»³.

Студентські роки та перші кроки громадсько-політичної діяльності Д. Вітовського висвітлені фрагментарно: «По зложенню матури записався Покійний на право на львівським Університеті, проживаючи здебільша в Станиславові і продовжуючи далше просвітно-організаційну роботу. Був членом української радикальної партії і з запалом організував в Станиславівщині та на Покуття товариства “Січ”, де зродилася перша ідея пізнішого стрілецтва. Брав участь в пам'ятній демонстрації на львівським університеті дня 1 липня 1910 р., в якій упав Адам Коцко і з прочими учасниками демонстрації дістався до львівської в'язниці та перебув опісля відомий процес проти 101 українських студентів у Львові, був засуджений і видалений з львівського університету; право покінчив в Кракові»⁴. Згадано про участь Дмитра Вітовського в організації втечі в листопаді 1911 р. Мирослава Січинського, який перебував у в'язниці за вбивство 12 квітня 1908 р. намісника Галичини Анжея Потоцького (Andrzej Potocki).

Характеризуючи діяльність Д. Вітовського в передвоєнні роки, редактор «Українського прапору» зауважив: «Відбувши однорічну військову службу і зложивши правничі іспити став кандидатом адвокатури в канцелярії адвоката д-ра Партицького в Станиславові»⁵. Набагато насиченіші фактами й подіями фрагменти біографії Д. Вітовського, пов'язані з Першою світовою війною та Українською революцією 1917–1921 рр. Автор виділив участь у Легіоні УСС: «З вибухом світової війни зголосився Покійник до українського легіону і як командант сотні став грати відразу визначну ролю в стрілецтві. Перебув цілу карпатську кампанію 1914/15, все стоячи в перших рядах, люблений і поважаний всіма за свою незвичайну відвагу. В часі відвороту Москалів в червні 1915 на чолі невеликого стрілецького відділу перший переправився через Дністер, заняв давню столицю українських володарів – Галич і на галицьким ратуші завісив український синьо-жовтий прапор та обняв на кілька днів команду над цим старинним нашим городом, неначе предбачаючи, що невдовзі прийде для нього година дійсного визволення. Цим своїм кроком наразив собі Покійний начальну австрійську команду, котра за це хотіла відобрати Йому офіцерську рангу»⁶. Після поранення на початку 1916 р. Д. Вітовський повернувся до січового стрілецтва, приєднався до процесу організації українського шкільництва на Волині.

³ Там само.

⁴ Там само.

⁵ Там само.

⁶ Там само.

Вперше вже в 1919 р. з'ясовано роль Д. Вітовського в організації Листопадового зриву 1918 р. у Галичині, організації військової справи в ЗУНР, соборницьких процесах у краї: «Львівський комітет, що вже від вересня 1918 р. приготував переворот в краю, порозумівся зі стрільцтвом і це визначило Покійника до обняття команди у Львові. В останніх днях жовтня м. р. являється Пок. Вітовський у Львові, бере живу участь в засіданнях Української Національної Ради, присвячених справі переведення перевороту і коли в дні 31 жовтня 1918 переговори українських політиків з тодішнім Намісником Гуйном в справі добровільної передачі влади Укр. Нац. Раді розбилися, Вітовський видає останні зарядження що до збройного заняття Львова українськими військами в ніч з 31 жовтня на 1 листопада 1918, забезпечивши собі перед тим нейтральність німецького і угорського штурмового батальону. Пам'ятний ранок 1 листопада 1918 застає Вітовського командантом українського Львова, зайнятого ним при допомозі горстки січових стрільців і 1 200 старих українських ополченців.

Прийшло у Львові до збройної розправи з Поляками. Перемучений і обезсилений складає він команду на це, щоби при творенні першого українського правительства – державного секретаріату – під проводом д-ра Костя Левицького в дні 10 листопада 1918 обняти в нім секретаріат військових справ. Як державний секретар, залишається Покійний першою організацією української армії в Галичині, уступаючи опісля місце полковникови Курмановичеві. Цілою душею був за сполукою західньої України з Наддніпрянщиною в одну народню республіку і в справі проголошення цієї сполуки в дні 3 січня 1919 відіграв визначну роль»⁷.

Автор статті коротко схарактеризував ще один важливий епізод життєвого шляху Вітовського – його участь в українській делегації на Паризькій мирній конференції, куди той виїхав наприкінці квітня 1919 р. разом із Михайлом Лозинським. Аналізуючи останні дні життя Д. Вітовського, редактор «Українського прапора» наголосив: «Рвався далі до чинного збройного діла визволити Україну з чужих кайдан. І тут знайшов смерть. Впав як герой на чужій, не своїй землі, а рідна історія запише його ім'я золотими буквами поруч імен славних козацьких гетьманів»⁸.

Одним із перших досліджень, присвячених історії ЗУНР, стала монографія Михайла Лозинського «Галичина в 1918–1920 рр.», яку видав Український соціологічний інститут у 1922 р., де автор поставив собі завдання «дати огляд політичної історії української Галичини в часі творення української державности»⁹. Значну увагу він присвятив постаті Д. Вітовського.

Михайло Лозинський констатував входження полковника до складу Тимчасового державного секретаріату ЗУНР як державного секретаря військових справ¹⁰. Водночас зазначив, що вісім державних секретарів були членами Української націонал-демократичної партії, а «поза ними Вітовський і Макух належали до радикальної партії»¹¹.

Автор досить лаконічно схарактеризував керівництво обороною Львова 1–21 листопада 1918 р.: «Українське військо заняло Львів під командою отамана Дмитра

⁷ Там само.

⁸ Там само.

⁹ Лозинський М. Галичина в рр.1918–1920. Відень, 1922. С. 3.

¹⁰ Там само. С. 43–44.

¹¹ Там само. С. 44.

Вітовського, який одержав за се ступінь полковника. Занедужавши з перевтоми, Вітовський зрікся команди, яку переняв полковник Григорій Коссак. Під кінець оборони Львова як команданта покликано отамана Стефаніва, дотеперішнього команданта Золочева, надаючи йому ступінь полковника»¹².

Найбільше цікавила пізніших дослідників участь Д. Вітовського в делегації УНР на Паризькій мирній конференції. 7 травня 1919 р. він із М. Лозинським та О. Кульчицьким прибули до Парижа і приєдналися до єдиної делегації, у якій представниками Західної області Української Народної Республіки (ЗОУНР) вже були Василь Панейко (віцеголова делегації) і Степан Томашівський (радник). За словами М. Лозинського, «одначе ся формальна одноцільність не була висловом дійсних відносин. Приїхавши до Парижа, я застав між членами Делегації, висланими Директорією, і делегатами Державного Секретаріату різкий внутрішній розлім. Для Панейка і Томашівського проголошення з'єдинення неначе не існувало: вони стояли на тім, що Галичина є окрема держава, яку тільки вони мають право заступати на Міровій Конференції і якої справу треба трактувати окремо від справи Української Народної Республіки. Формально вони зберігали одноцільність Делегації, але в дійсности старалися свою діяльність в галицькій справі як найбільше держати в тайні від Делегації, для чого устроїли своє окреме бюро, якого акти велися окремо від актів Делегації»¹³. На його думку, після 7 травня 1919 р. цей розлам збільшився: «Ми з Вітовським стояли на тім, що Делегація повинна бути справді одноцільна, значить всі наріди її рішення Делегації і її виступи перед Міровою Конференцією повинні бути ділом спільної праці цілої Делегації. Тимчасова самостійність Західної Области УНР повинна знаходити вислів у внутрішнім процесі діяльності, а саме в тім, що в галицькій справі Делегація повинна числитися з голосом делегатів Державного Секретаріату і не піти проти їх думки, – але це не в тім, що Делегації нема до галицької справи і до діяльності делегатів Державного Секретаріату ніякого діла. Зокрема виступи перед Міровою Конференцією в галицькій справі повинні робитися на основі рішень цілої Делегації, щоб не виходило так, що делегати Державного Секретаріату роблять одно, а Делегація друге, і від імені Делегації, щоб галицька справа мала за собою авторитет цілої України»¹⁴. У цій ситуації М. Лозинський і Д. Вітовський «рішили обмежитися до діяльності в розмірах можливих при зберіганню одноцільності Делегації»¹⁵.

Михайло Лозинський і Дмитро Вітовський брали участь у засіданнях «Міжсоюзної комісії для заключення перемир'я між Польщею і Україною», створеної Найвищою радою Паризької мирної конференції, до якої входили представники США, Великобританії, Франції та Італії. Її очолював генерал Луїс Бота (Louis Botha) – член англійської делегації. Вже на засіданні комісії 8 травня 1919 р. голова делегації УНР Григорій Сидоренко представив голові комісії делегацію Державного секретаріату ЗОУНР. У монографії М. Лозинський навів протокол засідання, зокрема запитання голови комісії генерала Л. Боти і відповіді М. Лозинського та Д. Вітовського¹⁶. На

¹² Там само. С. 47.

¹³ Там само. С. 115.

¹⁴ Там само. С. 115–116.

¹⁵ Там само. С. 116.

¹⁶ Там само. С. 122–125.

наступному засіданні 12 травня 1919 р. запропоновано українським і польським представникам проєкт договору про перемир'я. Вся делегація УНР в умовах, що склалися на початок травня 1919 р., вирішила прийняти його. Водночас М. Лозинський і Д. Вітовський виступили зі заявою – запропонували певні зміни на користь української сторони. 13 травня 1919 р. на засіданні комісії делегація прийняла цей проєкт в первісній редакції. І воно стало останнім, у якому брав участь Д. Вітовський, оскільки польська сторона відмовилася підписати цей документ¹⁷.

Михайло Лозинський детально схарактеризував подальшу участь делегації Державного секретаріату ЗОУНР на Паризькій мирній конференції, зокрема участь Вітовського в підготовці документів делегації, що стосувалися тих чи тих рішень органів конференції, серед яких обговорення проєкту Статуту для Східної Галичини в червні 1919 р.¹⁸

Відомий історик Іван Крип'якевич 1932 р. у статті в «Літописі Червоної каліни» вперше звернув увагу на культурно-освітню, освідмлювальну працю УСС 1916–1918 рр., зокрема Дмитра Вітовського на Волині¹⁹. Він визначив труднощі, з якими зіткнувся сотник, приїхавши сюди на початку лютого 1916 р.: «... призначено його до праці в Ковлі, як “вербункового офіцера”, тобто з обов'язком приєднувати місцевих Українців до УСС. Але від початку ніхто не вірив в успіхи такої акції, – уважано її навіть небажаною, – і в дійсності сотник мав підготувати освідмлюючу освітню працю. Вітовський знайшовся на цьому незнаному собі терені в дуже тяжкому становищі, – не приділено йому до помочі ні одного стрільця, кілька місяців сам один мусів двигати весь тягар праці. На місці в Ковлі не було майже українського населення, всіх православних вивезли Росіяне, лишилися переважно самі Жиди. З-поміж української інтелігенції проживав у Ковлі одинокий Марко Луцкевич (пізніший посол у варшавським соймі), агроном по фаху, повний одушевлення для народньої праці, ідейний, роботящий, – він став до помочі Вітовському і при його вказівках сотник міг нав'язати звязки з селом»²⁰.

Сам І. Крип'якевич у період Першої світової війни працював у Бюро культурної допомоги, листувався з Д. Вітовським, добре орієнтувався в культурно-освітніх проблемах Волині: «Вітовський в першу чергу розглядав стан освітньої справи. На Волині були до того часу тільки російські школи, треба було робити заходи, щоб на їх місце відкрити українські і тим способом захопити виховання молоді у свої руки»²¹. У листі від 2 травня 1916 р. (із якого в І. Крип'якевича залишився тільки витяг), Д. Вітовський обґрунтовував такі плани: «Шкільні будинки по селах є доволі гарні, часом дуже гарні, адаптації можна перевести силами і коштами селян: опісля хочу оподаткувати всі села, так, щоби з евентуальною матеріальною поміччю держави кошт удержання шкіл зовсім зняти з Галичини»²². Дмитро Вітовський вважав, що школи можна відкрити в селах: Нова Вижва, Мизово, Нові Кошари, Миляновичі, Торговище,

¹⁷ Там само. С. 126–132.

¹⁸ Там само. С. 133–162.

¹⁹ Сотник І. К. Д. Вітовський на Волині. *Літопис Червоної Каліни*. 1932. № 2. С. 7–11.

²⁰ Там само. С. 7.

²¹ Там само. С. 7–8.

²² Там само. С. 8.

Любитів, Витоніж, Білашів, Великий Порськ, Радошин. Тоді навчання велося в єдиній – у Старій Вижві завдяки залізничному поручнику Амброзові Епштайну і де від 1 травня 1916 р. працював учитель церковно-приходської школи Євфимій Кужіль.

За словами українського історика, у травні 1916 р. комісаріат УСС у Ковелі збільшено до п'яти осіб і від цього часу освітня праця розвивалася активніше. З перших помічників Д. Вітовського він виділив стрільця Палащука (ім'я не встановлено) («був секретарем і правою рукою сотника; як зв'язковий приїздив він частіше до Львова за книжками і іншими освітніми середниками і привозив вісти з Волині, яких не можна було переслати поштою») і чотаря Михайла Гаврилка – наддніпрянця.

Іван Крип'якевич всіляко підтримував діяльність Дмитра Вітовського на Волині: «... для допомоги шкільній акції, яку розпочинав Вітовський, Бюро культурної помочі в червні 1916 р. передало до Ковля три паки книжок вартістю 827 корон, а саме 1 450 шкільних підручників, 286 книжок до діточих бібліотек і 500 корон готівкою на інші потреби»²³.

Історик вперше описав особливості характеру, зокрема і психологічні, відомого січового стрільця: «Вітовського особисто знав я небогато, говорив з ним, мабуть, тільки один раз, коли він з Волині приїхав до Львова. На основі цього короткого знайомства і переписки виробив я собі характеристику його особи, не знаю, чи вповні вірну. Це була людина замкнена в собі, трохи шорстка і понура; не легко виявляв свої внутрішні цінності і тільки інстинктивно можна було відгадати глибокі почування, якими він був переповнений. Був це спартанець, строгий для себе і інших. Цілою душею ненавидів кривих доріг, отсього ходження “на шварц”, всяких “штудерацій”. Здається, він добре почувався на фронті, де життя було просте і нескладне, де був тільки приказ і обов'язок. На Волині, в окупованій стрейфі, відносини були більш складні. Тут треба було рахуватися і з австрійською владою (яку часто репрезентували офіцери поляки), і з домаганнями Коша, що вислав сюди стрільців, і з опінією Галичини, і з недовірчівістю волинського мужика; треба було пам'ятати, що це війна й обов'язують воєнні закони і рівночасно працювати для майбутньої України, – перестерігати обов'язуючих приписів і обминати їх, де тільки вдалося. Тут треба було якраз “штудерувати”, ходити “на шварц”, бути львом і лисом. Вітовський цього не вмів робити, – це було проти його натури. А коли вже мусів важитися на якийсь крок, що не був у згоді з “приписами”, то, здається, мусів наперед звести з собою важку боротьбу і довго потім це пам'ятав. Це викликало у ньому стан перечулення, підзорлівість, жаль до людей, переконання, що його не доцінюють, критикують, зневажають, – врешті ті несподівані вибухи лихого гумору, яких певно сам опісля жалував. Це була душа незвичайно праведна, чиста, характерна»²⁴.

У монографії «Західна Україна у боротьбі з Польщею та більшовизмом у 1918–1923 роках»²⁵, виданій 1934 р. в Берліні, Василь Кучабський неодноразово характеризував Вітовського як політика й військовика. У першій частині праці – «Виникнення Західноукраїнської держави у Східній Галичині» – він оцінив

²³ Там само.

²⁴ Там само. С. 11.

²⁵ Кучабський В. Західна Україна у боротьбі з Польщею та більшовизмом у 1918–1923 роках. Львів, 2015. 448 с.

«український військовий переворот у Східній Галичині» досить критично: «Легке захоплення Львова підрозділом української таємної спілки чисельністю приблизно 1 500 членів розцінювалося як успіх, що частково здивував самих заколотників, оскільки вони розраховували швидше на невдачу. Проте, наскільки хорошими заколотниками були українці, настільки ж вони були поганими воєначальниками. На чолі таємної спілки, а тепер на чолі українських військ опинився майор легіону Дмитро Вітовський. Палкий патріот, проте не солдат і не державний діяч, він зі своїми соратниками спрямував усю увагу на те, щоб переворот вдався й українці вирвали для себе владу. Однак вони жодним чином не виявилися готовими ні до того, що безпосередньо після перевороту повинна розпочати свою діяльність у країні єдина військова організація з єдиним командуванням, ні до того, що терміново повинна була розпочатися всеохоплююча, попередньо детально спланована, військова операція в самому Львові та на річці Сян, аби обов'язково зірвати очікуване польське повстання у Львові та запобігти військовому наступу на річці Сян війні з Польщею за Східну Галичину»²⁶.

Така ж критична оцінка В. Кучабського позиції Д. Вітовського на Паризькій мирній конференції, куди той виїхав, за словами автора, 7 травня 1919 р. разом із М. Лозинським. У третій частині монографії автор наголосив, що «найслабшою виглядала дипломатична проникливість прихильників тієї точки зору, що передбачала повне збереження єдиної української держави, а також усіх українських претензій як щодо Польщі, так і щодо Росії, дт. Михайла Лозинського та Дмитра Вітовського. Вони протестували проти того, що Марголін та Шульгін обіцяли перспективу федерації України з Росією, оскільки це суперечило національно-державній доктрині. Вони заперечували щодо діяльності Панейка та Томашівського, оскільки їх відокремлена кампанія суперечила принципу української державної єдності. Вони також вимагали акцентування уваги на прагненні України національної державності, а не на тому, що Україна могла би стати фактором у боротьбі проти більшовизму. Незрозумілим залишалося лише те, з якою метою вони взагалі приїхали в Париж і шукали там справедливості та підтримки, якщо попередньо вирішили не долучатися до жодних умов країн Антанти. Тому ноти, якими лідер даного напрямку, Г. Сидоренко, бомбардував мирну конференцію, належали до найменш втішних еманцій українського політичного духу. Цим дилетантам, які не мали жодного поняття про тодішнє політичне становище у світі, здавалося, що в Антанти можна було б “викликати інтерес до України” фантазіями про “Україну як бастион для захисту Дарданелл, Суецького каналу, Перської затоки та Індії”»²⁷.

У 1920–1930-х роках вийшло найбільше мемуарних праць. Їхніми авторами ставали колишні свідки й учасники визвольних змагань українців у період Першої світової війни та Української революції 1917–1921 рр. Вони лише фрагментарно і, звичайно ж, суб'єктивно висвітлюють окремі епізоди воєнно-політичної діяльності Д. Вітовського. До кращих творів мемуарної літератури стрілецької доби належать спогади Мирона Заклинського, Миколи Голубця, Олени Степанів, Степана Шухевича, Миколи Угриня-Безгрішного, Михайла Галушинського й ін.²⁸. Питання, пов'язані з підготовкою та

²⁶ Там само. С. 98.

²⁷ Там само. С. 241–242.

²⁸ Заклинський М. «А ми тую стрілецьку славу збережемо». Споми́ни з визвольної війни. Львів: Всесвіт, 1936. Ч. 1–2; Голубець М. Рік грози і надій 1914. Львів: Укр. бібліотека, 1934; Степанів О. На передодні великих подій. Власні переживання й думки, 1912–1914.

проведенням Листопадової національної революції, участі в ній Дмитра Вітовського відображені в роботах Дмитра Паліїва, Олекси Кузьми та Костя Левицького²⁹.

Про Д. Вітовського згадували в перших узагальнювальних працях з історії Легіону УСС, які вийшли в середині 1930-х років. Передусім це колективні роботи «Українські Січові Стрільці, 1914–1920», «Історія українського війська» і ґрунтовне дослідження Осипа Думіна «Історія Легіону Українських Січових Стрільців»³⁰. Їхні автори, окремі з яких були свідками й учасниками досліджуваних подій, використали великий фактичний матеріал і поряд з аналізом збройної боротьби стрілецтва так чи так розглянули й деякі інші питання.

Наступною працею в міжвоєнний період ХХ ст., присвяченою військовій і громадсько-політичній діяльності Вітовського, стала брошура Мирона Заклинського «Дмитро Вітовський: спроба життєпису і характеристики»³¹. З цього приводу автор у 1967 р. зазначив: «Тридцять років тому видав був у Львові редактор Б. Романенчук мій короткий і частинний нарис про життя і діяльність Д. Вітовського. З огляду на об'єм тієї книжечки (32 сторінки розміру шіснадцятки) не подав я там усього, що знав про нього. І знання моє було тоді скупіше, та й події не мали тоді відповідної перспективи»³².

Осип Думін підготував фахову методологічну статтю «Полк. Дм. Вітовський у спогадах (кілька заміток і побажань)», у якій у вступі зауважив: «Культ великих згл. провідних людей не зробився ще в нас співтворчим чинником нашого національного життя. Тільки Шевченко зосередив на собі любов і пошану нації, опанував всі її почування і веде її за своїм духом. Інші ж наші історичні постаті, коли вони не блиснули генієм Хмельницького або Франка, мусять числитися з тим, що попадуть в категорію тих нещасних “забутих діячів” (до О. Кониського прилип вже цей епітет як шевська смола), що їх споминається раз на десять–двацять літ якоюсь скромною часописною статтею»³³.

Львів: Червона Калина, 1930; Шухевич С. Видиш, брате мій (8 місяців серед УСС-ів). Львів: Червона Калина, 1930; Угрин-Безгрішний М. Нарис історії Українських Січових Стрільців. Рогатин; Львів; Київ: Журавлі, 1923. Ч. 1; Галушинський М. З Українськими Січовими Стрільцями. Спомини з років 1914–1915. Львів: Діло, 1934; Левицький К. Історія визвольних змагань галицьких українців з часу світової війни 1914–1918. Львів, 1928. Ч. 1; Ч. 2. Львів, 1929; Ч. 3. Львів, 1930.

²⁹ Паліїв Д. Листопадова революція. З моїх споминів. Львів, 1929; Кузьма О. Листопадові дні 1918 р. Львів, 1931; Левицький К. Великий Зрив (до історії української державності від березня до листопада 1918 р. на підставі споминів та документів). Львів: Червона Калина, 1931.

³⁰ Українські Січові Стрільці, 1914–1920 / за ред. Б. Гнаткевича та ін. Репринтне відтворення з вид. 1935 р. Львів: Слово, 1991; Крип'якевич І., Гнаткевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.) / упоряд. Б. Якимович. 4-те вид., змін. і доп. Львів: Світ, 1992; Думін О. Історія Легіону Українських Січових Стрільців. Львів: Червона Калина, 1936.

³¹ Заклинський М. Дмитро Вітовський: спроба життєпису і характеристики. Львів: Всесвіт, 1936. 32 с.

³² Заклинський М. Дмитро Вітовський. Громадський діяч, стрілецький ідеолог, вождь Листопадового зриву, секретар військових справ ЗОУНР. Нью-Йорк: Вид-во «Червона калина», 1967. С. 122–123.

³³ Думін О. Полк. Дм. Вітовський у спогадах. (Кілька заміток і побажань). *Літопис Червоної Калини*. 1936. № 11. С. 4.

На основі видань, передусім спогадів січових стрільців, що вийшли до 1936 р., О. Думін наголосив: «Складений з тих причинків портрет Д. Вітовського є симпатичний; він відразу з'єднує собі глядача гармонією високо ідейних прикмет. Перший військовий міністр ЗОУНР виходить на ньому безкорисний український патріот-державний, як людина наскрізь прийнята вищими національними ідеалами і як обов'язковий не жалючий себе вояк. Сотня Вітовського могла сміло змагатися за босві лаври зі сотнею В. Дідушка: а зробив "сотню Вітовського" славною в легіоні сам командант, що служив всюди стрільцям своїм приміром. Так як любили його, Вітовського, так не любили стрільці ні одного старшини в легіоні. Недаром І. Балюк, як оповідає М. Заклинський, висловився при одній нагоді, що за таким командантом пішов би і в огонь. Щодо популярності, то Д. Вітовський не мав серед Стрілецького Війська ніякої конкуренції»³⁴.

До дослідження М. Заклинського О. Думін мав певні зауваження, тому розпочав дискусію щодо стану дослідження військової та громадської діяльності Д. Вітовського: «... своєю брошурою, хочай вона така худошава об'ємом – зробив автор значну прислугу традиції нашої визвольної боротьби. Пожаліти приходиться, в ній зовсім немає дати уродження Вітовського. Вмістити її повинно було само видавництво у передмові, куди (на стор. 4) вона аж впрошується. Вкралися в текст автора деякі недогляди та похибки. І так на стор. 8. сказано, що сотня Вітовського вийшла, при кінці вересня 1914 р. "з трьома іншими сотнями на фронт", а власне на партизантку. В дійсності вона вийшла з двома іншими сотнями: то є Будзиновського і Горука. На стор. 17 каже Заклинський: "Весною (1916. р. – О. Д.) дістав сотник Вітовський з Коша УСС чотирьох помічників. Між ними був і четар Гаврилко, що до московської травневої офензиви працював в Луцьку". Трохи нелогічно – четар Гаврилко не прийшов, отже, з Коша, а з Луцька до Ковля, до сот. Вітовського. Дальше він пробув в Луцьку не до травневої офензиви, під котрою розуміється офензива ген. Макензена (початок 2 травня під Горлицями) в 1915 р. а до офензивн ген. Брусілова, що зачалася 4 червня 1916 р. Не знати чому, треба догадуватися, що із-за усталених тісних рамців брошури, не розповів автор нічого про діяльність Вітовського на Наддніпр. Україні, а особливо після входу австро-угорських військ на Поділля в березні 1918 р., коли то Вітовського призначено командантом агітаційного загону УСС. (в групі полк. Іца). Про це писав вже М. Заклинський в одному зі своїх споминів, а і в брошурі повинен був згадати про це»³⁵.

Осип Думін, підсумовуючи аналіз праць і спогадів про Д. Вітовського у 1920–1930-х роках, констатував: «А все ж таки дотепер написане про Вітовського не дає нам повної характеристики цієї людини, навпаки ставляє перед нами ряд великих запитників. В першій мірі, був Вітовський волевою натурою чи ні, чи було в йому щось з вождя і авторитетного провідника чи не мав він цих прикмет? Проблематика зогляду на становисько Вітовського в історії військової боротьби – дуже важна»³⁶.

Отже, постать Д. Вітовського як авторитетного січового стрільця, державного секретаря ЗУНР привернула увагу значної частини українських науковців, журналістів, мемуаристів. Проблематика досліджень 1920–1930-х років різноманітна: родинне оточення, здобуття освіти; участь у Легіоні УСС на фронтах Першої світової війни;

³⁴ Там само. С. 5.

³⁵ Там само.

³⁶ Там само.

культурно-освітня праця на Волині та Поділлі в 1916–1918 рр.; організація та реалізація Листопадового зриву 1918 р.; праця на посаді державного секретаря військових справ ЗУНР (ЗОУНР); діяльність у складі української делегації УНР на Паризькій мирній конференції (травень 1919 р. – липень 1919 р.). Більшість наукових пошуків і спогадів цього періоду присвячені одному етапу військової та громадської діяльності Д. Вітовського. Найповнішим допоки залишається дослідження М. Заклинського. Історіографічну дискусію щодо висвітлення діяльності Д. Вітовського започаткував О. Думін у «Літописі Червоної калини» в 1936 р. Його роботи стали основою для подальших праць і дискусій українських істориків.

REFERENCES

- Dumin, O. (1936). *Istoriia Lehionu Ukrainskykh Sichovykh Striltsiv*. Lviv: Chervona Kalyna [in Ukrainian].
- Dumin, O. (1936). Polk. Dm. Vitovskyi u spohadakh. (Kilka zamitok i pobazhan). *Litopys Chervonoï Kalyny*, 11, 4 [in Ukrainian].
- Halushchynskyi, M. (1934). *Z Ukrainskymy Sichovymy Striltsiamy. Spomyny z rokiv 1914–1915*. Lviv: Dilo [in Ukrainian].
- Hnatkevych, B. (Ed.). (1991). *Ukrainski Sichovi Striltsi, 1914–1920* (Original work published 1935). Lviv: Slovo [in Ukrainian].
- Holubets, M. (1934). Rik hrozy i nadii 1914. Lviv: Ukr. biblioteka [in Ukrainian].
- I. K. (1932). Sotnyk D. Vitovskyi na Volyni. *Litopys Chervonoï Kalyny*, 2, 7–11 [in Ukrainian].
- Krypiakevych, I., Hnatkevych, B., & Stefaniv, Z. (1992). *Istoriia ukrainskoho viiska (vid kniazhykh chasiv do 20-kh rokiv XX st.)* (B. Yakymovych, Comp.; 4th ed.). Lviv: Svit [in Ukrainian].
- Kuchabskyi, V. (2015). *Zakhidna Ukraina u borotbi z Polshcheiu ta bilshovyzmom u 1918–1923 rokakh*. Lviv [in Ukrainian].
- Kuzma, O. (1931). *Lystopadovi dni 1918 r.* Lviv [in Ukrainian].
- Levytskyi, K. (1928). *Istoriia vyzvolnykh zmahan halytskykh ukraintsiv z chasu svitovoi viiny 1914–1918* (Pt. 1). Lviv [in Ukrainian].
- Levytskyi, K. (1929). *Istoriia vyzvolnykh zmahan halytskykh ukraintsiv z chasu svitovoi viiny 1914–1918* (Pt. 2). Lviv [in Ukrainian].
- Levytskyi, K. (1930). *Istoriia vyzvolnykh zmahan halytskykh ukraintsiv z chasu svitovoi viiny 1914–1918* (Pt. 3). Lviv [in Ukrainian].
- Levytskyi, K. (1931). *Velykyi Zryv (do istorii ukrainskoi derzhavnosti vid bereznia do lystopada 1918 r. na pidstavi spomyniv ta dokumentiv)*. Lviv: Chervona Kalyna [in Ukrainian].
- Lozynskyi, M. (1922). *Halychyna v rr. 1918–1920*. Vienna [in Ukrainian].
- Paliiv, D. (1929). *Lystopadova revoliutsiia. Z moikh spomyniv*. Lviv [in Ukrainian].
- Shukhevych, S. (1930). *Vydys, brate mii (8 misiatsiv sered USS-iv)*. Lviv: Chervona Kalyna [in Ukrainian].
- Stepaniv, O. (1930). *Na peredodni velykykh podii. Vlasni perezhyvannia y dumky, 1912–1914*. Lviv: Chervona Kalyna [in Ukrainian].
- Uhryn-Bezghrishnyi, M. (1923). *Narys istorii Ukrainskykh Sichovykh Striltsiv* (Pt. 1). Rohatyn; Lviv; Kyiv: Zhuravli [in Ukrainian].
- Ukrainskyi prapor. (1919, Serpen 20), 2 [in Ukrainian].

Zaklynskyi, M. (1936). «*A my tuiu striletskuuiu slavu zberezheмо*». *Spomyyny z vyzvolnoi viiny* (Pt. 1–2). Lviv: Vsesvit [in Ukrainian].

Zaklynskyi, M. (1936). *Dmytro Vitovskyyi: sproba zhyttiepysu i kharakterystyky*. Lviv: Vsesvit [in Ukrainian].

Zaklynskyi, M. (1967). *Dmytro Vitovskyyi. Hromadskyyi diiach, striletskyyi ideoloh, vozhd Lystopadovoho zryvu, sekretar viiskovykh sprav ZOUNR*. New York: Vyd-vo «Chervona kalyna» [in Ukrainian].

Andriy TREMBETSKYI

Adjunct of the Department of Humanities

Hetman P. Sahaidachnyi National Army Academy

ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-9869-1684>

e-mail: atrembetkyi@ukr.net

DMYTRO VITOVSKYI IN THE UKRAINIAN HISTORIOGRAPHIC DISCOURSE OF THE 1920–1930^s

The paper analyzes investigations on the public, military, and state-making activities of Dmytro Vitovskyyi (1887–1919) in the Ukrainian historiography of the interwar period of the 20th century. As noted, the first steps in analyzing the biography of the famous and reputable member of the Sich Rifleman, the State Secretary of Military Affairs of ZUNR were made in the 1920–1930^s.

It was during this period that scientists, social and political figures, and military associates distinguished the main thematic blocks of D. Vitovskyyi's life path: 1) family environment, education; 2) participation in the USS Legion on the fronts of World War I; 3) cultural and educational work in Volyn and Podillia in 1916–1918; 4) organization and implementation of the November Uprising of 1918; 5) work as the State Secretary of Military Affairs of ZUNR (ZOUNR); 6) participation in Ukrainian delegation of the UNR at the Paris Peace Conference (May 1919–July 1919).

The author characterizes the first article that started studies on the military and socio-political activities of D. Vitovskyyi, written by an unknown author (probably an editor of the newspaper «Ukrainian Flag» Stepan Baran) titled «On August 4, 1919, died with a tragic death, by falling from an aircraft broken by the Polish border guard near Ratibor in Prussian Silesia, one of the leaders of the Halychyna-Ukrainian Sich Riflemen, Colonel Dmytro Vitovskyyi».

The contribution to the research of Dmytro Vitovskyyi's life of Mykhailo Lozynskyyi, Vasyl Kuchabskyyi, Ivan Krypiakevych, Myron Zaklynskyyi, Osyp Dumin, authors of numerous memorists – Sich Riflemen members – is clarified. As investigated, the most fully military and public activities of D. Vitovskyyi covered his friend from the USS Legion M. Zaklynskyyi, while other authors focused on particular periods of his biography. Much attention from scientists and memorists was devoted to the moral and psychological traits of D. Vitovskyyi in various military and everyday situations, and his ability to unite the team.

Keywords: Dmytro Vitovskyyi, USS Legion, ZUNR, historiography.

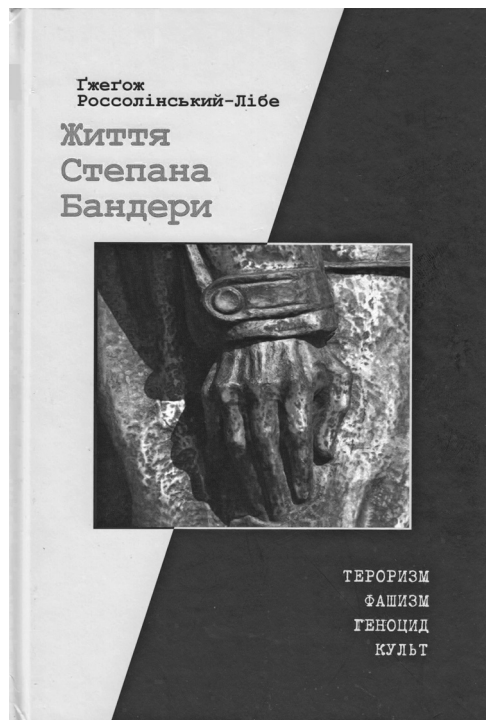
Микола ПОСІВНИЧ

*кандидат історичних наук
старший науковий співробітник відділу новітньої історії
Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-5555-0753>
e-mail: posiv@yahoo.com*

СТАРА ІСТОРІЯ НА НОВИЙ ЛАД.

**Роздуми на маргінесі книги Гжегожа Россолінські-Лібе.
Життя Степана Бандери: тероризм, фашизм, геноцид, культ.
Київ: «Антропос-логос-фільм», 2021. 624 с.**

Степан Бандера як впливова історична особистість сформувався завдяки реалізації одного з найуспішніших українських суспільних проєктів ХХ ст. – Організації українських націоналістів (ОУН), основними цілями якого були відновлення незалежності й усвідомлення народу необхідності власної держави, чия відсутність стала основною причиною поразки визвольних змагань 1917–1921 рр. Однак постать С. Бандери і надалі залишається міфологізованою. На Сході України, не кажучи вже про Росію, Ізраїль, Німеччину, Польщу, Провідника ОУН знають лише як фанатичного терориста та лідера, який застосовував будь-які методи для досягнення політичних цілей. Бандера повернувся у незалежну Україну в 1991 р. й одразу ж опинився в епіцентрі боротьби як успішний символ українського визвольного руху, що неодноразово використовується в політичному протистоянні різними партіями й рухами. Оцінка діяльності Бандери – свідчення зрілості України як держави, яка, вибудовуючи власну систему цінностей, сама вирішує, яких героїв їй шанувати і яке майбутнє творити.

Однією з найменш вивчених постатей визвольного руху, як не дивно, залишається Провідник ОУН С. Бандера. Його життєвий шлях не здобув належної уваги істориків у незалежній Україні. Особі цього діяча присвячено багато праць (переважно публіцистичні твори, невеликі статті й енциклопедичні довідки), але зробити належний аналіз його діяльності та визначити місце в історії українська історична наука ще не спромоглася. Сучасним дослідникам належить дати ґрунтовну оцінку С. Бандері як людині, політикові, теоретикові й інтерпретаторові націоналістичної ідеології, організаторові та лідерові ОУН 1930–1959 рр.¹

Видані дослідження, книги про життя і діяльності С. Бандери в 1960–2021 рр. присвячені здебільша історії націоналістичного руху та його ідеології загалом. Залежно від того, де вони видані, від кон'юнктури ринку (Україна, Польща, Росія, Німеччина) та світоглядно-політичних позиції авторів, Провідник ОУН постає в ракурсі від національного героя до воєнно-кримінального злочинця².

Політичний портрет Провідника ОУН і рух, який він очолював, стали об'єктом дослідження захищеної у 2012 р. дисертації польсько-німецького історика Гжегожа Россолінського-Лібе (Grzegorz Rossoliński-Liebe). Ця робота виконана за підтримки й допомоги Фундації Герби Генкель, Альбертського університету, Німецького інституту у Варшаві й інших установ, що підтримують вивчення проблематики Голокосту. Згодом вона вийшла англійською мовою «Stepan Bandera: The Life and Afterlife of a Ukrainian Nationalist: Fascism, Genocide, and Cult. Stuttgart: Ibidem Press, 2014. 652 pp.». Її автор свідомо вибрав методологію найяскравіших зразків «критики українського буржуазного націоналізму». Трактуювання Бандери йде за старим, добре перевіченим пропагандистами радянським лекалом – «під Леніним розуміємо партію, а під партією Леніна...». Варто відзначити, що інтерпретація сучасних подій і теоретичних напрацювань щодо С. Бандери, українського націоналізму, за дуже «дивним» збігом, тожонні російській інформаційній пропаганді до 24.02.2022 р. (наприклад, оцінці війни на Сході України, «громадянського конфлікту на Донбасі», «фашистського» вітання «Слава Україні! Героям слава!», діяльності сучасних націоналістичних організації та партій тощо).

Дослідник не зумів вписати постать Провідника ОУН у контекст історичних подій і реалій тих часів, а натомість прямолінійно й схематично висвітлив його біографію зі

¹ Список джерел і літератури див.: Дем'ян Г. Степан Бандера. Життя і діяльність. (Вибрані матеріали до бібліографії). *Життя і діяльність Степана Бандери: документи й матеріали* / ред. і упоряд. М. Посівнич. Тернопіль: Астон, 2018. С. 541–564.

² Мірчук П. Степан Бандера – символ революційної безкомпромісовости. Нью-Йорк; Торонто: Організація оборони чотирьох свобод України, Ліга визволення України, 1961. 160 с.; Дужий П. Степан Бандера – символ Нації: Ескізний нарис про життя і діяльність Провідника ОУН. Львів: Галицька видавнича спілка, 1996. Ч. 1. 189 с.; 1997. Ч. 2. 383 с.; Гордасевич Г. Степан Бандера: людина і міф. Львів: «Піраміда», 2001; Посівнич М. Степан Бандера. Дрогобич: «Посвіт», 2018. 332 с.; Prus E. Herosi spod znaku tryzubca: Konowalec – Bandera – Szuchewycz. Warszawa, 1985; Prus E. Stepan Bandera 1900–1959. Symbol zbrodni i okrucieństwa. Wrocław, 2004; Romanowski W. Bandera terrorysta z Galicji. Warszawa, 2012; Romanowski W. Bandera. Ikona Putina. Warszawa, 2016; Смыслов О. Степан Бандера и борьба ОУН. Москва: «Вече», 2011. 320 с.; Смыслов О. Степан Бандера. «Икона» украинского национализма. Москва: «Вече», 2014. 304 с.; Мацкевич И. Криминологический портрет Степана Бандеры. Москва: Проспект: РГ-Пресс, 2017. 190 с.; Млечин М. Степан Бандера и судьба Украины. Москва: Издательский дом «Аргументы недели», 2018. 480 с.

сучасних крайньо ліво-ліберальних світоглядних позицій, тим самим поповнивши лави викривачів «злочинів українських фашистів». *Методологія дослідження* не опирається на принципи історизму, верифікації та авторської об'єктивності. Читаючи текст, складається враження, що в дослідника забагато емоцій щодо С. Бандери й українських націоналістів, передусім негативних (наприклад, автор у дедикації до книги, крім рідних, зазначає також: «...пам'яті цивільних, убитих українськими націоналістами»). Власне, емоцій забагато, а подачі об'єктивного фактажу від усіх учасників конфлікту, сумлінного аналізу контексту подій, дискусії і висновків замало. Авторіві варто було би зосередитися на класичній схемі написання біографічних праць, уважно вивчивши особисту інформацію про С. Бандеру: його вподобання в літературі, мистецтві, спорті, їжі, його родину, соратників, і кожен із читачів мав би можливість зробити власний висновок про цю історичну постать й національно-визвольний рух, який та очолювала.

Варто відзначити, що дослідник ретельно опрацював наявну на 2010 р. літературу та спогади очевидців, джерельну базу й документи з українських, російських, польських і німецьких архівів. Однак у перекладі з англійської 2014 р. на польську 2018 р. та в 2021 р. на українську й російську мови жодної нової літератури і джерел, яких появилася значна кількість, не було опрацьовано й залучено. У цих трьох виданнях по 652, 902, 624 сторінок тексту відповідно постаті Бандери реально присвячено 30 %, а решту – історії українського націоналістичного руху та його ідеології. При цьому дослідник доклав усіх зусиль, аби «виколупати» з будь-яких творів чи дій людей, які належали до ОУН чи симпатизували націоналізму, зерна антисемітизму, фашизму, расизму, геноцидів, тероризму, етнічних чисток, ксенофобії. Тобто науковець пропонує читачам викривлений образ Провідника ОУН і націоналістичного руху, зображуючи його винятково в чорних тонах та відзначаючи злочинну суть. Автор безапеляційно й без наведення реальних перевірених фактів стверджує, що юний Бандера культивував фашизм, расизм і антисемітизм. Однак детально родинне, шкільне, студентське середовище, підготовку й навчання у «Пласті», Стрийській гімназії і Львівській політехніці, в яких формувався світогляд майбутнього Провідника, не відображено.

Складається враження, що дослідник свідомо зводить основну діяльність Бандери, ОУН, УПА (Української повстанської армії) до винищення євреїв, геноциду поляків і вбивств нелояльних українців. Тобто намагався переконати читачів, що основною метою українського націоналістичного руху загалом і Бандери зокрема було насильство заради насильства. Автор щодо С. Бандери зайняв позицію суворого прокурора, який має наперед підготовлений обвинувальний вирок та висуває морально-етичну, юридичну і політичну відповідальність за «злочини українських націоналістів/фашистів». Він не визнає права націоналістичного руху на статус визвольного чи антиколоніального, а відтак усю масштабну й багатовимірну боротьбу вважає тероризмом, етнічними чистками і геноцидом. Дослідник свідомо змішує і додає до теми постаті С. Бандери діяльність Українського центрального комітету (УЦК) і проф. Володимира Кубійовича; формування 14-ї гренадерської дивізії Ваффен СС «Галичина» та знищення польського села Гути Пеняцької на Львівщині; створення української допоміжної поліції і її участі в Голокості; використання підрозділами УПА тактики винищення нацистами євреїв та поляків; співпрацю націоналістів з іноземними спецслужбами; сакральне число польських жертв у другій українсько-польській війні у 100 тис.; допомогу ОУН(б) нацистам щодо розстрілів львівських професорів 1941 р.; сфальсифікованого Комітетом державної безпеки (КДБ) «життєпису

Ярослава Стецька» тощо. Також свідомо маніпулює фактами й підбирає під власні гіпотези потрібний матеріал. Описуючи «темну сторону» Бандери, автор зовсім оминає «світлу» – не вказує, що доброго зробив Провідник ОУН!

Виходячи з тексту книги, С. Бандера був чи не головним колаборантом та помічником Гітлера (Adolf Hitler) в Україні. При цьому інформація про антинацистську боротьбу ОУН і УПА, його арешт, ув'язнення в концтаборі та вбивства багатьох рідних старанно ретушуються. Дослідник без достеменних доказів приписує участь братів Бандери у єврейських погромах в околицях Калуша, Болехова влітку 1941 р. Також повторює основні традиційні штампи-кліше про Бандеру як терориста, тоталітарного лідера, колаборанта-фашиста, лише «порожнього» символу визвольної боротьби, сучасні ярлики про нібито запровадження культу Бандери в незалежній Україні, хрестоматійні напрацювання польської (Гжегож Мотика (Grzegorz Motyka), Томаш Стрик (Tomasz Strzyjek), Луцина Кулінська (Lucyna Kulińska) та ін.) та західної (Омер Бартов (Omer Bartov), Карел Беркофф (Carel Berghoff), Джон-Пол Хімка (John-Paul Himka), Френк Голчевські (Frank Golczewski), Дітер Поль (Pohl Dieter), Франциска Брудер (Franziska Bruder), Девід Марплс (David Roger Marples), Пер Андрес Рудлінг (Per Anders Rudling)) історіографії.

Для з'ясування всіх «білих плям і чорних тіней» особи Бандери потрібне відкриття документів усіх спеціальних архівів в Україні, Росії, Німеччині, Ватикані й українській еміграції. Однак на це, мабуть, піде чимало десятиліть і самовідданої праці фахівців. До того про вказану постать можна лише висувати власні гіпотези та писати суб'єктивні рефлексії, перебуваючи під постійним ідеологічно-політичним тиском і перехресним вогнем дуже багатьох сторін конфліктів-воєн.

Безперечно, книга про Провідника ОУН польсько-німецького історика Г. Россолінського-Лібе (польський варіант «Rossoliński-Liebe G. Stepan Bandera: Życie i mit ukraińskiego nacjonalisty: Faszyzm, ludobójstwo, kult. Warszawa, 2018. 902 s.») надаватиме дискусіям нового спрямування, підніматиме старі й формуватиме нові міфи, творитиме нові стереотипи. Поляки, росіяни, євреї, чехи, німці та представники інших національностей і надалі активно дискутуватимуть про його місце та роль в історії. На жаль, зазначене дослідження не дає відповідей на основні запитання: чому більшість населення Західної України підтримала визвольний рух і його лідера С. Бандеру та які чинники сприяли тому, що Провідник ОУН став та залишається символом боротьби за незалежність для українців, які її пропагують і відстоюють зі зброєю в руках?

У цьому контексті варто виділити позицію російського (672 с., тираж 3 000) й українського (624 с., тираж 2 000) видавця перевидання книги Антона Пугача, власника видавництва «Антропос-логос-фільм» та відомого борця проти українізації прокату. 8 лютого 2022 р. він опублікував бандерофобську статтю «Тінь Провідника. Степан Бандера й ОУН: герої чи злочинці?» на сайті focus.ua. Напередодні військового вторгнення Російської Федерації А. Пугач викладає усі путінські пропагандивні наративи та заготовки Федеральної служби безпеки (ФСБ). І наприкінці про подвійні стандарти автора, замість висновків: «Останній Майдан – це що було, демократичний Євромайдан чи частина української національної революції, прихованим двигуном якої були та залишаються модернізовані оунівські ідеї? Українці здебільшого і надалі будуть згодні з тим, щоб заплюшувати очі на всі злочини проти людяності, скоєні послідовниками оунівського руху, а того факту, що “повстанці”

борилися з радянською владою, буде, як і раніше, достатньо для того, щоб вважати їх героями?»³.

Безперечно, сучасні події та російсько-українська війна від 2014 р. надаватимуть дискусіям нових імпульсів. У цій ситуації варто погодитися з понад десятилітніми висновками проф. Володимира Кулика, який обстоював «потребу збереження Бандери як символа паралельно до визнання суперечливих і непривабливих фактів з його біографії та з історії руху, ідеологом і прапором якого він був»⁴. У ситуації наростання постійної російської загрози в Україні відкидати «визнаний символ боротьби проти окупанта означає послабити український рух; за умов дискредитації й девальвації гнівного слова, Шевченка та Стуса мало – потрібні Бандера й Шухевич»⁵.

Постать Степана Бандери потрібно виводити з біло-чорних тіней, забронзовіння і подавати його погляди, вчинки й умови прийняття тих чи тих рішень у контексті історичних реалій, а не сучасних світоглядних позиції і цінностей.

REFERENCES

Demian, H. (2018). Stepan Bandera. Zhyttia i diialnist. (Vybrani materialy do bibliohrafii). In M. Posivnych (Ed. & Comp.), *Zhyttia i diialnist Stepana Bandery: dokumenty u materialy* (pp. 541–564). Ternopil: Aston [in Ukrainian].

Duzhyi, P. (1996). *Stepan Bandera – symvol Natsii: Eskiznyi narys pro zhyttia i diialnist Providnyka OUN* (Pt. 1). Lviv: Halytska vydavnycha spilka [in Ukrainian].

Duzhyi, P. (1997). *Stepan Bandera – symvol Natsii: Eskiznyi narys pro zhyttia i diialnist Providnyka OUN* (Pt. 2). Lviv: Halytska vydavnycha spilka [in Ukrainian].

Hordasevych, H. (2001). *Stepan Bandera: liudyna i mif*. Lviv: «Piramida» [in Ukrainian].

Hrytsyk, K., & Babiuk, L. (2014). Problemy retseptsii postati Stepana Bandery v suchasnomu ukrainskomu sotsiokulturnomu prostori. *Acta studiosa historica*, 4, 9–18 [in Ukrainian].

Kulyk, V. (2010). Neunyknii Bandera. In T. S. Amar, I. Balynskyi, & Ya. Hrytsak (Comps.), *Strasti za Banderou: statyi ta eseї* (pp. 380–387). Kyiv [in Ukrainian].

Matskevych, Y. (2017). *Kriminologicheskii portret Stepana Bandery*. Moscow: Prospekt: RH-Press [in Russian].

Mirchuk, P. (1961). *Stepan Bandera – symvol revoliutsiinoi bezkompromisovosti*. New York; Toronto: Orhanizatsiia oborony chotyrokhs vobid Ukrainy, Liga vyzvolennia Ukrainy [in Ukrainian].

Mlechin, M. (2018). *Stepan Bandera i sudba Ukrainy*. Moscow: Izdatelskii dom «Argumenty nedeli» [in Russian].

Posivnych, M. (2018). *Stepan Bandera*. Drohobych: «Posvit» [in Ukrainian].

³ Пугач А. Тінь Провідника. Степан Бандера й ОУН: герої чи злочинці? URL: <https://focus.ua/uk/opinions/505765-ten-providnika-stepan-bandera-i-oun-geroi-ili-prestupniki> (дата звернення 20.04.2022).

⁴ Кулик В. Неунікний Бандера. *Страсті за Бандерою: статті та есеї* / Упор. Т. С. Амар, І. Балінський, Я. Грицак. Київ, 2010. С. 380–387.

⁵ Грицик К., Бабюк Л. Проблеми рецепції постаті Степана Бандери в сучасному українському соціокультурному просторі. *Acta studiosa historica*. Львів, 2014. Ч. 4. С. 9–18.

Prus, E. (1985). *Herosi spod znaku tryzuba: Konowalec – Bandera – Szuchewycz*. Warszawa [in Polish].

Prus, E. (2004). *Stepan Bandera 1900–1959. Symbol zbrodni i okrucieństwa*. Wrocław [in Polish].

Puhach, A. *Tin Providnyka. Stepan Bandera y OUN: heroi chy zlochyntsi?* Retrieved from <https://focus.ua/uk/opinions/505765-ten-providnika-stepan-bandera-i-oun-geroi-ili-prestupniki> [in Ukrainian].

Romanowski, W. (2012). *Bandera terrorysta z Galicji*. Warszawa [in Polish].

Romanowski, W. (2016). *Bandera. Ikona Putina*. Warszawa [in Polish].

Smyslov, O. (2011). *Stepan Bandera i borba OUN*. Moscow: «Veche» [in Russian].

Smyslov, O. (2014). *Stepan Bandera. «Ikona» ukrainskoho natsjonalizmu*. Moscow: «Veche» [in Russian].

ЗМІСТ

АКТУАЛЬНІ ПРОБЛЕМИ НОВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ

- ГАНУСИН Олена (Львів).** Читацькі інтереси української молоді Галичини кінця ХІХ – початку ХХ століття. 3
- ХОМА Іван (Львів).** Оборона Києва Армією УНР від військ більшовицької Росії в січні–лютому 1919 року. 12
- МИСАК Наталія (Львів).** Спогади Кирила Студинського про боротьбу за український університет у Львові на початку ХХ століття. 23
- РУДА Оксана (Львів).** Правовий статус української мови в органах місцевого самоврядування міжвоєнної Галичини. 69
- ПАСІЦЬКА Оксана (Львів).** Митрополит Андрей Шептицький, отець-митрат Тит Войнаровський та українська діаспора у Відні: співпраця в інтересах Церкви й народу. 81
- БАНАХ Василь (Львів).** Львівський державний етнографічний музей у часи радянської окупації (1939–1941). 97
- РІЙ Григорій (Київ).** Транснаціональні підходи до дослідження історії українського визвольного руху (на прикладі Антибільшовицького блоку народів як складової транснаціональної антикомуністичної мережі). 107
- АФТАНАС Андрій (Львів).** Організація і діяльність «Української служби Батьківщині» в дистрикті «Галичина» (1941–1944). 116
- SZAMBOROVSZKY-NAGY Ibolya (Berehove), CHASAR Ishtvan (Berehove).** A situation of the Transcarpathian Reformed Church in the late stalinism period and its reflection in the press of the time. 127
- СТАСЮК Олександра (Львів).** Документи ОУН і УПА про форми та методи спротиву цивільного населення під час виборів до Верховних Рад СРСР, УРСР і місцевих органів влади повоєнного періоду. 141
- ЗАЙЦЕВА Василина (Львів).** Українці чи поляки? Стратегії виживання поляків-спецпоселенців у 1940–1950-х роках у тоталітарній державі (за матеріалами архіву Головного управління Міністерства внутрішніх справ у Львівській області). 154
- VARADI Natalia (Berehove).** The Hungarian revolution of 1956 in the KGB documents: the case of two archives. 170

ГОДОВАНСЬКА Оксана (Львів). Читання як «серйозне» дозвілля
сільських учителів Галичини у другій половині ХХ століття 185

ВОЄННА ІСТОРІЯ

ДРОГОБИЦЬКИЙ Ігор (Івано-Франківськ). Українська народна
самооборона як етап регіонального вияву реалізації
воєнної доктрини ОУН(б) (літо–осінь 1943 року) 191

АРТИМИШИН Павло (Львів). Російсько-грузинська війна 2008 року:
реакція українського політикуму 198

ПОРОНЮК Роман (Львів), ГАПЕЄВА Ольга (Львів). Зародження
та становлення інформаційно-медійних структур
Збройних сил України в 1991–2014 роках 213

ПОСТАТІ

ПАТЕР Іван (Львів). «Продажною людиною він не був» (штрихи
до політичного портрета Мар'яна Меленевського) 224

СОВА Андрій (Львів). «“Сокіл-Батько” має вправді вже досить різних
журб». Із невідомого листування Івана Боберського
та керівництва товариства «Сокіл-Батько» у Львові. 246

БАГАН Андрій (Львів). Роль Романа Дашкевича в боях
проти більшовицьких і денікінських військ (1918–1919) 265

ТРЕМБЕЦЬКИЙ Андрій (Львів). Дмитро Вітовський
в українському історіографічному дискурсі 1920–1930-х років 275

ОГЛЯДИ ТА РЕЦЕНЗІЇ

ПОСІВНИЧ Микола (Львів). Стара історія на новий лад.
Роздуми на маргінесі книги Іжегожа Россолінські-Лібе.
Життя Степана Бандери: тероризм, фашизм, геноцид, культ.
Київ: «Антропос-логос-фільм», 2021. 624 с. 287

УДК 94(477)"19/20"

Новітня доба / гол. ред. Михайло Романюк; НАН України, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. Львів, 2022. Вип. 10. 296 с.

Літературний редактор
Наталія Галевич

Коректор
Віталія Станкевич

Упорядник науково-довідкового апарату
Оксана Рак

Художньо-технічний редактор
Дмитро Савінов

Оригінал-макет підготовлено в
Інституті українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України
79026 м. Львів, вул. Козельницька, 4 тел.: 270-70-22

Підписано до друку 30.11.2022. Формат 70x100/16.
Обл. друк. арк. 23,98. Друк офсетний.